

ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΔΙΑΔΟΣΙΝ ΩΦΕΛΙΜΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΙΔΡΥΘΕΙΣ ΤΩ 1899 ΥΠΟ Δ. ΒΙΚΕΛΑ

40

40

ΑΝΘΙΜΟΥ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΟ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΝ

ΘΕΑΤΡΟΝ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ



ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΠΩΛΗΣΙΣ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΣΙΔΕΡΗ

## ΤΟ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΝ ΘΕΑΤΡΟΝ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ

### I

Τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν θέατρον ἀποτελοῦσε μέρος τῶν θρησκευτικῶν ἐκδηλώσεων. Ἡ λατρεία τῶν θεῶν περιεῖχε πολλὰ δραματικὰ στοιχεῖα, διότι οἱ Ἕλληνες ἐφαντάζοντο ὅτι οἱ θεοὶ σκέπτονται καὶ ἐνεργοῦν καὶ πάσχουν καθὼς οἱ ἄνθρωποι. Εἰς τὴν Σάμον ἐγένετο μιμητικὴ παράστασις τῶν γάμων τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἥρας κατὰ τὴν ἐπισημοτάτην ἑορτὴν τῆς πολιούχου θεᾶς. Εἰς τοὺς Δελφοὺς παιδὶ καταγόμενον ἀπὸ ἐπίσημον οἰκογένειαν ἐμμεῖτο τὴν μάχην τοῦ Ἀπόλλωνος πρὸς τὸν δράκοντα, ἔπειτα δὲ τὴν φυγὴν καὶ τὴν κάθαρσιν τοῦ θεοῦ. Εἰς δὲ τὰ ἑλευσίγια μυστήρια ἱερεῖς καὶ ἱέρειαι ἀπεμιμοῦντο καθὼς εἰς θέατρον τὰ εἰς τὴν Δήμητραν καὶ Περσεφόνην ἀναφερόμενα γεγονότα. Ὁ θεὸς ὅμως τοῦ οἴνου ἢ λατρεία περιεῖχε πολὺ περισσότερα στοιχεῖα κατάλληλα γὰρ μιμητικὰς παραστάσεις, ἦτο ὁ Διόνυσος, ὁ θεὸς τοῦ οἴνου, τῆς εὐθυμίας καὶ τῶν δραματικῶν περιπετειῶν. Εἰς τὰς Ἀθήνας τὴν ἑορτὴν τῶν Ἀνθεστηρίων ἢ αὐξυγος τοῦ ἔρχοντος τοῦ λεγομένου βασιλέως ὀνομαζομένη καὶ αὐτὴ βασίλισσα ἐμνηστεύετο μὲ ἱεροπρεπῆ τελετὴν εἰς θρησκευτικὴν παράστασιν μὲ τὸν ὑποκρινόμενον τὸ πρόσωπον τοῦ Διονύσου. Εἰς δὲ τὴν Βοιωτίαν κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Ἀγριωνίων ὑπετίθετο ὅτι ὁ Διόνυσος ἔφυγε ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς χώρας, ὅσοι δὲ μετεῖχαν εἰς τὴν θρησκευτικὴν τελετὴν ἔτρεχαν εἰς τὰ ὄρη

πρὸς ἀναζήτησίν του. Κατὰ τὴν ἴδιαν ἑορτὴν ἱερεὺς ὑποκρινόμενος δαίμονα ἀντίπαλον καὶ πολέμιον τοῦ Διονύσου κατεδίωκε μὲ πέλεκυν εἰς τὰ χέρια παρθένον στολισμένην ὡς νύμφην ἀπὸ ἐκείνας ποῦ ἀποτελοῦσαν τὸν βακχικὸν θίασον. Γενικῶς δὲ ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου πρὸ πάντων παρεῖχε ὅλα τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, τὰ ὅποια ἦσαν κατάλληλα νὰ συντελέσουν εἰς τὴν ἀναπτυξίν τοῦ δράματος καὶ ἰδίως τῆς τραγωδίας. Ἡ πλουσία μυθολογία ποῦ ἀνεπτύχθη περὶ τὸ ὄνομά του, ὁ τρόπος τῆς γεννήσεώς του, ἡ πίστις ὅτι ὁ θεὸς πάσχει, καταδιώκεται καὶ φονεύεται ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς του ἢ ὅτι φεύγει καὶ σώζεται, ἔπειτα δὲ καὶ φονευόμενος πάλιν ἀναγεννᾶται καὶ ἐπανερχόμενος φονεύει τοὺς ἀντιπάλους καὶ βασιλεύει, ὅλ' αὐτὰ τὰ δυσάρεστα καὶ εὐχάριστα περιστατικὰ τῆς ζωῆς τοῦ θεοῦ ἐσυγκινοῦσαν πάρα πολὺ τοὺς ἀρχαίους, οἱ ὅποιοι τρόπον τινὰ συνέπασχαν καὶ συνέχαιραν μαζὶ του<sup>1</sup>.

Τοιοιουτρόπως λοιπὸν ἀπὸ τὰς μιμητικὰς αὐτὰς τελετὰς τῆς διονυσιακῆς λατρείας ἐγεννήθη ἡ τεχνικὴ παράστασις τοῦ δράματος. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς τὰ δράματα δὲν ἐπαριστάνοντο κάθε ἡμέραν οὔτε εἰς κάθε περίστασιν, ἀλλὰ μόνον κατὰ τὰς ἑορτὰς τοῦ Διονύσου, τὰ Λήγαια καὶ τὰ μικρὰ καὶ μεγάλα Διονύσια, κατὰ δὲ τὴν παράστασιν τὴν τιμητικὴν θέσιν εἰς τὸ μέσον τῆς πρώτης σειρᾶς τῶν καθισμάτων τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου εἶχε ὁ ἱερεὺς Διονύσου τοῦ Ἐλευθερέως. Καὶ προσέλαβε μὲν ἀργότερα τὸ θέατρον χαραχτήρα γενικώτερον, διότι ἐπαριστάνοντο ἐπὶ τῆς σκηνῆς ὄχι μόνον αἱ πράξεις καὶ περιπέτειαι τοῦ Διονύσου, ἀλλὰ καὶ ἡρώων καὶ κοινῶν ἀνθρώπων, οὐδέποτε ὅμως ἔπαυσε νὰ ὑπάρχη ὁ θρησκευτικὸς χαραχτῆρ του. Ἡ ἑλληνικὴ τραγωδία κατέστη ζωηρὰ εἰκόνα τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, ἢ

ὅποια συνταράσσεται ἀπὸ πάθη καὶ τὰς ἐπιταγὰς τῆς σκληρᾶς τύχης, καίτοι δὲ ἀναπαριστάνει πιστῶς καὶ ἀκριβῶς τὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων, ἀνυψώνεται πολὺ παραπάνω ἀπὸ τὴν κοινὴν ζωὴν καὶ προσλαμβάνει θαυμάσιον ἰδανικὸν τύπον.

Εἰς τὰς Ἀθήνας αἱ νέα τραγωδία πάντατε ἐπαριστάνοντο κατὰ τὰς μεγάλας θρησκευτικὰς ἑορτὰς τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν μεγάλων Διονυσίων, ὁ δὲ λαὸς ποῦ ἐπήγγαινε εἰς τὸ θέατρον ἀπὸ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου καὶ ἔμενε ἐκεῖ σχεδὸν ἕως τὸ βράδυ, διότι ἐπαριστάνοντο κατὰ σειρὰν τέσσαρα δράματα, καὶ ἔκαμνε θρησκευτικὸν καθῆκον καὶ ἐδιδάσκετο τὰς μεγάλας ἐκείνας ἠθικὰς ἀλήθειαι. τὰς ὅποιας ἐγενναῖσε ὁ φιλοσοφικὸς νοῦς τῶν μεγάλων ποιητῶν ποῦ εἶχαν ἀνυψώσει εἰς τελειότητα ἀνυπέρβλητον τὴν ἀρχαίαν τραγωδίαν. Τὸ θέατρον ἦτο σχολεῖον σωστόν. Ἐκεῖ ἐκαλλιεργοῦντο καὶ ἀνεπτύσσοντο εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ θεατοῦ ὅλα τὰ εὐγενῆ συναισθήματα ποῦ κάμνουν τὸν ἀνθρώπον ὅποιος πρέπει νὰ εἶναι, τὸ συναίσθημα τῆς θρησκείας, τῆς ἀγνότητος, τῆς φιλοστοργίας, τῆς φιλοπατρίας, τοῦ ἀγαθοῦ καὶ κοντὰ εἰς ὅλ' αὐτὰ τὸ συναίσθημα τοῦ καλοῦ. Ἐκεῖ ἐδιδάσκετο ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἀπὸ τὸν Προμηθεῖα δεσμώτην τοῦ Αἰσχύλου τὴν πάλην τοῦ ἀναπτυχθέντος νοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως ἐναντίον τῆς θεοκρατικῆς συνειδήσεως, τὴν πάλην τοῦ ἡρωικοῦ καὶ μεγαλόφρονος Προμηθεῖως ἐναντίον τῆς ἀδίκου, ζηλοτύπου καὶ σκληρᾶς τυραννίας τοῦ Διὸς, ἀπὸ δὲ τὸν Προμηθεῖα λυόμενον τοῦ ἰδίου ποιητοῦ τὴν ἀπαλλαγὴν αὐτοῦ ἀπὸ τὰς χειροπέδας τῆς θεοκρατίας. Ἐκεῖ ἐδιδάσκετο ἀπὸ τὸν Οἰδίποδα τύραννον τοῦ Σοφοκλέους ὅτι ὁ θεὸς τιμωρεῖ πολὺ σκληρὰ τὰ βδελυρὰ ἀνοσιουργήματα τῶν ἀνθρώπων, ἀπὸ δὲ τὴν Ἀντιγόνην τοῦ ἰδίου ἐκτὸς τοῦ τρυφεροῦ συναισθήματος τῆς ἀδελφικῆς στοργῆς καὶ ὅτι οἱ θεοὶ νόμοι εἶναι πολὺ ἀνώτεροι ἀπὸ τοὺς ἀνθρωπίνους καὶ ἐπομένως ὁ ἀν-

<sup>1</sup> Μύλλ. 2,26



θρωπος όταν βλέπη αὐτοὺς νὰ συγκρούωνται ὀφείλει χωρὶς κανένα δισταγμὸν νὰ πείθεται εἰς τοὺς πρώτους καὶ ἂν ἀκόμη κινδυνεύῃ νὰ χάσῃ τὴν ζωὴν του. Ἴδου μὲ πόσῃ μεγαλοφροσύνην, πίστιν καὶ εὐστάθειαν ἀποκρίνεται ἡ Ἀντιγόνη εἰς τὸν βασιλέα Κρέοντα δικαιολογοῦσα τὴν ἀπειθειάν της εἰς τὰς διαταγὰς του. «Δὲν ἄκουσα τὰ προστάγματά σου, διότι δὲν ἦτο ὁ Θεὸς ποὺ τὰ ἐκήρυξε. Ὁ Θεὸς ὤρισε ἄλλους νόμους εἰς τοὺς ἀνθρώπους, αὐτὴ ἐνόμιζα ἐγὼ ὅτι αἱ ἰδικαὶ σου διαταγαὶ ἔχουν τόσῃ δύναμιν καὶ τόσον κύρος, ὥστε νὰ ἤμπορῇ ὁ θνητὸς ἄνθρωπος χάριν αὐτῶν νὰ παραβαλῇ τοὺς ἀγράφους καὶ ἀλανθίστους νόμους τοῦ Θεοῦ. Διότι αὐτοὶ δὲν εἶναι χθεσῖνοι καὶ προχθεσῖνοι, ἀλλὰ αἰώνιοι καὶ κανένας δὲν ἤξεύρει ἀποπτότε ἐφάνησαν. Οὔτε ἦτο δυνατόν ἐγὼ ἀπὸ φόβον γιὰ τὰς ἰδικὰς σου ἀπειλὰς νὰ τοὺς παραβῶ καὶ νὰ τιμωρηθῶ ἀπὸ τὸν Θεόν<sup>1</sup>». Ἐκεῖ τέλος ἐδιδάσκετο ἀπὸ τὴν Μήδειαν τοῦ Εὐριπίδου ὅτι ὁ ἄνθρωπος μερικὲς φορὲς τυφλώνεται τόσον πολὺ ἀπὸ τὸ μανιώδες πάθος τῆς ἀγρίας ἐκδικήσεως, ὥστε δὲν διστάζει ν' ἀρνηθῇ καὶ νὰ πνίξῃ τὸ ἱερώτατον ἀπ' ὅλα τὰ συναισθήματα, τὴν στοργὴν, καὶ νὰ σφάξῃ τὰ τέκνα του. Τὴν ἀλήθειαν δὲ αὐτὴν διέτύπωσεν ὁ ποιητὴς εἰς τοὺς ἐξῆς δύο ὑπερόχους καὶ παροιμιώδεις στίχους τοῦ ἀμιμήτου δράματος

καὶ μανθάνω μὲν οἷα δρᾶν μέλλω κακά,  
θυμὸς δὲ κρείσσω τῶν ἐμῶν βουλευμάτων<sup>2</sup>.

Καὶ μήπως μόνον εἰς τὴν παράστασιν τῶν τραγωδιῶν ἐγίγνετο τοῦτο; Καὶ αὐτὴ ἡ κωμῳδία μ' ὅλον τὸν φαινομενικὸν γελοῖον χαραχτήρα εἶχε τὸν ὑψηλὸν σκοπὸν τῆς ἠθικῆς διδασκαλίας.

<sup>1</sup> στίχ. 450 κέξ.

<sup>2</sup> στίχ. 1078

## 2

Δυστυχῶς ἔμεις τὸ σοβαρὸν καὶ ἠθικὸν τοῦτο δράμα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος εἶχε παρακμάσει κατὰ τοὺς χρόνους τῆς κυριαρχίας τῶν Ῥωμαίων. Ὅπως ἐγέρασε ὁ νοῦς τῶν Ἑλλήνων καὶ δὲν ἤμποροῦσε πλέον νὰ γεννήσῃ ποιητὰς καθὼς τὸν Αἰσχύλον, Σοφοκλῆν καὶ Εὐριπίδην, Ἀριστοφάνην καὶ Μέγανδρον, ἔτσι ἐγέρασαν εἰς τὴν ψυχὴν τους καὶ τὰ ὑψηλὰ συναισθήματα τοῦ ἀγαθοῦ καὶ καλοῦ. Ἐὐλαφρὸν θέατρον τῆς ρωμαϊκῆς παντομίμας, τὸ ἵπποδρόμιον καὶ τὰ κοινὰ ἠδεῖα, ἴδια μὲ τὰ σημερινὰ καφιδεῖα, μὲ τὰ χυδαῖα θεάματα καὶ τὰς χυδαιστέραις ἀπολαύσεις τους εἶχαν παραγκωνίσει τὸ σοβαρὸν θέατρον, οἱ δὲ δουλεύοντες εἰς τοὺς Ῥωμαίους Ἕλληνας εὕρισκόμενοι καὶ εἰς ἠθικὴν παρακμὴν αἰσθάνοντο πολὺ περισσοτέραν εὐχαρίστησιν ἀπὸ τὸ νέον θέατρον παρὰ ἀπὸ τὸ παλαιόν<sup>1</sup>.

Ἐὐλαφρὸν θεάματα ἔγινον καὶ ἐναντίον τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ θεάτρου κατέφερε ὁ χριστιανισμὸς ὅχι βέβαια ἀπὸ ἀπλήν ἰδιοτροπίαν οὔτε ἀπὸ ἔλλειψιν συναισθήσεως τοῦ καλοῦ, ἀλλὰ γιὰ λόγους ψυχολογικοὺς καὶ θρησκευτικοὺς. Οἱ χριστιανοὶ ἕως ὅτου θριαμβεύσῃ καὶ κυριαρχήσῃ ἡ πίστις τους ὑπέφεραν εἰς τὸ μακρὸν διάστημα τριῶν αἰώνων σκληρὰ καὶ ἀπάνθρωπα μαρτύρια ἀπὸ τοὺς εἰδωλολάτραις. Οἱ διωγμοὶ τοῦ Νέρωνος, ὅτε οἱ χριστιανοὶ ἐτυλίγοντο εἰς δέρματα ζώων καὶ ἐρρίχνοντο εἰς τὰ ἀμφιθέατρα γιὰ νὰ κατασπαραχθοῦν ἀπὸ τὰ πειναλέα θηρία ἢ ἀλείφοντο μὲ πίσσαν, ρητίνην καὶ ἄλλας εὐφλέκτους ὕλας καὶ κρεμασμένοι εἰς ὑψηλοὺς κοντοὺς καὶ ἀναμμένοι ἐφώτιζαν ὡς φανάρια εἰς νυχτερινὰς ἐορτάς, καὶ οἱ κατόπιν ἐγγεὰ διωγμοί,

<sup>1</sup> Κρουμβ. 2,480



κατὰ τοὺς ὁποίους μὲ πῦρ καὶ σίδηρον καὶ παντὸς εἶδους βασιανιστήρια ὑπέστησαν τὸν σκληρὸν θάνατον ἑκατοντάδες χιλιάδων χριστιανοί, εἶχαν ἀνοίξει πολὺ μεγάλο καὶ ἀγεφύρωτο χάσμα μεταξὺ εἰδωλολατρῶν καὶ χριστιανῶν. Ἐφάμιλλος πρὸς τὴν σκληρότητα τῶν μαρτυριῶν τούτων ἀνεδείχθη καὶ ἡ σκληρότης τῶν ἐμπαιγμῶν καὶ σκωμμάτων. Οἱ χριστιανοὶ ἔβλεπαν μὲ πολλὴν λύπην νὰ ἐμπαίζωνται ἀπὸ τοὺς ἐθνικοὺς τὰ ἱερώτερα τῆς πίστεώς τους μυστήρια. Εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ θεάτρου ἐπαριστάνοντο πρὸς χλευασμὸν καὶ ἐμπαιγμὸν τὸ βάπτισμα καὶ ἡ εὐχαριστία, πρὸς τούτοις δὲ οἱ ἠθοποιοὶ ὑποκρινόμενοι τοὺς χριστιανοὺς μάρτυρας, αἱ ὁποῖαι ἐγδέρνοντο ζωντανοί, ἐθεάτριζαν τὰ βάσανά τους μὲ ἀπαισίας κρουγὰς. Λοιπὸν δὲν εἶναι καθόλου παράδοξον ὅτι ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ 4ου αἰῶνος, ὅτε ὁ χριστιανισμὸς διὰ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου ἐπεκράτησε ὡς ἐπίσημος θρησκεία τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, ἡ χριστιανικὴ ἐκκλησία ἐκδικουμένη γιὰ τὰ μαρτύρια καὶ τοὺς ἐξευτελισμοὺς τῶν περασμένων χρόνων ἐκήρυξε ἄσπονδον πόλεμον ἐναντίον τοῦ ἐθνισμοῦ. Καὶ ἐντεῦθεν ἀρχίζει ἡ καταστροφὴ τῶν ἔργων τῆς τέχνης, τὰ ὁποῖα ἐσυνδέοντο πρὸς τὴν εἰδωλολατρείαν. Εἶναι λυπηρὸν βέβαια ὅτι κατεστράφησαν πάμπολλα ἀριστουργήματα τῆς τέχνης, ἀλλ' ὁ γνωρίζων τὰ βαθέα ψυχολογικὰ ἐλατήρια, τὰ ὁποῖα ἐπαρακινούσαν εἰς τὸ ἔργον τοῦτο τοὺς χριστιανοὺς, δὲν θὰ διστάσῃ νὰ τοὺς δικαιολογήσῃ ἢ τοῦλάχιστον νὰ τοὺς κρίνῃ πολὺ ἐπιεικῶς. Εἶναι δὲ πολὺ φυσικὸν ὅτι ὁ πόλεμος τῆς ἐξοντώσεως ἐκηρύχθη γιὰ τοὺς ἰδίους λόγους καὶ ἐναντίον τοῦ θεάτρου. Μήπως καὶ τοῦτο δὲν ἔδραψε ὅσον ἠμπόρεσε; Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὰ καὶ αὐτὴ ἡ μορφή τοῦ ἐθνικοῦ θεάτρου ἦτο τοιαύτη, ὥστε δὲν ἠμποροῦσε τοῦτο νὰ εἶναι ὑποφερτόν. Εἰς τὸ θέατρον ἐξυμνοῦντο οἱ θεοὶ τῆς καταλυθείσης εἰδωλολατρείας, ἡ δὲ ἐκκλησία καταπολεμοῦσα κάθε πρᾶγμα ποῦ εἶχε σχέσιν μὲ

αὐτὴν δὲν ἠμποροῦσε βέβαια νὰ τὸ ἀνεχθῇ καὶ μάλιστα καθὼς ἦτο τότε τελείως ἐξαχρειωμένον. Δὲν πρέπει δὲ νὰ νομισθῇ κανένας ὅτι τὰ λεγόμενα ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς περὶ τῆς ἠθικῆς ἐξαχρειώσεως τοῦ θεάτρου εἶναι ὑπερβολικὰ ὑπαγορευόμενα ἀπὸ ζῆλον θρησκευτικόν. Αὐτοὶ οἱ ἐνθουσιώδεις θαυμασταὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ Ἕλληγες συγγραφεῖς μὲ πολλὴν σφοδρότητα ἐπετίθεντο ἐναντίον τῶν βδελυρῶν ἐκείνων καταγωγῆς τῶν ἑταίρων, τὰ ὁποῖα ἀτίμαζαν τόσο πολὺ τὴν μνήμην τοῦ Σοφοκλέους καὶ Μενάνδρου. Μὴν ὁ Χρυσόστομος ἀποκαλῶν τὰς μιμάδας καὶ ψαλτρίας ἀγενῆ καθάρματα ἀνάξια τῆς ζωῆς ἀπέτρεπε τοὺς Ἕλληνας νὰ πηγαίνουν εἰς τὰ θεάτρα, ὅπου ὄχι μόνον δὲν ἔβλεπαν τίποτε καλὸν καὶ τίμιον, ἀλλὰ καὶ ἐκινδύνευαν νὰ διαφθαροῦν ἠθικῶς ἀπὸ τὰς λεγομένας καὶ πρακτομένας βωμολοχίας καὶ αἰσχρότητας<sup>1</sup>. Ὁ Ἀριστείδης ὁμοίως κατέκρινε τὸ θέατρον, ὅπου μακριὰ ἀπὸ κάθε εὐσχημοσύνης καὶ εὐταξίας λέγει κανένας ὅτι θέλει διὰ ἐφήμερον ἡδονήν<sup>2</sup>. Ὁ δὲ Ἰουλιανὸς ὁ παραβάτης συμβουλεύει τοὺς ἱερεῖς τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας ν' ἀποφεύγουν τὰ θεάτρα<sup>3</sup>. Τὸ ὅτι ὁ τελευταῖος οὗτος ἔγραφε κατὰ τοῦ θεάτρου καὶ ὅταν ὁ θριαμβεύσας χριστιανισμὸς ἐπροσπαθοῦσε νὰ τὸ καταστρέψῃ εἶναι πολὺ χαρακτηριστικόν, διότι ἂν πραγματικὰ ἀξίζε τίποτε, προθύμως θὰ τὸ ἐπροστάτευε ἀπὸ πείσμα τοῦλάχιστον ὡς ἀποστάτης καὶ ἐχθρὸς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας<sup>4</sup>. Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους ἡ ἐκκλησία καὶ γιὰ νὰ ἐκδικηθῇ γιὰ ὅσα ἔπαθε καὶ γιὰ ν' ἀπομακρύνῃ ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴν συνείδησιν τῶν χριστιανῶν κάθε τι ποῦ ὑπενθύμιζε τοὺς θεοὺς τῆς εἰδωλολατρικῆς θρη-

1 Πρὸς Ἀλεξανδρίαις § 4, 32, 41, 50

2 Κατὰ ἐξορχουμένων (ἐν τέλει)

3 Μισοπόγ. 437 (ἐκδ. Teubner)

4 Σάθ. λδ. — Παπαμιχ. 114

σκείας καὶ νὰ προφυλάξῃ τὰ ἦθη ἀπὸ τὴν ἐσχάτην διαφθοράν, ἢ ὅποια ἐντελῶς γυμνῆ ἐπαρουσιάζετο εἰς τὴν σκηνήν, ἐπεδίωξε μὲ κάθε μέσον τὴν κατάργησιν τοῦ θεάτρου. Ὁ πόλεμος ὁμῶς αὐτὸς δὲν ἔφερε τὰ ἀποτελέσματα πρὸς ἐπερίμενε, τοῦναντίον δὲ ἐπροξένησε ἄλλο κακόν. Διότι χωρὶς νὰ κατορθώσῃ τίποτε ἐναντίον τοῦ συγχρόνου ἐλαφροῦ θεάτρου καὶ τῆς παντομίμας κατέστρεψε ἀπεναντίας τὰ ὀλίγα λείψανα τοῦ ἀρχαίου σεμνοῦ θεάτρου καὶ τὰ ἀθάνατα ἀριστουργήματα τοῦ κλασικοῦ δράματος περιωρίσθησαν πλέον ὀριστικῶς εἰς τὴν κατ' ἴδιαν μελέτην καὶ τὴν διδασκαλίαν τῶν σχολείων.

Ὁ πόλεμος τῆς ἐκκλησίας κατὰ τοῦ θεάτρου ἦτο διμέτωπος. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἐστρέφετο ἐναντίον τῶν χριστιανῶν, οἱ ὅποιοι ἐπήγαιναν εἰς αὐτό, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο ἐναντίον τῶν ἠθοποιῶν. Οἱ ἠθοποιοὶ καταγραφόμενοι εἰς θεατρικὰ μητρώα ὤφειλαν νὰ ζοῦν καὶ ν' ἀποθάνουν εἰς τὴν σκηνήν. Ἡ ἐκκλησία δὲν τοὺς ἐπέτρεπε τὸ βάπτισμα καὶ τὴν κοινωνίαν. Ὅσοι δὲ ἐτύχαινε πολὺ σπάνια νὰ βαφτιστοῦν ὁσάκις κατελαμβάνοντο ἀπὸ ἐπικίνδυνον ἀσθένειαν, δὲν ἤμποροῦσαν πλέον μετὰ τὴν ἀνάρρωσιν νὰ ἐπανέλθουν εἰς τὸ ἀτιμον ἐπάγγελμα. Συνήθως ὤφειλαν νὰ μένουν εἰς τὴν σκηνήν ὡς Ἑλληνας, δηλαδὴ εἰδωλολάτραι, ἂν δὲ ἐτύχαινε καμμίαν φοράν νὰ ὁμολογήσουν τὴν χριστιανικὴν πίστιν μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ καλυτερεύσουν τὴν κοινωνικὴν τους θέσιν, ὁ δῆμος, ἐπειδὴ αὐτὸς τοὺς ἔτρεφε, εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ τοὺς σύρῃ διὰ τῆς βίας εἰς τὸ θέατρον καὶ νὰ τοὺς ἀναγκάσῃ νὰ ἐπαναλάβουν τὴν τέχνην τους, ὅτε σύμφωνα μὲ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κανόνας ἀκυροῦτο τὸ βάπτισμα. Καὶ ἡ πολιτεία δὲν ἐφέρετο πρὸς τοὺς θεατρίνους μὲ μεγαλυτέραν ἐπιείκειαν. Ἐπέτρεπε μὲν τὰς θεατρικὰς παραστάσεις γιὰ νὰ ἔχῃ ὁ λαὸς μέσον διασκέδασις, αὐτοὺς ὁμῶς τοὺς ἐθεωροῦσε ἀτίμους. Οἱ θεατρίνοι δὲν εἶχαν κληρονομικὰ δικαιώματα, δὲν

ἐγίνοντο δεχτοὶ εἰς τὰ δικαστήρια ὡς κατήγοροι ἢ μάρτυρες καὶ δὲν τοὺς ἐπετρέπετο νὰ παρουσιάζονται εἰς τόπους σεμνοῦς οὔτε νὰ ἐνδύωνται καθῶς ἔλοι οὔτε νὰ ἔχουν ὀνόματα χριστιανικά. Αἱ γυναῖκες ὑπεχρεώοντο νὰ φέρουν ὀνόματα παλαιᾶ συνήθως ἑταιρῶν καὶ αὐλιτρίδων, οἷον Βάκχη, Γαλάτεια, Γλυκέρα, Δημῶ, Εὐφρόνιον, Κομητιῶ, Λαῖς, Μαργαριτῶ, Μελισσάριον, Χρυσομαλλῶ κτλ., ἐπειδὴ δὲ δὲν ἐπροστατεύοντο ἀπὸ κανένα νόμον, ἐγίνοντο ἔρμια τῶν διεφθαρμένων θεατῶν. Γενικῶς δὲ τὸ θεατρικὸν ἐπάγγελμα ἔπεσε τόσον πολὺ, ὥστε ἡ μιμᾶς, ὅπως ἐλέγετο τότε ἡ θεατρίνα, ἐσήμαινε τὴν ἑταίραν<sup>1</sup>. Ἐκ παραλλήλου πρὸς τὰς ἀπαγορευτικὰς διατάξεις τῆς ἐκκλησίας, ἡ ὅποια μὲ ἀράς καὶ ἀναλλοιωτοῦς ἐμπόδιζε τοὺς χριστιανοὺς νὰ συγγάζουν εἰς τὰ θέατρα, καὶ τὸν ἔμμεσον πόλεμον τῆς πολιτείας ἐνεργοῦσαν καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ πατέρες γιὰ τὸν ἴδιον σκοπὸν μὲ τὰ κηρύγματα καὶ τὰ συγγράμματα. Ὁ Χρυσόστομος δὲν ἄφηγε περιστάσιν πρὸς νὰ μὴ ρίχνῃ ἐναντίον τους τοὺς κεραυνοὺς τῆς χειμαρρῶδους εὐγλωττίας του. Εἰς τὸ θέατρον, ἔλεγε, δὲν ὑπάρχει τίποτε ἄλλο παρὰ γέλοια καὶ διασκεδάσεις, αἰσχρότης, πομπὴ διαβολικῆ, ἀνωφελῆς καὶ περιττῆ σπατάλη πολυτίμου χρόνου. Ἐκεῖ γεννᾶται ἡ κακὴ ἐπιθυμία, ἐκεῖ εἶναι τὸ γυμναστήριον τῆς πορνείας, τὸ σπουδαστήριον τῆς μοιχείας, τὸ διδασκαλεῖον τῆς ἀκολασίας, ἡ παρακίνησις πρὸς τὴν αἰσχρότητα, τὰ παραδείγματα τῆς ἀσχημοσύνης<sup>2</sup>. Ἀπεκεῖ γεννῶνται ἡ ἀπώλεια τῆς σωφροσύνης, αἱ διαιρέσεις τῶν γάμων, τὰ διαζύγια. Ὅταν φύγῃ κανένας ἀπὸ τὸ θέατρον μολυσμένος καὶ τραυματισμένος εἰς τὴν ψυχὴν, καὶ ἡ γυναῖκα του φαίνεται εἰς αὐτὸν ἀηδῆς καὶ τὰ παιδιὰ του βα-

1 Σ20, η, θ, ια — Παπαμχ. 127, 137

2 Migne 60, 301



ρετά και οί ύπηρέται δχληροί και ή οίκια περιττή και αί οίκογενειακαί φροντίδες έπαχθεΐς<sup>1</sup>. "Αλλοτε πάλιν άπειλοϋσε τούς άκροατάς ότι θα τούς άποκλείση από την έκκλησίαν, αν δέν συμμορφωθούν με τάς συστάσεις του. «Άλλά προλέγω με δλην την δύναμιν της φωνής μου ότι, αν κανέννας κατόπιν από την παραίνεσιν και διδασκαλίαν μου θά ταλμήση νά ξαναπάγη νά ιδή την βρόμαν και δυσωδίαν των θεάτρων, δέν θα τον δεχθώ έντός της έκκλησίας, δέν θα τον κοινωνήσω, δέν θα του έπιτρέψω νά έγγίση την Ιεράν τράπεζαν. "Αλλά καθώς οί βοσκοί χωρίζουν τά φωραλέα πρόβατα από τά υγιή για νά μή τά κολλήσουν την ασθένειαν, τοιουτοτρόπως θά κάμω και έγώ»<sup>2</sup>. Μ' όλα ταϋτα όμως μεγάλο μέρος και των άνωτέρων και των κατωτέρων τάξεων της κοινωνίας δέν ήθελε νά στερηθή τάς χυδαίας άπολαύσεις του θεάτρου<sup>3</sup>. Διά τουτο δέ βλέπομεν ότι παρ' όλας τάς προσπάθειάς, παραινήσεις και άπειλάς του Χρυσσοτόμου ένλοτε και γέροι και νέοι άφηγαν έρημον την έκκλησίαν και τον ρήτορα χωρίς άκροατήριον και έτρεχαν εις τάς θεατρικάς παραστάσεις<sup>4</sup>. Και όχι μόνο αυτό, αλλά και δέν έδίσταζαν νά γελούν για την ματαιοπονίαν του άγαθοϋ Ιεράρχου, κάποτε δέ και νά έκφράζουν φανερά την δυσαρέσκειάν τους, διότι ειχε καταντήσει φορτικός έπαναλαμβάνων κάθε τόσο τά ίδια. Και τουτο τó μανθάνομε από τον ίδιον. Καθ' ήμέραν, έλεγε, ξελαρυγίζομαι νά φωνάζω : μή πηγαίνετε εις τά θέατρα, και όμως πολλοί γελούν και με διασύρουν, διότι όμιλῶ πάντοτε για τά ίδια. Τόσον πολύ δχληρός έγινα !<sup>5</sup>.

1 Migne 56, 266 κέξ.

2 Migne 56, 268

3 Κρουμδ. 2,480 — Μιστρ. 3,697

4 Migne 56,264

5 Migne 60,312

## 3

Η Ισχυρά και πεισματώδης αύτη αντίδρασις των χριστιανών κατά των άγαθών προθέσεων της έκκλησίας άποδείχνει ότι οί άνθρωποι εκείνοι δέν ήμποροϋσαν ν' άρνηθούν τάς άπολαύσεις του θεάτρου, ήσον και αν ήσαν άσυμβίβαστοι με την αυστηράν σεμνότητα του χριστιανισμού. Το θέατρον δέν ήτο άπλή συνήθεια, ήτο έξις πολύ δυνατή, διότι πολλούς αιώνας έξησε μαζί της ο άνθρωπος, αί δέ έξεις δέν καταργούνται εύκολα. Ίντεϋθεν έξηγεΐται και τó παράδοξον φαινόμενον ότι ή έκκλησία ένῶ με λόγους και συνοδικούς κανόνες τó καταπολεμοϋσε, από τó άλλο μέρος έξητοϋσε κάποιον συμβιβασμόν με αυτό. Διότι και ή αρχιτεκτονική του χριστιανικοϋ ναοϋ ύπέστη σπουδαίαν επίδρασιν από την αρχιτεκτονικήν του θεάτρου και τó κατ' έξοχήν λειτουργικόν δρᾶμα της έκκλησίας, τó μυστήριον της θείας εύχαριστίας, διεμορφώθη κατὰ τó πρότυπον των σκηνηκῶν παραστάσεων. Το μέρος του ναοϋ που ήμπορεί κανέννας νά ειπή πῶς έρρυθμίσθη κατ' αντιγραφήν της σκηνης είναι τó Ιερόν βήμα. Ο παραλληλισμός των παρασκηνηκῶν πρὸς τάς δύο πλαγίας πλευράς του, της κλιμακος του προσκηκίου πρὸς την σολέαν, της θυμέλης πρὸς την άγίαν τράπεζαν με μιαν διαφοράν ότι άλλη ήτο ή θέσις της πρώτης και άλλη είναι της δευτέρας, της σκευής, όπου έφυλάττοντο ο σκηνηκός Ιματισμός των υποκριτῶν και τά άλλα σκηνηκά αντικείμενα, πρὸς τó τó σκευοφυλάκιον, όπου φυλάττονται τά Ιερά σκεύη και άμφια του ναοϋ, της αύλακας πρὸς τó παραπέτασμα της ώραιας πύλης, των τριῶν θυρῶν της σκηνης πρὸς τάς Ισαριθμούς του Ιεροϋ βήματος, της ορχήστρας πρὸς τον χορόν των φαλτών, των δύο ήμιχορίων αυτης πρὸς τον δεξιόν και άριστερόν χορόν και οϋτω



καθεξῆς, εἶναι ἀρκετὴ ἀπόδειξις νὰ μᾶς πείσῃ περὶ τῆς ἀληθείας τοῦ πράγματος. Μὲ τὴν τοιαύτην διαμόρφωσιν τοῦ ἱεροῦ βήματος ἢ ἐκκλησίας ἀνεπλήρωσε τὴν ἀρχαίαν σκηνὴν, τοὺς ὑποκριτὰς ἀντικατέστησε διὰ τῶν ἱερέων καὶ διακόνων καὶ τὰ ὄρώμενα εἰς τὴν σκηνὴν διὰ τῆς λειτουργίας, ἢ ὅποια δὲν ἔφερε πλέον τὸν ἀπλὸν τύπον τοῦ μυστικοῦ δείπνου εἰς τὸ ἀνώγειον τῶν Ἱεροσολύμων, ἀλλὰ μὲ τὴν δραματικὴν διάπλασιν τῆς ὅλης τελετουργικῆς ἐξελιξέως τῆς διεμορφώθη πλουσίως καὶ προσέλαβε βαθείας ἐννοίας<sup>1</sup>. Εἴτε σκοπίμως ἔκαμε τοῦτο ἢ ἐκκλησία γιὰ νὰ εὐχαριστήσῃ τοὺς ἐκκλησιαζομένους χριστιανούς καὶ ἀποτρέψῃ αὐτοὺς ἀπὸ τοῦ νὰ τρέχουν εἰς τὰ θεάτρα εἴτε καὶ ἀπλῶς κινουμένην τρόπον τινὰ ἀπὸ ὀρμέφυτον καὶ συνήθειαν θεατρικὴν, ἢ ὅποια εἶχε βαθείας ρίζας εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ πολλοὺς αἰῶνας, ἓνα πράγμα ὅμως εἶναι βέβαιον ὅτι δὲν ἐκατέρωθως νὰ καταργήσῃ τὸ αἰσχρὸν θέατρον τῶν μίμων καὶ μιμᾶδων. Ἡ τελεία κατάργησις τοῦ ἠθελε δημιουργήσῃ ἓνα κενὸν εἰς τὴν θεατρομανῆ κοινωνίαν, τὸ ὅποτον δὲν ἤμποροῦσε βέβαια ν' ἀναπληρώσῃ μὲ κανένα τρόπον ἢ θεία λειτουργία ὅσον καὶ ἂν διεμορφώθη ἐπὶ τὸ θεατρικώτερον.

Ἐφοῦ δὲ τοιοῦτοτρόπως ἀπεδείχθη ἀνωφελὴς ὁ πόλεμος ἐναντίον τοῦ κοσμικοῦ θεάτρου, ἐσκέφθησαν οἱ πρόγονοί μας νὰ εὑρουν ἄλλον τρόπον, μὲ τὸν ὅποτον ν' ἀνταγωνισθοῦν πρὸς αὐτὸ μὲ μεγαλυτέραν ἐλπίδα ἐπιτυχίας. Ἐν τῷ μέσῳ δὲ τοῦτο ἦτο ἡ δημιουργία θεάτρου καθαρῶς θρησκευτικοῦ. Ἡ Ἁγία Γραφή εἶναι ἀνεξάντλητος πηγὴ ὑποθέσεων καταλλήλων γιὰ σύνθεσιν δραμάτων. Ἐχρειαζόντο μόνον δραματικοὶ συγγραφεῖς ἔχοντες ὀλίγον ποιητικὸν νοῦν μὲ μετρίαν φαντασίαν γιὰ νὰ τὰς ἐπεξεργασθοῦν, διαμορφώσουν καὶ διαπλάσουν σύμφωνα μὲ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς σκηνῆς δίδοντες εἰς αὐτὰς κά-

<sup>1</sup> Κρουμβ. 2,480

ποιαν δραματικὴν πλοκὴν πρὸς ἱκανοποίησιν τῶν θεατῶν. Μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν θὰ ἦτο δυνατόν ἐν μέρει τοῦλάχιστον ν' ἀναπληρωθοῦν τὰ δράματα τοῦ νεκροῦ πλέον κλασικοῦ θεάτρου. Πραγματικῶς δὲ ἔγινε τοιαύτη προσπάθεια κατὰ καιροὺς ἀπὸ διαφόρους λογίους ἀνδρας. Οὕτω ἔ κατὰ τὸ ἔτος 311 ἀποθανῶν ἐπίσκοπος Πατάρων Μεθόδιος ἐδραματούργησε τὸ Συμπόσιον τῶν δέκα παρθένων, τὸ ὅποτον συγγραφέν κατὰ μίμησιν τοῦ Συμποσίου τοῦ Πλάτωνος σύγκειται ἀπὸ πρόλογον καὶ διάλογον. Εἰς τοῦτο δέκα παρθένες μαζιμέναι εἰς τὸν κήπον τῆς Ἀρετῆς πλέκουν τὸ ἐγκώμιον τῆς παρθενικῆς ἀγνίας, εἰς τὸ τέλος δὲ σηκώνονται καὶ ἀναπέμπουν ὕμνον εἰς τὸν Θεόν. Τοῦτον ψάλλει μία, αἱ δὲ ἄλλαι σχηματίζουσαι περὶ αὐτὴν κύκλον εἰς σχῆμα χοροῦ ἀποκρίνονται ὕστερ' ἀπὸ κάθε στροφῆν διὰ τῆς λεγομένης ὑπακοῆς. Καὶ ὁ ὕμνος φυσικὰ εἶναι ἐγκώμιον τῆς παρθενικῆς ἀγνίας, ὑπόκειται δὲ εἰς αὐτὸν ἢ εὐαγγελικὴ παραβολὴ τῶν δέκα παρθένων, πέντε μὲν φρονίμων, πέντε δὲ μωρῶν<sup>1</sup>. Παραθέτομε μερικὰς στροφὰς μεταφρασμένας εἰς τὴν νέαν ἑλληνικὴν.

Ἐποψηλά, παρθένας, ἦλθε φωνὴ τοῦ καὶ νεκροῦ ἀναστάνει. Μᾶς λέγει νὰ πάμε ὅλες λευκοντυμένες καὶ λαμπροδοροῦσες ἀνατολικά γιὰ νὰ προῦπαντήσωμε τὸν Νυμφίον. Σηκωθῆτε προτοῦ προλάβῃ νὰ μᾶς παρουσιασθῇ.

(ὑπακοή) Σοῦ εἶμαι ἀγνή καὶ μὲ φωτεινὰς λαμπάδας ἔς τὰ χέρια, Νυμφίε, ἔρχομαι νὰ σὲ προῦπαντήσω.

Μακριὰ ἀπὸ τὰ πολυστενάχτα πλούτη τοῦ κόσμου, μακριὰ ἀπὸ τὸν ἔρωτα καὶ τοὺς ἡδονὰς τῆς ζωῆς, θέλω νὰ προφυλάγωμαι ἔς τὴν δικὴν σου ἀγκάλην καὶ νὰ βλέπω πάντα τὴν δικὴν σου ἐμορφίαν.

Σοῦ εἶμαι ἀγνή...

Ἐρνήθηκα γιὰ σένα, βασιλιᾶ, τοῦ γάμου τοὺς προσκαίρους θαλάμους, ἀρνήθηκα σπῆτι γαμᾶτο χρυσάφι καὶ ἦλθα ντυμένη ἔς τὰ λευκὰ καὶ ἐλοκά-

<sup>1</sup> Ματθ. 25, 1 κέξ.

θαρα γιά νά προλάβω νά μπῶ κ' ἐγὼ μαζί σου μέσα 'ε τοῦ παραδείσου τοῦς θαλάμους.

Σοῦ εἶμαι ἀγνή...

Ἄφου γλύτωσα ἀπό πάμπολλους μαγευτικούς τοῦ δράκου δόλους, γλύτωσησα κι ἀπό τή φλόγα φωτιάς ἐρωτικῆς καί τοῖς ὀλέθριες ἐπιθυμίες θηρίων ἀνημέρων περιμένοντας ἐσένα ἀπό τοῦς οὐρανοῦς.

Σοῦ εἶμαι ἀγνή...

Ἀησιμόνησα τήν πατρίδα μου, γιατί τή δική σου ἐπιθυμοῦσα χάρι, λησιμόνησα χοροῦς παρθένων τῆς ἡλικίης μου καί ὑπερηφάνεια μητέρας καί γένους, γιατί γιά μένα ἔλα εἰς' ἐσὺ, Χριστέ.

Σοῦ εἶμαι ἀγνή...

Μ' ἀνοιχτές θύρες, βασίλισσα λαμπροστόλιστη, δέξου κ' ἐμάς μέσα 'ε τοῦς θαλάμους σου, ἐσὺ μέ τὸ ἀγνὸ σῶμα, νικήτρια νύφη ποῦ ἀποπνέεις εὐωδία. Ὅλες μέ τήν ἴδια στολή παρασιτκόμεθα 'ε τὸ Χριστὸ καί φάλλομα, ὦ ἄνθος, τὸν εὐτυχετμένο σου γάμο.

Σοῦ εἶμαι ἀγνή...

Βαρυστέναχτες κόρες χύνουν πικρά τώρα δάκρυα ἔξω ἀπὸ τοῖς θύρες καί φωνάζουν λυπητερὰ, γιατί ἐσθῆσαν οἱ λαμπάδες τους καί δέν ἐπρόκειμαν νά μποῦν 'ε τὸ ταμεῖον τῆς χαρᾶς.

Σοῦ εἶμαι ἀγνή...

Ἐπειδὴ παραστράτησαν ἀπὸ τὸ δρόμο τὸν ἱερό 'ε τοῦς δρόμους τῆς ζωῆς τοῦ κόσμου, ἀμέλησαν πιά οἱ ἄθλιες λάδι νά πάρουν. Καί τώρα κρατῶντας λαμπάδες νεκρές καί δίχως φλόγα ἀναστενάζουν μέσ' ἀπὸ τήν καρδιά τους.

Σοῦ εἶμαι ἀγνή...

Κοντὰ μας κείνται δοχεῖα ἀπὸν ἀπάνω γεμᾶτα ἀπὸ γλυκύτατο θεοποτό. Ἄς πιούμε. Οὐράνιο εἶναι τὸ ποτό, παρθένες, ποῦ προσφέρει ὁ Νυμφίος σ' ἐκείνους ποῦ 'ν' ἔξια 'ε τὸ γάμο καλεσμένοι.

Σοῦ εἶμαι ἀγνή...

Καλύτερα νά πεθάνω παρὰ σ' ἐσᾶς τοῦς γυναικομανεῖς τήν τιμὴ μου νά παραδώσω καί αἰώνια 'ε τῆ φωτιά νά κολάζωμαι ἀπὸ τὸ θεό! Γλύτωσέ με, Χριστέ, ἀπ' αὐτούς!

Σοῦ εἶμαι ἀγνή...

Φάλλοντας τώρα χορὸς παρθένων ἄσμα νέο σέ ἀνεβάζει 'ε τοῦς οὐρανοῦς, Παναγιὰ βασίλισσα, στεφανωμένος μέ κρίνους λευκοῦς καί 'ε τὰ χέρια βαστῶντας λαμπάδες φωτεινές.

Σοῦ εἶμαι ἀγνή...

Ἄναρχε θεέ ποῦ ψηλά 'ε τοῦς οὐρανοῦς κατοικεῖς, ποῦ μέ τήν αἰώνια σου δύναμι ἔλα συγκρατεῖς, δέξου κ' ἐμάς μαζί μέ τὸ παιδί σου μέσα 'ε τὸν παράδεισο τῆς ζωῆς.

Σοῦ εἶμαι ἀγνή ..<sup>1</sup>

Ἐπίσης ὁ Σελευκείας Βασίλειος ἐδραματούργησε τὸν βίον τῆς μεγαλομάρτυρος Θέκλας, ὁ Πτολεμαῖδος Συνέσιος ἔγραψε τραγωδίας καί κωμωδίας. Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς τήν Λουσσάγαν, ὁ Στέφανος Σαββαΐτης τὸν θάνατον τοῦ Χριστοῦ, ἀνώνυμος συγγραφεὺς τοῦ 12ου αἰῶνος τὸ γνωστότατον ὄραμα «Χριστὸς πάσχων», ἄλλος δὲ ἐπίσης ἀνώνυμος τὸν 14ον ἢ 15ον αἰῶνα τήν θυσίαν τοῦ Ἀβραάμ<sup>2</sup>. Ἀπὸ τὸ τελευταῖον ὄραμα, τὸ ὁποῖον ἔχει ἀρκετὴν ἠθοποιίαν, κρίνομε καλὸν νά παραθέσωμε ὀλίγα ἀποσπάσματα

(Ἡ Σάρρα κλαίουσα διὰ τήν θυσίαν τοῦ παιδιοῦ τῆς)  
στίχ. 339-346 ὦ τί μυστήριον φρικτόν! ὦ τί καημὸς καί πᾶθος!

ὅταν μοῦ ποῦσαι, τέκνον μου, τὸ πῶς ἐγένης ἄθος!

Ἄφου! μέ ποιάν ἀποκοτιάν νά δυνηθῆς νά σφάξῃς

τέτοιον κορμί ἀκριμάτιστον καί νά μηδέν τρομάξῃς!

Θέλεις τὸ νά σκοτειναιοσθοῦν τὰ μάτια σου, τὸ φῶς σου,

καί νά νεκρώσῃ τὸ παιδί, νά ξεψυχῆσ' ὀμπρὸς σου;

Μέ ποιᾶς καρδιάς ἀπομονήν ν' ἀκούσῃς τήν φωνήν του,

ὅταν ταράξ' ὡσάν ἀρνὶ ὀμπρὸς σου τὸ κορμὶν του;

στίχ. 375-384 Ἐννέα μῆνας σ' ἐβόσταξα, τέκνον μου κανακάρη,

'ε τοῦτο τὸ κακορρίζικο καί σκοτεινὸν κουφάρι.

Τρεῖς χρόνους, υἱέ μου, σοῦ ἔδωκα τὸ γάλα τῶν βουζῶν μου

καί σὺ 'σουνε τὰ μάτια μου καί σὺ 'σουνε τὸ φῶς μου.

<sup>1</sup> Migne 18, 27 κέξ.

<sup>2</sup> Στθ. ζ, λα—Κρουμβ. 2, 480, 482, 496—Λάμπρ. Ἱστορ. 3,843—  
Παπαμιχ. 115—Λάμπρ. Ν. Ἑλληνομν. 13,402.



Ἐθώρουν κ' ἐμεγάλωνες ὡσάν θεντροῦ κλωνάρι  
 κ' ἐπλήθυνες ἔς τήν ἀρετήν, ἔς τήν γνώμην κ' εἰς τήν χάριν.  
 Καί τῶρα πέ μου ποιάν χαράν βούλῃσαι νά μοῦ δώσης ;  
 ὡσάν βροντή, σάν ἀστραπή θε νά χαθῆς, νά λυώσης.  
 Κ' ἐγὼ πῶς εἶναι μπορετό τό δίχως σοῦ πλεό νά ζήσω,  
 ποιόν θάρρος ἔχω, ποιάν θροσιάν ἔς τὰ γέρα μου τὰ πίσω ;

στίχ. 407-426 Ἐπά τό φῶς, ὁπού ἔβλεπα, ἐπά ἡ γλυκειά μου ζῆσι,  
 τὰ μάτια τὰ δέν ὤρισαν ὁ πλάστης ν' μ' ἀφήσῃ.  
 Ἐπά ν' τ' ἀφτούμενον κερὶ ποῦ μελετᾷς νά σθήσης  
 καί τό κορμί ὁπού ζητᾷς νά κακοθανατήσης.  
 Ὡσάν ἀρνάκι κείτεται καί σάν πουλλι κοιμάται  
 κ' εἰς τοῦ κυροῦ τήν ἀπονιάν πολλά παραπονᾶται.  
 Θωρεῖς τό τέκνον τό γλυκύ, τό τέκνον τό καημένον,  
 ὅτι ἐδᾶ παρά ποτέ εἰν' ἀποχλωμνιασμένον.  
 Ἴδέ τήν ταπεινότητα, ἰδέ τό πρόσωπόν του,  
 πῶς φαίνεται σου καί γροικᾷ καί βλέπει τόν σφαγμόν του.  
 Παιδάκι μου καί νά θωρῆς ὄνειρον πικραμένον,  
 γιά κείνο κείτεται κλιτόν καί παραπονεμένον.  
 Ὁλόχαρον ἐπίες ἀργά σ' ἔθεκα, καλογοιέ μου,  
 καί μέ χαιράμενην καρδιάν ἤμουν παρά ποτέ μου.  
 Ἔστεικα κ' ἐκαμάρινα τοῦ ὕπνου σου τήν ζάλην  
 καί ὀρέγουμουν νά σέ θωρῶ κ' εἶχα χαράν μεγάλην.  
 Ἐποκοιμούσουν, τέκνον μου, παίζοντας μετὰ μένα,  
 ἔς πολλήν χαράν ἐδρίσκουμουν παρ' ἀνθρώπον κανένα.  
 Καί τῶρα ποιᾶ ἡ ἀφορμή καί θέλεις νά μ' ἀφήσης  
 ἐλότυφλην καί σκοτεινήν τοῦ πόνου καί τῆς κρίσις ;

στίχ. 445-448 Σωπαίνω κι ἄφες μ', Ἀβραάμ, κ' ἐγὼ νά τό ξυπνήσω,  
 νά τό στολίσω τό φτωχό καί νά τ' ὀμορφονδύσω.  
 Κάλωσα τό ἄχουν σήμερα καί γάμον εἰς τόν Ἄδῃ  
 κι ἄφες νά καλορδινιασθῆ νά μή τοῦ βροῦν ψεγάδι.

( Ἰσαάκ )

στίχ. 879-934 Γονή, ἐπειδή μεταθεμός δέν εἰν' μηδὲ ἐλεημοσύνη

καί ἐπειδή ἔτσι τ' ὤρισαν ἐκαίνοσ δπου κρίνει,  
 μιάν χάριν μόνον σοῦ ζητῶ σ' τόν ἀπομισισμόν μου,  
 νά μή θελήσης ἄπονα νά κόψῃς τόν λαιμόν μου.  
 Μά σφάξε με χαιδευτά, κανακιστά κι ἀγάλητα  
 γιά νά θωρῆς τὰ δάκρυά μου, ν' ἀκούῃς τὰ παρακάλια.  
 Νά σέ θωρῶ, νά μέ θωρῆς, νά ἰδῶ ἄν λαχταρίζῃς  
 καί τόν πτωχόν τόν Ἰσαάκ γιά τέκνον ἄν γνωρίζῃς.  
 Καί σάν ταρᾶξω νά μέ ἰδῆς σάν πρόβατον ἐμπρός σου,  
 ἀπάλυνε τήν ὄρεξιν καί παῦσε τόν θυμόν σου.  
 Καί μή θελήσης ἄπονα κι ἄλλο κακό νά πάθω  
 μηδὲ μέ βάλῃς σ' τήν φωτιάν μηδὲ μέ κάμῃς ἄθο.  
 Ὡσάν μέ σφάξῃς, μή καγῶ, μήν κάμῃς τέτοια κρίσι,  
 μή τό γροικῆς ἡ μάνα μου καί κακοθανατήσῃ.  
 Τό σφάγμα καί τόν σκοτωμόν βροτάξει τόνα θέλει,  
 μά τῆς φωτιᾶς ἡ μάχαιρα νακρώνει της τὰ μέλη.  
 Μάνα μου, ἄς ἐπρόδκινες νά μ' εὔρισκες θαμένο  
 καί νά σοῦ σύρω τήν φωνήν καί νά σοῦ πῶ, πεθαίνω.  
 Συμπάθειο νά σοῦ ζήτουνα, ν' σ' ἀποχαιρετήσω,  
 νά σέ σφικταναγκαλιασθῶ, νά σέ γλυκοφιλήσω.  
 Μάνα μου, πλεό δέν ἐρχεσαι ε' τό στρώμα νά μ' ἐνδύσης,  
 νά μέ ξυπνήσης σπλαγχνικά καί νά μέ κανακίσῃς.  
 Μισεύω σου καί χάνεις με σάν χιόνι ὅταν λύση  
 καί σάν διαν κρατῆς κερὶ κι ἄνεμος τό σθήσῃ.  
 Ἐκαίνοσ ὁπού τ' ὤρισε νά ναι παρηγοριά σου  
 καί πέτρα τῆς ὑπομονῆς νά κάμῃ τήν καρδιά σου.  
 Γονή μου, ἄν καμμιάν φοράν σοῦ ἔπαισα σάν κωπέλλι,  
 συμπάθησε τοῦ Ἰσαάκ καί νά μισεύσῃ θέλει  
 καί φιλησέ με σπλαγχνικά καί δός μου τήν εὐχή σου  
 καί τάξε πῶς καμμιάν φοράν ἤμουν κ' ἐγὼ παιδί σου.  
 Πῶς νά τό κάμ' ἡ χέρα σου νά κόψῃ τόν λαιμόν μου  
 καί πῶς νά τόνα δυνηθῆς τόν ἀποχωρισμόν μου ;  
 Τήν χάριν ποῦ σοῦ ζήτησα σήμερον κάμε μου την,  
 ἐπάκουσε τοῦ Ἰσαάκ κἄν τήν βολάν ἐτούτην.  
 Ἀντίκρυτα νά σέ θωρῶ, ἔβγαλε τό μαχαίρι  
 καί αἰμωσέ μου το κοντά νά σέ φιλῶ ἔς τό χέρι.  
 Κύρη, μή σφίγγῃς τό σχοινί, ἄσ' τ' ἀχαμνὸ θαμάκι



καὶ μὴ μὲ βιάζης κι ἄφῃσ' με ν' ἀκροσταθῶ λιγάκι.  
 Ἐκεῖν' ἢ χέρα ποῦ πολλά μ' εἶχε κανακισμένον  
 τὰ μοῦ τὰ κίμναι σήμερον δὲν μ' εἶχε μαθημένον.  
 Για νὰ θυμᾶσ' ὅ,τι σοῦ πῶ γλυκὸ φιλεῖ σοῦ δίδω,  
 σήμερον τὴν μητέρα μου εἰς ἐσὲ τὴν παραδίδω,  
 μίλεια τῆς, παρηγόρα τῆν, κι' ἄς εἰστ' πάντ' ὁμάδι  
 καὶ εἰπέ τῆς πῶς ἔλδοχαρος πάγω νὰ βρῶ τὸν Ἄδη.

Ἄλλο δὲν ἔχω νὰ σοῦ πῶ καὶ νὰ σοῦ παραγγείλω,  
 μόνον ὅπ' ἀποχαιρετῶ κάθε δικόν καὶ φίλο.  
 Κύρη μου, ὅπου μ' ἐσπείρες καὶ πῶς δὲν μὲ λυπᾶσαι;  
 ὦ Πλάστη μου, βόηθα μου ἰ Μάννα μου, καὶ ποῦ νὰ ἴσαι<sup>1</sup>;

Δὲν ἤμπορεῖ ὅμως νὰ ὑποστηριχθῆ καὶ ν' ἀποδειχθῆ μὲ βεβαιότητα ὅτι τὰ ἀναφερθέντα δράματα ἐπαρεστάθησαν καμμίαν φοράν εἰς τὸ θέατρον. Ἐὐπιθανώτερον εἶναι ὅτι ἐγράφησαν μᾶλλον γιὰ ἀνάγνωσιν. Αἱ παραστάσεις τοῦ θρησκευτικοῦ θεάτρου ἦσαν ἄλλαι. Ἡ ἐκκλησία, ἀφοῦ ἐπέτρεψε τὴν δημιουργίαν τοῦ ἱεροῦ δράματος, ἐπενόησε ἕλως διόλου πρωτότυπον σύστημα θεατρικῶν παραστάσεων, τὸ ὁποῖον εἶχε πολλὴν ὁμοιότητα μὲ τὸ τυπικὸν τῶν ἄλλων τελετῶν τῆς. Καὶ τοῦτο τὸ ἔκαμε γιὰ νὰ μὴ φανῆ ὅτι προβαίνει εἰς τολμηρὰν καινοτομίαν, ἢ ὁποῖα ἦτο φυσικὸν νὰ σκανδαλίζῃ τὴν συνείδησιν μερικῶν χριστιανῶν. Ἐντὶ δηλαδὴ νὰ παρασταθοῦν δράματα μὲ ὑποθέσεις μὲν παρμένας ἀπὸ τὴν Ἁγίαν Γραφήν, ἀλλὰ μὲ σύνθεσιν καὶ πλοκὴν ἐλευθέραν ὅπως ἤθελε διαμορφώσῃ αὐτὴν ἢ φαντασία τοῦ ποιητοῦ, καθὼς συμβαίνει εἰς τὴν Σουσσάναν καὶ τὴν θυσίαν τοῦ Ἀδράμ. ἐπαριστάνοντο ἀπαράλλαχτα αὐτὰ τὰ γεγονότα τοῦ ἱεροῦ κειμένου ὅπως ἀκριβῶς περιγράφονται ἐκεῖ. Ἐπομένως οἱ ἠθοποιοὶ δὲν εἶχαν νὰ κίμουν τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ ἐπανα-

λάβουν αὐτὸ τὸ διαλογικὸν μέρος τοῦ. εἶναι δὲ γνωστὸν εἰς ὅλους ὅτι πολλὰ μέρη τῆς Ἁγίας Γραφῆς, καθὼς λόγου χάριν τὰ τελευταῖα γεγονότα τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ, ἔχουν καὶ ὡς πρὸς τὰ δρώμενα καὶ τὰ λεγόμενα δραματικώτατον χαρακτήρα. Ἡ μόνη ἐργασία ποῦ ἐγένετο εἰς τὴν σύνθεσιν τοῦ δράματος καὶ τοῦτο ὄχι πάντοτε ἦτο ἡ συνένωσις τῶν μερῶν τῶν διαφόρων βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τὰ ὁποῖα πραγματεύονται τὸ ἴδιον γεγονός, ὥστε ν' ἀποτελεσθῆ ἓν ὅλον. Κάποτε δὲ συνενώγοντο καὶ μέρη, τὰ ὁποῖα ἐφαίνοντο ὅτι ἔχουν σχέσιν μὲ τὴν προκειμένην ὑπόθεσιν ὡς ἀλληγορικῶς ἐρμηνευόμενα. εἰς τὴν σύνθεσιν αὐτὴν ἐχρησιμοποιοῦντο ὄχι μόνον τὰ κανονικὰ βιβλία τῆς Γραφῆς, τὰ ὁποῖα ἀναγνωρίζει ἡ ἐκκλησία ὡς ἐπίσημα, ἀλλὰ καὶ τὰ λεγόμενα ἀπόκρυφα βιβλία καθὼς τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Νικοδήμου καὶ ἄλλα. Οὕτω τὸ δράμα τῶν παθῶν καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ, περὶ τοῦ ὁποῖου θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω, ἔχει συντεθῆ ἀπὸ τὰ παράλληλα χωρία τῶν εὐαγγελίων Ματθαίου, Μάρκου, Λουκᾶ, Ἰωάννου καὶ Νικοδήμου, ἓνα χωρίον τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου καὶ ἓνα τῶν ψαλμῶν τοῦ Δαβὶδ.

Ἄλλὰ καὶ μὲ τὴν δημιουργίαν τοῦ θρησκευτικοῦ θεάτρου καὶ τὴν ἐνίοτε παρὰ τὸ πρέπον ἐλευθεριάζουσαν μορφήν του δὲν ἐκατωρθώθη ἡ πλήρης κατάργησις τοῦ κοσμικοῦ θεάτρου. Ἐξακολουθοῦσε νὰ ζῆ τοῦτο βίον καθὼς πάντοτε ὄχι ἔντιμον. Ἡ ἐξήγησις τοῦ φαινομένου εἶναι εὐκόλος. Ἐὐθὺς ἰσχυρῶς τὸ θρησκευτικὸν θέατρον ἔνεκα τῆς σοβαρᾶς μορφῆς του δὲν ἤμποροῦσε καὶ ἂν ἤμποροῦσε δὲν τοῦ ἐπιτρέπετο βέβαια νὰ ἐκανοποιήσῃ μερικὰ συναισθήματα καὶ ὁρμᾶς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, τὰς ὁποίας μόνον αἱ καλλιτεχνικαὶ ἀκοσμίαι τοῦ θεάτρου τῶν μίμων καὶ μιμᾶδων ἤμποροῦσαν νὰ εὐχαριστήσουν.

## 4

Τοιαυτοτρόπως λοιπόν ἀπὸ τὴν ἀντίδρασιν κατὰ τοῦ διεφθαρμένου κοσμικοῦ θεάτρου ἐγεννήθη εἰς αὐτοὺς τοὺς κόλπους τῆς ἐκκλησίας τὸ θρησκευτικὸν θέατρον πρὸς ἱκανοποίησιν ἀνάγκης κοινωνικῆς. Μὴ νομίση δὲ κανένας ὅτι τὸ ἱερὸν δράμα προῆλθε ἀπὸ τὸ κλασικόν. Ἡ βραδεῖα ἐξέλιξις του ἀπὸ τοὺς λειτουργικοὺς τύπους ἔπρεπε κατ' ἀνάγκην ν' ἀποκλείσῃ κάθε ἐξωτερικὸν στοιχείον τοῦ ἀρχαίου θεάτρου, τὸ ὁποῖον εἶναι διάφορον κατὰ τὸ περιεχόμενον. Τοῦτο ἀποδείχνει καὶ ἡ μορφή του εἰς τὰς διαφόρους κατόπιν λογοτεχνίας<sup>1</sup>.

Ἀποπότε ἀκριδῶς ἀρχίζει τὸ θρησκευτικὸν θέατρον δὲν γνωρίζομε, διότι μᾶς λείπουν ἀσφαλεῖς μαρτυρίαι. Μερικοὶ φρονοῦν ὅτι αἱ ἀρχαὶ του ἀνέρχονται εἰς τὸν 2ον αἰῶνα<sup>2</sup>, ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἀποδείχεται ἀσφαλῶς. Πειστικώτεραι ἀποδείξεις θέτουν τὴν ἀρχὴν εἰς τὸν 4ον αἰῶνα, ἀρχηγὸς δὲ αὐτοῦ θεωρεῖται ὁ συγγραφεὺς τοῦ Συμποσίου τῶν δέκα παρθένων<sup>3</sup>. Εἶναι δὲ πολὺ εὐλόγον νὰ δεχθῶμε ὡς ἀρχὴν τῆς πρώτης ἐμφανισεώς του τοὺς χρόνους ἐκείνους, ὅτε ἡ ἐκκλησία ἀπαλλαγείσα ἀπὸ τοὺς διωγμοὺς τῶν ἐθνικῶν καὶ τοὺς αὐστηροὺς περιορισμοὺς τῶν Ῥωμαίων αὐτοκρατόρων ἤμποροῦσε ἐλεύθερα πλέον ν' ἀναπτύξῃ τὸ τελετουργικὸν της μέρος. Εἰς τοὺς χρόνους αὐτοὺς συμπέπει καὶ ἡ πράξις τοῦ αἰρεσιάρχου Ἀρείου, ὁ ὁποῖος γιὰ νὰ κάμῃ προσηλύτους εἰς τὸ δόγμα του εἰσήγαγε εἰς τὴν ἐκκλησίαν του πλῆρες θεατρικὸν σύστημα, τοῦ ὁποῖου τὰ δράματα καὶ τοὺς ὕμνους συνέγραψε ὁ ἴδιος. Ἡ λειτουργία τοῦ

Ἀρείου ἦτο σχεδὸν ἀντιγραφή τοῦ ἐθνικοῦ θεάτρου τῆς Ἀλεξανδρείας εὐρισκομένου τότε εἰς μεγάλην ἀκμὴν καὶ ἔχοντος σκανδαλώδη μορφήν ὡς ἐξάγεται ἀπὸ τὰς σφοδρὰς ἐπικρίσεις Δίωνος τοῦ Χρυσσοστόμου. Τὸ λειτουργικὸν θεατρικὸν σύστημα τοῦ Ἀρείου περιείχετο εἰς τὴν Θάλειαν καθὼς ὁ ἴδιος τὴν ὠνόμασε. Οἱ δὲ ὀρθόδοξοι γιὰ ν' ἀντιδράσουν κατὰ τῆς αἵρέσεως τοῦ Ἀρείου, τὴν ὁποῖαν ὠνόμαζαν θυμελικήν, ἐσκέφθησαν νὰ τὴν πολεμήσουν μὲ τὰ ἴδια ἔπλα καὶ κατὰ μίμησιν τῆς Θαλείας ἔκαμαν τὴν Ἀντιθάλειαν, διὰ τῆς ὁποίας εἰσήχθησαν εἰς τὴν ὀρθόδοξον ἐκκλησίαν πολλὰ θεατρικὰ στοιχεῖα<sup>1</sup>. Σήμερον δυστυχῶς δὲν γνωρίζομε τίποτε ἀπολύτως περὶ τοῦ περιεχομένου οὔτε τῆς Θαλείας οὔτε τῆς Ἀντιθαλείας, διότι καὶ αἱ δύο ἀφανίσθησαν.

Ἡ ἀρχαιότητα ἐφόσον γνωρίζομε δραματικὴ παράστασις ἦτο ἡ θριαμβευτικὴ εἰσοδος τοῦ Χριστοῦ εἰς Ἱεροσόλυμα, ἡ ὁποία ἐγένετο εἰς τὴν Παλαιστίνην. Περὶ τῆς ἀρχῆς της αἰ γινῶμαι τῶν κριτικῶν διχάζονται. Ἄλλοι μὲν ἀνάγουσιν αὐτὴν εἰς τὸν 6ον, ἄλλοι δὲ εἰς τὸν 4ον αἰῶνα. Ἡ παράστασις ἦτο πολὺ ἀπλή. Τὸ Σάββατον τοῦ Λαζάρου μετὰ μεσημβρίαν μετέβαινε ὁ ἐπίσκοπος εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ὄρους τῶν ἐλαιῶν. Ἐκεῖ εἰς ὄραν ὠρισμένην ἐψάλλοντο ὕμνοι ἐκκλησιαστικοὶ καὶ ἔπειτα ἀνεγινώσκετο ἡ περικοπὴ τοῦ εὐαγγελίου, εἰς τὴν ὁποῖαν περιέχεται ἡ διήγησις τῆς θριαμβευτικῆς εἰσόδου τοῦ Χριστοῦ εἰς Ἱεροσόλυμα<sup>2</sup>. Κατόπιν δὲ ἀπὸ τὸ Ὄρος τῶν ἐλαιῶν ἀρχίζε πομπὴ κατευθυνομένη εἰς τὴν ἁγίαν πόλιν μοναδικὴ εἰς μεγαλοπρέπειαν. Ἄπειρον πλῆθος λαοῦ καὶ πρὸ πάντων παιδιῶν ἐκρατοῦσαν κλάδους βαΐων καὶ φοινίκων καὶ ἐπήγαιναν ἐμπρός, ἀκολου-

<sup>1</sup> Λάμπρ. Ν. Ἑλληνομν. 13, 401

<sup>2</sup> Σάθ. τοη.

<sup>3</sup> Παπαμιχ. 115

<sup>1</sup> Σάθ. η, ποτ, σέγ—Παπαμιχ. 116—Λάμπρ. Ν. Ἑλληνομν. 13, 401

<sup>2</sup> Ματθ. 21, 1—9. Μάρκ. 11, 1—11



θοῦσε δὲ ὁ τὸν Χριστὸν συμβολίζων ἐπίσκοπος καθήμενος ἐπὶ ὄνου καὶ συναδευόμενος ἀπὸ ἱερεῖς παριστάνοντας τοὺς δώδεκα μαθητάς.

Ἐνῶ δὲ ἡ πομπὴ ἐπροχωροῦσε, ἡ πέριξ φύσις ἀντηχοῦσε ἀπὸ τὰς χαρμολύβους ἀναφωνήσεις τῶν προπορευομένων «ὡσανα ἔν τοις ὑψίστοις, εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου, εὐλογημένη ἡ ἐρχομένη βασιλεία ἐν ὀνόματι Κυρίου, ὡσανα ἔν τοις ὑψίστοις»<sup>1</sup>. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ πομπὴ ἐφθασε εἰς τὸν ναὸν τῆς ἀναστάσεως καὶ ἐκεῖ ἐτελείωνε ἡ παράστασις. Ὁ καθένας φαντάζεται τί ριγὸς συγκινήσεως κατελάμβανε τοὺς μετέχοντας εἰς τὴν θεατρικὴν αὐτὴν πομπὴν καὶ τοὺς θεατὰς γενικῶς, ἡ ὁποία ἐγένετο εἰς τοὺς ἱστορικοὺς ἐκείνους τόπους τοῦ Ὄρους τῶν ἔλαιων, τῆς Βηθανίας καὶ Βηθφαγή καὶ ἐπερνοῦσε ἀπὸ τὸν ἴδιον δρόμον, ἀπόπου πρὸ τεσσαρῶν αἰώνων ἐπέρασε γιὰ τελευταίαν φορὰν μεταβαίνων εἰς τὴν πόλιν τοῦ σκληροῦ μαρτυρίου, ἐνῶ τώρα ἐπευφημεῖτο ὡς βασιλεὺς Ἰησοῦς ὁ προφήτης ὁ ἀπὸ Ναζαρέτ τῆς Γαλιλαίας! Γενικῶς δὲ αἱ τελεταὶ τῆς μεγάλης ἑβδομάδος εἰς τὴν Παλαιστίνην ἀποτελοῦσαν μίαν συνεχῆ πανήγυριν, ἡ ὁποία δὲν ἐπεριωρίζετο μόνον εἰς τοὺς ὕμνους καὶ τὰ εὐαγγελικὰ ἀναγνώσματα, ἀλλ' ἐπεξετείνετο καὶ εἰς τὴν ἐπίσκεψιν τῶν ἱστορικῶν τόπων. Ἐγένετο δηλαδὴ ἱστορικὴ ἐπὶ τόπου ἀναπαράστασις τῶν τελευταίων δραματικῶν γεγονότων τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ<sup>2</sup>.

## 5

Αἱ ἀρχαὶ τοῦ θρησκευτικοῦ θεάτρου εἶναι βέβαια πενιχραί,

<sup>1</sup> Μάρκ. 11, 9

<sup>2</sup> Χρυσαστόμου Παπαδοπούλου «Αἱ κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα τελεταὶ τῆς ἐκκλησίας Ἱερουσαλὺμων» Ν. Σιών 1, 23 κέξ.

ἀλλὰ συμβαίνει καὶ ἐδῶ ὅ,τι συνηθῶς γίνεται εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς γεννήσεως καὶ ἀναπτύξεως κάθε ἐθνικοῦ θρησκευτικοῦ ἢ κοινωνικοῦ. Κάθε πρᾶγμα ὀρχίξει ἀπὸ τὸ ἐλάχιστον καὶ τελειοποιεῖται διὰ τῆς βαθμιαίας ἐξελίξεως. Καθὼς εἰς τοὺς ἀρχαίους χρόνους τὸ θέατρον λαβὸν τὴν πρώτην ἀρχὴν ἀπὸ τὰς στοιχειώδεις μιμητικὰς παραστάσεις τῆς διονυσιακῆς λατρείας ἐφθασε εἰς τὸν τέλειον τύπον πολὺ ἀργὰ μόλις τὸν 5ον πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα, τοιοῦτοτρόπως καὶ εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους τὸ θρησκευτικὸν θέατρον ἄρχισε μὲν ὑπὸ νηπιώδη μορφήν ἀφότου ὁ χριστιανισμὸς κατίσχυσε εἰς τὸν ἀγῶνα πρὸς τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν, ἐτελειοποιήθη ὅμως βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον, ἔλαβε μεγάλην ἀνάπτυξιν κυρίως ἀπὸ τὸν αἰῶνα τῆς εἰκονομαχίας καὶ ἐξῆς καὶ ἐφθασε εἰς μεγίστην ἀκμὴν τὸν 10ον καὶ 11ον αἰῶνα. Ὁνόμαζαν δὲ συνηθῶς οἱ Βυζαντινοὶ τὰς θρησκευτικὰς παραστάσεις θεανδρικὰ μυστήρια γιὰ τὸ ἀποφύγον τὴν χρῆσιν τῶν λέξεων θέατρον καὶ δράμα, αἱ ὁποῖαι ὀπωσδῆποτε τοὺς ὑπενθύμιζαν τοὺς χρόνους τῆς εἰδωλολατρείας<sup>1</sup>.

Ὁ κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα ζήσας πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Θεοφύλακτος υἱὸς τοῦ αὐτοκράτορος Ρωμανοῦ Α' καὶ γυναικᾶδελφος Κωνσταντίνου Η', τοῦ ὁποῖου αἱ ἀσύνητοι παρεκτροπαὶ εἶναι ἴσως μοναδικαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκκλησίας, ἐπέτρεψε νὰ εἰσέλθῃ τὸ θέατρον εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας, τοῦ ὁποῖου ἡ ὀρχήστρα ἀπετελεῖτο ἀπὸ ἡθοποιῶν τοῦ κοσμικοῦ θεάτρου. Ἀποτότε δὲ μὲ χοροὺς καὶ σκηρικὰ ἄσματα διεδραματίζοντο χριστιανικαὶ σκηναί. Τὴν ἐλευθερίαν, μὲ τὴν ὁποίαν μετεβλήθη ὁ ναὸς εἰς θέατρον, δὲν τὴν ἐφαντάσθη οὔτε ὁ αἰρεσιάρχης Ἀρειὸς. Δὲν πρέπει δὲ νὰ νομίζωμε ὅτι ἡ πρᾶ-

<sup>1</sup> Λάμπρ. Ἱστορ. 3, 843—Κυριακ 1, 416, 2, 166, 307 κέξ.—Μπάρτ ἐν λέξει μυστήρια.



Ξις αὐτὴ τοῦ Θεοφυλάκτου ἦτο ἀποτέλεσμα μόνον τοῦ παραφόρου νεανικοῦ χαρακτήρος του οὔτε ὅτι οἱ ἰσχυροὶ τίτλοι τῆς συγγενείας του πρὸς τὴν αὐτοκρατορικὴν αὐλὴν ἦσαν οἱ μόνοι ποὺ ἔκαμναν τὰς πράξεις του συγγνωστὰς καὶ ἀξίας ἐπαίνων. Συνετέλεσαν βέβαια καὶ οἱ λόγοι αὐτοί, φαίνεται ὅμως ὅτι τὸ πρᾶγμα ἐν μέρει προῆλθε καὶ ἀπὸ ἀπαίτησιν μερίδος τῆς κοινωνίας, ἢ ὅποια ὄχι μόνον ἐπὶ τοῦ Θεοφυλάκτου, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸν θάνατον τούτου ἠνέχθη τὴν διατήρησιν τοῦ θεάτρου εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν. Ὅτι τοῦτο εἶναι ἀληθινὸν ἀποδειχθεὶς τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ ἄλλος πατριάρχης, ὁ Μιχαὴλ Κηρουλλάριος, ζήσας κατὰ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα, τὸν ὅποιον δὲν δικαιούμεθα νὰ κατακρίνωμε καθὼς τὸν Θεοφύλακτον γιὰ τὰς ἀλλοκότους ἰδιοτροπίας του, ἐπέτρεψε εἰς θίασον ἡθοποιῶν νὰ παριστάνη ἀπὸ τὸ ἱερὸν βῆμα τῆς Ἁγίας Σοφίας τὰς ᾠδίας τῆς Θεοτόκου, τὴν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ βάπτισμα τοῦ Ἰωάννου Προδρόμου, εἰς τὸν ὅποιον ἐδόθη καὶ τὸ ἐθνικὸν ἐπώνυμον τοῦ Διονύσου Ἀκερσεκόμης. Κατὰ τὴν παράστασιν τῆς γεννήσεως τὸ πρόσωπον τῆς Θεοτόκου ὑπεκρίνετο γυναῖκα καὶ ὄχι νεανίας μεταμορφωμένος εἰς γυναῖκα. Ὡς ἦτο δὲ ἐπόμενον τὸ θέατρον ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν μετεφέρθη καὶ εἰς τὰς ἐπαρχίας. Ὁ ἐπίσκοπος Εὐχαΐτων Ἰωάννης συμμετεῖχε καὶ ὁ ἴδιος εἰς τὰς παραστάσεις καὶ ἔψαλλε ὕμνους εἰς τὴν Θεοτόκον παρμέλους ἀπὸ τὰς τραγωδίας τοῦ Εὐριπίδου<sup>1</sup>.

## 6

Τὸ λαϊκώτερον καὶ προσφιλέστερον πρὸς παράστασιν δράμα

<sup>1</sup> Κεδρην 2,333— Σαθ. ιστ κέξ. σς — Μιστριώτ. 1.697 κέξ. — Γεδ. 304 — Mill. 615

ἦτο τὸ ἔχον ὑπόθεσιν τὰ τελευ αἶα γεγονότα τῆ ζωῆς τοῦ Χριστοῦ. Ἡ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου, ἡ θριαμβευτικὴ εἰσοδος τοῦ Χριστοῦ εἰς Ἱεροσόλυμα, ὁ μυστικὸς δεῖπνος, τὸ πλύσιμον τῶν ποδιῶν τῶν μαθητῶν, ἡ προδοσία τοῦ Ἰούδα καὶ ἡ σύλληψις τοῦ Χριστοῦ, ἡ ἄρνησις τοῦ Πέτρου, ἡ σταύρωσις, ἡ ἀνάστασις καὶ τέλος ἡ ἀπιστία καὶ ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ εἶναι ἀληθῶς γεγονότα δραματικὰ ἱκανὰ νὰ συγκινήσουν μέχρι δακρύων. Εὐτυχῶς δὲ ἐσώθη μέχρις ἡμῶν τὸ κείμενον τῆς σκηνοθετικῆς διατάξεως ὅλης αὐτῆς τῆς σειρᾶς εἰς τὸν πολῦτιμον Παλατῖνον κώδικα τοῦ 14ου αἰῶνος, ὅστις εὑρίσκεται εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Βατικανοῦ. Ἐὐδὲ κείμενον ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἀπὸ τὸν καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Σπυρίδωνα Λάμπρον<sup>1</sup>, περιέχει δὲ περίληψιν τῶν δραμάτων, ἢ ὅποια συνετάχθη χάριν τῆς σκηνοθεσίας, καὶ τὰς πρώτας λέξεις ἐκάστου διαλογικοῦ μέρους, τὸ ὅποιον θὰ ἔλεγε τὸ δρῶν πρόσωπον τοῦ δράματος. Εἶναι δὲ τὸ κείμενον τοῦτο κέντρων καθὼς ὁ Χριστὸς πάσχων μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι ἐνῶ ὁ Χριστὸς πάσχων κατὰ μέγα μέρος εἶναι δάνειον ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν λογοτεχνίαν συναρμολογηθεὶς πρὸ πάντων μὲν ἀπὸ τὰς τραγωδίας τοῦ Εὐριπίδου, ἐν μέρει δὲ τοῦ Αἰσχύλου καὶ τῆς Κασσάνδρας τοῦ Λυκόφρονος, ἐλάχιστα δὲ περιέχει χωρία τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῶν ἀποκρύφων βιβλίων, τούναντίον εἰς τοῦτο ὅλα τὰ δρῶμενα καὶ λεγόμενα εἶναι παρμένα ἀπ' αὐτὴν.

Ἄλλη σπουδαία διαφορὰ εἶναι ὅτι ὁ μὲν Χριστὸς πάσχων ἐγράφη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα γιὰ ἀπλήν ἀνάγνωσιν, ἐνῶ εἰς τὸ κείμενον τοῦ Παλατῖνου κώδικος ἔχομε αὐτόχρημα σκηνοθετικὴν διάταξιν. Τοῦτο φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν πρόλογον καὶ ἀπὸ τὰς ὁδηγίας πρὸς τοὺς ἡθοποιούς. Πότε ἐγράφη ἢ διά-

<sup>1</sup> Λάμπρ. Ν. Ἑλληνομν. 13,381 κέξ.

ταξίς αὐτὴ εἶναι ἀγνωστον. Τὸ γεγονός ἐστὶ τὸ κείμενον εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπλή συναρμολόγησις τῶν εὐαγγελικῶν χωρίων καὶ ὅτι ἐλάχιστον μέρος ἔχει συνταχθῆ ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τοῦ παρασκευάσαντος αὐτὸ ὑπὸ τύπον ὁδηγιῶν πρὸς τὰ δρῶντα πρόσωπα δὲν μᾶς διευκολύνει νὰ γνωρίσωμε ἀπὸ τὸ γλωσσικὸν ὕφος τοῦ συγγραφέως πότε ἐγράφη. Τὸ μόνον βέβαιον εἶναι ὅτι ἐγράφη μετὰ τὸν 7ον αἰῶνα, διότι γίνεται εἰς αὐτὸ χρῆσις τοῦ μορίου *θς*, ἡ ὁποία ἄρχισε τὸν 6ον ἢ 7ον αἰῶνα, καὶ πρὸ τοῦ 14ου αἰῶνος, ὅτε ἐγράφη ὁ Παλατῖνος κώδιξ<sup>1</sup>.

Ἡ διάταξις περιέχει ἑννέα δράματα, τὰ ὁποῖα ἐπιγράφονται Ἐγερσις τοῦ Λαζάρου, Βαϊφόρος, Τράπεζα, Νιπτήρ, Προδοσία, Ἀρνήσις τοῦ Πέτρου, Ἐξουθένωσις Ἡρώδου, Στκύρωσις καὶ Ψηλάφησις, ἐκ τῶν ἑποίων τὸν δραματικώτερον χαραχτήρα ἔχουν ἡ Ἐγερσις τοῦ Λαζάρου καὶ ἡ Σταύρωσις. Παραθέτομε ταῦτα ἐδῶ μὲ τὸ διαλογικὸν μέρος συμπληρωμένον καὶ μεταφρασμένα εἰς τὴν νέαν ἑλληνικὴν καὶ μὲ περιγραφὴν τῆς σκηνοθεσίας σύμφωνα μὲν πρὸς τὰς σκηνοθετικὰς διατάξεις τῶν νεωτέρων δραμάτων, ἐπὶ τῇ βάσει ἕμως τῶν ὁδηγιῶν τοῦ μεσαιωνικοῦ κειμένου.

### Α) Ἐγερσις τοῦ Λαζάρου

(Ἡ σκηνὴ παρουσιάζει τάφον, εἰς τὴν ὁποῖον εὐρίσκειται ὁ Λάζαρος. Κοιτὰ εἰς αὐτὸν στέκονται αἱ ἀδελφαὶ τοῦ Λαζάρου Μάρθα καὶ Μαρία καὶ μερικοὶ Ἑβραῖοι, εἰς ἀρκετὴν δὲ ἀπόστασιν φαίνεται ὁ Χριστὸς μὲ τοὺς μαθητὰς του. Ἀγγελιοφόρος στελλόμενος ἀπὸ τὰς ἀδελφὰς τοῦ Λαζάρου ἔρχεται εἰς τὸν Χριστὸν νὰ τοῦ ἀναγγείλῃ τὴν ἀσθένειαν τοῦ φίλου του)

ἀγγελιοφόρος—Κύριε, εἶναι ἄρρωστος ἐκεῖνος ποὺ ἀγαπᾶς.

Χριστὸς—Ἡ ἀρρώστια αὐτὴ δὲν εἶναι γιὰ θάνατον, ἀλλ'

εἶναι γιὰ τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ, γιὰ νὰ δοξασθῇ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου μὲ αὐτὴν (ἕστερ ἀπὸ μικρὰν σιωπὴν στρεφόμενος εἰς τοὺς μαθητὰς του λέγει) Ἄς πηγαίνωμε πάλιν εἰς τὴν Ἰουδαίαν.

μαθηταὶ—Διδάσκαλε, δὲν εἶναι πολὺς καιρὸς ποὺ ἐζητοῦσαν νὰ σὲ πετροβολήσουν αἱ Ἰουδαῖοι καὶ σὺ πάλιν πηγαίνεις ἐκεῖ;

Χριστὸς—Δὲν εἶναι δώδεκα αἱ ὥραι τῆς ἡμέρας; Ἄν κανένας περπατῇ τὴν ἡμέραν δὲν σκοντάφτει, ἐπειδὴ βλέπει τὸ φῶς τῆς ἡμέρας. Ἄν ἕμωσ περπατῇ τὴν νύχτα σκοντάφτει, ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει φῶς. Ὁ φίλος μας Λάζαρος ἔχει κοιμηθῆ καὶ πηγαίνω νὰ τὸν ἐξυπνήσω.

μαθηταὶ—Κύριε, ἂν ἔχη κοιμηθῆ, θὰ σωθῇ.

Χριστὸς—Ὁ Λάζαρος πέθανε καὶ χαίρω ποὺ δὲν ἤμουν ἐκεῖ γιὰ νὰ πιστεύσετε ἐσεῖς.

Θωμᾶς (εἰς τοὺς ἄλλους μαθητὰς)—Ἄς πηγαίνωμε καὶ ἐμεῖς γιὰ ν' ἀποθάνωμε μαζὶ του.

(Ἐκινεῖ ὁ Χριστὸς μὲ τοὺς μαθητὰς καὶ διευθύνεται εἰς τὸν τάφον. Ἀγγελιοφόρος σπεύδων πρωτίτερα εἰδοποιεῖ τὴν Μάρθαν ὅτι ἔρχεται ὁ Χριστὸς καὶ τὴν προειπέει νὰ πηγαίῃ εἰς προῖκάντησίν του. Ἡ Μάρθα εἰς τὸ ἀκουσμα τοῦτο τρέχει ἀμέσως καὶ ἀφοῦ τὸν συναντήσῃ λέγει)

Μάρθα—Κύριε, ἂν ἦσουν ἐδῶ, δὲν ἤθελε πεθάνει ὁ ἀδελφός μου. Ἀλλὰ καὶ τώρα ποὺ εἶναι πεθαμένος πλέον γνωρίζω ὅτι ὅσα ζητήσης ἀπὸ τὸν Θεὸν θὰ σοῦ τὰ δώσῃ ὁ Θεός.

Χριστὸς—Θ' ἀναστηθῇ ὁ ἀδελφός σου.

Μάρθα—Γνωρίζω ὅτι θ' ἀναστηθῇ εἰς τὴν ἀνάστασιν τῆς τελευταίας ἡμέρας.

Χριστὸς—Ἐγὼ εἶμαι ἡ ἀνάστασις καὶ ἡ ζωὴ. Ἐκεῖνος ποὺ πιστεύει εἰς ἐμὲ καὶ ἂν ἀκόμη πεθάνῃ θὰ ζῆσῃ. Καὶ ἐκεῖνος ποὺ ζῆ καὶ πιστεύει εἰς ἐμὲ δὲν θὰ πεθάνῃ ποτέ. Ἐοὺ τὰ πιστεύεις αὐτό;

1 Λάμπρ. Ν. Ἑλληνομν. 13.400 κέξ.



**Μάρθα**—Ναι, Κύριε, ἐγὼ ἔχω πιστεύσει ὅτι ἐσὺ εἶσαι ὁ Χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ ποῦ ἦλθες εἰς τὸν κόσμον.

(Ἡ Μάρθα ἀφήνει τὸν Χριστὸν καὶ τρέχει εἰς τὴν ἀδελφὴν τῆς Μαρίας, εἰς τὴν οἰκίαν λέγει οὖν γὰρ γὰρ μὴ ἀκούσῃ οἱ παρευρισκόμενοι Ἑβραῖοι «ὁ διδάσκαλος ἦλθε καὶ σὲ προσκαλεῖ». Ἡ Μαρία σηκώνεται ἀμέσως καὶ πηγαίνει εἰς τὸν Χριστὸν ἐνῶ τὴν ἀκολουθοῦν οἱ Ἑβραῖοι ποῦ ἦσαν μαζί της καὶ πέφτει εἰς τὰ πόδια του ἐνῶ συγχρόνως λέγει)

**Μαρία**—Κύριε, ἂν ἦσουν ἐδῶ, δὲν ἤθελε πεθάνει ὁ ἀδελφός μου.

**Χριστὸς** (κατεχόμενος ἀπὸ σφοδρῶν συγκινήσεων καὶ ταραχῆν)—Ποῦ τὸν ἐθάλατε;

**Μάρθα καὶ Μαρία**—Κύριε, ἔλα γὰρ ἰδοῦς.

(Ἐνῶ πλησιάζουν εἰς τὸν τάφον ὁ Χριστὸς κλαίει)

**Χριστὸς** Σηκώστε τὴν πέτραν.

**Μάρθα**—Κύριε, μυρίζει πιά, διότι εἶναι τέσσαρες ἡμέρες ποῦ πέθανε.

**Χριστὸς**—Δὲν σοῦ εἶπα ὅτι, ἂν πιστεύσῃς, θὰ ἰδοῦς τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ;

(Σηκώνουν τὴν πλάκα τοῦ τάφου καὶ φαίνεται ὁ νεκρὸς)

**Χριστὸς** (καιτίζοντας εἰς τὸν οὐρανόν)—Πατέρα μου, σὲ εὐχαριστῶ, διότι μὲ ἀκουσες. Ἐγὼ ἤξευρα ὅτι μὲ ἀκούεις πάντοτε, ἀλλὰ τὸ εἶπα χάριν αὐτῶν ἐδῶ τῶν ἀνθρώπων γὰρ γὰρ πιστεύσῃς ὅτι ἐσὺ μὲ ἔστειλες εἰς τὸν κόσμον—(Καὶ καιτόπιν στρεφόμενος εἰς τὸν τάφον λέγει μεγαλοφώνως) Λάζαρε, ἔβγα ἔξω!

(Ὁ νεκρὸς ἀνασταίνεται καὶ βγαίνει ἀπὸ τὸν τάφον τυλιγμένος μὲ τὸ σάβανο καὶ δεμένος)

**Χριστὸς**—Λύστε τον καὶ ἀφήστε τον γὰρ πηγαίνει.

## Β) Βαΐφόρος

(Ἡ σκηνὴ ὑποτίθεται κοντὰ εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα εἰς τὴν Βηθφαγή πλησίον τοῦ Ὄρους τῶν ἐλαιῶν)

**Χριστὸς** (ἀποτεινόμενος εἰς δύο μαθητὰς)—Πηγαίνετε εἰς τὸ ἀπέναντι χωριὸν καὶ ἀμέσως θὰ βρῆτε μίαν ὄνον δεμένην καὶ πουλλαράκι μαζί της. Νὰ τὴν λύσετε καὶ γὰρ τὴν φέρετε ἐδῶ. Καὶ ἂν σὰς εἰπῆ κανένας τίποτε, γὰρ τοῦ εἰπῆτε ὅτι ὁ Κύριος ἔχει ἀνάγκην αὐτῶν καὶ ἀμέσως θὰ τὰ στείλῃ τὰ ζῶα.

(Οἱ μαθηταὶ πηγαίνουν εἰς τὸ μέρος ποῦ τοὺς εἶπε καὶ εὗρισκουν τὴν ὄνον, ἀλλὰ μερικοὶ Ἑβραῖοι θέλουν γὰρ τοὺς ἐμποδίσουν γὰρ τὴν πάρον)

**μαθηταὶ** (εἰς τοὺς Ἑβραίους)—Ὁ Κύριος ἔχει ἀνάγκην αὐτῶν.

(Οἱ Ἑβραῖοι ὑποχωροῦν καὶ οἱ μαθηταὶ φέρουν τὴν ὄνον εἰς τὸν Χριστόν. Τότε τὴν ἐτοιμάζουν, βάζουν τὰ φορέματά τους ἐπάνω της καὶ καβαλλικεύει ὁ Χριστὸς, ἐνῶ δὲ προχωροῦν, δύο μὲν πηγαίνουν ἐμπρὸς καὶ ὀδηγοῦν τὴν ὄνον, οἱ δὲ ἄλλοι ἀκολουθοῦν ἀποπίσω καὶ κάτι ψιθυρίζουν ἀναμταξὺ τους μὲ θαυμασμόν. Ἀπὸ τοὺς ἄλλους Ἑβραίους ποῦ συνοδεύουν ἀπεμπρὸς καὶ ἀποπίσω μεγάλοι καὶ μικρὰ παιδιά ἄλλοι μὲν κόφτουν ἀπὸ τὰ δένδρα κλαδιά καὶ στρώνουν εἰς τὸν δρόμον ποῦ περνᾷ ὁ Χριστὸς, ἄλλοι δὲ στρώνουν τὰ φορέματά τους)

**παιδιά** (ψάλλουν)—Ὡσαννά τῷ υἱῷ Δαβὶδ! εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου! Ὡσαννά ἐν τοῖς ὑψίστοις!

**λαὸς** (μεγαλοφώνως)—Αὐτὸς εἶναι ὁ Ἰησοῦς ὁ προφήτης ἀπὸ Ναζαρέτ τῆς Γαλιλαίας.

(Καθ' ὁδὸν ἡ πομπὴ συναστᾷ χωλοὺς καὶ τυφλοὺς, οἱ ὅποιοι κἀθηγνται εἰς τὸν δρόμον)

**χωλοὶ καὶ τυφλοὶ** (μεγαλοφώνως)—Ἐλέησέ μας, υἱὲ τοῦ Δαβὶδ!

(Ὁ Χριστὸς τοὺς θεραπεύει καὶ προχωρεῖ. Μετ' ὀλίγον φθάνει εἰς Ἱεροσόλυμα καὶ πηγαίνει κατ' εὐθείαν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Σολομῶντος, ὅπου εὗρισκει ἀνθρώπους γὰρ πωλοῦν καὶ ἀγοράζουν πρόβατα καὶ περιστέρια καὶ ἄλλα. Μόλις τοὺς βλέπει, θυμῶναι φοβερά, κατεβαίνει ἀπὸ τὴν ὄνον, κάμνει ἀμέσως φραγγέλιον ἀπὸ σχοινὶ καὶ ἀρχίζει γὰρ χτυπᾷ δεξιὰ καὶ ἀριστερά, ἀναποδογυρίζει καὶ σπάζει τραπέζια καὶ καθῆκον κακῶς τοὺς διώχνει ὅλους ἀπεκεῖ)



**Χριστός**—Εἶναι γραμμένον ὅτι ὁ οἶκος μου θὰ ὀνομασθῆ οἶκος προσευχῆς, ἐνῶ ἔσείς τὸν ἐκάματε σπήλαιον ληστῶν!

(Οἱ ἄρχιερεῖς καὶ οἱ γραμματεῖς βλέποντες ὅλ' αὐτὰ καὶ ἀκούοντες τὰ παιδιὰ νὰ ἐξακολουθοῦν νὰ ψάλλουν καὶ εἰς τὸν ναὸν «ὡσανὰ τῷ υἱῷ Δαβὶδ» ὑψίζονται πολὺ ἐναντίον του)

**ἄρχιερεῖς** (εἰς τὸν Χριστόν).—Ἀκούς τί λέγουν αὐτοί;

**Χριστός**—Ναί! Δὲν ἐδιαβάσατε ποτέ σας ὅτι ἀπὸ τὸ στόμα μικρῶν παιδιῶν καὶ βρεφῶν ποὺ θηλάζουν δοξολογεῖται ὁ Θεός;

### Γ) Τρόπεζα

(Ἡ σκηνὴ εἰς τὸ σπίτι τοῦ Σίμωνος. Ὁ Χριστὸς κάθηται εἰς τὸ τραπέζι μαζί με τοὺς μαθητάς του, ἐνῶ δὲ Σίμων τοὺς ὑπηρετεῖ. Γυναῖκα πόρνη ἐμφανιζομένη ἐκεῖ κάμνει μερικὰ ἄσκοπα βήματα ἐνῶ κλαίει καὶ φωνάζει «ἀλίμονον εἰς ἐμένα τὴν ἁμαρτωλὴν!»). Φεύγει ἔπειτα καὶ πηγαίνει εἰς μυροπωλεῖον, ὅπου κατόπιν συζητήσεως μετὰ τὸν μυροπώλην περὶ τοῦ εἶδους τοῦ μύρου ποὺ θέλει ν' ἀγοράσῃ καὶ τῆς τιμῆς του τὸ ἀγοράζει τέλος καὶ ἐπιστρέφει τρεχάτη, χωρὶς δὲ νὰ εἰπῇ οὔτε μίαν λέξιν τὸ χύνει ὅλον εἰς τὰ πόδια τοῦ Χριστοῦ καὶ ἀρχίζει ἔπειτα νὰ τὰ σκουπίζῃ μετὰ τὰ μαλλιά της)

**μαθηταὶ** (ἀγανακτισμένοι).—Γιατί ἐγίνε αὐτὴ ἡ καταστροφή τοῦ μύρου; Ἐμποροῦσε νὰ πωληθῆ παραπάνω ἀπὸ τριακόσια δηνάρια, τὰ ὅποια νὰ δοθοῦν εἰς τοὺς φτωχοὺς.

**Ἰούδας** (πίστης ἀγανακτισμένος).—Γιατί τὸ μύρον αὐτὸ δὲν ἐπωλήθη ἀντὶ τριακοσίων δηναρίων χάριν τῶν φτωχῶν;

**Χριστός**—Ἀφήστε την. Γιατί τὴν ἐνοχλεῖτε; Καλὴν πράξιν ἔκαμε εἰς ἐμέ. Διότι τοὺς φτωχοὺς μὲν πάντοτε τοὺς ἔχετε μαζί σας καὶ ὅταν θέλετε ἠμπορεῖτε νὰ τοὺς εὐεργετήσετε, ἐμένα ὅμως δὲν με ἔχετε πάντοτε. Αὐτὴ ἔκαμε ἐκεῖνο ποὺ ἠμποροῦσε νὰ κάμῃ. Ἐπρόλαβε ν' ἀλείψῃ με μύρα τὸ σῶμα μου γιὰ τὸν ἐνταφιασμόν μου. Σὰς βεβαιῶ δὲ ὅτι ὅπουδὴποτε θέλει κηρυχθῆ τὸ εὐαγγέλιον τοῦτο εἰς ὅλον τὸν κόσμον,

θὰ κηρυχθῆ καὶ τοῦτο ποὺ ἔκαμε αὐτὴ γιὰ νὰ λέγεται τὸ ὄνομά της.

(Κατόπιν ἀλλάζει ἡ σκηνή. Μαζεύονται οἱ ἄρχιερεῖς καὶ οἱ φαρισαῖοι καὶ ἀρχίζουν νὰ συζητοῦν μετὰ ποῖον τρόπον νὰ τὸν πιάσουν τὸν Χριστόν)

**ἄρχιερεῖς καὶ φαρισαῖοι**.—Τί πρέπει νὰ γίνῃ; Αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος κάμνει πολλὰ θαύματα. Ἐάν τὸν ἀφήσωμε, ὅλοι θὰ πιστέψουν εἰς αὐτόν καὶ ὕστερα θὰ ἔλθουν οἱ Ῥωμαῖοι καὶ θὰ μᾶς ἀφανίσουν καὶ ἐμᾶς καὶ τὸν τόπον μας.

**Καϊάφας** (ἕνας ἀπὸ τοὺς ἄρχιερεῖς).—Δὲν ἠξεύρετε οὔτε σκέπτεσθε ὅτι μᾶς συμφέρει νὰ πεθάνῃ ἕνας ἄνθρωπος χάριν τοῦ λαοῦ καὶ νὰ μὴ καταστραφῇ ὅλον τὸ ἔθνος.

**Ἰούδας** (εἰσέρχεται εἰς τὸ συμβούλιον).—Τί θέλετε νὰ μοῦ δώσετε γιὰ νὰ σᾶς τὸν παραδώσω ἐγώ;

(Οἱ ἄρχιερεῖς καὶ οἱ φαρισαῖοι τοῦ τάξουν τριάντα ἀργύρια καὶ ἐκεῖνος δέχεται, ἀμέσως δὲ ἐπιστρέφει εἰς τοὺς συμμαθητάς του)

### Δ) Νιπτῆρ

(Οἱ δώδεκα μαθηταὶ κάθηται κατὰ σειράν εἰς καθίσματα, εἶναι δὲ ἔτοιμα τὸ νερὸ, ἡ λεκάνη καὶ ἡ ποδιά. Ὁ Χριστὸς βγάζει τὸ ἐπανωφόρι του, ζώνεται τὴν ποδιάν, βάζει νερὸ εἰς τὴν λεκάνην καὶ ἀρχίζουν ἀπὸ τοὺς νεωτέρους πλύνει τὰ πόδια τους καὶ τὰ σκουπίζει μετὰ τὴν ποδιάν. Ὅταν ὅμως ἔρχεται ἡ σειρά τοῦ Πέτρου, αὐτὸς ἀρνείται)

**Πέτρος**.—Κύριε, ἐσὺ πλύνεις τὰ πόδια μου;

**Χριστός**.—Ἐκεῖνο ποὺ κάμνω ἐγὼ ἐσὺ δὲν τὸ ἐννοεῖς τώρα, θὰ τὸ καταλάβῃς ὕστερα.

**Πέτρος**.—Ὅχι, δὲν θὰ πλύνῃς ποτὲ ἐσὺ τὰ πόδια μου!

**Χριστός**.—Ἐάν δὲν σοῦ τὰ πλύνω, δὲν εἶσαι μαθητὴς μου.

**Πέτρος** (στενοχωρημένος κατ' ἀρχάς, κατόπιν δὲ ἀποφασισμένος).—Κύριε, ὄχι μόνον τὰ πόδια μου νὰ πλύνῃς, ἀλλὰ καὶ τὰ χέρια καὶ τὸ κεφάλι.

**Χριστός**—Ὁ λουσιμένος δὲν ἔχει ἀνάγκην νὰ λουσθῆ ἢ τὰ πόδια του νὰ πλύνῃ, ἀλλ' εἶναι ὅλος καθαρὸς. Καὶ ἐσεῖς εἰσθε καθαροί, ἀλλ' ὄχι ὅλοι.

(Ἐπισημαίνει τὸ πλύσιμο, βγάζει ὁ Χριστὸς τὴν ποδιάν, βάζει τὸ ἐπαναφέρει καὶ κἀθίζει)

**Χριστός**—Καταλαθαίνετε τί ἔκαμα; Ἔσεῖς μὲ λέγετε «ὁ διδάσκαλος καὶ ὁ Κύριος» καὶ καλὰ λέγετε, διότι εἰμαι. Ἄν λοιπὸν ἐγὼ ὁ διδάσκαλος καὶ κύριος ἔπλυνα τὰ πόδια σας, καὶ ἐσεῖς ἔχετε χρέος νὰ πλύνετε ὁ ἓνας τοῦ ἄλλου τοῦ τὰ πόδια. Διότι σὰς ἔδωσα παράδειγμα νὰ κάμνετε καὶ ἐσεῖς καθὼς ἔκαμα ἐγώ. Σὰς λέγω δὲ ὅτι δὲν ὑπάρχει δοῦλος ἀνώτερος ἀπὸ τὸν κύριόν του οὔτε ἀπόστολος ἀνώτερος ἀπὸ ἐκεῖνον ποῦ τὸν ἀπέστειλε. Ἄν τὰ γνωρίζετε αὐτά, εἰσθε εὐτυχεῖς ἂν τὰ κάμνετε.

## III) Πρωτοσία

### ΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ ΤΟΥ ΔΡΑΜΑΤΟΣ

**Χριστός, Πέτρος, ὄχλος, Ἰούδας, ψευδομάρτυρες, ἀρχιερεῖς, δικασταί, ὑπηρέται.**

(Ἡ σκηνὴ κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν Γεθσημανῆ. Ὅλοι οἱ μαθηταὶ ἐκτὸς τοῦ Ἰούδα μαζεμένοι κοντὰ εἰς τὸν Χριστόν)

**Χριστός**—Ὅλοι σας αὐτὴν τὴν νύχτα θὰ συγχυσθῆτε γιὰ μένα, διότι εἶναι γραμμένον «θὰ χτυπήσω τὸν ποιμένα καὶ θὰ σκορπισθοῦν τὰ πρόβατα τοῦ ποιμνίου»

**Πέτρος**—Καὶ ἂν ὅλοι θὰ συγχυσθοῦν, ἐγὼ ὅμως ποτὲ δὲν θὰ συγχυσθῶ.

**Χριστός**—Σὲ διαβεβαιῶ ὅτι αὐτὴν τὴν νύχτα, προτοῦ φωγάξῃ ὁ πετεινός, τρεῖς φορές θὰ μ' ἀρνηθῆς.

**Πέτρος**—Καὶ ἂν ἀκόμη εἶν' ἀνάγκη νὰ πεθάνω μαζί σου, δὲν θὰ σ' ἀρνηθῶ.

**Χριστός** (εἰς τοὺς ἄλλους)—Καθῆστε ἐδῶ ἕως ἔτου πάγω ἐκεῖ πέρα καὶ κάμω τὴν προσευχήν μου.

(Μαίρνει μαζί του τὸν Πέτρον καὶ τοὺς δύο υἱοὺς τοῦ Ζαβεδαίου Ἰάκωβον καὶ Ἰωάννην καὶ δταν φθάσῃ εἰς τὸν τόπον τῆς προσευχῆς ἀρχίζει τὰ λυθῆται καὶ ν' ἀδημονῆ)

**Χριστός** (εἰς τοὺς τρεῖς)—Περίλυπος εἶναι ἡ ψυχὴ μου μέχρι θανάτου. Νὰ μείνετε ἐδῶ καὶ ν' ἀγρυπνήτε μαζί μου. (Ἀπομακρύνεται ὀλίγον, πέφτει κατὰ πρόσωπον εἰς τὴν γῆν καὶ προσεύχεται)—Πατέρα μου, ἂν εἶναι δυνατόν, ἄς ἀποφύγω τὸ ποτήριον τοῦτο! Ὅχι ὅμως καθὼς θέλω ἐγώ, ἀλλὰ καθὼς θέλεις ἐσύ!

(Ἐπιστρέφει εἰς τοὺς μαθητὰς καὶ τοὺς βλέπει νὰ κοιμῶνται)

**Χριστός**—Ἔτσι λοιπὸν, δὲν ὑπομείνατε μίαν ὥραν ν' ἀγρυπνήσετε μαζί μου; Γρηγορεῖτε καὶ προσεύχεσθε γιὰ νὰ μὴ ἔμπητε εἰς πειρασμόν. Τὸ μὲν πνεῦμα εἶναι πρόθυμον, ἡ σὰρξ ὅμως ἀσθενής.

(Καὶ πάλιν πηγαίνει καὶ προσεύχεται λέγων ἐκ δευτέρου καὶ ἐκ τρίτου τὰ ἴδια, ἐπιστρέφων δὲ εὐθίσκει καὶ πάλιν τοὺς μαθητὰς κοιμισμένους)

**Χριστός**—Κοιμᾶσθε λοιπὸν καὶ ἀναπαύεσθε! Νά, ἦλθεν ἡ ὥρα καὶ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου παραδίδεται εἰς τὰ χεῖρα ἀνθρώπων ἁμαρτωλῶν. Σηκωθῆτε, ἄς πηγαίνωμε. Νά, ἐπλησίασε ἐκεῖνος ποῦ μὲ παρέδωσε.

(Ἀποχωρεῖ ὁ Χριστὸς ἀπὸ τὸν τόπον τῆς προσευχῆς μαζί μὲ τοὺς τρεῖς μαθητὰς αἱ πηγαίνει εἰς τὸν πλῆστον ἐκεῖ εὐρισκόμενον κῆπον. Εἰς τὸ μεταξὺ εὐχεται ὁ Ἰούδας καὶ ἀρκητὸς ὄχλος μαζί ὀπλισμένοι μὲ μαχαίρια καὶ ῥόπαλα. Ὁ Χριστὸς προχωρεῖ ὀλίγον πρὸς αὐτοὺς)

**Χριστός**—Ποῖον ζητεῖτε;

**ὄχλος** (ὄλοι μαζί)—Ἰησοῦν τὸν Ναζωραῖον.

**Χριστός**—Ἐγὼ εἰμαι (ὀπισθοχωροῦν αὐτοὶ καὶ πέφτουν χάμω).

Ποῖον ζητεῖτε;

**ὄχλος**—Ἰησοῦν τὸν Ναζωραῖον.



**Χριστός**—Σὺς εἶπα πῶς εἶμαι ἐγώ. "Ἄν λοιπὸν ἐμένα ζη-  
τῆτε, ἀφήστε τοὺς αὐτοὺς νὰ πάνε (ταῦτα λέγων δείχνει τοὺς μαθητὰς).

(Ἀπὸ τὸν ὄχλον ξεχωρίζει ἕνας καὶ τρέχει πρὸς αὐτόν)

**Ἰούδας**—Χαῖρε διδάσκαλε! (τὸν φιλεῖ)

**Χριστός**—Φίλε μου, γιὰ ποίαν αἰτίαν ἦλθες ἐδῶ;

(Εἰς τὸ μεταξὺ ὁ Πέτρος βγάζει τὸ μαχαίρι του καὶ χτυπᾷ ἕνα ἀπὸ τοὺς  
ὑπηρέτας τοῦ ἀρχιερέως τὸν Μάλχον, τοῦ ὁποῦν κόφτει τὸ ἀφτί, ὁ Χρι-  
στός ὁμοίως ἀποδοκιμάζει τοῦτο)

**Χριστός** (εἰς τὸν Πέτρον)—Βάλε τὸ μαχαίρι σου εἰς τὴν θή-  
κην. "Οἱ οἱ ὅσοι ἐπήραν μαχαίρι εἰς τὰ χέρια των μὲ μαχαίρι  
θὰ χαθούν. "Ἡ νομίζεις ὅτι δὲν ἠμπορῶ τώρα ἀμέσως νὰ παρα-  
καλέσω τὸν πατέρα μου νὰ μοῦ στείλῃ πρὸς βοήθειαν δώδεκα  
συντάγματα ἀγγέλων; Πῶς λοιπὸν θὰ ἐκπληρωθοῦν αἱ προφη-  
τεῖαι τῶν Γραφῶν ὅτι ἔτσι πρέπει νὰ γίνῃ; (Πιάει ἀμέσως τὸ ἀφτί  
τοῦ Μάλχου καὶ τὸ λαιρεῖ, ἐπειτα δὲ στρεφόμενος εἰς τὸν ὄχλον)—  
"Ἤλθατε μὲ μαχαίρια καὶ ξύλα νὰ μὲ πιάσετε σὺν νὰ ἐπρόκειτο  
νὰ πιάσετε κανένα ληστήν! Κἀθε ἡμέραν ἤμουν μαζί σας δι-  
δάσκων εἰς τὸν ναὸν καὶ δὲν μὲ ἐπιάσατε. "Οἱ δὲ αὐτὰ ἐγέναν  
τοιουτοτρόπως γιὰ νὰ πραγματοποιηθοῦν ἐκεῖνα ποὺ ἔγραψαν  
οἱ προφῆται.

(Ὁ ὄχλος τότε τὸν συλλαμβάνει καὶ τὸν πηγαίνει πρῶτα μὲν εἰς τὸν  
ἀρχιερέα Ἄνναν, ἀπεκεί δὲ εἰς τὸν Καϊάφα. Εἰς τὸ μεταξὺ οἱ μαθηταὶ  
ἀπὸ τὸν φόβον τοὺς ἔφυγαν ἐκτὸς τοῦ Πέτρου καὶ Ἰωάννου, οἱ ὁποῖοι ἀκο-  
λουθοῦν δειλοὶ καὶ φοβισμένοι ἀπομακρεια. Ἡ σκηνὴ τώρα εἰς τοῦ Καϊάφα,  
ὅπου εἶναι συναθροισμένοι ὅλοι οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ πρεσβύτεροι τοῦ λαοῦ  
γιὰ τὴν δίκην. Ὁ Χριστός ὀδηγεῖται μπροστὰ εἰς τὸ συνέδριον, τὸ ὁποῖον  
εἶναι ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Καϊάφα, ὁ δὲ Πέτρος μένει εἰς τὴν αὐλὴν μαζί  
μὲ τοὺς ὑπηρέτας. Ἀρχίζει ἡ δίκη)

**ψευδομάρτυρες**—Αὐτὸς εἶπε ὅτι ἠμπορεῖ νὰ χαλάσῃ τὸν  
ναὸν τοῦ Θεοῦ καὶ σὲ τρεῖς ἡμέρες πάλιν νὰ τὸν χτίσῃ ἐκ-  
 νέου.

**ἀρχιερεύς** (εἰς τὸν Χριστόν, ὅστις σιωπᾷ) — Δὲν ἀποκρίνεσαι;  
Τί σοῦ καταμαρτυροῦν αὐτοὶ; (Ὁ Χριστός ἐξακολουθεῖ νὰ σιωπᾷ)  
Σὲ ἐξορκίζω εἰς τὸ ὄνομα τοῦ αἰωνίου Θεοῦ, νὰ μᾶς εἰπῆς ἂν  
ἐσὺ εἶσαι ὁ Χριστός ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ.

**Χριστός**—Ἐσὺ τὸ εἶπες πῶς εἶμαι. Πλὴν τούτου σὺς λέγω  
ὅτι εἰς τὸ ἐξῆς θὰ βλέπετε τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου νὰ κάθεται  
ἀπὸ τὰ δεξιὰ τῆς δυνάμεως τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ ἔρχεται ἐπὶ τῶν  
νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ.

**ἀρχιερεύς** (αἰτίζων τὰ φορέματά του ἀπὸ ἀγανάκτησιν) — Ἐβλα-  
στήμησε! Τί ἀνάγκην πιά ἔχομε ἀπὸ μάρτυρας; Νά, τώρα  
ἀκούσατε τὴν βλαστημιὰ του! Ποίαν γνώμην ἔχετε;

**δικασταί** (ὅλοι μὲ μίαν φωνήν) — Εἶναι ἔνοχος θανάτου!

**ὑπηρέται** (τὸν φτύνουν κατὰ πρόσωπον καὶ τὸν μαρίζουν καὶ  
πρὸς ἐμπαιγμὸν τοῦ λέγουσιν)— Προφήτευσε εἰς ἐμᾶς, Χριστέ, ποῖος  
σὲ ἔδειρε;

## ΣΤ') Ἀρνήσεις τοῦ Πέτρου

### ΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ ΤΟΥ ΔΡΑΜΑΤΟΣ

**ὑπηρέτρια πρώτη** τοῦ Καϊάφα, **ὑπηρέτρια δευτέρα**, **ὑπηρέται** πολ-  
λοὶ τῶν ἀρχιερέων, **Πέτρος**, **Ἰούδας**, ἀρχιερεῖς, **Ἰωσήφ** ὁ βου-  
λευτῆς, ἀγγελιοφόρος, **Πιλᾶτος Ρωμαῖος** ἡγεμῶν τῆς Ἰουδαίας,  
**κούρσορ** (ἀγγελιοφόρος τοῦ Πιλᾶτου), **Νικόδημος** φαρισσαῖος (μυστι-  
κὸς φίλος τοῦ Χριστοῦ), **πρώην παράλυτος** (θεραπευθεὶς ὑπὸ τοῦ  
Χριστοῦ), **πρώην τυφλὸς** (θεραπευθεὶς ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ), **Βερενίκη**  
(πρώην αἱμορροῦσα θεραπευθεῖσα ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ), **Χριστός**.

(Ἡ σκηνὴ εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Καϊάφα)

**ὑπηρέτρια πρώτη** (πλησιάζουσα τὸν Πέτρον)— Καὶ ἐσὺ ἦσουν  
μαζί μὲ τὸν Ἰησοῦν τὸν Γαλιλαῖον.

**Πέτρος**— Δὲν ἤξεύρω τίποτε ἀπ' αὐτὰ ποὺ λές.

ὕπηρέτρια δευτέρα — Κα αὐτὸς ἦτο μὲ τὸν Ἰησοῦν τὸν Ναζωραῖον.

**Πέτρος** — Σὰς δοκίζομαι πῶς δὲν τὸν γνωρίζω τὸν ἄνθρωπον. ὕπηρέται — Ἀλήθεια, καὶ ἐσὺ ἕνας ἀπ' αὐτοῦ εἶσαι, διότι καὶ ἡ προφορὰ τῆς ὀμιλίας σου σὲ φανερώνει.

**Πέτρος** (μὲ ὄγκους πάλιν καὶ ἀναθέματα) — Δὲν τὸν γνωρίζω τὸν ἄνθρωπον!

(Ἄκούεται ἀμέσως φωνὴ πεινῶδ. Ὁ Πέτρος ἐνθυμείται τὰ λόγια τοῦ Χριστοῦ ποῦ τοῦ εἶπε διὰ προτοῦ φωνάξῃ ὁ πεινῶδ, τρεῖς φορές θὰ μὲ ἀρνηθῆς. Καταστενοχωρημένος καὶ ταραγμένος βγαίνει ἔξω ἀπὸ τὴν αὐλὴν καὶ κλαλεῖ πικρῶς)

**Ἰούδας** (μπαίνει βιαστικὰ εἰς τὸ συνέδριον καὶ λέγει εἰς τοὺς ἀρχιερεῖς) — Ἡμῶν, διότι ἐπαρέδωσα αἷμα ἀθώον!

**ἀρχιερεῖς** — Ἴτι μᾶς μέλει ἐμᾶς γι' αὐτὸ; Ἐσὺ θὰ δώσης λόγον!

(Ὁ Ἰούδας τοὺς πετῆ τὰ τριάντα ἀργύρια καὶ φεύγει, μετ' ὀλίγον δὲ παρουσιάζεται ἄλλη σκηνή, ὅπου φαίνεται κρεμασμένος ἀπὸ δένδρον. Ἀλλάζει πάλιν ἡ σκηνή καὶ παρουσιάζεται ὁ ναὸς τοῦ Σολομῶντος. Μέσα εἰς αὐτὸν φαίνεται ὁ Ἰωσήφ ὅτι διαβάζει. Ἔρχεται ἀγγελιοφόρος ἐκ μέρους τῶν ἀρχιερέων γιὰ νὰ τὸν καλέσῃ, ἀλλ' ἐπειδὴ τὸν βλέπει νὰ διαβάζῃ, φεύγει χωρὶς νὰ τοῦ εἰπῇ τίποτε. Ὑστερ' ἀπ' ὀλίγον ξανάρχεται, ἀλλὰ καὶ πάλιν τὸν βλέπει νὰ διαβάζῃ καὶ χωρὶς νὰ εἰπῇ τίποτε φεύγει. Κατόπιν παρουσιάζεται πάλιν ἡ σκηνὴ τοῦ συνεδρίου)

**ἀρχιερεῖς** (ἀναμεταξύ τους) — Δὲν μᾶς ἐπιτρέπεται τὰ χρήματα αὐτὰ νὰ τὰ βάλωμε εἰς τὸ χρηματοφυλάκιόν μας, διότι εἶναι τιμὴ αἵματος. (Ἀποφασίζουσιν δὲ ν' ἀγοράσουν μὲ αὐτὰ τὸν ἀγρὸν τοῦ κρεμασῶς γιὰ ἐνδιαφασμὸν τῶν ξένων)

(Ἡ σκηνὴ ἐνώπιον τοῦ Πιλάτου, εἰς τὸν ὁποῖον ὠδήγησαν τὸν Χριστὸν γιὰ νὰ δικασθῇ. Ὁ Χριστὸς περιμένει ἔξω)

**ἀρχιερεῖς** (εἰς τὸν Πιλάτον) — Αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος διαστρέφει τὸ ἔθνος μας καὶ μᾶς ἐμποδίζει νὰ πληρώνωμε φόρους εἰς τὸν αὐτοκράτορα λέγων ὅτι αὐτὸς εἶναι βασιλεὺς.

**Πιλάτος** — Πέτε μου πῶς ἐγὼ ἐνῶ εἶμαι ἡγεμῶν ἤμπορῶ νὰ ἐξετάσω καὶ δικάσω τὸν βασιλέα;

**ἀρχιερεῖς** — Δὲν τὸν λέγομε ἐμεῖς βασιλέα, ἡ ἴδιος λέγει πῶς εἶναι.

**Πιλάτος** (εἰς τὸν κούρσωρα) — Πήγαινε νὰ τὸν φέρῃς ἐδῶ τὸν Ἰησοῦν μὲ καλὸν τρόπον.

**κούρσωρα** (βγαίνει ἔξω καὶ μόλις βλέπει τὸν Χριστὸν πέφτει εἰς τὰ πόδια του καὶ τὸν προσκυνεῖ, κατόπιν δὲ βάζει κατὰ γῆς τὸ φακίόλι του καὶ λέγει) — Κύριε, πάτησε ἐδῶ καὶ ἔμπα, διότι σὲ προσκαλεῖ ὁ ἡγεμῶν.

**ἀρχιερεῖς** (βλέποντες τὰς πεμποιήσεις τοῦ κούρσωρος ἀναγκαστῶν καὶ ἀναφέρουν τὸ πρᾶγμα εἰς τὸν Πιλάτον μὲ παράπικτον) — Γιατί δὲν ἐπρόσταξες νὰ ὀδηγηθῇ ἐδῶ ὑπὸ συνοδείαν στρατιωτικοῦ καὶ ὄχι τοῦ κούρσωρος;

**Πιλάτος** (εἰς τὸν κούρσωρα προσκληθέντα ἀμέσως προτοῦ φέρῃ τὸν Χριστὸν) — Γιατί τὸ ἔκαμες αὐτὸ καὶ ἀπλωσες τὸ φακίόλι σου κατὰ γῆς καὶ εἶπες εἰς τὸν Ἰησοῦν νὰ περπατήσῃ ἐπάνω εἰς αὐτό;

**κούρσωρα** — Κύριε, ὅταν μὲ ἔστειλες εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον, τὸν εἶδα νὰ κάθεται ἐπάνω εἰς ὄνον καὶ τὰ παιδιὰ τῶν Ἑβραίων νὰ κρατοῦν κλάδους καὶ νὰ φωνάζουν «σῶσον δὴ ὁ ἐν τοῖς ὑψίστοις, εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου», ἄλλους δὲ νὰ στρώνουν τὰ φορέματά τους εἰς τὸν δρόμον ἀπόπου ἐπεργοῦσε.

**ἀρχιερεῖς** — Τὰ μὲν παιδιὰ τῶν Ἑβραίων ἐφώναζαν ἑβραϊκὰ, ἀποποῦ δὲ ἐσὺ τὰ ἑλληνικὰ;

**κούρσωρα** — Ἐρώτησα κάποιον Ἑβραῖον, τ' εἶν' αὐτὰ ποῦ φωνάζουν ἑβραϊκὰ καὶ ἐκεῖνος μοῦ τὰ ἐξήγησε.

**Πιλάτος** (εἰς τοὺς ἀρχιερεῖς) — Ἀφ' οὗ λοιπὸν ἐσεῖς μονάρχου σας ὁμολογεῖτε τὰς ἐπευφημίας τῶν παιδιῶν, εἰς τί ἔσφαλε ὁ



κούρσωρ : (Οι άρχιερείς σιωποῦν. Ὁ Πιλάτος πρὸς τὸν κούρσωρα) — Πήγαινε καὶ μὲ ἕποιον τρόπον θέλεις φέρε τον ἐδῶ.

κούρσωρ (ἐξέρχεται καὶ κάμνει ὅ,τι ἔκαμε πρὶν) — Κύριε, ἔμπα, ὁ ἡγεμῶν σὲ προσκαλεῖ.

(Ὁ Χριστὸς παρουσιάζεται μπροστὰ στὸν ἡγεμόνα καὶ οἱ Ἑβραῖοι ἐπαναλαμβάνουν τὰς ἰδίας κατηγορίας ποὺ εἶπαν καὶ προτύτερον)

Νικόδημος (παρουσιάζόμενος εἰς τὸν ἡγεμόνα) — Ὑσεθέστατε ἡγεμῶν, παρακκλῶ νὰ μοῦ ἐπιτρέψῃς νὰ εἰπῶ λίγα λόγια.

Πιλᾶτος — Λέγε.

Νικόδημος — Ἐγὼ εἰς τὴν συναγωγὴν εἶπα εἰς τοὺς πρεσβυτέρους καὶ εἰς τοὺς ἱερεῖς καὶ εἰς τοὺς λευῖτας καὶ εἰς ὅλον τὸ πλῆθος τῶν Ἰουδαίων «τί θέλετε ἀπ' αὐτὸν τὸν ἄνθρωπον; ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς κάμνει πολλὰ παράδοξα σημεῖα καὶ θαύματα, τὰ ὁποῖα κανένας δὲν τὰ ἔκαμε ἕως τώρα οὔτε θὰ τὰ κάμῃ. Ἄφήστε τον λοιπὸν καὶ μὴ θέλετε νὰ τοῦ κάμετε κακόν. Ἄν μὲν τὰ θαύματα ποὺ κάμνει εἶναι ἐκ Θεοῦ, θὰ μέγουν αἰώνια, ἂν ἕμως εἶναι μὲ ἀνθρωπίνην τέχνην, θὰ καταλυθοῦν. Διότι καὶ ὁ Μωυσῆς σταλμένος ἀπὸ τὸν Θεὸν εἰς τὴν Αἴγυπτον ἔκαμε μπροστὰ εἰς τὸν βασιλέα τῆς Αἴγυπτου Φαραὼ πολλὰ θαύματα ποὺ τὸν ἐπρόσταξε ὁ Θεὸς νὰ κάμῃ. Ἦσαν δὲ ἐκεῖ ὁ Ἰανῆς καὶ ὁ Ἰαμβρῆς τιμημένοι ἀπὸ τὸν Φαραὼ καὶ ἔκαμναν καὶ αὐτοὶ θαύματα ὅσα ἔκαμε ὁ Μωυσῆς καὶ γιὰ τοῦτο τοὺς ἐνόμιζαν οἱ Αἰγύπτιοι ὡς θεοὺς. Ἐπειδὴ ἕμως τὰ θαύματα ποὺ ἔκαμναν δὲν ἦσαν ἐκ Θεοῦ, ἐχάθησαν καὶ αὐτοὶ καὶ ἐκεῖνοι ποὺ τὰ ἐπίστευαν. Καὶ τώρα ἀφήστε τὸν ἄνθρωπον αὐτὸν, δὲν εἶναι ἄξιος θανάτου».

(Οἱ Ἑβραῖοι τρίξουν τὰ δόντια τους κατὰ τοῦ Νικόδημου)

Πιλᾶτος — Γιατί τοῦ τρίξετε τὰ δόντια, ἀφοῦ τὴν ἀλήθειαν ἀκούσατε;

ἀρχιερεῖς (εἰς τὸν Νικόδημον) — Εἶθε ν' ἀξιωθῆς νὰ ἔχῃς τὴν ἴδιαν μ' αὐτὸν τύχην, ἀφοῦ λές τὴν ἀλήθειαν!

Νικόδημος — Μάλιστα, ν' ἀξιωθῶ καθὼς εἶπατε.

πρώην παράλυτος (παρουσιάζόμενος μπροστὰ εἰς τὸν Πιλᾶτον)

— Δῶσε μου τὴν ἄδειαν, ἡγεμῶν, νὰ εἰπῶ ἓνα λόγον.

Πιλᾶτος — Πὲς ὅ,τι θέλεις.

παράλυτος — Ἐγὼ ἦμουν πεσμένος εἰς τὸ κρεβάτι τριάντα ὀχτῶ χρόνια καὶ ὑπέφερα ἀπὸ πόνους. Ὅταν δὲ ἦλθε ὁ Ἰησοῦς, ὁ ὁποῖος ἰάτρευσε πολλοὺς δαιμονιζομένους καὶ ἄλλους ποὺ ὑπέφεραν ἀπὸ διαφόρους ἀσθενείας, μερικοὶ νέοι μὲ ἐλυπήθησαν, μὲ ἐσήκωσαν μὲ τὴν κλίνην καὶ μὲ ἔφεραν κοντὰ του. Καὶ ὅταν μὲ εἶδε ὁ Ἰησοῦς μὲ ἐσπλαχνίσθη καὶ μοῦ εἶπε ἓνα μόνον λόγον «σήκωσε τὸ κρεβάτι σου!» καὶ ἀμέσως ἐπερπάτησα.

πρώην τυφλὸς (πλησιάζων ὀροῖσι) — Ἐγὼ ἐγεννήθηκα τυφλὸς ἀπὸ τὴν κοιλιά τῆς μητέρας μου. Φωνὴν ἀκουα καὶ κόσμον δὲν ἔβλεπα. Ὅταν δὲ ἔτυχε κάποτε νὰ περάσῃ ἀποκοντὰ μου ὁ Ἰησοῦς, ἐφώνηξα δυνατὰ «ἐλέησέ με, υἱὲ τοῦ Δαβὶδ!» Καὶ μὲ ἐσπλαχνίσθη καὶ ἅμα ἔβαλε τὰ χέρια του εἰς τὰ μάτια μου ἀμέσως εἶδα.

Βερενίκη (ἀπομακρυνθὲν μὲ δυνατὴν φωνήν) — Ἐγὼ ἦμουν αἰμορροῦσα δώδεκα χρόνια καὶ μόλις ἄγγισα τὴν ἄκρη τοῦ φορέματός του ἀμέσως ἐστάθηκε τὸ αἷμα.

ἀρχιερεῖς — Διαστρέφει τὸ ἔθνος μας καὶ μᾶς ἐμποδίζει νὰ πληρώνωμε φόρους εἰς τὸν αὐτοκράτορα καὶ λέγει γιὰ τὸν ἑαυτὸν του πῶς εἶναι ἐστεμμένος βασιλεὺς.

Πιλᾶτος (εἰς τὸν Χριστὸν) — Ἐσὺ εἶσαι ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων;

Χριστὸς — Ἐσὺ τὸ λές αὐτό.

Πιλᾶτος (εἰς τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ τὸν ὄχλον) — Δὲν εὗρισκω κανένα φταιξιμὸν εἰς αὐτὸν τὸν ἄνθρωπον.

**ὄχλος** (καυγάζιον)—Συγχύζει τὸν λαὸν μὲ τὴν διδασκαλίαν τοῦ ποῦ κάμνει εἰς ἕλην τὴν Ἰουδαίαν! Ἄρχισε τὸ ἔργον τοῦ ἀπὸ τὴν Γαλιλαίαν καὶ κατέληξε ἐδῶ!

**Πιλᾶτος** — Μήπως εἶναι Γαλιλαῖος, ἀπὸ τὸ κράτος τοῦ Ἡρώδου;

**ὄχλος**— Μάλιστα.

(Ὁ Πιλᾶτος μαθὼν ὅτι ὁ κατηγορούμενος εἶναι ὑπήκοος τοῦ Ἡρώδου τὸν στέλνει εἰς ἐκεῖνον)

## Z) Ἐξουθένωσις Ἡρώδου

(Ἡ σκηνὴ ἐνώπιον τοῦ ἡγεμόνος Ἡρώδου)

**ἀρχιερεῖς**—Αὐτὸς διαστρέφει τὸ ἔθνος καὶ τὸν νόμον μας καὶ μᾶς ἐμποδίζει νὰ πληρώσωμε φόρους εἰς τὸν αὐτοκράτορα καὶ λέγει γιὰ τὸν ἑαυτὸν τοῦ πῶς εἶναι ἐστεμμένος βασιλεύς.

**Ἡρώδης** (εἰς τὸν Χριστὸν)—Ποῖος εἶσαι καὶ ἀποποῦ εἶσαι;

**Χριστὸς** — . . . . .

**Ἡρώδης**—Γιατί διαστρέφεις τὸν νόμον;

**Χριστὸς** — . . . . .

**Ἡρώδης**—Ἐσὺ εἶσαι ὁ βασιλεύς;

**Χριστὸς**— . . . . .

(Ὁ Ἡρώδης βλέπων ὅτι ματαιοπονεῖ, διότι ὁ Χριστὸς δὲν τοῦ ἀπαντᾷ εἰς καμμίαν ἐρώτησιν, προστάζει τοὺς στρατιώτας νὰ τὸν ἐνδύσων σιολὴν βασιλικὴν καὶ νὰ τὸν ἐμπαιξοῦν μὲ κάθε τρόπον. Κατόπιν τὸν στέλνει ὀπίσω εἰς τὸν Πιλᾶτον γιὰ νὰ τὸν δικάσῃ ἐκεῖνος, ἀκολουθεῖ δὲ καὶ ὁ ἴδιος καὶ συναντηθεὶς μὲ ἐκεῖνον ἀνταλλάσσει μαζί του ἀσπασμόν, τοιοῦτοντρόπως δὲ συμφιλιώνονται οἱ δύο τοὺς ἐξ αἰτίας τῆς δίκης αὐτῆς, ἐνῶ πρὶν ἦσαν ἐχθροί. Ὁ Ἡρώδης φεύγει ἀμέσως, μένου γ δὲ ὁ Χριστὸς καὶ οἱ κατήγοροι. Πρωτοῦ ὅμως ξαναρχίσῃ ἡ δίκη, ἔρχεται ἀγγελιοφόρος ἐκ μέρους τῆς συζύγου τοῦ Πιλᾶτου καὶ λέγει ἐκ μέρους τῆς εἰς αὐτόν)

**ἀγγελιοφόρος**—Δὲν ὑπάρχει καμμία ἀφορμὴ μεταξὺ σοῦ καὶ τοῦ δικαίου ἐκεῖνου ἀνθρώπου. Πολλὰ ἔπαθα τὴν νύχτα εἰς τὸ ὄνειρό μου ἐξ αἰτίας σου.

**Πιλᾶτος** (εἰς τὸν ὄχλον)—Ποῖον θέλετε γ' ἀπολύσω; Τὸν Βαραββᾶν ἢ τὸν Ἰησοῦν ποῦ λέγεται Χριστός;

**ὄχλος**—Τὸν Βαραββᾶν!

**Πιλᾶτος**—Ἢ λοιπὸν γὰ κάμω τὸν Ἰησοῦν ποῦ λέγεται Χριστός;

**ὄχλος**—Νὰ σταυρωθῇ!

**Πιλᾶτος**—Τί κακὸν ἔκαμε;

**ὄχλος**—Ἄρον, ἄρον, σταύρωσον αὐτόν!

**Πιλᾶτος** (βλέπων τὸν θόρυβον τοῦ ὄχλου ζητεῖ νερὸ καὶ πλύνει τὰ χεῖρα του μπροστὰ εἰς ὄλους εἰς σημεῖον τῆς ἀθωότητός του)—Ἄθῶος εἶμαι ἐγὼ ἀπὸ τὸ αἷμα τοῦ δικαίου αὐτοῦ! Ἐσεῖς θὰ ὀψεσθε!

**ὄχλος**—Τὸ αἷμα τοῦ ἐπάνω σ'ἐμᾶς καὶ εἰς τὰ παιδιὰ μας!

## III) Σταύρωσις

### ΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ ΤΟΥ ΔΡΑΜΑΤΟΣ

**Χριστὸς**, στρατιῶται, ληστῆς πρῶτος (σταυρωμένος ἀπὸ τὰ δεξιὰ), ληστῆς δεύτερος (σταυρωμένος ἀπὸ τ' ἀριστερά), **Σίμων ὁ Κυρηναῖος**, μυροφόροι γυναῖκες, **Θεοτόκος**, κωμοδρόμος ἢ χαλκεύς, ἀρχιερεῖς, **Ἰωάννης μαθητῆς τοῦ Χριστοῦ**, ἐκατόνταρχος, **Ἰωσήφ ὁ βουλευτής**, **Νικόδημος φίλος τοῦ Χριστοῦ**, **Ἀδάμ**, ἄγγελοι, μαθηταὶ τοῦ Χριστοῦ.

### ΣΚΗΝΗ ΠΡΩΤΗ

(Στρατιῶται παραλαμβάνουν τὸν Χριστὸν ἀπὸ τὸ δικαστήριον, τὸν γδύνουν καὶ τὸν ἐνδύουν μὲ κόκκινον φόρεμα, βάζουν εἰς τὸ κεφάλι στέφανον ἀπὸ ἀγκάθια, δίδουν εἰς τὸ δεξιὸ χεῖρ ἓνα καλάμι ὡς σκῆπτρον βασιλικὸν καὶ γογατίζοντες μπροστὰ τοῦ ἐμπαιχτικὰ τὸν προσκυνοῦν καὶ



χαιροῦν τάχα ὡς βασιλέα «Χαῖρε, βασιλεὺ τῶν Ἰουδαίων!». Κατόπιν παίρνουν τὸ καλὰμι ἀπὸ τὸ χέρι του, τὸν χτυποῦν εἰς τὸ κεφάλι καὶ τὸν φτύνουν κατὰ πρόσωπον. Φέμουν ἔπειτα δύο λησιὰς ἀπὸ τὴν φυλακὴν, τοὺς φορτώθουν καὶ τοὺς τρεῖς τὸν καθένα μὲ τὸν σταυρὸν του καὶ τοὺς πηγαίνουν εἰς τὸν τόπον τῆς σταυρώσεως)

### ΣΚΗΝΗ ΔΕΥΤΕΡΑ

(Εἰς τὸν δρόμον ὁ Χριστὸς καταβάλλεται ἀπὸ τὸ βῆρος τοῦ σταυροῦ, οἱ δὲ στρατιῶται ἀγγαρεύουν τὸν τυχαίως ἐκ τοῦ ἀντιθέτου ἐρχόμενον Σίμωνα τὸν Κυρηναῖον γιὰ νὰ τὸν φορτωθῇ αὐτός. Ἀκολουθοῦν γυναῖκες μαζὶ μὲ τὴν Θεοτόκον καὶ κλαίουσιν)

**Χριστὸς** (εἰς τὰς γυναῖκας) — Θυγατέρες Ἰερουσαλήμ, μὴ κλαίτε γιὰ μένα, γιὰ τὸν ἑαυτὸν σας καὶ γιὰ τὰ παιδιὰ σας νὰ κλαίτε, διότι ἔρχονται ὑστερ' ἀπ' ὀλίγον ἡμέραι, ὅτε θὰ λέγουν αἱ ἄνθρωποι «εὐτυχεῖς αἱ στείραι γυναῖκες καὶ αἱ κοιλίαι ποῦ δὲν ἐγέννησαν καὶ μαστοὶ ποῦ δὲν ἐθήλασαν». Τότε θ' ἀρχίσουν νὰ λέγουν εἰς τὰ ὄρη «πέστε ἐπάνω μας» καὶ εἰς τὰ βουνὰ «σκεπάστε μας!».

(Ψάλλουν εἰς τὸν Γολγοθᾶν, ὅπου ὁ κωμοδῆμος σταυρώνει τὸν Χριστὸν καὶ τοὺς δύο λησιὰς δεξιὰ καὶ ἀριστερά, θέτει δὲ εἰς τὸ κεφάλι τοῦ Χριστοῦ πινακίδα μὲ τὴν ἀπειρογραφὴν «ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων» εἰς τρεῖς γλώσσας, τὴν ἑλληνικὴν, ρωμαϊκὴν καὶ ἑβραϊκὴν)

**ἀρχιερεῖς** (κοιτάζοντας ἐμπαιχτικὰ εἰς τὸν σταυρὸν) — Ἐσύ, ὁ ὁποῖος ἐμελλες νὰ χαλάσης τὸν ναὸν καὶ εἰς τρεῖς ἡμέρας νὰ τὸν χτίσης, σῶσε τὸν ἑαυτὸν σου! Ἄν εἶσαι υἱὸς τοῦ Θεοῦ, κατέβα ἀπὸ τὸν σταυρὸν καὶ θὰ σὲ πιστέψωμε!

**λαὸς καὶ ἀρχιερεῖς**— Ἄλλους ἔσωσε, ὡς σῶση καὶ τὸν ἑαυτὸν του, ἂν αὐτὸς εἶναι ὁ Χριστὸς ὁ ἀγαπητὸς εἰς τὸν Θεόν.

**Χριστὸς** (μάλις ἀνυψῶν τὰ βλέμματα εἰς τὸν οὐρανόν) — Πατέρα μου, συγχώρησέ τους, διότι δὲν ἤξεύρουν τί κάμνουν!

(Ἡ Θεοτόκος κλαίει κοντὰ εἰς τὸν σταυρὸν)

**ληστῆς δεύτερος** (εἰς τὸν Χριστόν)— Ἄν εἶσαι ὁ Χριστός, σῶσε τὸν ἑαυτὸν σου καὶ ἐμᾶς.

**ληστῆς πρῶτος** (εἰς τὸν δεύτερον)— Δὲν φοβᾶσαι ἐσὺ τὸν Θεὸν ποῦ ἐβρίσχεσαι εἰς τὴν ἴδιαν καταδίκην; Καὶ ἐμεῖς μὲν δίκαια παθαίνομε, διότι ἀπολαμβάνομε ἄξια τῶν ὅσα ἐκάμαμε, αὐτὸς ἕμῳς δὲν ἔκαμε κανέν' ἄτοπον. (Εἰς τὸν Χριστόν)— Μνήσθητί μου, Κύριε, ἔταν ἔλθῃς ἐν τῇ βασιλείᾳ σου!

**Χριστὸς**— Σοῦ λέγω ὅτι ἀποσήμερα εἶσαι μαζί μου εἰς τὸν παράδεισον.

(Ἡ Θεοτόκος στέκεται ἀπὸ τὴν μίαν μεριὰ τοῦ σταυροῦ, εἰς δὲ τὴν ἀλλήν ἔρχεται καὶ στέκεται ὁ Ἰωάννης)

**Χριστὸς** (εἰς τὴν μητέρα)— Γυναῖκα, νὰ ὁ υἱὸς σου. (Εἰς τὸν μαθητὴν) — Νὰ ἡ μητέρα σου. (Μετὰ μικρὰν σιωπὴν) Διψῶ! (Οἱ στρατιῶται τρέχουν, ποτίζουν ἕνα σφουγγάρι μὲ ξίδι, τὸ ὁποῖον ἐβρίσκειται ἐκεῖ κοντὰ εἰς εἷα δοχεῖον, τὸ σιτηρίζουν εἰς τὴν ἄκραν καλομοῦδι καὶ τὸ φέρουν εἰς τὸ στόμα τοῦ Χριστοῦ. Περνοῦν ὀλίγα στιγμὰ) — Πατέρα μου, εἰς τὰ χέρια σου παραδίδω τὸ πνεῦμα μου! (ἐκπνέει).

**ἐκατόνταρχος** — Ἀλήθεια, Θεοῦ υἱὸς ἦτο αὐτός!

(Ἐνός στρατιώτης πλησιάζει καὶ τὸν χτυπᾷ μὲ τὴν λόγχην εἰς τὸ πλευρόν, ἀμέσως δὲ ἀπὸ τὴν πληγὴν τρέχει αἷμα καὶ νερὸ)

### ΣΚΗΝΗ ΤΡΙΤΗ

(Ἡ Θεοτόκος πηγαίνει μαζὶ μὲ τὸν Ἰωάννην εἰς τὸν Ἰωσήφ καὶ μὲ δάκρυα τὸν παρακαλεῖ νὰ φροντίσῃ νὰ κατεβῆ ἀπὸ τὸν σταυρὸν τὸν Χριστόν)

### ΣΚΗΝΗ ΤΕΤΑΡΤΗ

(Ὁ Ἰωσήφ πηγαίνει εἰς τὸν Πιλάτον καὶ ζητεῖ τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Πιλάτος προσκαλεῖ ἀμέσως τὸν ἐκατόνταρχον καὶ τὸν ἐρώτᾷ ἂν ἀπέθανε. Ἀφοῦ δὲ ἔμυθε τοῦτο, προσιάζει νὰ δοθῇ τὸ σῶμα εἰς τὸν Ἰωσήφ)

## ΣΚΗΝΗ ΠΕΜΠΤΗ

(Έρχεται εἰς τὸν Γολγοθᾶν ὁ Ἰωσήφ μὲ ἓνα χαλκία καὶ κατόπιν φθά-  
νει καὶ ὁ Νικόδημος κρατῶν σινδόνι καὶ μύρα. Ὁ χαλκεύς ξεκαρφώνει  
τὸ σῶμα, ὁ δὲ Ἰωσήφ καὶ ὁ Νικόδημος τὸ κατεβάζουν, τὸ τυλίγουν μὲ τὸ  
σινδόνι καὶ ἐν νεκρικῇ πομπῇ τὸ πηγαίνουν εἰς τὸν τάφον ὑψιλλοῦντες τὸ  
«ἄγιος ὁ Θεός», ἀκολουθοῦν δὲ ἡ Θεοτόκος, ὁ Ἰωάννης καὶ αἱ μυροφόροι  
γυναῖκες. Μετὰ τὸν ἐνταφιασμόν αἱ μυροφόροι μοιρολογοῦν παρὰ τὸν  
τάφον)

## ΣΚΗΝΗ ΕΚΤΗ

Πιλάτος καὶ ἀρχιερεῖς

ἀρχιερεῖς — Κύριε, ἐνθυμηθήκαμε ὅτι ἐκεῖνος ὁ λαοπλά-  
νος ὅταν ἀκόμα ἐζοῦσε εἶπε «ὑστερ' ἀπὸ τρεῖς ἡμέρας ἀνασταί-  
νομαι». Πρόσταξε λοιπὸν νὰ φυλαχθῇ μὲ φρουρὰν ὁ τάφος του  
ἕως τὴν τρίτην ἡμέραν μὴ τυχὸν ἔλθουν οἱ μαθηταὶ του τὴν  
νύχτα καὶ τὸν κλέψουν καὶ εἰποῦν εἰς τὸν λαὸν «ἀνέστη ἐκ νε-  
κρῶν» καὶ τότε θὰ εἶναι ἡ ἐσχάτη πλάνη χειροτέρα ἀπὸ τὴν  
πρώτην.

Πιλάτος — Ἔχετε φρουρὰν, πηγαίνετε ἀσφαλίστε τὸν τά-  
φον ὅπως γνωρίζετε.

## ΣΚΗΝΗ ΕΒΔΟΜΗ

(Παριστάνεται ὁ τάφος. Αἱ γυναῖκες ἔχουν ἤδη φύγει. Ἔρχονται οἱ  
ἀρχιερεῖς μὲ στρατιώτας, σφραγίζουν τὴν πλάκα τοῦ τάφου καὶ ἀναχωροῦν,  
ἐνῶ οἱ στρατιῶται μένουσιν ἐκεῖ ὡς φρουρὰ. Περνᾷ κάμποση ὥρα καὶ ἔξαφνα  
ἀκούεται κρότος δυνατὸς καὶ βοή σὰν βροντή, οἱ στρατιῶται τρομάζουν καὶ  
πέφτουν εἰς τὴν γῆν μισοκονθαμένοι, ἄγγελοι παρουσιαζόμενοι σηκώνουν  
τὴν πλάκα, βγαίνει δὲ ὁ Χριστὸς ἀπὸ τὸν τάφον κρατῶν ἀπὸ τὸ χέρι τὸν  
Ἄδām)

Χριστὸς (εἰς τὸν Ἄδām)— Σήκω ἐσὺ ποῦ κοιμᾶσαι, ν' ἀνα-

στηθῆς ἀπὸ τοὺς νεκροὺς καὶ θὰ σὲ φωτίσῃ ὁ Χριστὸς.

(Ἔρχονται αἱ μυροφόροι γυναῖκες δειλαὶ καὶ φοβισμέναι κρατῶσαι  
ἀρώματα)

Ἄγγελος (εἰς τὰς μυροφόρους) — Μὴ φοβᾶσθε. Γνωρίζω ὅτι  
ζητεῖτε τὸν σταυρωμένον Ἰησοῦν. Δὲν εἶναι ἐδῶ. Ἀνεστήθη  
καθὼς εἶπε. Ἐλάτε νὰ ἰδῆτε τὸν τάφον, ὅπου ἔκειτο ὁ Κύριος.  
Πηγαίνετε γρήγορα νὰ εἰπῆτε εἰς τοὺς μαθητάς του ὅτι ἀνεστήθη  
καὶ ὅτι πηγαίνει εἰς τὴν Γαλιλαίαν. Ἐκεῖ θὰ τὸν ἰδῆτε.

(Αἱ μυροφόροι φεύγουν)

Χριστὸς (εἰς τὰς μυροφόρους, τὰς ὁποίας ἀπαντᾷ ἐντὶ ἐπιστιγέφουν)  
— Χαίρετε! (Αἱ γυναῖκες τὸν πλησιάζουν καὶ τὸν προσκυνοῦν) Μὴ φο-  
βᾶσθε! Πηγαίνετε νὰ εἰπῆτε εἰς τοὺς ἀδελφούς μου ν' ἀπέλθουν  
εἰς τὴν Γαλιλαίαν καὶ ἐκεῖ θὰ μεῖ ἰδοῦν.

## ΣΚΗΝΗ ΟΓΔΟΗ

(Οἱ ἀποτελοῦντες τὴν φρουρὰν στρατιῶται ἐπανερχόμενοι εἰς τοὺς ἀρχι-  
ερεῖς τοὺς διηγοῦνται τὰ γεγονότα τῆς ἀνασιύσεως. Οἱ ἀρχιερεῖς κάμνουν  
συμβούλιον. Αἰδοῦν εἰς αὐτοὺς χοήματα καὶ τοὺς πείθουν νὰ διαδώσουν εἰς  
τὸν λαὸν ὅτι ἦλθαν οἱ μαθηταὶ τὸν τὴν νύχτα τὴν ὥραν ποῦ ἐκοιμῶντο  
αὐτοὶ καὶ τὸν ἔκλειραν).

## Θ) Ἡ ἠλάφησης

(Οἱ μαθηταὶ ὅλοι ἐκτὸς τοῦ Θωμᾶ εἶναι μαζεμένοι εἰς ἓνα σπῆτι. Ἐξαφνα  
παρουσιάζεται εἰς τὸ μέσον τοὺς ὁ Χριστὸς)

Χριστὸς — Εἰρήνη ὑμῖν! (Τοὺς δείχνει τὰ σημάδια τῶν καρ-  
φιῶν εἰς τὰ χέρια καὶ τὴν πληγὴν τοῦ πλευροῦ) Εἰρήνη ὑμῖν! Καθὼς  
μὲ ἔχει ἀποστέλλει ἐμένα ὁ πατέρας μου καὶ ἐγὼ ἀποστέλλω  
ἐσᾶς. (τοὺς φουᾶ) Λάβετε πνεῦμα ἅγιον. Ὅποιον τοὺς συγχω-  
ρεῖτε τὰς ἁμαρτίας τοὺς συγχωροῦνται, ὅποιον δὲν συγχωρεῖτε  
τοὺς μένουσιν ἀσυγχώρητοι.

(Φεύγει ὁ Χριστὸς. Ἐισέρχεται ὁ Θωμᾶς)

μαθηταὶ (εἰς τὸν Θωμᾶν)— Εἶδαμε τὸν Κύριον!



Θωμᾶς — "Αν δὲν ἰδῶ εἰς τὰ χέρια του τὰ σημάδια τῶν καρπιῶν καὶ δὲν βάλω τὸ δάχτυλό μου εἰς τὴν ὀπήν τῶν καρπιῶν καὶ δὲν βάλω τὸ χέρι μου εἰς τὸ πλευρόν του, δὲν θὰ πιστέψω.

(*Ὀμιεῖ ὀλίγον ἐπανέρχεται ὁ Χριστός, εἶναι δὲ παρὼν καὶ ὁ Θωμᾶς*)

Χριστός — Εἰρήνη ὑμῖν! (*εἰς τὸν Θωμᾶν*) Φέρε τὸ δάχτυλό σου ἐδῶ καὶ δὲς τὰ χέρια μου, φέρε τὸ χέρι σου καὶ βάλε εἰς τὸ πλευρόν μου καὶ μὴ γίνεσαι ἄπιστος, ἀλλὰ πιστός.

Θωμᾶς (*ἐξευγίζων κατὰ τὰ σημάδια τῶν πληγῶν*) — Ὁ Κύριός μου καὶ ὁ Θεός μου!

Χριστός — Ἐχεις πιστεύσει, ἐπειδὴ μὲ εἶδες. Εὐτυχεῖς ἐκεῖνοι ποὺ ἐπίστευσαν χωρὶς νὰ ἴδωσιν!

(*Ὁ Χριστός παίρνει τοὺς μαθητὰς καὶ πηγαίνει εἰς τὴν Γαλιλαίαν. Ἐκεῖ οἱ μαθηταὶ τὸν προσκυνοῦν*)

Χριστός — Μοῦ ἐδόθη ἄλλη ἢ ἐξουσία εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ εἰς τὴν γῆν. Πηγαίνετε λοιπὸν νὰ διδάξετε ἕλα τὰ ἔθνη βαπτίζοντες αὐτοὺς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος. Διδάξτε αὐτοὺς νὰ φυλάττουσιν ἕλα ἕσα σὰς ἔχω διδάξει. Ἐγὼ εἶμαι μαζί σας μέχρι συντελείας τοῦ αἰῶνος. (*τοὺς εὐλογεῖ*).

## 7

Ἐδῶ τελειώνει ἡ σειρά τῶν παραστάσεων τοῦ Παλατινοῦ κώδικος. Δὲν πρέπει δὲ κανένας νὰ ὑποθέσῃ ὅτι ἡ σκηνοθετικὴ διάταξις καὶ ἡ σύνθεσις τῶν δραμάτων ἦτο πάντοτε καὶ πανταχοῦ ἡ ἴδια. Ἦμπορεῖ νὰ ὑποστηριχθῇ μὲ βεβαιότητα ὅτι διέφερε κατὰ τόπους καὶ χρόνους. Εἶναι δὲ πολὺ φυσικὸν τοῦτο, ἀφοῦ ἐκτὸς τῶν ἐπισήμων εὐαγγελικῶν κειμένων ἐχρησιμοποιοῦντα κατὰ βούλησιν καὶ ἄλλα κείμενα τῶν ἀποκρύφων βιβλίων ἢ χω-

ρία τῆς Γραφῆς ἀλληγορικῶς ἐξηγούμενα καὶ διὰ τοῦτο δυνάμενα νὰ συναφθοῦν εἰς τὴν παράστασιν. Κατὰ ταῦτα τὴν παράστασιν τῆς σταυρώσεως καὶ ἀναστάσεως ἠμποροῦμε ἀσφαλῶς νὰ συμπληρώσωμε ἀπὸ ἄλλας πληροφορίας ἡμῶν μὲ τὰ ἐπόμενα ἐπεισόδια.

Ὁ Χριστός δεμένος μὲ σχοινί· ἀπὸ τὸν λαιμὸν ἠῆγετο καὶ εἰς τὴν φυλακὴν. Τοῦτο ἐγένετο πιθανῶς ὑπὸ τῶν Ἑβραίων προτοῦ τὸν παραδώσουσιν εἰς τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν. Τὴν γνώμην ἡμῶν περὶ τῆς φυλακίσεως στηρίζομε εἰς τὴν ἐξῆς τυπικὴν διάταξιν τῆς ἀκολουθίας τῶν παλίων εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἱεροσολύμων τοῦ 1122. « Τότε εἰσελεύσεται ὁ πατριάρχης καὶ ὁ ἀρχιδιάκονος εἰς τὴν Νικητήριον τὴν Ἀγγελικὴν ὀπίσω τοῦ ἁγίου Κρανίου καὶ λαμβάνει τὸν τίμιον σταυρὸν ἀπεκείμενον καὶ βαστάζει αὐτὸν δεδεμένον ἐπὶ τῶν ὤμων αὐτοῦ καὶ δένει οὐράριον ἐπὶ τὸν τράχηλον αὐτοῦ καὶ σύρει αὐτὸν ὁ ἀρχιδιάκων ἐπὶ τὴν ἁγίαν Φυλακὴν... Καὶ μένει ὁ πατριάρχης εἰς τὴν ἁγίαν Φυλακὴν καὶ ἡμεῖς ἔμπροσθεν αὐτοῦ ψάλλομεν τὸ τροπάριον καὶ τὴν προφητείαν »<sup>1</sup> Ἡ διάταξις εἶναι σύμφυτος δύο διαφόρων ἐπεισοδίων, τῆς φυλακίσεως καὶ τῆς μεταφορᾶς τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸν Γολγοθᾶν φέροντος εἰς τοὺς ὤμους τὸν σταυρὸν.

Αἱ θρησκευτικαὶ παραστάσεις ἐπέδρασαν πολὺ καὶ εἰς τὸν πλουτισμὸν τῶν τυπικῶν διατάξεων τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀκολουθιῶν. Εἰς μαρτυρίαν τοῦ γεγονότος ἔρχονται καὶ αἱ ἐπόμεναί δύο διατάξεις τοῦ ἰδίου τυπικοῦ περὶ τῆς σφραγίσεως τοῦ τάφου τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς ἐμφανισεῖς του μετὰ τὴν ἀνάστασιν εἰς τὰς μυροφόρους γυναῖκας. « Ὁφείλει δὲ γίνεσθαι ἡ ἁγία ζύμη οὕτως ἵνα λάβῃ χαθάραν τριδομένην καὶ λυομένην καλῶς καὶ τίθεται εἰς τὸν ἅγιον τάφον καὶ ρανεῖ ἐπ' αὐτῇ οἴνου καὶ ὕδατος καὶ ροδόσταμα καὶ ζυμώσει αὐτὴν καὶ ποιεῖ αὐτῇ σταυροειδῶς εἰς τὸν ἅγιον λίθον κατ' ἀπομίμησιν τὰς σφραγίδας, ἅς

ἐπέθηκεν ὁ Πιλάτος ἐπὶ τὸν λίθον τοῦ μνήματος τοῦ ἁγίου καὶ σφραγίζει αὐτὰς ὁ πατριάρχης καὶ ἀγιάζει αὐτὴν καὶ κλειδώνει τὸν ἅγιον τάφον»<sup>1</sup>. Ἐπειτα «καὶ εὐθὺς εἰσελεύσεται ὁ πατριάρχης καὶ ὁ ἀρχιδιάκων εἰς τὸν ἅγιον τάφον, οἱ δύο καὶ μόνον, καὶ οἱ μυροφόροι ἑστάμενα: ἔμπροσθεν τοῦ ἁγίου τάφου. Καὶ τότε ἐξέλθη ὁ πατριάρχης πρὸς αὐτῶν καὶ λέγει αὐταῖς «χαίρετε, Χρι-



Εἰκ. 1

στὸς ἀνέστη». Ὅτε πίπτουσιν οἱ μυροφόροι εἰς τοὺς πόδας αὐτοῦ»<sup>2</sup>.

Ὅμοίως ὅτε ὠδηγεῖτο εἰς τὸν Γολγοθᾶν κρατῶν εἰς τοὺς ὤμους τὸν σταυρὸν ἐδέγετο μὲ ἀλυσίδα ἀπὸ τὸν λαιμὸν καὶ ἐσύρετο ἀπὸ στρατιώτην ὡς κατὰδικος. Τὸ γεγονός τοῦτο μαρτυ-

<sup>1</sup> Πιπιδου. 47 - βλ. 179

<sup>2</sup> ἄνωτ. 191

ρεῖται ἀπὸ ἀρχαίαν εἰκονικὴν παράστασιν τῆς Καππαδοκίας (εἰκ. 1). Αἱ θεατρικαὶ παραστάσεις ἐπέδρασαν ὄχι μόνον εἰς τὸ τυπικὸν τῆς ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν τέχνην. Μεταξὺ τῶν ξένων, οἱ ὅποιοι ἀσχολήθησαν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς τέχνης, καθὼς ὁ Mâle, Weber, Haseloff, Piana καὶ Millet, ἔγινε ἀρκετὰ σφοδρὸς ἀγὼν περὶ τοῦ ζητήματος ἀν' ἣ βυζαντινὴ ἀγιογραφία ὑπέστη ἐπίδρασιν ἀπὸ τὰς σκηνακὰς παραστάσεις<sup>1</sup>. Παρὰ τὰς πολλὰς ἀντιρρήσεις εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι οἱ βυζαντινοὶ ἀγιογράφοι πολλὰς παραστάσεις καὶ λεπτομερείας παραστάσεων ἐνεπνεύσθησαν ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸν θέατρον

Ἐπίσης φαίνεται ὅτι εἰς τὴν παράστασιν αὐτὴν ἀρχαιότατα διεδραματίζετο καὶ ἄλλη σκηνὴ ἔχουσα πολὺ ἐνδιαφέρον, ἡ κάθοδος τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸν Ἄδην. Κατὰ τὴν χριστιανικὴν παράδοσιν Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος καθὼς ἐπὶ τῆς γῆς προανήγγειλε εἰς τοὺς Ἑβραίους τὴν προσεχῆ ἐμφάνισιν τοῦ Μεσσία<sup>2</sup>, τοιοῦτοτρόπως, ἐπειδὴ ἀπέθανε πρωτότερα ἀπὸ τὸν Χριστόν, προανήγγειλε καὶ εἰς τὸν Ἄδην εἰς τοὺς πρωτοπλάστους καὶ λοιποὺς ἁγίους τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης τὴν προσεχῆ αὐτοῦ κάθοδον ἐκεῖ γὰρ νὰ τοὺς σώσῃ ἀπὸ τὸ κράτος τοῦ διαβόλου. Κατὰ ταῦτα ὁ Χριστὸς μετὰ τὸν θάνατόν του συνοδευόμενος ἀπὸ ἀγγέλους κατήλθε εἰς τὸν Ἄδην. Ἐκεῖ εὗρισκε τὰς αἰωνίας σιδερένιας θύρας κλειστάς. Ὅτε οἱ συνοδευόντες ἀγγελοὶ φωνάζουν πρὸς τοὺς ἄρχοντας τοῦ Ἄδου, δηλαδὴ τοὺς διαβόλους «ἄρατε πύλας οἱ ἄρχοντες ὑμῶν καὶ ἐπάρθητε πύλαι αἰώνιοι καὶ εἰσελεύσεται ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης». Εἰς τὴν διαταγὴν αὐτὴν ἀποκρίνεται ἀπομέσα ὁ διάβολος ἐρωτῶν «τίς ἐστὶν οὗτος ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης;» Ἀπαντοῦν δὲ ἀμέσως οἱ ἀγγελοὶ «Κύριος κραταιὸς καὶ

<sup>1</sup> Mill. 610 - εἰς πβλ. Préh. 148

<sup>2</sup> Ἰωάνν. 1, 15 καὶ 26



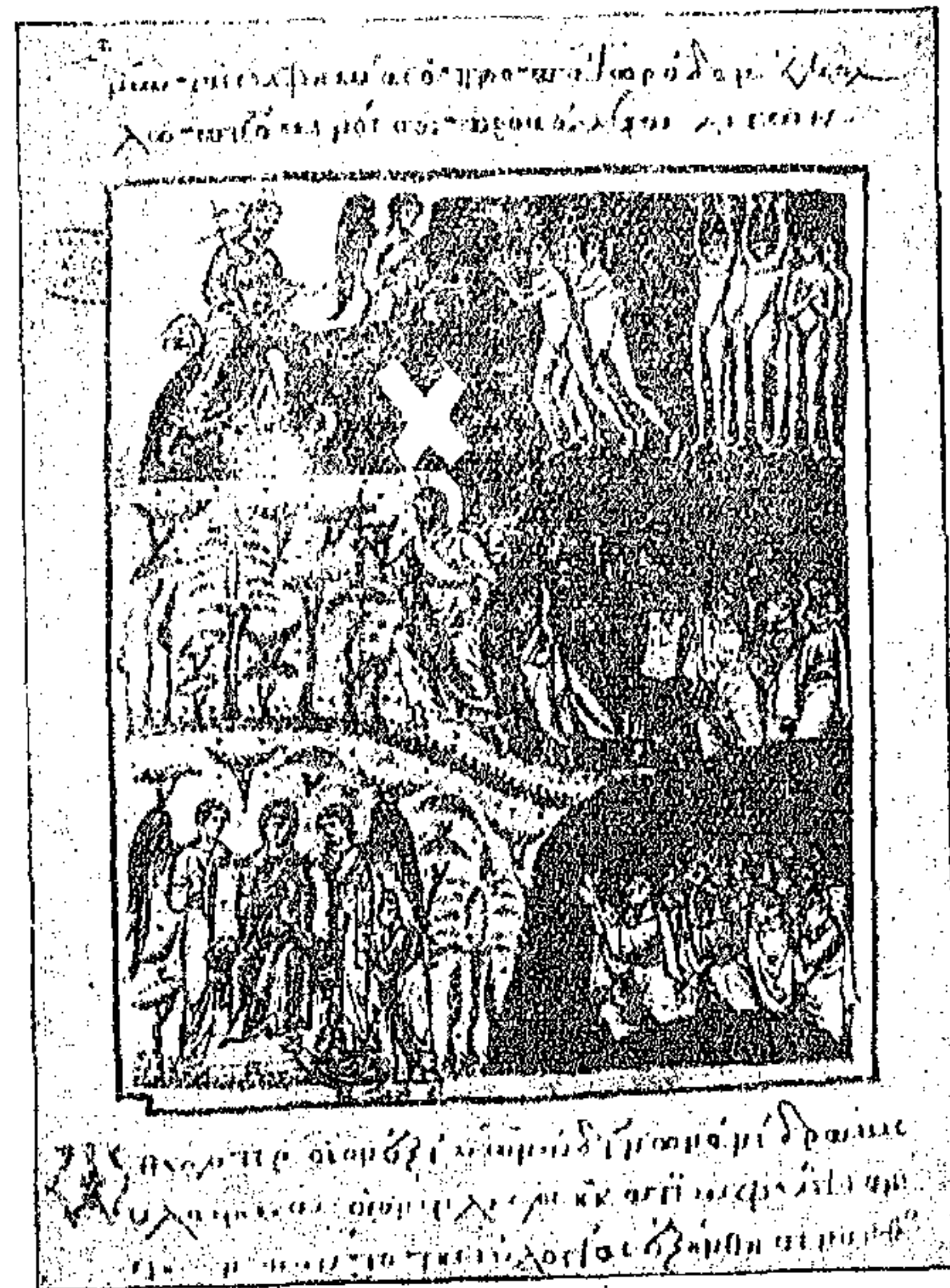
δυνατός, Κύριος δυνατός ἐν πολέμῳ, Κύριος τῶν δυνάμεων, αὐτός ἐστὶν αὐτός ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης»<sup>1</sup>. Εἰς τὸ ἀκουσμα- τοῦτο ὁ διάβολος τρομαγμένος ἀνοίγει τὰς πύλας καὶ τρέπεται εἰς φυγὴν, ἀλλ' ὁ Χριστὸς τὸν πιάνει καὶ τὸν δένει, σώζει δὲ τὸν Ἀδὰμ καὶ τὴν Εὐάν, τοὺς ὁποίους ἀνασταίνει μαζί του ὄχι σωμα- τικῶς, ἀλλὰ πνευματικῶς μεταφέρον αὐτοὺς εἰς τὸν παράδεισον.

Εἶναι ἀληθές ὅτι τῆς σκηνῆς αὐτῆς δὲν ἔχομε ἀμεσον μαρτυρίαν, αἱ ἔμμεσοι ὅμως ἀποδείξεις εἶναι τόσον πειστικά, ὥστε δὲν μένει καμμία ἀμφιβολία. Κατὰ τὴν σκηνοθετικὴν διάταξιν τοῦ Παλατινοῦ κώδικος ὁ Χριστὸς ἐξερχόμενος ἀπὸ τὸν τάφον κρατεῖ τὸν Ἀδὰμ ἀπὸ τὸ χέρι καὶ τοῦ λέγει «ἐγειραι ὁ καθεύδων καὶ ἀνάστα ἐκ τῶν νεκρῶν καὶ ἐπιφύσει σοι ὁ Χρι- στὸς»<sup>2</sup>. Τὸ ἐπεισόδιον αὐτὸ ἐξάπαντος εἶναι λείψανον τῆς πάρα- στάσεως τῆς καθόδου εἰς τὸν Ἄδην, ἡ ὁποία ἐγένετο ἄλλοτε καὶ ἀλλαχοῦ. Ἰπάρχει δὲ καὶ μὴ ἀρκετὰ ὠραία εἰκονικὴ παράστασις τῆς καθόδου εἰς τὸν Ἄδην ἐν συνοδείᾳ ἀγγέλων καὶ τῆς ἀνάδου, καθ' ἣν ὁ Χριστὸς κρατεῖ τὸν Ἀδὰμ ἀπὸ τὸ χέρι, ἀκολουθεῖ δὲ καὶ ἡ Εὐά. Ἡ εἰκονογραφία ἢ μᾶλλον ἡ σκη- νογραφία αὕτη ὑπάρχει εἰς βυζαντινὸν χειρόγραφον τοῦ 11ου αἰῶνος, τὸ ὁποῖον εὑρίσκεται εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Βατικα- νοῦ (εἰκ. 2). Ἐκτὸς τούτων ὑπάρχουν καὶ μερικὰ ἐκκλησιαστικὰ ἔθιμα, τὰ ὁποῖα κληροδοτηθέντα εἰς ἡμᾶς ἀπὸ τοὺς βυζαντι- νοὺς προγόνους δὲν ἠμποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν διαφορετικῶς παρὰ μόνον ἂν παραδεχθοῦμε ὡς ἀληθινὰ τὰ ἀνωτέρω. Εἰς τὴν Ἡπειροῦν κατὰ τὴν περιφορὰν τοῦ ἐπιταφίου, ὅταν ἐπιστρέφουν εἰς τὸν ναόν, ὁ ἱερεὺς κρούει τὴν θύραν ἀναφωνῶν «ἄρατε πύλας αἱ ἄρχοντες ὑμῶν», μὲ τοῦτο δὲ θέλει νὰ παραστήσῃ τὴν

<sup>1</sup> Ψαλμ. 28, 7

<sup>2</sup> Παύλ. Ἐφεσ. 5, 14

εἰσοδὸν τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸν Ἄδην, καθ' ἣν ἐθράυσε τὰς πύλας του, αἱ δὲ φυλάττοντες αὐτὰς θυρωροὶ ἐτρέπησαν εἰς φυγὴν<sup>1</sup>.



Εἰκ. 2

Τὸ ἴδιον ἔθιμον ὑπῆρχε καὶ εἰς τὴν Αἰτωλίαν μέχρι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν, δὲν εἶναι δὲ ἀπίθανον νὰ ὑπάρχη καὶ σήμερα εἰς

<sup>1</sup> Χειρόγραφον Δεξιογραφικοῦ Ἀρχείου ἀρ. 182 σελ. 55

κάποιον απομακρυσμένον χωριό της. Ἐδῶ ἀπὸ τὴν ἀναφώνησιν «ἄρατε» ἐσχηματίσθη καὶ ἡ λέξις ἀρατίζομαι, κατὰ δὲ τὴν διαλεκτικὴν προφορὰν τῶν Αἰτωλῶν ἀρατίζουμι, ἣ ὁποία σημαίνει τρέπομαι εἰς φυγὴν, ἐξαφανίζομαι<sup>1</sup>. Ἐκαστος ἐννοεῖ ὅτι εἰς τὴν σημασίαν αὐτὴν ὑπόκειται ἡ παράδοσις ὅτι ὁ διάβολος τοῦ Ἄδου ἐτράπη εἰς φυγὴν μόλις ἄκουσε τὸ «ἄρατε πύλας οἱ ἄρχοντες ὑμῶν».

Ἐπίσης εἰς τὴν Ζακύνθον μέχρι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ὑπῆρχε ὁμοίον ἔθιμον. Ὁ ἱερεὺς μετὰ τὴν ἕξω τοῦ ναοῦ καθὼς συνήθως γίνεται ἀνάγνωσιν τοῦ εὐαγγελίου τῆς ἀναστάσεως προχωρῶν εἰς τὴν θύραν εὗρισκε αὐτὴν κλειστήν. Καὶ αὐτὸς μὲν ἔλεγε τότε ἐκφώνως «ἄρατε πύλας οἱ ἄρχοντες ὑμῶν», ὁ δὲ εὗρισκόμενος μέσα εἰς τὸν ναὸν ὀπίσω ἀπὸ τὴν θύραν νεωκόρος ἢ ὁποιοσδήποτε ἄλλος ὑποκρινόμενος τὸν διάβολον ἐρωτοῦσε «ποῖος εἶσαι;» Ἀπαντῶν δὲ ὁ ἱερεὺς «ἄρχων ἰσχυρὸς» ἐλάχτιζε δυνατὰ τὴν θύραν καὶ μόλις ἀνοίγε εἰσωρμοῦσε κρατῶν προτεταμένην τὴν λαμπάδα καὶ ἀκολουθούμενος ἀπὸ τοὺς χριστιανούς. Ὁ ὑποκρινόμενος τὸν σατανᾶν ἔπρεπε νὰ τρέξῃ νὰ κρυφθῇ ἐγκαίρως, γιὰ νὰ μὴ τὸν ἴδωσιν, διότι ἂν τὸν ἑθλεπε κανένας, τὸν ἐνόμιζε αἰωνὸν ἀπαίσιον, πρὸς τούτοις δὲ ἔλοι ἐπίστευαν ὅτι, ἂν δὲν ἤθελε κρυφθῆ, ὁ ἱερεὺς θὰ τὸν ἐσφράγιζε μὲ τὴν ἀναμμένην λαμπάδα καὶ τοιοῦτοτρόπως θὰ ἔμενε αἰωνίως στιγματισμένος καὶ ἀφωρισμένος<sup>2</sup>. Ἡ γνώμη αὐτὴ μᾶς ἐνθυμίζει τὴν τύχην τοῦ ἄρχοντος τοῦ Ἄδου, τὸν ὁποῖον ἔπιασε ὁ Χριστὸς, ἔδεσε χεροπέδαρα καὶ ἀφοῦ τὸν ἔβαλε κάτω ἐπάτησε ἐπάνω του εἰς σημεῖον νίκης καθὼς ἀκριβῶς παριστάνεται καὶ εἰς εἰκονογραφίαν τοῦ 11ου αἰῶνος. Ὅμοιον μὲ τὸ ἔθιμον τῆς Ζακύνθου εἶναι καὶ τὸ ὑπάρχον εἰς τὰς Σαράντα Ἐκκλησίας τῆς Θράκης,

<sup>1</sup> Χειρόγραφ. Λεξικογρ. Ἄρχ. ἀρ. 168 σελ. 365

<sup>2</sup> Ἔστιά (1881) 27,338—Ἐκκλησ. Ἀλήθ. (1902) 22,349

ὅπου κλείνονται ἐπίσης αἱ θύραι καὶ ἡ εἴσοδος γίνεται μετὰ τὴν τυπικὴν σειράν τῆς προσταγῆς «ἄρατε πύλας οἱ ἄρχοντες ὑμῶν», τῆς ἐρωτήσεως ἀπομέσα· τίς ἐστίν οὗτος ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης;» καὶ τῆς ἀπαντήσεως «ὁ κραταῖος καὶ δυνατός, οὗτός ἐστιν ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης»<sup>1</sup>.

Καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀποικίαν τῆς Κορσικῆς, ἣ ὁποία ἰδρύθη ἐκεῖ τὸν 17ον αἰῶνα ἀπὸ ἀπαίκους ἐκ τῆς Μάνης ἐκπατρισθέντας ἀναγκαστικῶς γιὰ ν' ἀποφύγουν τὴν ἐκδίκησιν τῶν Τούρκων, ὑπῆρχε ἄλλοτε ἡ ὠραία συνήθεια τῶν κλειστῶν θυρῶν. Τὴν Κυριακὴν τῆς ἀναστάσεως πολὺ πρῶι μετὰ τὴν διανομὴν τῶν λαμπάδων ὁ ἱερεὺς διὰ μέσου τεμαχίου χάλυθος, πυριτολίθου καὶ ἤσκας ἀναθε τὸ νέον φῶς, τὸ ὁποῖον μετέδιδε εἰς τοὺς πιστοὺς διὰ τῆς γνωστῆς προσκλήσεως «δεῦτε λάβετε φῶς ἐκ τοῦ ἀνεσπέρου φωτός». Κατόπιν ἔδγαιναν ἔλοι ἀπὸ τὸν ναὸν εἰς τὴν αὐλήν, ὅπου ὁ ἱερεὺς ἐδιάδαζε τὸ εὐαγγέλιον τῆς ἀναστάσεως καὶ ἔψαλλε κατὰ τὸ συνήθες τὸ «Χριστὸς ἀνέστη». Ἵστερα κρατῶν τὴν σημαίαν τῶν ἀποίκων Ἑλλήνων ἤρχετο πρὸ τῶν κλειστῶν θυρῶν, ὅπου ἐγένετο μεταξὺ αὐτοῦ καὶ ἐκείνου, ἕστις ἐστέκετο κρυμμένος ἀπομέσα, ὁ γνωστός μας διάλογος,

— Ἄρατε πύλας οἱ ἄρχοντες ὑμῶν καὶ ἐπάρθητε πύλαι αἰώνιοι καὶ εἰσελεύσεται ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης!

— Τίς ἐστίν οὗτος ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης;

— Κύριος κραταῖος καὶ δυνατός ἐν πολέμῳ! Ἄρατε πύλας οἱ ἄρχοντες ὑμῶν.....

Τίς ἐστίν οὗτος ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης!

— Κύριος τῶν δυνάμεων, αὐτός ἐστιν ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης!

Μετὰ τὴν δευτέραν ἀπάντησιν ἀνοίγε ἡ θύρα παραδιαζομένη τρόπον τινὰ ὑπὸ τοῦ ἱερέως καὶ εἰσῆρχοντο<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Παπαγαισι, 129

<sup>2</sup> Φαρδ. 100



Ἄν καὶ ὅεν ἔχομε ἀπαλλοῦ πληροφορίας, εἶναι ὅμως πιθανώτατον ὅτι τὸ ποιητικὸν αὐτὸ ἔθιμον ὑπῆρχε καὶ ὑπάρχει καὶ εἰς ἄλλα μέρη τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ἡ παράδοσις τῆς καθόδου εἰς τὸν Ἄδην στηρίζεται εἰς τὸ ἀπόκρυφον εὐαγγέλιον τοῦ Νικοδήμου, τοῦ ὁποῦ παραθέτομε τὰς σχετικὰς περικοπὰς. «Εἶτα ἦλθεν εἰς τὸ μέσον ἕτερος ἀπὸ τῆς ἐρήμου ἀσκητῆς καὶ εἶπον πρὸς αὐτὸν οἱ πατριάρχαι, Τίς εἶ; ὁ δὲ εἶπεν, Ἐγὼ εἰμι Ἰωάννης, τὸ τέλος τῶν προφητῶν, ὃς ἐποίησα τὰς ὁδοὺς τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ εὐθείας καὶ ἐκήρυξα τῇ λαῷ μετάνοιαν εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν. Καὶ ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ εἰς ἐμέ ἦλθε καὶ ἀπὸ μακρόθεν ἰδὼν αὐτὸν εἶπον πρὸς τὸν λαόν, Ἴδε ὁ ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου. Καὶ μετὰ τῆς χειρὸς μου ἐδάπτισα αὐτὸν ἐν τῇ Ἰορδάνῃ ποταμῷ καὶ εἶδον ὡσεὶ περιστερὰν καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐπ' αὐτὸν ἐρχόμενον καὶ ἤκουσα καὶ τῆς φωνῆς τοῦ Θεοῦ καὶ πατρὸς οὕτω λέγοντος, Οὗτός ἐστιν ὁ υἱὸς μου ὁ ἀγαπητός, ἐν ᾧ εὐδόκησα. Καὶ διὰ τοῦτο ἀπέστειλέ με καὶ πρὸς ὑμᾶς ἵνα κηρύξω πῶς ἐρχεται ὁ μονογενὴς υἱὸς τοῦ Θεοῦ ὡδε, ἵνα ὅστις πιστεύσῃ πρὸς αὐτὸν σωθήσεται, ὅστις δὲ οὐ πιστεύσῃ εἰς αὐτὸν κατακριθήσεται. Διὰ τοῦτο λέγω πρὸς ἅπαντας ὑμᾶς, καθὼς ἴδητε αὐτὸν, ἵνα προσκυνήσητε πάντες, ὅτι νῦν μόνον ἐστὶ πρὸς ὑμᾶς ὁ τῆς μετανοίας καιρὸς ὑπὲρ οὗ προσεκυνήσατε εἰς τὸν ἄνω μάταιον κόσμον τοῖς εἰδώλοις καὶ ὑπὲρ ὧν ἠμαρτήκατε, ἐν ἄλλῳ δὲ καιρῷ τοῦτο γενέσθαι ἀδύνατον..... Ἐποῦτα τοῦ Σατανᾶ καὶ τοῦ Ἄδου λεγόντων πρὸς ἀλλήλους ἐγένετο φωνὴ μεγάλη ὡσπερ βροντὴ λέγουσα, Ἄρατε πύλας οἱ ἄρχοντες ὑμῶν καὶ ἐπάρθητε πύλαι αἰώνιοι καὶ εἰσελεύσεται ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης. Ἀκούσας ὁ Ἄδης λέγει τῷ Σατανᾶ, Ἐξέλθε, εἰ δυνατὸς εἶ, καὶ ἀντίστηθι αὐτῷ. Ἐξῆλθεν οὖν ἔξω ὁ Σατάν.

Εἶτα λέγει ὁ Ἄδης τοῖς δαίμοσιν αὐτοῦ, Ἀσφαλισασθε καλῶς καὶ ἰσχυρῶς τὰς πύλας τὰς χαλκᾶς καὶ τοὺς μοχλοὺς τοὺς σιδηροῦς καὶ τὰ κλειθρὰ μου κατέχετε καὶ σκοπεῖτε πάντα ἰστάμενοι ὄρθιοι· ὅταν γὰρ εἰσέλθῃ αὐτός ὡδε, οὐαὶ ἡμᾶς λήφεται. Ἦλθεν οὖν πάλιν φωνή, Ἄρατε πύλας, λέγουσα. Ἀκούσας ὁ Ἄδης ἐκ δευτέρου τὴν φωνὴν ἀπεκρίθη ὡς δῆθεν μὴ γινώσκων καὶ λέγει, Τίς ἐστὶν αὐτός ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης; Λέγουσιν οἱ ἄγγελοι τοῦ δεσπότη, Κύριος κραταῖος καὶ δυνατός, Κύριος δυνατὸς ἐν πολέμῳ. Καὶ εὐθέως ἅμα τῷ λόγῳ τούτῳ αἱ χαλκαὶ πύλαι συνετρίβησαν καὶ οἱ σιδηροὶ μοχλοὶ συνεθλάσθησαν καὶ οἱ δεδεμένοι πάντες νεκροὶ ἐλύθησαν τῶν δεσμῶν.... καὶ εἰσηλθεν ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης ὡσπερ ἄνθρωπος καὶ πάντα τὰ σκοτεινὰ τοῦ Ἄδου ἐφωτίσθησαν.... Τότε ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης κρατήσας ἐκ τῆς κορυφῆς τὸν ἀρχισατράπην Σατάν καὶ παραδούς αὐτὸν τοῖς ἄγγέλοις εἶπε, Σιδηροῖς καταδεσμήσατε τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας καὶ τὸν τράχηλον καὶ τὸ στόμα αὐτοῦ. Εἶτα παραδούς τοῦτον τῷ Ἄδῃ ἔφη, Λαθὼν αὐτὸν κάτεχε ἀσφαλῶς ἄχρι τῆς δευτέρας μου παρουσίας.... Οὕτω τοῦ Ἄδου διαλεγομένου τῷ Σατανᾶ ἠπλώσεν ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης τὴν δεξιὰν αὐτοῦ χεῖρα καὶ ἐκράτησε καὶ ἤγειρε τὸν προπάτορα Ἀδάμ, εἶτα στραφεὶς καὶ πρὸς τοὺς λοιποὺς ἔφη, Δεῦρο μετ' ἐμοῦ πάντες, ὅσοι διὰ τοῦ ξύλου οὐ ἤψατο οὗτος ἐθανατώθητε. Πάλιν γὰρ ὑμᾶς διὰ ξύλου τοῦ σταυροῦ πάντας ἐγὼ ἰδοὺ ἀνίσταμαι. Πρὸς ταῦτα ἐξέβαλεν ἅπαντας ἔξω καὶ ὁ προπάτωρ Ἀδάμ θυμηδίας ἔμπλεως ὀφθείς, Εὐχαριστῶ τῇ μεγαλωσύνῃ σου, Κύριε, ἔλεγεν, ὅτι ἀνήγαγές με ἐξ Ἄδου κατωτάτου. Οὕτω δὲ καὶ πάντες οἱ προφῆται καὶ οἱ ἅγιοι εἶπον, Εὐχαριστοῦμέν σοι, Χριστέ, σωτὴρ τοῦ κόσμου, ὅτι ἀνήγαγες ἐκ τῆς φθορᾶς τὴν ζωὴν ἡμῶν. Καὶ ταῦτα εἰπόντων εὐλογήσας ὁ σωτὴρ τὸν Ἀδάμ

κατὰ τὸ μέτωπον ἐν τῇ σημείῳ τοῦ σταυροῦ, τοῦτο δὲ ποιήσας καὶ πρὸς τοὺς πατριάρχας καὶ προφῆτας καὶ μάρτυρας καὶ προπάτορας καὶ τούτους λαβὼν ἐκ τοῦ "Ἄδου ἀνέθορε. Πορευομένου δὲ αὐτοῦ ἔψαλλον οἱ ἅγιοι πατέρες ἀκολουθοῦντες αὐτῷ καὶ λέγοντες, Ἐὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου... Πορευόμενος οὖν εἰς τὸν παράδεισον κρατῶν καὶ τὸν προπάτορα Ἀδὰμ ἀπὸ τῆς χειρὸς παραδέδωκε τοῦτον τῷ ἀρχαγγέλῳ Μιχαήλ καὶ πάντας τοὺς δικαίους»<sup>1</sup>.

Τὸ ἐπεισόδιον τῶν κλειστῶν θυρῶν ὑπάρχει ἤδη ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους καὶ εἰς τὴν τελετὴν τῶν ἐγκαινίων ναοῦ. "Ὅταν ἀρχίσῃ ἡ λιτανεὶα τῆς τελετῆς, ὁ ναὸς ἀδειάζει τελείως ἀπὸ τὸν λαὸν καὶ μένει μέσα ἓνας μόνον ἢ δύο ψάλλται ἢ ἱερεὺς ἢ νεωκόρος, κλείνονται δὲ αἱ θύραι. Ἀφοῦ δὲ γυρίσουν τρεῖς φορὲς περὶ τὸν ναὸν, ὁ ἐπίσκοπος, ὅστις μόνος ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐγκαινιάσῃ, ἀκολουθούμενος ἀπὸ τὸν λαὸν ἔρχεται μπροστὰ εἰς τὰς κλειστάς θύρας. Καὶ τότε ὁ μὲν χορὸς τῶν ψαλτῶν ψάλλει «ἄρατε πύλας οἱ ἄρχοντες ὑμῶν», ὁ δὲ ὑποκρινόμενος τὸν διάβολον ἀπομέσα ἐρωτᾷ «τίς ἐστὶν οὗτος ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης;». Τοῦτο ἐπαναλαμβάνεται συνήθως τρεῖς καὶ κατόπιν ἀνοίγονται αἱ θύραι ἀπὸ τὸν διάβολον, ὅστις ἀμέσως φεύγει γιὰ νὰ κρυφθῇ, εἰσέρχεται δὲ ἡ λιτανεὶα<sup>2</sup>. "Ὅτι δὲ τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο προέρχεται ἀναμφιβόλως ἀπὸ τὴν παράστασιν τῆς καθόδου τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸν "Ἄδην ἀποδείχνει καὶ τὸ γνωστὸν ἔθιμον, καθ' ὃ ὁ τελὼν τὰ ἐγκαίνια ἐπίσκοπος περιβάλλεται ὀλόκληρος ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἀρχιερατικὴν στολὴν μὲ λευκὸ παννί. Τοῦτο γίνεται κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν εἰς συμβολικὴν παράστασιν.

<sup>1</sup> σελ. 302 κέξ.

<sup>2</sup> Dmitr. Τυπ. 84, 49, 62, 156. Εὐχολ. 1011—12—Goar Εὐχολόγιον 662—5

τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος, ἐπειδὴ σαβανωμένος ἐνταφιάσθη, ἄρα καὶ σαβανωμένος κατέβη εἰς τὸν "Ἄδην<sup>1</sup>.

Ἡ αἰτία, διὰ τὴν ὁποίαν ἐγινε ἡ μετατόπισις τοῦ ἐπεισοδίου τῶν κλειστῶν θυρῶν καὶ εἰς τὴν τελετὴν τῶν ἐγκαινίων, τὸ ὁποῖον σώζεται καὶ σήμερα, εἶναι κατὰ τὴν γνώμην ἡμῶν ἡ ἐξῆς. Κατ' ἀρχαίαν συνήθειαν τῆς ἐκκλησίας οἱ ναοὶ ἐχτιζόντο ἐπὶ τῶν τάφων τῶν μαρτύρων, εἰς τὸ ὄνομα τῶν ὁποίων ἐτιμῶντο, ὅπου δὲ ἔπρεπε μὲν νὰ χτισθῇ ναὸς, δὲν ὑπῆρχε ὁμοίως τάφος μάρτυρος, ἦτο ἀνάγκη ἀπαραίτητος νὰ μεταφερθῇ ἀπαλλοῦ τεμάχιον τοῦ λειψάνου καὶ νὰ κατατεθῇ εἰς αὐτόν. Καὶ ἂν ὁ ναὸς ἐπρόκειτο νὰ χτισθῇ εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ ἢ τῆς Παναγίας ἢ ἐν γένει ἄλλου ἁγίου, πάλιν ἔπρεπε νὰ κατατεθοῦν εἰς τὴν ἁγίαν τράπεζαν λείψανα μαρτύρων μεταφερόμενα ἀπαλλοῦ. Διὰ τῆς καταθέσεως τῶν μαρτυρικῶν λειψάνων καθαγιαζέτο ὁ ναὸς καὶ ἤμποροῦσε πλέον ἐλεύθερα νὰ γίνεαι εἰς αὐτόν ἡ θεία λειτουργία. Ὁ καθαγιασμός αὐτὸς ἐγένετο διὰ τῆς τελετῆς τῶν ἐγκαινίων. Σήμερα ἡ διάταξις αὕτη δὲν τηρεῖται αὐστηρῶς, διότι δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ εὑρεθοῦν εἰς κάθε περίστασιν λείψανα μαρτύρων, καὶ διὰ τοῦτο εἰς κάθε νέον ναὸν γίνεται χωρὶς κανένα τυπικὸν κώλυμα ἡ λειτουργία ἀρκεῖ νὰ κατατεθῇ εἰς τὴν ἁγίαν τράπεζαν ἀντιμήσιον, τὸ ὁποῖον ἔχει ἤδη καθαγιασθῆ εἰς τὴν τελετὴν ἐγκαινίων ἄλλου ναοῦ. Τοιοῦτοτρόπως τὸ καθαγιασμένον ἀντιμήσιον ἀναπληρῶνει τὰ μαρτυρικὰ λείψανα καὶ καθιστᾷ τὸν τυπικὸν ἐγκαινισμὸν ὄχι ἀπαραίτητον, ὁ ὁποῖος γιὰ τοῦτο ἤμπορεῖ νὰ γίνῃ ἀργότερα ἢ καὶ νὰ μὴ γίνῃ ποτέ. Ἡ διάταξις αὕτη ὁμολογουμένως εἶναι πολὺ σοφὴ, διότι ἀπαλλάττει ἀπὸ πολλὰς δυσκολίας, πλὴν δὲ τούτου μὲ καθαγιασμένον ἀντιμήσιον ἤμπορεῖ νὰ γίνῃ λειτουργία ὄχι μόνον εἰς ναὸν

<sup>1</sup> Goar Εὐχολ. 666, 667



ἀνεγκαινιάστον, ἀλλὰ καὶ ὁπουδήποτε ἄλλου καὶ ἐπάνω εἰς τὴν κορυφὴν ἐνὸς βουνοῦ. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον οἱ ἐπίσκοποι ὅταν ἐγκαινιάζουσι ναὸν καθαγιαζοῦσι συγχρόνως πολλὰ ἀντιμῆσια, τὰ ὅποια διανέμουν εἰς ναοὺς εἴτε ἐγκαινιασμένους εἴτε ἀνεγκαινιάστους. Ἰσπανερχόμενοι δὲ εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ζητήματος παρατηροῦμε ὅτι ὁ νεόχτιστος ναὸς μακρὴν ἀπὸ μαρτυρικῶν τάφων, μὴ ἀγιασμένος καὶ ἄρα ὑπὸ τινα ἑποψιν ἀνίερος καὶ βέβηλος, ὁμοιάζει μὲ τὸν Ἄδην. Καθὼς δὲ ὁ Χριστὸς διαρρήξας τὰς πύλας τοῦ Ἄδου καὶ εἰσελθὼν εἰς αὐτὸν κατήργησε ὀριστικῶς τὸ κράτος τοῦ σατανᾶ καὶ τρόπον τινὰ ἀγίασε αὐτόν, τοιοῦτοτρόπως καὶ ὁ ἐπίσκοπος, ὁ ὅποιος μόνος ἀπὸ τῶν τρεῖς ἱερατικῶν βαθμῶν συμβολίζει τὸν Χριστόν, εἰσερχόμενος κατὰ τὴν τελετὴν τῶν ἐγκαινίων εἰς τὸν ναὸν τὸν ἀγιαζοῦσι καὶ τὸν καθιστᾷ ἄξιον τοῦ Θεοῦ κατοικητήριον. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος, διὰ τὸν ὅποιον εἰσέρχεται ὁ ἐπίσκοπος εἰς τὸν ναὸν καθ' ὃν τρόπον εἰσεῖλθε ὁ Χριστὸς εἰς τὸν Ἄδην. Τὴν γνώμην ἡμῶν ὑποστηρίζει καὶ ἡ ἐξῆς τυπικὴ διάταξις τῶν ἐγκαινίων. Ὅπου τυχαίνει νὰ ὑπάρχη παρὰ τὸν ἀνεγκαινιάστον ναὸν καὶ ἕτερος ἐγκαινιασμένος, ἡ ἔναρξις τῆς ἀκολουθίας τῶν ἐγκαινίων γίνεται εἰς τὸν δεῦτερον. Εἰς αὐτὸν ψάλλεται τὴν προτεραίαν ὁ ἑσπερινὸς καὶ τὴν ἐπομένην ὁ ὄρθρος, εἰς τὸ τέλος δὲ τῆς δοξολογίας ξεκινεῖ ἡ λιτανεΐα πρὸς τὸν ἄλλον, ὁ ὅποιος εἶναι κλειστός, καὶ ὕστερ' ἀπὸ τὴν τριπλὴν περιφορὰν τῆς πέριξ του ἀνοίγονται αἱ θύραι καθ' ὃν τρόπον εἶπαμε καὶ εἰσέρχεται ὁ ἐπίσκοπος μὲ ὄλον τὸν συλλειτουργοῦντα κλήρον καὶ τὸν λιτανεύοντα λαόν. Ἐνταῦθα γίνεται ἡ κυρίως τελετὴ τοῦ καθαγιασμοῦ μὲ ὠρισμένους τύπους καὶ εὐχὰς καὶ ὕμνους καὶ εὐθὺς ἀμέσως ἀρχίζει ἡ λειτουργία εἰς τὸν ἤδη ἐγκαινιασθέντα ναὸν. Ταῦτα δὲν ἀποδείχνουν τίποτε ἄλλο παρὰ μόνον ὅτι ὁ νέος ναὸς νομίζεται βέβηλος μέχρι τῆς σιγμῆς τῆς εἰσόδου τοῦ ἐπισκόπου. Ἡ ἰδέα αὕτη σήμερα

βέβαια εἶναι ἐντελῶς λησμονημένη, ἐξ ἀρχῆς ὅμως ἀπὸ τὸν τοιοῦτον παραλληλισμὸν ἐγεννήθη.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἐθίμων τῶν σχετιζομένων πρὸς τὴν κἀθοδὸν εἰς τὸν Ἄδην σώζονται καὶ μερικὰ ἄλλα παρὰ μᾶς ἐνθυμίζουσι τὰ παλαιὰ ἐκεῖνα χρόνια. Ἡ διανομὴ κλάδων βαΐων ἢ δάφνης καὶ τῶν τοιούτων τὴν Κυριακὴν τῶν βαΐων, ἢ συνήθεια κατὰ τὸν ἑσπερινὸν τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς ἢ ἀποκαθηλώνη ὁ ἱερεὺς τὸ σῶμα τοῦ σταυρωμένου καὶ ἀφοῦ τὸ περιτυλίξῃ μὲ λευκὸ σινδόνι νὰ μεταφέρῃ εἰς τὸ ἱερὸν βῆμα καθ' ὃν χρόνον ἀναγινώσεται τὸ μέρος τοῦ εὐαγγελίου τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἀποκαθήλωσιν ὑπὸ τοῦ Ἰωσήφ, ἔπειτα τὰ κατὰ τὸν ὄρθρον τοῦ Μεγάλου Σαββάτου ψαλλόμενα ἐκκλησιαστικὰ ἐγκώμια «Ἡ ζωὴ ἐν τάφῳ», «Αἱ γενεαὶ πᾶσαι» καὶ «Ἄξιόν ἐστιν» εἰς ἀνάμνησιν τοῦ θρήνου τῶν μυροφόρων καὶ κατόπιν ἢ περιφορὰ τοῦ ἐπιταφίου εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἐν νεκρικῇ πομπῇ μεταφορᾶς τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὸν Γολγοθᾶν εἰς τὸν τάφον, πρὸς τούτοις δὲ ἡ ἐπικρατοῦσα εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα συνήθεια νὰ σφραγίζεται τὸ Μέγα Σάββατον κατὰ τὴν τελετὴν τοῦ ἀγίου φωτὸς ὁ τάφος τοῦ Χριστοῦ<sup>1</sup> εἰς ἀνάμνησιν τοῦ σφραγίσματος ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ ὅσα ἄλλα τοιαῦτα εἶναι λείψανα τοῦ θρησκευτικοῦ θεάτρου τῶν Βυζαντινῶν.

## 8

Τὸ ἱερὸν δράμα ἐπέδρασε ὄχι μόνον εἰς τὴν χριστιανικὴν

<sup>1</sup> Ματθ. 27, 57 «ὁψίας δὲ γενομένης ἦλθεν ἄνθρωπος πλοῦσιος ἀπὸ Ἀριμαθαίας τοῦνομα Ἰωσήφ, ὃς καὶ αὐτὸς ἐμαθήταυσε τῷ Ἰησοῦ· οὗτος προσελθὼν τῷ Πιλάτῳ ἠτήσατο τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ. τότε ὁ Πιλάτος ἐκέλευσεν ἀποδοθῆναι τὸ σῶμα· καὶ λαθὼν τὸ σῶμα ὁ Ἰωσήφ ἐνετύλιξεν αὐτὸ σινδόνι καθαρᾷ καὶ ἔθηκεν αὐτὸ ἐν τῷ καινῷ αὐτοῦ μνημείῳ».

<sup>2</sup> Ν. Σιών I, 388

τέχνην καὶ τὸν πολλαπλασιασμόν τῶν τυπικῶν διατάξεων τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀκολουθιῶν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἱερὰν ὑμνογραφίαν. Ἀναμφιβόλως πολλοὶ ὑμνογράφοι τῆς ἐκκλησίας ἐνεπνεύσθησαν τὴν σύνθεσιν ὑπερόχων ἀπὸ ποιητικῆς ἀπόψεως ὕμνων ἀπὸ τὰς παραστάσεις τοῦ θρησκευτικοῦ δράματος. Θὰ ἦτο ἔργον μακρὸν καὶ ἐπίπονον, ἐν μέρει δὲ καὶ μακρὰν τοῦ σκοποῦ τῆς παρουσίας πραγματείας, ν' ἀσχοληθοῦμε κατὰ πλάτος εἰς τὸ ζήτημα αὐτὸ καὶ γὰρ τὸ ἐξαντλήσωμε ἀπὸ κάθε ἀποψιν. Γιὰ τοῦτο θὰ περιορισθοῦμε ἐδῶ μόνον εἰς τὴν σκηναίαν τῆς καθόδου εἰς τὸν Ἄδην, ἣ ὁποία καθίης φαίνεται ἔνεκα τοῦ μυστηριώδους χαρακτήρος ἐνέπνευσε περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλην τὴν κάπως θρησκόληπτον φαντασίαν τῶν ὑμνογράφων. Οἱ καλύτεροι μάρτυρες τῆς ἐπιδράσεως εἶναι οἱ ἐπόμενοι ὕμνοι, οἱ ὅποιοι ψάλλονται τὸ Μέγα Σάββατον, τὴν Κυριακὴν τῆς ἀναστάσεως καὶ τὰς λοιπὰς Κυριακὰς τοῦ ἔτους. Ἡ ἐκκλησία δὲν ἐδυσκολεύθη διόλου γὰρ τοὺς δεχθῆ εἰς τὸ ἐπίσημον τυπικὸν τῆς, ἂν καὶ ἀπεκήρυξε τὰ λεγόμενα ἀπόκρυφα βιβλία, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐδασίσθη ἡ παράστασις τῆς καθόδου.

Σήμερον ὁ Ἄδης στένων βοᾷ. | Συνέφερε μὲν | εἰ τὸν ἐκ Μαρίας γεννηθέντα | μὴ ὑπεδεξάμην. | Ἐθλῶν γὰρ ἐπ' ἐμὲ | τὸ κράτος μου ἔλυσε | . Πύλας χαλκᾶς συνέτριψε. | Ψυχὰς, ὡς κτερίζον τὸ πρὶν, | Θεὸς ὢν ἀνάστης. | Δόξα, Κύριε, | τῷ σταυρῷ σου | καὶ τῇ ἀναστάσει σου.

Σήμερον ὁ Ἄδης στένων βοᾷ. | Κατελύθη μου ἡ ἐξουσία. | Ἐδεξάμην θνητόν | ὡς περ ἐν τῶν υἱόντων | Τούτων δὲ κατέχειν | ὅπως οὐκ ἰσχύω, | ἀλλ' ἀπολῶ μετὰ τούτου, | ὢν ἐθελούων. | Ἐγὼ εἶχον τοὺς νεκροὺς ἀπ' αἰῶνος, | ἀλλὰ οὗτος ἰδοὺ πάντας ἐγείρει. Δόξα, Κύριε, | τῷ σταυρῷ σου | καὶ τῇ ἀναστάσει σου.

Σήμερον ὁ Ἄδης στένων βοᾷ. | Κατεπόθη μου τὸ κράτος. | Ὁ ποιμὴν ἐσταυρώθη | καὶ τὸν Ἀδὰμ ἀνάστησεν. | Ὅπως ἐθελούων ἐστέρημαι | καὶ οὐδὲ κατέπιον ἰσχύος | πάντας ἐξήμας. | Ἐκένωσε τοὺς τάφους

ὁ σταυρωθεὶς. | Οὐκ ἰσχύει τοῦ θανάτου τὸ κράτος. | Δόξα, Κύριε, | τῷ σταυρῷ σου | καὶ τῇ ἀναστάσει σου.

Ἐὰν ἀνωτέρω τρία ἰδιόμελα τροπάρια ψάλλονται εἰς τὸν ἑσπερινὸν τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, ἕκ δὲ τῶν ἐπομένων τὰ μὲν δύο πρῶτα τὴν Κυριακὴν τῆς Ἀναστάσεως, τὰ δὲ λοιπὰ τὰς ἄλλας Κυριακὰς τοῦ ἔτους, τῶν ὁποίων ἡ ἀκολουθία εἶναι ὁμοίως ἀναστάσιμος.

Κατήλθες ἐν ταῖς κενωτάταις τῆς γῆς  
καὶ συνέτριψες μοχλοὺς αἰωνίους  
κατόχους πεπεδημένων, Χριστέ,  
καὶ τριήμερος ὡς ἐκ κήτους Ἰονᾶς  
ἐξανέστης τοῦ τάφου<sup>1</sup>.

Εἰ καὶ ἐν τάφῳ κατήλθες, ἀθάνατε,  
ἀλλὰ τοῦ Ἄδου καθεῖλες τὴν δύναμιν  
καὶ ἀνάστης ὡς νικητής, Χριστέ ὁ Θεός,  
γυναιξὶ μυροφόροις φθαρξάμενος, χαίρετε,  
καὶ τοῖς σοῖς ἀποστόλοις εἰρήνην δωρούμενος  
ὁ τοῖς πεσοῦσι παρέχων ἀνάστασιν<sup>2</sup>.

Ἀγαλλιάσθω ἡ κτίσις,  
οὐρανοὶ εὐφραινέσθωσαν,  
χεῖρας κροτείτω τὰ ἔθνη  
μετ' εὐφροσύνης.  
Χριστὸς γὰρ ὁ σωτὴρ ἡμῶν  
τῷ σταυρῷ προσήλωσε  
τὰς ἀμαρτίας ἡμῶν  
καὶ τὸν θάνατον νεκρώσας  
ζωὴν ἡμῖν ἐδωρήσατο  
πεπτωκότα τὸν Ἀδὰμ

<sup>1</sup> Τριψδ. 418

<sup>2</sup> Πεντηκ. 3

<sup>3</sup> ἀνωτ.



παγγενῆ ἀναστήσας  
ὡς φιλόανθρωπος <sup>1</sup>.

Βασιλεὺς ὑπάρχων  
οὐρανοῦ καὶ γῆς  
ἀκατάληπτε,  
ἐκὼν ἐσταύρωσαι  
διὰ φιλοανθρωπίαν.

Ὁν ὁ Ἄδης  
συναντήσας κάτωθεν  
ἐπικράνθη  
καὶ δικαίων ψυχαὶ δεξάμεναι  
ἠγαλλιάσονται,  
Ἄδὰμ δὲ ἰδὼν  
σὲ τὸν Κτίστην ἐν τοῖς καταχθονίοις  
ἀνέστη <sup>2</sup>.

Ὁ τὸν Ἄδην σκυλεύσας  
καὶ τὸν ἀνθρώπον ἀναστήσας  
τῇ ἀναστάσει σου, Χριστέ,  
ἀξίωσον ἡμᾶς ἐν καθαρᾷ καρδίᾳ  
ὑμνεῖν καὶ δοξάζειν σε <sup>3</sup>.

Ἦνοίγησάν σοι, Κύριε,  
φόβῳ πύλαι θανάτου,  
πυλῆραι δὲ Ἄδου ἰδόντες σε ἐπηξάν.  
πύλας γὰρ χαλκᾶς συνέτριψας  
καὶ μοχλοὺς σιδηροῦς συνέθλασας  
καὶ ἐξήγαγες ἡμᾶς ἐκ σκοτόυς  
καὶ σιῶς θανάτου  
καὶ τοὺς δεσμοὺς ἡμῶν διέρρηξας <sup>4</sup>.

<sup>1</sup> Παρακλ. 2

<sup>2</sup> ἀνωτ. 2

<sup>3</sup> ἀνωτ. 11

<sup>4</sup> ἀνωτ. 52

Τοῖς ἐν Ἄδῃ καταβᾶς  
Χριστὸς εὐηγγελίσατο,  
θαρσεῖτε, λέγων,  
γὼν νενίκηκα!  
ἐγὼ εἰμι ἡ ἀνάστασις,  
ἐγὼ ὑμᾶς ἀνάξω  
λύσας θανάτου τὰς πύλας <sup>1</sup>.

Πύλας Ἄδου συνέτριψας, Κύριε,  
καὶ τῇ σῇ θανάτῳ  
τοῦ θανάτου τὸ βασίλειον ἔλυσας,  
γένος δὲ τὸ ἀνθρώπινον  
ἐκ φθορᾶς ἠλευθέρωσας  
ζωῆν καὶ ἀφθαρσίαν  
τῷ κόσμῳ δωρησάμενος  
καὶ τὸ μέγα ἔλεος. <sup>2</sup>

Πύλας χαλκᾶς συνέτριψας  
καὶ μοχλοὺς συνέθλασας,  
Χριστέ ὁ Θεός, καὶ γένος ἀνθρώπων  
πεπταικῶς ἀνέστησας.  
Διὰ τοῦτο συμφώνως βρωμῶμεν,  
ὁ ἀναστάς ἐκ τῶν νεκρῶν,  
Κύριε, δοξα σοι. <sup>3</sup>

Ξένη σου ἡ σταύρωσις  
καὶ ἡ ἐν Ἄδου κάθοδος,  
φιλόανθρωπε, ὑπάρχει  
σκυλεύσας γὰρ αὐτόν  
καὶ τοὺς πάλαι δεσμοὺς  
συναγαστήσας ἐαυτῷ  
ἐνδόξως ὡς Θεός,

<sup>1</sup> Παρακλ. 96

<sup>2</sup> Παρακλ. 140

<sup>3</sup> ἀνωτ. 140

τὸν παράδεισον ἀνοίξας  
ἀπολαθεῖν τοῦτου ἡγήσωσθε<sup>1</sup>.

Προϊστορεῖ ὁ Ἰωνᾶς τὸν τάφον σου  
καὶ ἐρμηνεύει Συμεὼν  
τὴν ἔγερσιν τὴν ἐνθεον.  
ἀθάνατε Κύριε.

Κατέρησε γὰρ ἡσὶ νεκρὸς ἐν τῇ τάφῳ  
λύσας Ἄδου τὰς πύλας,  
ἀνέστης δὲ ἄνευ φόβου ὡς δεσπότης  
τοῦ κόσμου εἰς σιτηρίαν<sup>2</sup>.

Κατήλθε ἐν τῇ Ἄδῃ,  
Χριστέ, ὡς ἡβουλήθης,  
ἐσκόλευσας τὸν θάνατον  
ὡς θεὸς καὶ δεσπότης.  
Καὶ ἀνέστης τριήμερος  
συναναστήσας τὸν Ἀδάμ  
ἐκ τῶν τοῦ Ἄδου δεσμῶν  
καὶ τῆς φόβου.  
κραυγάζοντα καὶ λέγοντα,  
δέξα τῇ ἀναστάσει σου,  
μόγε φιλάνθρωπε<sup>3</sup>.

Χριστὸν δοξολογήσωμεν  
τὸν ἀναστάντα ἐκ νεκρῶν  
ψυχὴν καὶ σῶμα γὰρ ἀναλαθὼν  
τῇ πάθει ἀπ' ἀλλήλων διέτεμε,  
τῆς ἀχράντου μὲν ψυχῆς ἐν Ἄδου  
κατελθούσης,  
ὄν καὶ ἐσκόλευσε,  
τάφῳ δὲ διαφθορὰν οὐκ οἶδε  
τὸ ἅγιον σῶμα  
τοῦ λυτρωτοῦ τῶν ψυχῶν ἡμῶν<sup>3</sup>.

1 ἄνωτ. 189

2 ἄνωτ. 235

3 ἄνωτ. 276

Ἀρχοῦμεθα εἰς αὐτοὺς τοὺς ὕμνους μόνον, διότι ὅλοι οἱ ἀνα-  
φερόμενοι εἰς τὸ θέμα τοῦτο ἢ κατελάμβανον πολλὰς σελίδας.

## 9

Ἀπὸ ἄλλας πηγῶν ἔχομε πολλὰς πληροφορίες πρὸ πάντων  
περὶ τῆς παραστάσεως τοῦ Νιπτήρος, ἢ ὅποια καλεῖται  
ἀπὸ τῆν πληθώραν τῶν τυπικῶν ἢ το διαδεδομένη περισσό-  
τερον ἀπὸ κάθε ἄλλη. Εἰς τὴν Κωνσταντινουπόλιν ὁ Νιπτήρ  
ἐτελεῖτο ὑπὸ τοῦ πατριάρχου εἰς τὴν Μεγάλῃν Ἐκκλησίαν, ὑπὸ  
τῶν ἡγουμένων εἰς τὰ πολλὰ μοναστήρια καὶ ὑπὸ τοῦ αυτοκρά-  
τορος εἰς τὰ ἀνάκτορα. Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον ἐπαρουσίαζε ὁ  
Νιπτήρ τῶν ἀναχτόρων γινόμενος εἰς τὸν Παλάμιον τοῦ αυτοκρά-  
τορος. Ἐπρὸ τῆς Μεγάλῃς Πέμπτης προτύτῃ ἀπὸ τῆν λει-  
τουργίαν δώδεκα φτωχοὶ ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ φοροῦντες ὑποκά-  
μισα, παπούτσια καὶ κουρτουδράκια ἢ κουρτζουδράκια, καθὼς  
ἔλεγον τότε τοῖς κοντῆς βράκες, ἐκάθητο κατὰ σειράν παριστά-  
νοντες τοὺς δώδεκα μαθητὰς τοῦ Χριστοῦ. Ὁ σαγκκὸς ἡματι-  
σμός τους ἦτο κατάλληλος γὰ φανερώσῃ τὴν ταπεινὴν καταγω-  
γὴν τῶν περισσοτέρων ἀποστόλων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἄλλοι μὲν  
ἦσαν ψαράδες, ἄλλοι δὲ γεωργοί. Ὁ ἱερεὺς μπροστὰ εἰς τὴν εἴ-  
σοδον τοῦ Παλάμιου ἀρχίζε κατὰ τὴν συνηθισμένην ἀρχὴν τῶν  
ἐκκλησιαστικῶν ἀκολουθικῶν λέγων τὸ «εὐλογητὸς ὁ Θεός» καὶ  
κατόπιν τὸ τρισάγιον. Κατόπιν ἐδιάβαζε τὴν σχετικὴν περικο-  
πὴν τοῦ εὐαγγελίου, ὅταν δὲ ἐφθασε εἰς τὴν φράσιν «εἶτα βάλ-  
λει ὕδωρ εἰς τὸν νιπτήρα» ἔβαζε καὶ ὁ αυτοκράτωρ νερό εἰς τὴν  
λεκάνην, ἄφου ἤδη προηγουμένως εἶχε δέσει μπρὸς εἰς τὴν μέσην  
ἡμίαν ποδιάν, εἰς δὲ τὴν φράσιν «ἤρξατο νίπτειν τοὺς πόδας τῶν



μαθητῶν» ἐπλυνε κατὰ σειράν τὸ δεξιὸν πόδι τοῦ καθενός, τὸ ἐσκουπίζε μετὰ τὴν ποδιάν, τὸ ἐφιλούσε καὶ ἔδιδε εἰς τὸν καθένα ἀπὸ τρία χρυσὰ νομίσματα. Ἐγγοεῖται ὅτι ὁ Ἱερεὺς ἐπανελάμβανε πάλαις τὴν σχετικὴν πρὸς τὸ πλύσιμον περικοπὴν μέχρις ὅτου πλύνη ἔλους. Ἀφοῦ ἐτελείωνε ἡ τελετὴ ἀρχίζε ἡ λειτουργία εἰς τὸν γὰρ τῶν ἀναχτόρων<sup>1</sup>.

Ἡ συνήθεια τῶν αὐτοκρατόρων γὰρ φιλοδωροῦν τοὺς πλυνομένους μετὰ χρυσὰ νομίσματα δὲν ἦτο μοναδική. Καὶ εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα ὁ τελὼν τὸν Νιπτῆρα ἐπίσκοπος ἔδιδε χρήματα. Καὶ ἰσως μὲν ἢ ἀπέθετε κανένας ὅτι τὸ ἔθιμον ἀνήκε εἰς τὴν γενικὴν συνήθειαν τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων γὰρ διανέμουν εἰς τὸν λαὸν νομίσματα διασπείροντες αὐτὰ κατὰ τὰς ἐπισημοὺς τελετὰς αὐλικῶν ἢ θρησκευτικῶν ἢ ἔθνικῶν ἑορτῶν κατὰ τὴν συνήθειαν τῶν Ῥωμαίων ὑπάτων, ὅθεν καὶ πρὸς δῆλωσιν αὐτῆς ἦτο καθιερωμένη ἡ λέξις ὑπατεία<sup>2</sup>, καὶ ὅτι ἐκ τῆς αὐλῆς ἐπήραν τὴν συνήθειαν καὶ οἱ ἐπίσκοποι, ἐν τούτοις ὅμως ὀρθοτέρα φαίνεται εἰς ἡμᾶς τοῦλάχιστον ἄλλη ἐρμηνεία, τὴν ὁποῖαν μᾶς δίδει ἡ παράστασις ποῦ γίνεται σήμερον εἰς τὴν νῆσον Πάτμον. Ἐδῶ κατ' ἀρχαίαν συνήθειαν γίνεται ταχτικᾶ κατ' ἔτος ὁ Νιπτῆρ ἐπὶ μεγάλῃς ἐξέδρας εἰς τὴν πλατεῖαν τῆς πόλεως. Ἡ πομπὴ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ μοναστήρι τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου καὶ ὁ μὲν ἡγούμενος συμβολίζει τὸν Χριστόν, ἑνδεκα δὲ ἱερομόναχοι τοὺς ἑνδεκα ἀποστόλους ἐκτὸς τοῦ Ἰούδα, ἅμα δὲ φθάσουν εἰς τὸν τόπον τῆς παραστάσεως φοροῦν τὰς ἱερατικὰς στολὰς καὶ ἀρχίζουν κατὰ τὴν συνήθειαν τῶν ἐκκλησιαστικῶν τελετῶν, ἀναγινώσκουν εὐχὰς πρὸς ἁγιασμόν τοῦ νεροῦ καὶ ψάλλουν τοὺς ὠρισμένους ἐκκλησιαστικοὺς ὕμνους. Τὸ δὲ πρόσωπον τοῦ

Ἰούδα δὲν τὸ παριστάνει ἱερωμένος, ἀλλὰ ἕνας αἰσθητῶτε φτωχὸς ἄνθρωπος, εἰς τὸν ὁποῖον δίδεται ἀμοιβὴ ἕνα ζευγάρει ὑποδήματα καὶ τριάντα ἀργυρὰ νομίσματα γὰρ τὸν ἐξευτελισμὸν ποῦ ὑφίσταται γὰρ παριστάνει τὸ ἀπαίσιον πρόσωπον τοῦ προδότου καὶ γὰρ σκώπεται καὶ ἐμπαίζεται ἀπὸ τοῦς θεατᾶς. Κατόπιν ἀρχίζει ἡ ἀνάγνωσις τοῦ εὐαγγελίου ὑπὸ τοῦ ὠρισμένου εὐαγγελιστοῦ, εἰς τὴν ὁποῖαν ἐκάστοτε γίνονται διακοπαί, ὅπου ὑπάρχει διαλογικὸν μέρος, διότι τοῦτο διαμείθεται μεταξὺ τῶν παριστανόντων προσώπων, καὶ γίνεται τὸ πλύσιμον τῶν ποδιῶν κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς σχετικῆς περικοπῆς. Ἰστέον ἀπὸ τὸν Νιπτῆρα ἀκολουθεῖ ἡ παράστασις τῆς προσευχῆς τοῦ Χριστοῦ. Ὁ ἡγούμενος παίρνει τοὺς τρεῖς ἱερομόναχους τοὺς παριστάνοντας τὸν Πέτρον, τὸν Ἰάκωβον καὶ τὸν Ἰωάννην καὶ πηγαίνει παραπέρα εἰς τὸ μέρος, ὅπου ἔχει τετὴ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ φέροντος ἀκάνθιον στέφανον καὶ μπροστὰ εἰς αὐτὴν λέγει τὴν τελευταίαν προσευχὴν τοῦ Χριστοῦ. Κατόπιν σηκώνεται, στρέφεται εἰς τοὺς μαθητὰς, τοὺς ὁποῖους εὐρίσκει κοιμισμένους, ἐπανέρχεται εἰς τὴν προηγουμένην θέσιν καὶ ἐπαναλαμβάνει τὴν προσευχὴν ἐκ δευτέρου καὶ ἐκ τρίτου. Ὡπεῖτα ἀποτεινόμενος εἰς τοὺς κοιμισμένους λέγει «ἐγείρεσθε, ἀγώμεν, ἰδοὺ ἤγγικεν ὁ παραδιδούς με». Ἐδῶ τελειώνει ἡ παράστασις<sup>1</sup>. Τὰ τριάντα ἀργυρὰ νομίσματα ποῦ δίδονται εἰς τὸν παριστάνοντα τὸν Ἰούδα συμβολίζουν προφανῶς τὰ τριάντα ἀργύρια, τὰ ὁποῖα ἔλαβε ὁ Ἰούδας ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς ὡς ἀμοιβὴν γὰρ γὰρ προδῶσῃ τὸν διδάσκαλόν του. Ἐντεῦθεν συνάγομε τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἔθιμον τῆς Πάτμου εἶναι ἀναμφιβόλως τὸ ἀρχαιότατον, τροποποιήσις δὲ αὐτοῦ εἶναι ἡ γενικῶς γινομένη χρηματικὴ δωρεὰ εἰς τοὺς πλυνομένους ἢ ἀναφερομένη εἰς τὰ τυπικὰ τῆς ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων τοῦ 10ου

<sup>1</sup> Κωδιν. 70

<sup>2</sup> Θεοφάν. 385, 451, 615, 735

<sup>1</sup> Εἰς Ἀλεξάνδρην Τελετὴ τοῦ Νιπτῆρος ἐν Πάτμῳ ἐν Ἑστία (1889) 27, 356

αἰῶνος, ἀργότερα δὲ καὶ εἰς τοὺς ἱστορικοὺς προκειμένου περὶ τῆς παραστάσεως εἰς τὰ βυζαντινὰ ἀνάχτορα.

Εἰς τὴν παράστασιν τοῦ Νιπτήρος πλὴν τοῦ προσώπου τοῦ Ἰούδα, τὸ ὅποιον ἐπροκαλοῦσε τὰ γέλοια καὶ τὰ σκιάσματα τῶν θεατῶν, μεγάλο ἐνδιαφέρον ἐπαρουσίαζε καὶ τὸ πρόσωπον τοῦ Πέτρου. Ἐνῶ εἰς τὴν ἀρχὴν δὲν ἐδέχετο μὲ κανένα τρόπον νὰ τοῦ πλύνῃ ὁ Χριστὸς τὰ πόδια, μόλις τοῦ εἶπε ὁ διδάσκαλος του· ἔτι, ἂν δὲν θελήσῃ, δὲν θὰ τὸν θεωρήσῃ πλέον ὡς μαθητὴν, ἔσπευσε ἀμέσως νὰ ὑπακούσῃ εἰπόν «Κύριε, μὴ τοὺς πόδας μου μόνον, ἀλλὰ καὶ τὰς χεῖρας καὶ τὴν κεφαλὴν».

Ἐπειδὴ ἡ παράστασις τοῦ Νιπτήρος καθὼς ἐκτίθεται εἰς τὸν Παλατινὸν κώδικα εἶναι πολὺ σύντομος, ἀτελής δὲ εἶναι ἡ περιγραφή τῆς παραστάσεως εἰς τὰ βυζαντινὰ ἀνάχτορα ὑπὸ τοῦ Κωδικοῦ ἢ καὶ αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἢ τελετὴ ἦτο σύντομος, ἐξίσου δὲ ἀτελής καὶ ἡ περιγραφή τῆς παραστάσεως ποὺ γίνεται εἰς τὴν Πάτμον, γιὰ τοῦτο κρίνομε ἀναγκαῖον ν' ἀναγράψωμε ἐδῶ τὴν σκηνοθετικὴν διάταξιν τοῦ Νιπτήρος ὅπως παριστάνεται σήμερα εἰς τὰ Ἱερουσόλυμα ἵνα ὀφθῇ ὁ ἀναγνώστης σαφῆ ἰδέαν. Τὸ δράμα συνετέθη ἀπὸ τρία χωρία τοῦ εὐαγγελιστοῦ Ματθαίου, τρία τοῦ Λουκᾶ, ἓνα τοῦ Μάρκου καὶ δεκατρία τοῦ Ἰωάννου. Καὶ τὸ μὲν διηγηματικὸν μέρος διαβάζεται κατὰ τὴν καθιερωμένην συνήθειαν ἀπὸ τὸν εὐαγγελιστὴν, τὸ δὲ διαλογικὸν λέγεται κατὰ τὸν τύπον τῶν σκηναϊκῶν παραστάσεων ἀπὸ τὸν πατριάρχην ὡς Χριστὸν καὶ τοὺς ὀνομασμένους μαθητάς, οἱ ὅποιοι ἐκλέγονται μεταξὺ τῶν ἀρχιμανδριτῶν, πρωτοσυγκέλλων καὶ πρεσβυτέρων τοῦ Πατριάρχου Τάφου.

Ἡ σκηνὴ εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως ἢ καὶ εἰς τὸ Καθολικὸν παριστάνει ἀνώγειον μαζί με ἀμβωνα. Μετὰ

τὸ τέλος τῆς λειτουργίας τῆς Μεγάλης Πέμπτης ἐξέρχεται ὁ πατριάρχης εἰς τὴν αὐλὴν φορῶν τὴν ἀρχιερατικὴν στολὴν, προπορεύονται δὲ ἀνὰ ἑξὺ εἰς ἑξάδεκα μαθηταὶ φοροῦντες ὁμοίως τὰς ἱερατικὰς στολὰς καὶ ὁ χορὸς τῶν ψαλτῶν. Ἀφοῦ δὲ εἰσφάλλται συμπληρώσουν τοὺς ὀρισμένους ὕμνους, ἀρχίζει ἡ παράστασις πρῶτα εἰς τὴν αὐλὴν.

(Ὁ εὐαγγελιστὴς ἀνομιῶσκει: Τῷ καιρῷ ἐκείνῳ πικροκαλεσόμενος ὁ Ἰησοῦς τοῖς ἑξάδεκα μαθηταῖς αὐτοῦ εἶπεν αὐτοῖς)

**Χριστὸς**—(Ἰδεατε ἔτι μετὰ δύο ἡμέρας τὸ πάσχα γίνεται καὶ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου παραδίδοται εἰς τὸ σταυρωθῆναι (εὐαγγελιστὴς: Ἦλθε δὲ ἡ ἑορτὴ τῶν ἁζύμων, ἐν ἣ ἔδει θύεσθαι τὸ πάσχα καὶ ἀπέστειλε Πέτρον καὶ Ἰωάννην εἰπὼν), πορευθέντες ἐτοιμάσατε ἡμῖν τὸ πάσχα ἵνα φάγωμεν.

(εὐαγγελιστὴς: Οἱ δὲ εἶπον αὐτῷ)

**Πέτρος καὶ Ἰωάννης**—Κύριε, ποῦ θέλεις ἐτοιμάσωμέν σοι φαγεῖν τὸ πάσχα;

(εὐαγγελιστὴς: Ὁ δὲ εἶπεν αὐτοῖς)

**Χριστὸς**—Ἰπάγετε εἰς τὴν πόλιν καὶ ἀπαντήσεται ὑμῖν ἀνθρώπος κεράμιον ὕδατος βαστάζων. Ἀκολουθήσατε αὐτῷ καὶ ἔπου ἂν εἰσέλθῃ, εἶπατε τῷ οἰκοδεσπότῃ ἔτι ὁ διδάσκαλος λέγει, ποῦ ἐστὶ τὸ κατάλυμα, ἔπου τὸ πάσχα μετὰ τῶν μαθητῶν μου φάγω; Καὶ αὐτὸς ὑμῖν δείξει ἀνώγειον μέγα ἐστρωμένον ἑτοιμον. Ἐκεῖ ἐτοιμάσατε ἡμῖν.

**Πέτρος καὶ Ἰωάννης** ἀνερχόμενοι εἰς τὸ ἀνώγειον καὶ συναντῶντες τὸ ὑποδειχθέν πρόσωπον, τὸ ὅποιον βασιάζει πῆλιγον δοχεῖον νεροῦ) — Ὁ διδάσκαλος λέγει, ποῦ ἐστὶ τὸ κατάλυμα, ἔπου τὸ πάσχα μετὰ τῶν μαθητῶν μου φάγω; (Ὁυτος δείχνει εἰς αὐτοὺς τὸ ἀνώγειον καὶ αὐτοὶ ἐπιστρέφοντες λέγουσιν) Κύριε, ἤδη ἐτοιμὰ ἐστὶ πάντα.

(Ἡ πικρία τότε ξεκινεῖ καὶ ἀνέρχεται εἰς τὸ ἀνώγειον ἐνῶ ὁ χορὸς ψάλλει τὸν ὀρισμένον ὕμνον. Εἰς τὸ ἀνώγειον ἤδη εἶναι ἑτοιμὰ ὄλα, ἦτοι



ένος θρόνου γιά τόν πατριάρχη, ἀνά ἐξ θρονίδια ἀπό τὰ δύο μέρη γιά τοὺς δώδεκα μαθητάς, εἰς τὸ μέσον δὲ λεκάνη μὲ δοχεῖον νεροῦ καὶ δύο λέντια, δηλαδή πετοῖτες ἢ οινδοράκια. Ὅταν δὲ ὁ εὐαγγελιστὴς λέγει: Καὶ δευτέρω ἡ ὥρα ἀνέπεσε καὶ οἱ δώδεκα ἀπόστολοι σὺν αὐτῷ—ἕκαστος καταλαμβάνει τὴν θέσιν του. Ἐπειτα πάλιν ὁ εὐαγγελιστὴς: Εἶπε δὲ πρὸς αὐτοὺς ὁ Ἰησοῦς)

**Χριστὸς**—Ἐπιθυμῶ ἐπεθύμησα τοῦτο τὸ πάσχα φαγεῖν μεθ' ὑμῶν πρὸ τοῦ με παθεῖν· λέγω γὰρ ὑμῖν, ὅτι οὐκέτι οὐ μὴ φάγω ἐξ αὐτοῦ ἕως ἔτου πληρωθῆ ἔν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ.

(Ὁ χορὸς ψάλλει, ὁ διάκονος ἀναπέμπει δεήσεις καὶ ὁ πατριάρχης λέγει εὐχὴν. Κατόπιν ὁ εὐαγγελιστὴς: Τῷ καιρῷ ἐκείνῳ εἰδὼς ὁ Ἰησοῦς ὅτι πάντα δέδωκεν αὐτῷ ὁ πατήρ εἰς τὰς χεῖρας καὶ ὅτι ἀπὸ Θεοῦ ἐξῆλθε καὶ πρὸς τὸν Θεὸν ὑπάγει, ἐγείρεται ἐκ τοῦ δειπνου καὶ τίθει τὰ ἱμάτια καὶ λαβῶν λέντιον διέξωσεν ἑαυτόν, εἶτα βάλλει ὕδωρ εἰς τὸν νεπηῆρα καὶ ἤρξατο νίπτειν τοὺς πόδας τῶν μαθητῶν καὶ ἐκμιάσσειν τῷ λεντίῳ, ὃ ἦν διεξωσμένος—Ὁ Πατριάρχης κἀμένει ὅλα τὰ ἱστορούμενα εἰς τὴν εὐαγγελικὴν περικοπήν, σηκώνεται ἀπὸ τὸν θρόνον, βγάζει τὴν ἀρχιερατικὴν στολήν, ζώνεται μὲ ἓνα λέντιον καὶ ἀρχίζει νὰ πλύνῃ τὰ πόδια τῶν μαθητῶν ὄλων κατὰ σειρὰν ἀπὸ τὸν τελευταῖον, τὰ σκουπίζει μὲ ἄλλο λέντιον καὶ τὰ φιλεῖ. Ὅταν δὲ τελειώσῃ ὄλους ἐκτὸς τοῦ Πέτρου, συνεχίζει ὁ εὐαγγελιστὴς: Ἔρχεται οὖν πρὸς Σίμωνα Πέτρον καὶ λέγει αὐτῷ ἐκείνος)

**Πέτρος**—Κύριε, σὺ μου νίπτεις τοὺς πόδας:

(εὐαγγελιστὴς: Ἀπεκρίθη ὁ Ἰησοῦς καὶ εἶπεν αὐτῷ)

**Χριστὸς**—Ὁ ἐγὼ ποιῶ, σὺ οὐκ οἶδας ἄρτι, γνώση δὲ μετὰ ταῦτα.

(εὐαγγελιστὴς: Λέγει αὐτῷ ὁ Πέτρος)

**Πέτρος**—Οὐ μὴ νίψῃς τοὺς πόδας μου εἰς τὸν αἰῶνα.

(εὐαγγελιστὴς: Ἀπεκρίθη αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς)

**Χριστὸς**—Ἐὰν μὴ νίψω σε, οὐκ ἔχεις μέρος μετ' ἐμοῦ.

(εὐαγγελιστὴς: Λέγει αὐτῷ Σίμων Πέτρος)

**Πέτρος**—Κύριε, μὴ τοὺς πόδας μου μόνον, ἀλλὰ καὶ τὰς χεῖρας καὶ τὴν κεφαλὴν.

(εὐαγγελιστὴς: Λέγει αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς)

**Χριστὸς**—Ὁ λελουμένος οὐ χρεῖαν ἔχει ἢ τοὺς πόδας νίψασθαι, ἀλλ' ἔστι καθαρὸς ὄλος. Καὶ ὑμεῖς καθαροὶ ἐστέ, ἀλλ' οὐχὶ πάντες.

(εὐαγγελιστὴς: Ἴδρι γὰρ τὸν παραδιδόντα αὐτόν, διὰ τοῦτο εἶπεν, οὐχὶ πάντες καθαροὶ ἐστέ.—Μετὰ ταῦτα πλύνει καὶ τοῦ Πέτρου τὰ πόδια. Ἐντὺ δὲ ὁ εὐαγγελιστὴς συνεχίζει: Τῷ καιρῷ ἐκείνῳ δευτέρω ἡ ὥρα ἀνέπεσε καὶ οἱ δώδεκα ἀπόστολοι σὺν αὐτῷ—ἕκαστος καταλαμβάνει τὴν θέσιν του. Ἐπειτα πάλιν ὁ εὐαγγελιστὴς: Εἶπε δὲ πρὸς αὐτοὺς—ὁ πατριάρχης λύνει τὸ λέντιον ἀπὸ τὴν μέσην καὶ ἐνδύεται τὴν ἀρχιερατικὴν στολήν καὶ ἀφοῦ καθίσῃ εἰς τὸν θρόνον λέγει εἰς τοὺς μαθητάς)

**Χριστὸς**—Ἐνώσχετε τί πεποίηκα ὑμῖν: Ἔμελλε φωνεῖτέ με, ὁ διδάσκαλος καὶ ὁ Κύριος, καὶ καλῶς λέγετε, εἰμὶ γάρ. Ἢ οὖν ἐγὼ ἐνύψα ὑμῶν τοὺς πόδας, ὁ Κύριος καὶ ὁ διδάσκαλος, καὶ ὑμεῖς ἐφείλετε ἀλλήλων νίπτειν τοὺς πόδας. Ἐπίδειγμα γὰρ δέδωκα ὑμῖν ἵνα καθὼς ἐγὼ ἐποίησα ὑμῖν καὶ ὑμεῖς ποιῆτε. Ἀμήν ἀμήν λέγω ὑμῖν, οὐκ ἔστι δοῦλος μείζων τοῦ κυρίου αὐτοῦ οὐδὲ ἀπόστολος μείζων τοῦ πέμψαντος αὐτόν. Ἢ ταῦτα ὀδοῦτε, μακάριοι ἐστέ, ἐὰν ποιῆτε αὐτά.

(εὐαγγελιστὴς: Ταῦτα εἰπὼν ὁ Ἰησοῦς ἐταράχθη τῷ πνεύματι καὶ ἐμαρτύρησε καὶ εἶπεν)

**Χριστὸς**—Ἀμήν ἀμήν λέγω ὑμῖν ὅτι εἰς ἐξ ὑμῶν παραδώσει με.

(εὐαγγελιστὴς: Ἐβλεπον οὖν εἰς ἀλλήλους οἱ μαθηταὶ ἀπορούμενοι περὶ τίνος λέγει. Ἦν δὲ ἀνακείμενος εἰς τῶν μαθητῶν αὐτοῦ ἐν τῷ κόλπῳ τοῦ Ἰησοῦ, ὃν ἰθάπα ὁ Ἰησοῦς, λέγει οὖν τούτῳ Σίμων Πέτρος πυνέσθαι τίς ἦν εἴη περὶ οὗ λέγει. Ἐπιπεσὼν δὲ ἐκείνος ἐπὶ τὸ στήθος τοῦ Ἰησοῦ λέγει αὐτῷ)

**μαθητῆς**—Κύριε, τίς ἐστίν;

**Χριστὸς**—Ἐκεῖνός ἐστιν, ὃ ἐγὼ βράψας τὸ ψωμίον ἐπέδωσα. Ἐκεῖνα, ἔτι μικρόν μεθ' ὑμῶν εἰμὶ. Ζητήσατέ με καὶ καθὼς εἶπον τοῖς Ἰουδαίοις ὅτι ὅπου ἐγὼ ὑπάγω ὑμεῖς οὐ δύνασθε ἐλθεῖν καὶ ὑμῖν λέγω ἄρτι. Ἐντολήν καινὴν δίδωμι ὑμῖν ἵνα ἀγαπάτε

ἀλλήλους. Καθὼς ἠγάπησα ὑμᾶς, ἵνα καὶ ὑμεῖς ἀγαπᾶτε ἀλλήλους. Ἐν τούτῳ γινώσκονται πάντες ὅτι ἐμοὶ μαθηταὶ ἔστε, ἐὰν ἀγάπην ἔχητε ἐν ἀλλήλοις.

(εὐαγγελιστῆς : λέγει αὐτῷ Σίμων Πέτρος)

**Πέτρος**—Κύριε, ποῦ ὑπάγεις ;

(εὐαγγελιστῆς : ἀπεκρίθη αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς)

**Χριστὸς**—Ὁπου ὑπάγω, οὐ δύνασαι μοι νῦν ἀκολουθήσαι, ὕστερον δὲ ἀκολουθήσεις μοι.

(εὐαγγελιστῆς : λέγει αὐτῷ ὁ Πέτρος)

**Πέτρος**—Κύριε, διατί οὐ δύναμαι σοὶ ἀκολουθήσαι ἄρτι ; τὴν ψυχὴν μου ὑπὲρ σοῦ ἔχω.

(εὐαγγελιστῆς : ἀπεκρίθη αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς)

**Χριστὸς**—Τὴν ψυχὴν σου ὑπὲρ ἐμοῦ ἴησεις ; ἀμὴν ἀμὴν λέγω σοι, οὐ μὴ ἀλέκτιον φωνήσῃ ἕως οὐ ἀπαρνήσῃ με τρίς. Μὴ ταρασσέσθῃ ὑμῶν ἡ καρδία. Πιστεύετε εἰς τὸν Θεὸν καὶ εἰς ἐμὲ πιστεύετε. Ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ πατρὸς μου μοιαὶ πολλαὶ εἰσὶ εἰδεμῆ, εἶπον ἄν ὑμῖν. Πορεύομαι ἐτοιμάσαι τόπον ὑμῖν. Καὶ ἐὰν πορευθῶ καὶ ἐτοιμάσω ὑμῖν τόπον, πάλιν ἔρχομαι καὶ παραλήψομαι ὑμᾶς πρὸς ἐμαυτὸν, ἵνα ὅπου εἰμι ἐγὼ καὶ ὑμεῖς ἦτε. Καὶ ὅπου ἐγὼ ὑπάγω οἶδατε καὶ τὴν ὁδὸν οἶδατε.

(εὐαγγελιστῆς : λέγει αὐτῷ Θωμᾶς)

**Θωμᾶς**—Κύριε, οὐκ οἶδαμεν ποῦ ὑπάγεις καὶ πῶς δύναμεθα τὴν ὁδὸν εἰδέναι ;

(εὐαγγελιστῆς : λέγει αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς)

**Χριστὸς**—Ἐγὼ εἰμι ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωὴ. Οὐδεὶς ἔρχεται πρὸς τὸν πατέρα εἰμὴ δι' ἐμοῦ. Εἰ ἐγνώκετέ με, καὶ τὸν πατέρα μου ἐγνώκετε ἄν. Καὶ ἀπ' ἄρτι γινώσκετε αὐτὸν καὶ ἑώρακατε αὐτόν.

(εὐαγγελιστῆς : λέγει αὐτῷ Φίλιππος)

**Φίλιππος**—Κύριε, δεῖξον ἡμῖν τὸν πατέρα καὶ ἀρκεῖ ἡμῖν.

(εὐαγγελιστῆς : λέγει αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς)

**Χριστὸς**—Ὅσοῦτον χρόνον μεθ' ὑμῶν εἰμι καὶ οὐκ ἔγνωκάς με Φίλιππε ; Ὁ ἑωρακὴς ἐμὲ ἑώρακε τὸν πατέρα καὶ πῶς σὺ λέγεις, δεῖξον ἡμῖν τὸν πατέρα ; Ἐὰν ἀγαπᾶτέ με, τὰς ἐντολάς τὰς ἐμὰς τηρήσατε. Ἔτι μικρὸν καὶ ὁ κόσμος με οὐκέτι θεωρεῖ, ὑμεῖς δὲ θεωρεῖτέ με, ὅτι ἐγὼ ζῶ καὶ ὑμεῖς ζήσεσθε. Ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ γνώσεσθε ὑμεῖς ὅτι ἐγὼ ἐν τῇ πατρὶ μου καὶ ὑμεῖς ἐν ἐμοὶ καὶ ἐγὼ ἐν ὑμῖν. Ὁ ἔχων τὰς ἐντολάς μου καὶ τηρῶν αὐτάς ἐκείνός ἐστιν ὁ ἀγαπῶν με, ὁ δὲ ἀγαπῶν με ἀγαπηθήσεται ὑπὸ τοῦ πατρὸς μου. Καὶ ἐγὼ ἀγαπήσω αὐτόν καὶ ἐμφανίσω αὐτῷ ἐμαυτόν.

(εὐαγγελιστῆς : λέγει αὐτῷ ὁ Ἰούδας οὐκ ὁ Ἰσκαριώτης)

**Ἰούδας**—Κύριε, τί γέγονεν ὅτι ἡμῖν μέλλεις ἐμφανίζειν σεαυτὸν καὶ οὐχὶ τῷ κόσμῳ ;

(εὐαγγελιστῆς : ἀπεκρίθη ὁ Ἰησοῦς καὶ εἶπεν αὐτῷ)

**Χριστὸς**—Ἐὰν τις ἀγαπᾷ με, τὸν λόγον μου τηρήσει καὶ ὁ πατήρ μου ἀγαπήσει αὐτόν καὶ πρὸς αὐτόν ἐλευσόμεθα καὶ μενομένην παρ' αὐτῷ ποιήσομεν. Πάντες ὑμεῖς σκανδαλισθήσεσθε ἐν ἐμοὶ ἐν τῇ νυκτὶ ταύτῃ· γέγραπται γὰρ· πατάξω τὸν ποιμένα καὶ διασκορπισθήσεται τὰ πρόβατα τῆς ποιμνῆς. Μικρὸν καὶ σὺ θεωρεῖτέ με καὶ πάλιν μικρὸν καὶ ὤψεσθέ με, ὅτι ἐγὼ ὑπάγω πρὸς τὸν πατέρα.

(εὐαγγελιστῆς : εἶπον οὖν ἐκ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ πρὸς ἀλλήλους, τί ἐστὶ ὃ λέγει ἡμῖν, μικρὸν καὶ οὐ θεωρεῖτέ με καὶ πάλιν μικρὸν καὶ ὤψεσθέ με ; καὶ ὅτι, ἐγὼ ὑπάγω πρὸς τὸν πατέρα ; Ἔλεγον αὖν, τοῦτο τί ἐστὶν ὃ λέγει, τὸ μικρὸν ; οὐκ οἶδαμεν τί λαλεῖ. Ἐγὼ οὖν ὁ Ἰησοῦς ὅτι ἤθελον αὐτὸν ἐρωτᾶν καὶ εἶπεν αὐτοῖς)

**Χριστὸς**—Περὶ τούτου ζητεῖτε μετ' ἀλλήλων, ἔτι εἶπον, μικρὸν καὶ σὺ θεωρεῖτέ με καὶ πάλιν μικρὸν καὶ ὤψεσθέ με : Ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν ὅτι κλαύσετε καὶ θρηγήσετε ὑμεῖς, ὁ δὲ κόσμος χαρήσεται· ὑμεῖς δὲ λυπηθήσεσθε, ἀλλ' ἡ λύπη ὑμῶν εἰς χαρὰν γενήσεται. Ἡ γυνὴ ἔταν τίχτη, λύπην ἔχει, ὅτι ἦλθεν



ἢ ὥρα αὐτῆς. Ὅταν δὲ γεννήσῃ τὸ παιδίον, οὐκέτι μνημονεύει τῆς θλίψεως διὰ τὴν χαρὰν ὅτι ἐγεννήθη ἄνθρωπος εἰς τὸν κόσμον. Καὶ ὑμεῖς σὺν λύπῃν νῦν ἔχετε, πάλιν δὲ ὀφθαίμα ὑμᾶς καὶ χαρήσεται ὑμῶν ἡ καρδία καὶ τὴν χαρὰν ὑμῶν οὐδεὶς αἶρει ἀφ' ὑμῶν. Καὶ ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ ἐμὲ οὐκέτι ἐρωτήσετε οὐδέν. Ἀμήν ἀμήν λέγω ὑμῖν ὅτι ὅσα ἂν αἰτήσητε τὸν πατέρα ἐν τῷ ὀνόματί μου δώσει ὑμῖν. Ἔως ἄρτι οὐκ ἠτήσατε οὐδέν ἐν τῷ ὀνόματί μου. Αἰτεῖτε καὶ λήψεσθε, ἵνα ἡ χαρὰ ὑμῶν ἡ πεπληρωμένη. Ταῦτα ἐν παροιμίαις λελάληκα ὑμῖν, ἀλλ' ἔρχεται ὥρα, ὅτε οὐκέτι ἐν παροιμίαις λαλήσω ὑμῖν, ἀλλὰ παρρησίᾳ περὶ τοῦ πατρὸς μου ἀναγγελάω ὑμῖν.

(εὐαγγελιστῆς: Λέγουσιν αὐτῷ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ)

**μαθηταὶ**—Ἴδε, νῦν παρρησίᾳ λαλεῖς καὶ παροιμίαν οὐδεμίαν λέγεις. Νῦν οἶδαμεν ὅτι οἶδας πάντα καὶ οὐ χρεῖαν ἔχεις ἵνα τίς σε ἐρωτᾷ. Ἐν τούτῳ πιστεύομεν ὅτι ἀπὸ Θεοῦ ἐξῆλθες.

(εὐαγγελιστῆς: Ἀπεκρίθη αὐτοῖς ὁ Ἰησοῦς)

**Χριστὸς**—Ἄρτι πιστεύετε: Ἴδού ἔρχεται ὥρα καὶ νῦν ἐλήλυθεν, ἵνα σκορπισθῆτε ἕκαστος εἰς τὰ ἴδια καὶ ἐμὲ μόνον ἀφήτε. Καὶ οὐκ εἰμι μόνος, ὅτι ὁ πατήρ μετ' ἐμοῦ ἐστι. Ταῦτα λελάληκα ὑμῖν, ἵνα ἐν ἐμοὶ εἰρήνην ἔχητε. Ἐν τῷ κόσμῳ θλίψιν ἔξετε, ἀλλὰ θαρσαῖτε, ἐγὼ γενίκηκα τὸν κόσμον.

(εὐαγγελιστῆς: Ταῦτα ἐλόλησεν ὁ Ἰησοῦς καὶ ἀπῆρε τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ εἶπε)

**Χριστὸς** (προσευχόμενος)—Πάτερ, ἐλήλυθεν ἡ ὥρα. Δόξασόν σου τὸν υἱόν, ἵνα καὶ ὁ υἱὸς σου δοξάσῃ σε. Καθὼς ἔδωκας αὐτῷ ἐξουσίαν πάσης σαρκός, ἵνα πᾶν ὃ δέδωκας αὐτῷ δώσῃ αὐτοῖς ζωὴν αἰώνιον. Αὕτη δὲ ἐστὶν ἡ αἰώνιος ζωὴ, ἵνα γινώσκωσί σε τὸν μόνον ἀληθινὸν Θεὸν καὶ ὃν ἀπέστειλας Ἰησοῦν Χριστόν. Ἐγὼ σὲ ἐδόξασα ἐπὶ τῆς γῆς. Τὸ ἔργον ἐτελείωσα, ὃ δέδωκας μοι ἵνα ποιήσω. Καὶ νῦν δόξασόν με, σὺ πάτερ, παρὰ σεαυτοῦ

τῇ δόξῃ, ἣ εἶχον πρὸ τοῦ τὸν κόσμον εἶναι παρὰ σοί. Ἐφανέρωσά σου τὸ ὄνομα τοῖς ἀνθρώποις, οὓς δέδωκάς μοι ἐκ τοῦ κόσμου. Σοὶ ἦσαν καὶ ἐμοὶ αὐτοὺς δέδωκας. Καὶ δεδόξασμαι ἐν αὐτοῖς. Καὶ οὐκέτι εἰμι ἐν τῷ κόσμῳ καὶ οὗτοι ἐν τῷ κόσμῳ εἰσὶ καὶ ἐγὼ πρὸς σὲ ἔρχομαι. Πάτερ ἅγιε, τήρησον αὐτοὺς ἐν τῷ ὀνόματί σου, οὓς δέδωκάς μοι, ἵνα ὡσιν ἐν καθὼς ἡμεῖς. Οὐ περὶ τούτων δὲ ἐρωτῶ μόνον, ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν πιστευσόντων διὰ τοῦ λόγου αὐτῶν εἰς ἐμέ, ἵνα πάντες ἐν ὡσί. Πάτερ, οὓς δέδωκάς μοι θέλω ἵνα ὅπου εἰμι ἐγὼ κάκεινοι ὡσί μετ' ἐμοῦ, ἵνα θεωρῶσι τὴν δόξαν τῆν ἐμήν, ἣν ἔδωκάς μοι, ὅτι ἠγάπησάς με πρὸ καταβολῆς κόσμου. Πάτερ δίκαιε, καὶ ὁ κόσμος σὲ οὐκ ἔγνω, ἐγὼ δὲ σε ἔγνω καὶ οὗτοι ἔγνωσαν ὅτι σὺ μὲ ἀπέστειλας. Καὶ ἐγνώρισά αὐτοῖς τὸ ὄνομά σου καὶ γνωρίσω, ἵνα ἡ ἀγάπη ἣν ἠγάπησάς με ἐν αὐτοῖς ἡ καὶ ἐν αὐτοῖς.

(εὐαγγελιστῆς: Ταῦτα εἰπὼν ὁ Ἰησοῦς ἐξῆλθε σὺν τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ πέραν τοῦ χειμάρρου τῶν Κεδρῶν, ὅπου ἦν κῆπος, εἰς ὃν εἰσῆλθεν αὐτὸς καὶ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ. Τότε ἔρχεται μετ' αὐτῶν ὁ Ἰησοῦς εἰς χωρίον λεγόμενον Γεθσημανῆ καὶ λέγει τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ)

**Χριστὸς**—Καθίσατε αὐτοῦ ἕως οὗ ἀπελθὼν προσεύξωμαι ἐκεῖ.

(εὐαγγελιστῆς: Καὶ παραλαβὼν τὸν Πέτρον καὶ τοὺς δύο υἱοὺς Ζεβεδαιοῦ ἤρξατο λυπεῖσθαι καὶ ἀδημονεῖν—Ὁ πατριάρχης μαζί με τοὺς τρεῖς μαθητὰς κατέρχεται κάτω ἀπὸ τὸ ἀνώγειον ἐνῶ λέγει ὁ εὐαγγελιστῆς τὰ ἀνωτέρω καὶ ἐκεῖ κοντὰ εἰς τὴν λεγομένην πύλην τοῦ Ἀβραάμ ἀρχίζει νὰ κάμῃ τὴν προσευχὴν του)

**Χριστὸς** (πρὸς τοὺς μαθητὰς)—Περίλυπός ἐστὶν ἡ ψυχὴ μου ἕως θανάτου. Μείνατε ὡδε καὶ γρηγορεῖτε μετ' ἐμοῦ.

(εὐαγγελιστῆς: Καὶ προσελθὼν μικρὸν ἔπεσεν ἐπὶ πρόσωπον αὐτοῦ προσευχόμενος καὶ λέγων)

**Χριστὸς**—Πάτερ μου, εἰ δυνατόν ἐστι, παρελθέτω ἀπ' ἐμοῦ τὸ ποτήριον τοῦτο, πλην οὐχ ὡς ἐγὼ θέλω, ἀλλ' ὡς σὺ.

(εὐαγγελιστής: καὶ ἔρχεται πρὸς τοὺς μαθητὰς καὶ εὐρίσκει αὐτοὺς καθυδόντας καὶ λέγει τῷ Πέτρῳ)

**Χριστὸς**—Ὁὕτως οὐκ ἰσχύσατε μίαν ὥραν γρηγορῆσαι μετ' ἐμοῦ: Γρηγορεῖτε καὶ προσεύχεσθε ἵνα μὴ εἰσέλθητε εἰς πειρασμόν. Τὸ μὲν πνεῦμα πρόθυμον, ἡ δὲ σὰρξ ἀσθενής.

(εὐαγγελιστής: Πάλιν ἐκ δευτέρου ἀπελθὼν προσηύξατο λέγων)

**Χριστὸς**—Πάτερ μου, εἰ σὺ δύναται τοῦτο τὸ ποτήριον παρελθεῖν ἀπ' ἐμοῦ ἐὰν μὴ αὐτὸ πῖω, γενηθήτω τὸ θέλημα σου.

(εὐαγγελιστής: Καὶ ἐλθὼν εὐρίσκει αὐτοὺς πάλιν καθυδόντας ἦσαν γὰρ οἱ ὑψοί αὐτῶν βεβαρημένοι. Καὶ ἀγῆς αὐτοὺς ἀπελθὼν πάλιν προσηύξατο ἐκ τρίτου τὸν αὐτὸν λόγον εἰπὼν. Τότε ἔρχεται πρὸς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ καὶ λέγει αὐτοῖς)

**Χριστὸς**—Καθεύθετε τὸ λοιπὸν καὶ ἀναπαύεσθε. Ἴδού ἤγγικεν ἡ ἡμέρα καὶ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου παραδίδοται εἰς χεῖρας ἁμαρτωλῶν. Ἑγείρεσθε, ἀγῶμεν. Ἴδού ἤγγικεν ὁ παραδιδούς με.

Μετὰ τὸ πέρας τῆς προσευχῆς ὁ πατριάρχης ἀνέρχεται μαζί με τοὺς τρεῖς μαθητὰς εἰς τὸ ἀνύγειον, ὅπου ἐκφωνεῖ κατάλληλον γιὰ τὴν περίστασιν εὐχὴν. Καὶ τοιοῦτοτρόπως τελειώνει ἡ παράστασις.

Ἀπὸ τὰς τέσσαρας παραστάσεις τοῦ Νιπτήρος ποῦ ἀνεφέραμε ἐκτὸς τοῦ Παλατινοῦ κώδικος αἱ ἄλλαι τρεῖς φέρουν τὸν τύπον ἐκκλησιαστικῶν τελετῶν, διότι ἀρχίζουσιν με ἱεροτελεστίαν καὶ τελειώνουσιν με τὴν κοινήν κατακλειδὰ τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν «ὁ εὐχῶν τῶν ἁγίων πατέρων ἡμῶν κτλ.» Ἡ διαφορὰ αὐτῆ ἔχει σημασίαν γιὰ τὴν τύχην τοῦ θρησκευτικοῦ δράματος καθὼς ἡμεῖς ἰδοῦμε παρακάτω.

## 10

Ἄλλαι ὑποθέσεις ἐκ τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἀναφερόμεναι εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ καὶ χρησιμοποιοῦμεναι πρὸς δραματικὴν παράστασιν ἦσαν ἡ γέννησις καὶ ἡ βάπτισις. Τὸ τυπικόν

τῶν παραστάσεων τούτων δυστυχῶς μᾶς εἶναι ἄγνωστον, ἐν τούτοις ἔχομε τὴν πολῦτιμον μαρτυρίαν τοῦ ἐρμηνευτοῦ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων Βαλσαμῶνος ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους του, δηλαδὴ τὸν 12ον αἰῶνα, ἐπαριστάνοντο τὰ δράματα ταῦτα εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν κατὰ τὰς αἰετίας ἐορτάς, ἀνωτέρω δὲ εἶδαμε ὅτι ἐπαριστάνοντο καὶ κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα, καθὼς δὲ μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἴδιος εἰσῆχθησαν αἱ παραστάσεις αὗται εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἤδη ἀπὸ τὸν 10ον αἰῶνα ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Θεοφυλάκτου<sup>1</sup>.

Με ὑποθέσεις ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης δύο μόνον δράματα γνωρίζομε, ὅτι ἐπαριστάνοντο, οἱ τρεῖς παῖδες ἐν τῇ κάμινῳ καὶ ἡ ἀνάληψις τοῦ προφήτου Ἡλία. Τοῦ πρώτου ἐκτὸς τῶν ἀλλοθεν ἰδιαιτέρων πληροφοριῶν ἐσώθη εὐτυχῶς πλήρες τὸ τυπικόν τῆς σκηνοθεσίας. Ἡ ὑπόθεσις του εἶναι ἡ ἑξῆς. Ὁ βασιλεὺς τῶν Βαβυλωνίων Ναβουχοδονόσορ ἔκαμε χρυσὸν ἄγαλμα τοῦ Θεοῦ, τὸν ὁποῖον ἐλάτρευε, ἐξέδωκε δὲ διάγγελμα εἰς τὸν λαὸν νὰ προσέλθῃ εἰς ὀρισμένην ἡμέραν εἰς τὰ ἐγκαίνατά του καὶ μόλις ἀκούσουν τὴν σάλπιγγα νὰ πέσουν ὅλοι κατὰ πρόσωπον εἰς τὴν γῆν καὶ νὰ τὸ προσκυνήσουν. Ὁ παραδάτης τῆς διαταγῆς θὰ ἐκαίετο ζωντανὸς εἰς κάμινον. Τρεῖς νέοι Ἰβραῖοι, ὁ Ἀζαρίας, ὁ Ἀναγίας καὶ ὁ Μισαήλ, εὐρισκόμενοι εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ βασιλέως παρέδωκαν τὴν διαταγὴν, διότι δὲν ἤθελαν ν' ἀρνηθοῦν τὸν Θεὸν τῶν πατέρων των. Ἡδὴ ἔπρεπε νὰ τοὺς ἐπιβληθῇ ἡ τιμωρία. Ὁ Ναβουχοδονόσορ ἐπρόσταξε νὰ χτίσουν τὴν κάμινον καὶ νὰ τὴν πυρώσουν καλά. Ἐδέθησαν δὲ οἱ τρεῖς νέοι χέρια καὶ πόδια καὶ ἐρρίφθησαν εἰς αὐτήν, ἀλλ' ἄγγελος κατελθὼν ἐξ οὐρανοῦ τὴν ἐδρόσεισε, ἔλυσε δὲ τὰ δεσμὰ ἐκείνων, οἱ ὅποιοι χωρὶς νὰ ἐγγιχθοῦν καθόλου ἀπὸ τὴν φωτιὰ ἀρχισαν νὰ περπα-

<sup>1</sup> Πάλλ. Σύντ. 2,4ῆ1



τοῦν καὶ νὰ δοξολογοῦν τὸν Θεόν. Τοῦναντίον δὲ ἐκάησαν ὅλοι, ἔσοι εὐρίσκοντο ἔξω ἀπὸ τὴν κάμινον ἀπὸ τὴν τρομερὰν φλόγα, ἢ ὅποια ἐκ θαύματος ἐξετινάχθη ἔξω<sup>1</sup>. Πρὸς παράστασιν τοῦ δράματος ἔχτιζαν οἱ Βυζαντινοὶ κάμινον, μέσα εἰς τὴν ὅποιαν ἀντὶ πυρᾶς ἀναβαν πολλὰς λαμπάδας καὶ ἔκαιγαν ἄφθονα θυμιάματα γιὰ νὰ προξενήσουν τὴν ἐντύπωσιν καμίνου καιομένης. Κατόπιν ἔμπαιναν μέσα τρεῖς νέοι παριστάοντες τὸν Ἄζαρίαν, τὸν Ἀναγίαν καὶ τὸν Μισαήλ καὶ ἀρχίζαν νὰ ψάλλουσι ἢ αὐτοὶ ἢ ὁ ἔξω τῆς καμίνου εὐρισκόμενος χορὸς τῶν ψαλτῶν τοὺς σχετικούς ὕμνους. Ὅταν δὲ ἔψαλλαν τὸν ὕμνον «Ὁ δὲ ἄγγελος Κυρίου συγκατέδη ἅμα τοῖς παισὶ τοῖς περὶ τὸν Ἄζαρίαν εἰς τὴν κάμινον», κατεδάζετο εἰς τὴν κάμινον ἀπὸ τὴν ὀροφὴν μὲ εἰδικὸν μηχανήμα χάλκινον ἀγάλμα ἀγγέλου ζωγραφισμένου. Τότε δὲ οἱ τρεῖς νέοι ἐσήκωναν εἰς τὸν οὐρανὸν μάτια καὶ χέρια καὶ ἀρχίζαν νὰ χορεύουν καὶ συγχρόνως νὰ δοξολογοῦν τὸν Θεὸν ψάλλοντες τὸν ἑξῆς ὕμνον.

Εὐλογητός εἰ, Κύριε ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, καὶ αἰνετός καὶ ὑπερυψούμενος εἰς τοὺς αἰῶνας. Καὶ εὐλογημένον τὸ ὄνομα τῆς δόξης σου τὸ ἅγιον καὶ ὑπεραϊνετὸν καὶ ὑπερυψούμενον εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας.

Εὐλογημένος εἰ ἐν τῷ ναῷ τῆς ἁγίας δόξης σου καὶ ὑπερυμνητός καὶ ὑπερένδοξος εἰς τοὺς αἰῶνας.

Εὐλογημένος εἰ ἐπὶ θρόνου τῆς βασιλείας σου καὶ ὑπερυμνητός καὶ ὑπερυψούμενος εἰς τοὺς αἰῶνας.

Εὐλογητός εἰ ἐν τῷ στερεώματι τοῦ οὐρανοῦ καὶ ὑμνητός καὶ δεδοξαμένος εἰς τοὺς αἰῶνας.

Εὐλογεῖτε πάντα τὰ ἔργα Κυρίου τὸν Κύριον, ὑμνεῖτε καὶ ὑπερυψοῦτε αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας.

Εὐλογεῖτε οὐρανοὶ τὸν Κύριον, ὑμνεῖτε καὶ ὑπερυψοῦτε αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας.

Εὐλογεῖτε ἄγγελοι Κυρίου τὸν Κύριον, ὑμνεῖτε καὶ ὑπερυψοῦτε αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας.

<sup>1</sup> Δανιήλ κεφ. 3

Εὐλογεῖτε ὕδατα καὶ πάντα τὰ ὑπεράνω τοῦ οὐρανοῦ τὸν Κύριον, ὑμνεῖτε καὶ ὑπερυψοῦτε αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας.

Εὐλογεῖτω πᾶσα ἡ δύναμις Κυρίου τὸν Κύριον, ὑμνεῖτε καὶ ὑπερυψοῦτε αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας.

Εὐλογεῖτε ἥλιος καὶ σελήνη τὸν Κύριον, ὑμνεῖτε καὶ ὑπερυψοῦτε αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας.

Εὐλογεῖτε ἄστρα οὐρανοῦ τὸν Κύριον, ὑμνεῖτε καὶ ὑπερυψοῦτε αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας.

Εὐλογεῖτω πᾶς ὄμβρος καὶ ὄροσος τὸν Κύριον, ὑμνεῖτε καὶ ὑπερυψοῦτε αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας.

Εὐλογεῖτε πάντα τὰ πνεύματα τὸν Κύριον, ὑμνεῖτε καὶ ὑπερυψοῦτε αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας.

Εὐλογεῖτε πῦρ καὶ καθμα τὸν Κύριον, ὑμνεῖτε καὶ ὑπερυψοῦτε αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας.

Εὐλογεῖτε Ἄννια, Ἄζαρια, Μισαήλ τὸν Κύριον. Ὑμνεῖτε καὶ ὑπερυψοῦτε αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας, ὅτι ἐξέλτετο ἡμᾶς ἐξ ὄθου καὶ ἐκ χειρὸς θανάτου ἔσωσεν ἡμᾶς καὶ ἐρρύσαστο ἡμᾶς ἐκ μέσου καμίνου καιομένης φλογὸς καὶ ἐκ μέσου πυρὸς ἐρρύσαστο ἡμᾶς<sup>1</sup>.

Περὶ τοῦ δευτέρου δράματος δυστυχῶς δὲν γνωρίζομε λεπτομερείας, διότι μᾶς εἶναι ἄγνωστον τὸ τυπικὸν τῆς σκηνοθετικῆς διατάξεως, εἶναι ἕμως βέβαιον ὅτι ἐπαριστάνετο σκηνικῶς ἡ ἀρπαγὴ εἰς τὸν οὐρανὸν ἐπὶ ἀμάξης τοῦ προφήτου Ἠλία κατὰ τὴν βιβλικὴν διήγησιν<sup>2</sup>. Περὶ τούτου ἔχομε τὴν πολύτιμον μαρτυρίαν τοῦ Γερμανοῦ ἐπισκόπου Κρεμώνης Λιουτπράνδου. Οὗτος ἐπισκεφθεὶς τὴν Κωνσταντινούπολιν περὶ τὰ μέσα τοῦ 10ου αἰῶνος ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου Φωκᾶ ὡς ἀπεσταλμένος πρεσβευτῆς τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Δύσεως Ὀθωνος τοῦ μεγάλου ἔτυχε γὰρ παρευρεθῆ εἰς τὴν παράστασιν τοῦ δράματος τούτου

<sup>1</sup> Δανιήλ 3, 52 κέξ.—Τυπικὴ διατάξις ἐν Vizantijskij Vremeni 1, 585 κέξ.—Συμβῶν Θεσσαλονίκης παρὰ Migne 155, 112—Mill. 613

<sup>2</sup> Βασιλειῶν Δ κεφ. 2

εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀγίας Σοφίας τὴν 20 Ἰουλίου ἡμέραν τῆς ἑορτῆς τοῦ προφήτου. Μεταξὺ δὲ τῶν ἄλλων συνηθειῶν καὶ πραγ-



Εἰκ. 3. Ἡ ἀνάληψις τοῦ προφήτου Ἡλία ἐπὶ πυρίνου ἄρματος κατὰ τὴν διήγησιν τῆς Γραφῆς. Εἰκονικὴ παράστασις εἰς χειρόγραφον τοῦ 11ου αἰῶνος, τὸ ὁποῖον εὗρίσκεται εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς μονῆς Σινᾶ.

μάτων τῶν Βυζαντινῶν, τὰ ὅποια ἐνόμισε ἀξία χλευασμοῦ, ἔψεξε καὶ τὴν παράστασιν αὐτὴν γράψας εἰς τὴν ἔκθεσίν του

τὴν διαδόχον γὰρ τὴν κακοπιστίαν καὶ κηκοθήθειάν της ὅτι «οἱ μωροὶ Ἕλληγες τὴν ἀνάληψιν τοῦ προφήτου Ἡλία μὲ σκηνικὰς παραστάσεις ἑορτάζουσι»<sup>1</sup>. Ἀπὸ τὴν ὀρυμειαν αὐτὴν κατὰ κρισιν ἐξάγομε τὸ συμπέρασμα ὅτι εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Λιουτπράνδου ἦτο ἀκόμα ἀγνωστον τὸ θρησκευτικὸν θέατρον εἰς τὴν Εὐρώπην ἢ τοὐλάχιστον εἰς τὴν πατρίδα τοῦ ἐπισκόπου. Ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν Ἑλλήγων ὡς μωρῶν δὲν πρέπει νὰ μᾶς φανῆ παράδοξος. Εἰς τοὺς χρόνους ἐκεῖνους αἱ σχέσεις μεταξύ τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας ἦσαν πολὺ ἐχθρικά, ὁ δὲ Λιουτπράνδος φανατικὸς καθολικὸς δὲν ἤμποροῦσε νὰ συγχωρήσῃ εἰς τοὺς Ἕλληνας τοιαύτας θεατρικὰς παραστάσεις μέσα εἰς τὸν ναόν. Δὲν ἤμποροῦσε βέβαια νὰ προφητεύσῃ ὅτι ὕστερ' ἀπὸ κάμποσα χρόνια θὰ ἐμφανίζοντο εἰς τὰς χώρας τοῦ καθολικοῦ κόσμου αἱ γελοῖαι ἑορταὶ τῶν μωρῶν καὶ τῶν ὄνων. Ἄλλως τε, ὁ Λιουτπράνδος ἀποτυφλωμένος ἀπὸ τὸν φανατικὸν μισελληνισμόν του δὲν ἄφησε τίποτε τὸ ἐλληνικὸν ποὺ νὰ μὴ ψέξῃ. Κατ' αὐτόν, καθὼς ἔγραφε εἰς τὴν ἔκθεσιν, ἡ ἐπίσημος αὐτοκρατορικὴ στολὴ τοῦ Νικηφόρου ἦτο πολὺ κατωτέρα ἀπὸ τὴν στολὴν τοῦ ἱπποκόμου τοῦ Ὀθωνος. Ἀηδέστατα δὲ ἦσαν καὶ τὰ φαγητὰ τῆς αὐτοκρατορικῆς τραπέζης, τὴν ὁποίαν ἐτίμησε διὰ τῆς παρουσίας του ὡς πρεσβευτῆς. Ἰδιαιτέραν ἀηδίαν ἐπροξένησε εἰς αὐτόν ἕνα εἶδος φαγητοῦ ἀπὸ κρέας καρυκευμένον μὲ σκόρδον. Ὁ Λιουτπράνδος μόνον τὸν Θεὸν ἴσως δὲν ἐτόλμησε νὰ ψέξῃ, διότι χωρὶς νὰ τὸν ἐρωτήσῃ τὸν ἴδιον ἔπλασε τὸ γένος τῶν Ἑλλήγων.

<sup>1</sup> Liutpr. Opera 199 «Ives Graeci raptionem Heliae prophetae ad caelos ludis scenicis celebrant».



## II

Ὁ Κωδινὸς γράφων περὶ τοῦ Νιπτῆρος ποῦ ἐγίνετο εἰς τὰ βυζαντινὰ ἀνάχτορα ἀναφέρει αὐτὸν ὡς καθιερωμένην συνήθειαν τῆς αὐλῆς χωρὶς νὰ εἰπῆ ἀποπότε ἐπεκράτησε. Πιθανὸν εἶναι ὅτι εἰσῆχθη εἰς τὴν θρησκευτικὴν ἐθιμοτυπίαν τῆς αὐλῆς, τὴν ὁποίαν εὐλαδῶς διειτηροῦσαν οἱ αὐτοκράτορες, ἀφότου καθιερώθη καὶ ὡς ἐπίσημος τελετὴ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας. Ἀντίθεσιν μοναδικὴν πρὸς τὴν εὐσεβῆ πρᾶξιν τῶν αὐτοκρατόρων ἀπετέλεσαν τὰ ἀσεβῆ ὄργια τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαήλ Γ' τοῦ μεθυστοῦ, ὅστις μιμούμενος προφανῶς τὰς παραστάσεις τοῦ θρησκευτικοῦ θεάτρου ἐτόλμησε κατὰ παρωδίαν νὰ παραστήσῃ αὐτὸ τὸ μυστήριον τῆς εὐχαριστίας. Πρὸς τοῦτο συνεκρότησε θίασον σκηνηκὸν ἀπὸ τοὺς γελωτοποιοὺς τῆς αὐλῆς του, διώρισε δὲ θιασάρχην τὸν διαδόητον ἀρχιγελωτοποιὸν Γρύλλον. Ὁ ἐντιμος αὐτὸς θίασος ἀπετελεῖτο ἐκτὸς τοῦ ἀρχηγοῦ ἀπὸ δώδεκα μέλη, ἐννοεῖται δὲ ὅτι ἀπαραίτητον μέλος ἦτο καὶ ὁ Μιχαήλ. Καὶ ὁ μὲν Γρύλλος αὐτοεχειροτονεῖτο πατριάρχης, οἱ δὲ ἄλλοι ἐλάμβαναν τοὺς τίτλους τῶν κατὰ τάξιν δώδεκα πρώτων μητροπολιτῶν τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου. Ὁ Μιχαήλ ἔπαιρνε κατὰ προτίμησιν τὸν τίτλον τοῦ μητροπολίτου Κολωνίας. Ἐνδυόμενοι δὲ οἱ δεκατρεῖς αὐτοὶ σάτυροι χρυσοῦφάντους ἀρχιερατικὰς στολὰς ἔκαμναν δημοσίᾳ τὴν θεῖαν λειτουργίαν ψάλλοντες ἀντὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων βακχικὰ καὶ αἰσχροὰ τῶν τριόδων ᾄσματα ἐν συνοδείᾳ κιθάρας, τὴν ὁποίαν ἄλλοτε μὲν ἐπλητταν σιγὰ γιὰ νὰ παραχθῆ ἤρεμος καὶ λυγερὸς ἦχος, ἄλλοτε δὲ δυνατὰ πρὸς παραγωγήν ἰσχυροῦ ἤχου παρωδοῦντες τὰς ἐκφωνήσεις τῶν ἱερέων εἰς τὴν λειτουργίαν. Εἰς τὸ τέλος δὲ ἐπροσκαλοῦσαν τοὺς θεατὰς, τοῦ ἰδίου φερέματος καὶ αὐτοὺς, νὰ μεταλάβουν ἀπὸ ποτήρια

χρυσὰ καὶ μὲ πολυτίμους λίθους κοσμημένα. Εἰς κάθε μετάληψιν ἀκούοντο ἀκράτητα γέλοια, τὰ ὅποια ἐπροσκαλοῦσαν οἱ μορφασμοὶ τοῦ μεταλαμβάνοντος, μορφασμοὶ γελοῖοι καὶ αἰσχροί, ἀλλ' ἀναπόφευκτοι φυσικὰ, διότι ἐδίδαν νὰ μεταλάβουν ἔχι κρασί, ἀλλὰ ξεῖδι δυνατὸ ἀνακατωμένο μὲ σινάπι.

Συνέβη κάποτε νὰ συναντήσῃ ὁ θίασος αὐτὸς μεγαλοπρεπῆ λιτανεῖαν μὲ τὸν πατριάρχην ἐπὶ κεφαλῆς περιστοιχισμένον ἀπὸ πολυάριθμον κλήρον. Καὶ τότε διέταξε ὁ Γρύλλος νὰ κρούουν δυνατὰ τὰ μουσικὰ ἔργα γιὰ νὰ προσενηύσουν σύγχυσιν καὶ καταπνίξουν τοὺς ὕμνους τῆς λιτανείας, πρὸς τοῦτοις δὲ περιέλουσαν οἱ φίλοι ἐκεῖνοι τοῦ Μιχαήλ μὲ τὰς χυδαιστέραις ὕβρεις τοὺς ἱεροὺς ἀνδρας<sup>1</sup>. Πόσον σεβασμὸν ἀπέδιδε ὁ αὐτοκράτωρ ἐκεῖνος εἰς τοὺς ἀντιπροσώπους τῆς θρησκείας μαρτυρεῖ καὶ τὸ συνήθως λεγόμενον ὑπ' αὐτοῦ αἰδὶκὸς μου πατριάρχης εἶναι ὁ Θεόφιλος (τοῦτο ἦτο τὸ ὄνομα τοῦ Γρύλλου), ὁ Φώτιος εἶναι πατριάρχης τοῦ καίσαρος Βάρδα καὶ ὁ Ἰγνάτιος τῶν χριστιανῶν». Ἦσαν οἱ χόροι τῆς μεγάλης ἐκείνης ἐκκλησιαστικῆς διαιρέσεως ἐξ αἰτίας τῆς διαφορᾶς μεταξὺ τῶν πατριαρχῶν Φωτίου καὶ Ἰγνατίου τοῦ μὲν πρώτου ὑποστηριζομένου ὑπὸ τοῦ παντοδυνάμου Βάρδα, τοῦ δὲ δευτέρου ὑπὸ τῆς μεγαλυτέρας μερίδος τοῦ λαοῦ.

Τόσον δὲ ἰσχυρὰ εἶχε ἀποθῆ ἡ τάσις τοῦ Μιχαήλ καὶ τῶν ὁμοφρόνων του πρὸς ἐμπαιγμὸν τῶν ἱερῶν προσώπων καὶ τῶν θεῶν πραγμάτων μὲ σκηνηκὰς παραστάσεις, μετασχηματισμοὺς καὶ μεταμφιέσεις, ὥστε οὔτε αὐτὰ τὰ φυσικὰ συναισθήματα τῆς υἱικῆς στοργῆς δὲν ἤμποροῦσαν νὰ τὸν ἐμποδίσουν. Ὁ καλὸς υἱὸς τῆς εὐλαδοῦς Θεοδώρας ἐπροσκάλεσε κάποτε τὴν μητέρα του εἰς τὸ ἰδιαιτέρον δωμάτιόν του γιὰ νὰ λάβῃ τὰς εὐλογίας τοῦ

<sup>1</sup> Κεδρην. 2,176

πατριάρχου Ἰγνατίου, ὁ ὁποῖος εὕρισκετο ἐκεῖ μαζί του. Ἡ Θεοδώρα ἔσπευσε ἀμέσως καὶ χωρὶς νὰ προσέξῃ εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ πατριάρχου καθημένου πλησίον τοῦ αὐτοκράτορος ἔπεσε κατὰ πρόσωπον μπροστά του καὶ ἐζήτησε τὰς εὐχὰς καὶ εὐλογίας του. Εἰς ἀπάντησιν ὁ πατριάρχης ἀνεσηκώθη ὀλίγον, προέβη εἰς κάποιαν ἀκατονόμαστον πράξιν καὶ συνώδευσε αὐτὴν μὲ μερικὰς λέξεις, τὰς ὁποίας ἡ στοιχειώδης σεμνότης ἀπαγορεύει ν' ἀναφέρωμε. Συγχρόνως δὲ ἀκούσθησαν καὶ καγχασμοὶ ἄξιοι τοῦ σκηνικοῦ θιάσου τοῦ Μιχαήλ. Ἡ Θεοδώρα κατὰ πληκτος σηκώνεται καὶ τότε ἐγνοεῖ τὴν ἀπάτην τῆς. Ὑπὸ τὸ πλαστόν πρόσωπον τοῦ πατριάρχου Ἰγνατίου ἀναγνωρίζει τὸν Ἰρύλλον μὲ ψεύτικα γέγεια<sup>1</sup>.

## 12

Τὸ παράδειγμα τοῦ Μιχαήλ εἶναι μοναδικὸν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ θρησκευτικοῦ θεάτρου τῶν Βυζαντινῶν, καθὼς ἀκριδῶς καὶ ὁ ἴδιος ὑπῆρξε μοναδικὸς μεταξὺ τῶν αὐτοκρατόρων ὡς πρὸς τὸν χαραχτήρα καὶ τὰς μωρίας τῆς ζωῆς του, δὲν εἶναι ὅμως τοιοῦτον καὶ εἰς τὴν καθολικὴν ἱστορίαν τοῦ θρησκευτικοῦ θεάτρου. Παρόμοια θρησκευτικὰ ὄργια συνέβησαν καὶ εἰς ἄλλας χριστιανικὰς χώρας ὡς θὰ ἴδοῦμε.

Ἀφότου οἱ Εὐρωπαῖοι ἐγνώρισαν καλὰ τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ τὸν πολιτισμὸν τους πρὸ πάντων ἀπὸ τοὺς χρόνους τῶν σταυροφοριῶν καὶ ἐξῆς, μεταξὺ τῶν πολλῶν ἄλλων στοιχείων τοῦ πολιτισμοῦ ἐπῆραν καὶ τὸ θρησκευτικὸν θέατρον. Δὲν τὸ διετήρησαν ὅμως μὲ τὴν μορφήν ποὺ τὸ ἐγνώρισαν. Τὸ μετέβαλαν σύμ-

φωνα μὲ τὸν χαραχτήρα καὶ τὰς κοινωνικὰς καὶ θρησκευτικὰς τοὺς ἀντιλήψεις. Ἐνῶ εἰς τὴν Ἀνατολήν αἱ παραστάσεις ἐγίνοντο συνήθως εἰς τοὺς ναοὺς ἢ κοντὰ εἰς αὐτοὺς καὶ τὰ διάφορα πρόσωπα τῶν ἱερῶν δράμάτων ὑπεκρίνοντο κληρικοὶ κατὰ τὸ πλεῖστον, εἰς τὴν Εὐρώπην ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὸ θέατρον ἔλαθε ἀνάπτυξιν μεγαλυτέραν καὶ μορφήν πλησιάζουσαν πολὺ εἰς τὸ κοσμικὸν θέατρον ἢ ὀρθότερον κατέστη θέατρον κοσμικὸν μὲ ὑποθέσεις θρησκευτικὰς. Αἱ παραστάσεις ἀπὸ τοὺς ναοὺς μετέβησαν εἰς τὰς δημοσίας πλατείας τῶν πόλεων καὶ εἰς τὴν παράστασιν τῶν προσώπων τοὺς κληρικοὺς ἀντικατέστησαν λαϊκοί. Τοιοῦτοτρόπως δὲ ἐξεπομπεύθη ἡ ἱεροπρεπὴς σοβαρότης τους. Ἡ ἀπεριόριστος ἐκλαΐκευσις συνετέλεσε, ὥστε νὰ ἐκφυλισθοῦν κάπου κάπου καὶ νὰ καταντήσουν κυριολεκτικῶς καρναβαλικαὶ παραστάσεις<sup>1</sup>.

Ἡ ἀκμὴ τοῦ ἱεροῦ δράματος εἰς τὴν Εὐρώπην συμπίπτει εἰς τὸν Ἰβὸν αἰῶνα, ἐνῶ αἱ πρῶται ἀρχαὶ φαίνονται τὸν 11ον. Αἱ παραστάσεις ἐγίνοντο καθὼς εἶπαμε κατ' ἀρχὰς εἰς τοὺς ναοὺς, ἐπαρίσταναν δὲ συνήθως ἱερεῖς καὶ μαθηταί, ἀργότερα δὲ καὶ λαϊκοί. Προσφιλῆ θέματα πρὸς παράστασιν ἦσαν πρὸ πάντων ἡ γέννησις, τὰ πάθη καὶ ὁ σταυρικὸς θάνατος τοῦ Χριστοῦ. Πολλάκις προηγούντο τῶν παραστάσεων ποιμαὶ ὑπὸ μορφήν λιτανειῶν ἐξερχόμεναι ἀπὸ τοὺς ναοὺς εἰς τοὺς δρόμους. Κατὰ τὴν παράστασιν τῆς γεννήσεως, ἡ ὁποία ἐγίνετο μὲ πολλὴν ζωηρότητα καὶ διαρκούσε κάποτε δύο καὶ τρεῖς ἡμέρας, προηγούντο ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης τύποι τῶν μελλόντων νὰ συμβοῦν, ἐπαριστάνοντο δὲ εἰκονικῶς μὲ πολλὴν ἐπιμέλειαν τὸ σπήλαιον, ἡ φάτνη, τὸ θεῖον βρέφος, οἱ ποιμένες, οἱ ἄγγελοι καὶ τὰ λοιπὰ

1 Κεδρηγ. 2,177

1 Παπαμιχ. 280



πρόσωπα τοῦ δράματος<sup>1</sup>. Τὸ σύστημα τῶν εἰκονικῶν παραστάσεων ἐνῶ εἰς τὴν Ἀνατολήν ἦτο πάρα πολὺ περιορισμένον, καθόσον δὲ γνωρίζομε ἐφαρμόζετο μόνον εἰς τὴν παράστασιν τῶν τριῶν παιδίων καὶ ἐδῶ ὄχι εἰς ὅλα τὰ πρόσωπα, ἀλλὰ μόνον εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ ἀγγέλου, βεβαίωτατα δὲ καὶ εἰς τὴν ἀνάληψιν τοῦ προφήτου Ἠλία εἰς τὰ ἔλογα τοῦ κατερχομένου ἀνωθεν ἄρ.



Εἰκ. 4 τοῦ 15ου αἰῶνος.

ματος, εἰς τὴν Εὐρώπην τὸναντίον ἔλαβε μεγάλην ἀνάπτυξιν πρὸ πάντων εἰς τὴν παράστασιν τῆς γεννήσεως. Εἰς μερικὰ μέρη κατεσκευάζαν μέσα εἰς τὸν ναὸν στάδιον, ὅπου ἔκρυβαν ὀπίσω ἀπὸ παραπετάσματα τὸ ἄγαλμα τῆς παρθένου μετὰ τὸ θεῖον βρέφος

1 Κυριακ. 2, 307

εἰς τὴν ἀγκάλην. Ἱερεῖς μεταμορφωμένοι εἰς βοσκούς ἐρωτοῦσαν πότε τέλος θὰ ἐμφανισθῇ ὁ Σωτὴρ. Ὅτε ἓνας ἀπὸ τοὺς ἄλλους Ἱερεῖς ἐπαραμέριζε τὰ παραπετάσματα καὶ ἔδειχνε εἰς αὐτοὺς τὴν εἰκόνα τῆς παρθένου, μπροστὰ εἰς τὴν ὁποίαν ἀμέσως ἐγονάτιζαν ὅλοι, ἐνῶ συγχρόνως ὁ ναὸς ἀντηχοῦσε ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ὕμνους (εἰκ. 4)<sup>1</sup>. Καὶ σήμερον εἰς τοὺς καθολικοὺς ναοὺς κατὰ κανόνα κατασκευάζεται τὸ σπήλαιον μετὰ τὴν φάτνην, εἰς τὴν ὁποίαν τοποθετεῖται μικρὰ πλαγγὼν παριστάουσα τὸ θεῖον βρέφος, ἀπὸ τὰ δύο δὲ μέρη αὐτοῦ τοποθετοῦνται γονατιστὰ καὶ εἰς στάσιν εὐλαβοῦς προσοχῆς ἡ Μαρία καὶ ὁ Ἰωσήφ. Ἐπίσης τοποθετοῦνται κοντὰ εἰς τὴν φάτνην ἓνα ἄλογο καὶ ἓνα βόδι, διότι κατὰ τὴν χριστιανικὴν παράδοσιν τὰ ζῶα αὐτὰ εὕρισκοντο εἰς τὸ σπήλαιον τὴν νύχτα τῆς γεννήσεως. Ἀκριβῶς δὲ εἰς αὐτὴν στηριζομένη καὶ ἡ βυζαντινὴ ἀγιογραφία παριστάνει εἰς τὴν εἰκόνα τῆς γεννήσεως τὰ δύο ζῶα, τὰ ὅποια προβάλλουν ἀπὸ τὰ δύο μέρη τὰ κεφάλια τους εἰς τὴν φάτνην. Ὁμοίως, παριστάνονται ἄγγελοι, οἱ ὅποιοι δοξολογοῦν, βοσκοὶ μετὰ πρόβατα, οἱ μάγοι μετὰ τὰ δῶρα καὶ τὸ ἄστρον ποῦ τοὺς ὠδήγησε ὡς ἐκεῖ. Εἰς ὅλα δὲ αὐτὰ χρησιμοποιεῖται τὸ σύστημα τῆς εἰκονικῆς παραστάσεως.

Κατὰ δὲ τὴν λιτανεῖαν τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς ἐπροπορεύοντο ὁ Ἀδάμ καὶ ἡ Εὔα κρατοῦντες τὸ δένδρον τῆς γνώσεως, ἀκολουθοῦσε ὁ Μωυσῆς κρατῶν τὰς πλάκας τοῦ νόμου καὶ τὸν χάλκινον ὄφιν, κατόπιν ἦρχετο Ἰωάννης ὁ Βαπτιστῆς κρατῶν σημαίαν, ἔπειτα ἀκολουθοῦσαν ὁ Χριστὸς, ἡ μητέρα του, ὁ εὐαγγελιστῆς Ἰωάννης, στρατιῶται καὶ πλῆθος λαοῦ<sup>2</sup>. Κάτι παρόμοιον γίνεται καὶ σήμερον εἰς μερικοὺς καθολικοὺς ναοὺς,

1 Fragment. 1, 119

2 Κυριακ. 2, 307

τὸ ὁποῖον βέβαια εἶναι λείψανον παλαιόν. Τὴν Μεγάλην Παρασκευὴν κατὰ τὴν περιφορὰν τοῦ ἐπιταφίου προπορεύονται μερικοί κρατοῦντες σύμβολα τῶν παθῶν τοῦ Χριστοῦ, λόγου χάριν, χέρι, κολῶνα, φραγγέλια, ἀκάνθινο στεφάνι, καλάμι, σταυρόν, λόγχην καὶ τὰ τοιαῦτα. Ἐὖδὲ περιεργὸν δὲ εἶναι ὅτι εἰς τὴν πομπὴν αὐτὴν παρέλασιν προσήλθε βοηθὸς καὶ ἡ δημοτικὴ μούσα. Τοῦτο εἶναι βέβαιον τοῦλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς καθολικούς τῆς Ἑλλάδος. Καθ' ὃν δηλαδὴ χρόνον περνοῦν οἱ κρατοῦντες τὰ σύμβολα, τὰ ὁποῖα κοινῶς λέγονται μυστήρια, ἕνας ἢ καὶ περισσότεροι στέκονται εἰς τὰ πρόθυρα τοῦ ναοῦ καὶ ψάλλουν ᾄσματα μὲ δεκαπεντασுλλάβους στίχους, συνήθως μὲν τέσσαρας, κάποτε δὲ καὶ περισσότερους, τῶν ὁποίων θέμα εἶναι τὸ παρερχόμενον σύμβολον. Τοῦτο σήμερα μὲν γίνεται εἰς τὴν Ἱήνον, μέχρι δὲ πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἐγένετο καὶ εἰς τὴν Λύρον, ὅπου τὰ ψαλλόμενα ᾄσματα μοιρολόγια λεγόμενα ἦσαν τὰ ἐξῆς.

#### εἰς τὸ χέρι

Τοῦτο τὸ χέρι ἐχτύπησε ἔς τὸ πρόσωπον τὸν Πλάστη,  
γιατὶ ἀπεκριθὴ ταπεινὰ τὸν Ἄγνα ἔς τὸ παλάτι.  
Ὁ χέρι τρισκατάρτα, χέρι καταραμένο,  
τὴν ὥρα πού ἐχτύπησε ναθεῖ βρεθῆ καμένο!

#### εἰς τὴν κολῶνα

Ὁ χριστιανὸς καὶ κλάψετε θορῶντας τὴν κολῶνα,  
λέγω καὶ πῶς ἐδέξαντο τὸ ἅγιο κορμί καὶ δέρναν.  
Γιὰ τὴν κολῶνα σου, Χριστέ, ρήγα τοῦ παραδείσου,  
σήμερα τάζουν οἱ χριστιανοὶ τὰ κρίματα ν' ἀφήσουν.

#### εἰς τὰ φραγγέλια

Εὐτάνα ὅπου βλέπετε εἶναι ὅπου τὸν δέρναν,  
κορμᾶτια ἀπ' τὰ μέλη του ἀλύπητα τὰ παίρναν.  
Γιὰ τὰς ραβδιὰς πού δώσασι, Χριστέ μας, ἔς τὸ κορμί σου  
παρακαλοῦμε σε κ' ἡμεῖς, δῶσε μας τὴν εὐχή σου.

#### εἰς τὸ στεφάνι

Στεφάνι ἀγκαθέσιο εἶναι ἔπου θωρεῖτε,  
τὸ ἐβαλαν ἔς τὴν κεφαλὴν, πρέπει νὰ θυμηθῆτε.  
Μὲ τοῦτο ἐστεφανώσασι, Χριστέ μας, τὴν κεφαλὴν σου,  
νὰ περπατοῦμε κάμε μας πάντα ἔς τὴν θέλησίν σου.

#### εἰς τὸ μοντήλι τῆς Βερονίκης

Ἐτοῦτο εἶν' ὅπου ἐσφόγγιζε τὸν ἴδρων αἰματωμένο  
ἔς τὸ πρόσωπον τοῦ Λυτρωτοῦ κ' ἐμεινε τυπωμένο.  
Τὸ πρόσωπον ἐσφόγγιζε κ' ἡμεῖς τὰ κρίματά μας  
καὶ μετ' αὐτὸ ἐλπίζομε βέβαια τὴν σωτηρίαν μας.

#### εἰς τὸ καλάμι

Καλάμι τὸν ἐδώσασι ἔς τὸ χέρι νὰ βασιάζῃ  
καὶ μπρὸς τοῦ ἐγονατίσσοι γιὰ νὰ τὸν περγελάτῃ.  
Καλάμι γιὰ περγέλισμα σοῦ δώσασι ἔς τὸ χέρι,  
Χριστέ μου, καὶ ἔς τὴν δόξαν σου ἐτοῦτο νὰ μᾶς φέρῃ.

#### εἰς τὸ σταυρόν

Ἴδετε ξύλον θλιβερό, ἀπάνω τὸν ἑκαπλώσαν,  
χέρια καὶ πόδια οἱ ἄνομοι σκληρὰ τὸν ἐκαρφώσαν.  
Ἄγιε σταυρέ, γλυκὸ δέντρο, χαριτωμένο ξύλο,  
τ' ἅγιο κορμί πού βίασταζες κάμε νὰ ἴχωμε φίλο.

#### εἰς τὰ περόνια

Θωρεῖτε τὰ ἑσπαστικά περόνια τρομασμένα,  
ἐκαρφώσαν τὰ χέρια του καὶ πόδια εὐλόγημένα.  
Χριστέ, μὲ τοῦτα καρφιὰ κάρφωσε τὴν καρδίαν μας  
καὶ μὲ αὐτὸ ἐλπίζομε βέβαια τὴν σωτηρίαν μας.

#### εἰς τὴν σκάλα

Τούτῃ τὴν σκάλα δείχτομε ἔπου τὸν ἑκαρφώσαν  
κι ἀπ' τὸ σταυρὸν ἔς τὰ γόνατα τῆς μάνας του τὸν δώσαν.  
Σκάλα, κ' ἡμᾶς τοὺς χριστιανοὺς ἀξίωσον ν' ἀνεβῶμε  
ἔς τὴν δόξαν τὴν παντοτεινὴν, ἔς τὸν οὐρανὸν νὰ μποῦμε.



## εἰς τὸ σφυρί

Νά και τὸ ἅγιο σφυρί ἐποῦ τὸν ἐκαρφώσαν  
 χέρια και πόδια 'ς τὸ σταυρὸ και τὸν ἐθανατώσαν.  
 Μὲ τοῦτο ὁποῦ ἐκαρφώσαν τὰ μέλη σου, Χριστέ μας,  
 χτυπᾶς τὸ νοῦ τῶν χριστιανῶ, Κύριε ἀγαπητέ μας.

## εἰς τὴ λόχη

Νά και ἡ λόχη ἡ σκληρὰ ὁποῦ τὸν ἐλοχέψαν,  
 εἰς τὴν πλευρὰ τὸν ἅγιο βυθιά τὸν ἐλαβώσαν.  
 Τοῦτο ἀπὸ τὴ πλευρὰ του ἀνοιξε γλυκειὰ βρύσι,  
 Χριστέ, ἡ ἐλεημοσύνη σου σήμερα δὲν ἀξίζει.

## εἰς τὴ χολή

Ἐτούτη εἶναι ἡ χολή ὁποῦ τὸν ἐποίησαν  
 φωνάζοντας ἀπ' τὸ σταυρὸ πῶς ἔχει τόση δίψα.  
 Χριστέ μας, εἰς τὴ δίψα σου μὲ ξεῖδι ποτισμένος  
 χόρτασε και τὸν κόσμον σου τὲς χάρες στερεμένος.

## εἰς τὸ πουκαμισάκι

Ἰδέτε τὸ πουκάμισο τὸ πολυζιματωμένο,  
 ἀνέτριχα τὸ βγάξαι, θά νά 'τον κολλημένο.  
 Μὲ τοῦτο σ' ἐξεμάντωσαν θέλοντας νά σὲ γδύσουν,  
 τὰ κρίματά μας σκέπασε νά μὴ φανοῦν 'ς τὴ κρίσι.

## εἰς τὴ χλαμύδα

Ἐτούτη εἶναι ἡ φορεσιὰ ὁποῦ τὸν ἐφορέσαν  
 εἰς τοῦ Πλάτου τὴν ἀλλή και τὸν καταφρονέσαν.  
 Γιὰ τοῦτο ὁποῦ σὲ βάλαι για νά σὲ περγελάσουν,  
 παρακαλοῦμε σε κ' ἐμεῖς, δῶσ' μας τὴ σωτηριά σου.  
 Μὲ τοῦτο ἐποφασίσαι ρήγα νά σὲ φωνάξουν  
 και Ναζαρένο νά σὲ ποῦν για νά σὲ περγελάσουν.  
 Γιὰ ταῦτα τὰ περγελάσματα ποῦ γροίχησε, Χριστέ μας,  
 παρακαλοῦμε τ' οὐρανοῦ τὲς πόρτες ἀνοιξέ μας.

## εἰς τὸν ἥλιο

Ὁ ἥλιος σκοτείνιασε, τὸν Πλάστη τὸν λυπάται,  
 κ' ἐσεῖς ἄνθρωποι ἀμαρτωλοὶ τὸν ἐκαταφρονάτε.  
 Ἦλιε, σκοτείνιασε κ' ἐμᾶς γὰ μισήσωμε τὸ κρίμα  
 ποῦ κάνομε ἀκλουθιστὰ ὀμπρὸς 'ς τὸν ποιητή μας.

## εἰς τὸ φεγγάρι

Χριστέ, και τὸ φεγγαρι σου ἐτρόμαξε κ' ἐχάθη  
 θορῶντας εἰς τὸν Πλάστη του πῶς εἶχε τσσα πάθη.  
 Φεγγάρι, μὴ κεντρίσης πιό, τὴ νύχτα φῶς μὴ εἴσῃς,  
 νά κάμῃς τὸν ἀμαρτωλὸ τὸ κρίμα του νά λειώσῃ.

## εἰς τὰ σκοινιά

Ἐτούτα εἶναι τὰ σκοινιά ποῦ τὸν εἶχαι δεμένο  
 και 'ς τὸν Ἄννα τὸν φέρασι ἀλυσιδεμένο.  
 Χριστέ, μὲ τοῦτα τὰ σκοινιά κάμε μας νά δεθοῦμε,  
 'ς τὸν πόνο και 'ς τὰ βόσανα για νά σὲ μιμηθοῦμε.

## εἰς τὸν πετεινὸ

Ἐτούτος εἶναι ὁ πετεινὸς ποῦ φώναζε ἀλλότεις  
 τὸν Πέτρο, ἔταν ἀρνήσθηκε τὸ δασκαλό του ὀτότεις.  
 Τοῦτος τὸν Πέτρο ἐφώναξε τὸ σφάλμα του νά κλάψῃ,  
 τὸν ἀμαρτωλὸ καθημερνῶς φωνάζει για νά πάψῃ.

## εἰς τὴ θανάλια

Ἰστέρα και 'ς τὴν τέλειωσι θείχτομε τὴν θανάλια,  
 ὁποῦ ἐβγάλαν τὰ καρφιὰ ἀπὸ τὰ μέλη τ' ἀγία.  
 Μὲ τοῦτο ἐξεκαρφώσαν, Χριστέ μας, τὸ κορμί σου,  
 ξεκάρφωσε τὸ κρίμα μας ὡς για τὴ σταύρωσι σου!

Ἐκτὸς τῆς γεννήσεως και τῶν παθῶν ἐπαριστάγεται και ὁ  
 εὐαγγελισμὸς, καθὼς μαρθάνομε ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Θεσσα-  
 λονίκης Συμεῶν. Λεπτομερείας τούτου θά ἴδομε παρακάτω.

Ὁμοίως ἐπεχείρησαν οἱ Εὐρωπαῖοι νὰ ἐφαρμόσουν μερικῶς τὸ σύστημα τῶν εἰκονικῶν παραστάσεων εἰς τὰς ἐορτὰς τῆς ἀναλήψεως καὶ τῆς πεντηκοστῆς. Ἐν τῇ ἀπόπειρᾳ αὐτῇ μαρτυροῦν καὶ μερικοὶ παλαιοὶ ναοὶ τῆς Γερμανίας φέροντες εἰς τοὺς κεντρικοὺς θόλους εὐμεγέθεις ὀπάς. Ἀπ' αὐτὰς κατὰ μὲν τὴν πρώτην ἐορτὴν ἀνέβαζαν καὶ ἔβγαζαν ἔξω τὸ ἄγαλμα τοῦ Χριστοῦ, κατὰ δὲ τὴν δευτέραν κατέβαζαν περιστεράν εἰς συμβολικὴν παράστασιν τῆς ἐπιφοιτήσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος.

Εἰς τὴν Γαλλίαν τὰ θρησκευτικὰ δράματα διεκρίνοντο εἰς δύο εἶδη, εἰς τὰ μυστήρια (mystères) ἔχοντα ὑποθέσεις ἐκ τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ εἰς τὰς ἠθικὰς ἱστορίας (imoralités), κατὰ τὰς ὁποίας ἐπικρουσιάζοντο εἰς τὴν σκηνὴν προσωποποιημέναι αἱ ἀρεταί, λ.χ. Πίστις, Ἐλπίς, Ἀγάπη καὶ λοιπαί. Εἰς τὴν Ἀγγλίαν ὑπῆρχε ἄλλο εἶδος παραστάσεων, τὰ λεγόμενα θαύματα (miracles), τὰ ὁποῖα εἶχαν ὑποθέσεις βίου ἁγίων. Ἐνίοτε ὁμοίως ἔλα τὰ εἶδη ταῦτα ὠνομάζοντο μὲ τὸ γενικώτερον ὄνομα μυστήρια. Αἱ παραστάσεις, καθὼς συνέβαινε καὶ εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἐθεωροῦντο ἓνα εἶδος λατρείας καὶ γιὰ τοῦτο προτοῦ ἀρχίσουν οἱ ἠθοποιοὶ ἐγονάτιζαν ἐπάνω εἰς τὴν σκηνὴν καὶ ἔψαλλαν τὸν ἐκπόμενον ἐκκλησιαστικὸν ὕμνον.

Veni, Sancte Spiritus,  
et emitte coelitus  
lucis tuae radium.

Ἐλα, πνεῦμα ἅγιον,  
καὶ στείλε ἀπὸ τὸν οὐρανὸν  
τοῦ φωτός σου τὴν ἀχτίνα.

1 Τὸ χειρόγραφον τὸ περιέχον τὰ ἄνω ταῦτα φέρει χρονολογία 1870, μᾶς παραχωρήθη δὲ πρὸς χρῆσιν ὑπὸ τοῦ συναδέλφου κ. Ἀντωνίου Σιγᾶλα. Εἰς τὸν ἴδιον ὀφείλομε καὶ μερικὰς ἄλλας προφορικὰς πληροφορίας περὶ λειψάνων τοῦ ἱεροῦ δράματος, τὰ ὁποῖα σῶζονται εἰς τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν.

Veni, pater pauperum,  
veni, dator munerum,  
veni, lumen cordium

Ἐλα, πατέρα τῶν φτωχῶν,  
ἐλα, εἰς τοῦ δίδεις τ' ἀγαθὰ,  
ἐλα, φῶς τῶν καρδιῶν.

Consolator optime,  
dulcis hospes animae,  
dulce refrigerium.

Παράκλητε ἀγαθέ,  
ὁ δεχόμενος γλυκὰ τὴν ψυχὴν,  
γλυκεῖα ἀναψυχή.

In labore requies,  
in aestu temperies,  
in fletu solatium.

Εἰς τοῦς κόπους ἀνάπαυσις,  
εἰς τὴν ζέστην ὁροσιὰ,  
εἰς τὰ δάκρυα παρηγορία.

O lux beatissima!  
reple cordis intima  
tuorum fidelium.

Ὁ φῶς εὐλογημένον!  
γέμισε τὰ βῆθη τῆς καρδίας ἐκείνων  
ποῦ εἶναι πιστοὶ εἰς ἐσένα.

Sine tuo numine  
nihil est in homine,  
nihil est innocium.

Χωρὶς τὸ θέλημα σου  
τίποτε καλὸν δὲν ὑπάρχει εἰς τὸν  
ἄνθρωπον,  
τίποτε δὲν εἶναι σῶον.

Lava quod est sordidum,  
riga quod est aridum,  
sana quod est saucium.

Πλύνε κάθε πράγμα ἀκάθαρτον,  
βρέξε κάθε ξηρόν,  
ἰάτρυσσε κάθε τι πληγωμένον.

Flecte quod est rigidum  
fove quod est frigidum,  
rege quod est devium.

Λύγισσε κάθε σκληρόν,  
ζέστανε κάθε ψυχρόν,  
ἐδήγησε τὸ παραστρατισμένον.

Da tuis fidelibus  
in te confidentibus  
sacrum septenarium.

Χάρισε εἰς τοὺς πιστοὺς σου  
ποῦ πιστεύουν εἰς ἐσένα  
ἱσρὰν ἑβδομάδα.



Da virtutis meritum,  
da salutis exitum,  
da perenne gaudium

Amen.

Δώσε ἀμειβὴν τῆς ἀρετῆς,  
δώσε διέξοδον σωτηρίας,  
δώσε πάντοτε χαρὰν.

Ἄμην.

Ὁ ὕμνος οὗτος ψάλλεται καὶ σήμερα εἰς τὸ ἅγιον πνεῦμα τὴν ἑορτὴν τῆς πεντηκοστῆς. Καὶ κατὰ τὰ διαλείμματα τῶν παραστάσεων ἐψάλλοντο διάφοροι ὕμνοι.

Κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἀκμῆς τοῦ θρησκευτικοῦ θεάτρου ἀνεφάνησαν καὶ μερικαὶ γελοῖαι παραστάσεις εἰς μερικὰ μέρη τῆς Εὐρώπης, καθὼς ἡ ἑορτὴ τῶν τρελλῶν καὶ ἡ ἑορτὴ τῶν ὄνων. Ἡ παρεκτροπὴ αὐτῆ ἦτο ἀποτέλεσμα τῆς ἀπομακρύνσεώς του ἀπὸ τὸ αὐστηρὸν τυπικὸν τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς ἐκλαϊκεύσεως διὰ τῆς ἀπεριορίστου ἐλευθερίας εἰς τὴν χρησιμοποίησιν προσώπων καὶ τόπων παραστάσεως.

Ἡ ἑορτὴ τῶν τρελλῶν (*festum stultorum sive fatuorum*) ἐγίνετο εἰς ὠρισμένας ἡμέρας ἀπὸ ὠρισμένας τάξεις τοῦ κλήρου. Συνήθως οἱ μὲν ἱερεῖς ἐώρταζαν τὴν τρίτην ἡμέραν μετὰ τὰ χριστουγεννα ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ εὐαγγελιστοῦ, οἱ διάκονοι τὴν ἡμέραν τῶν χριστουγέννων καὶ τὴν ἐπομένην ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Στεφάνου κατὰ τόπους προτιμωμένης τῆς πρώτης ἢ δευτέρας, οἱ ὑποδιάκονοι τὴν ἡμέραν τῆς περιτομῆς καὶ τῶν θεοφανείων, οἱ δὲ ἄλλοι κατώτεροι κληρικοί, ψάλται, νεωκόροι καὶ λοιποὶ τὴν ἡμέραν, ἡ ὁποία ἦτο ἀφιερωμένη εἰς μνήμην τῶν ἀθῶων νηπίων τῶν σφαγέντων εἰς τὴν Βηθλεὲμ καὶ τὰ περίχωρα κατὰ διαταγὴν τοῦ Ἡρώδου. Εἰς μερικὰς ἐπαρχίας τῆς Γαλλίας ἡ ἑορτὴ τῶν τρελλῶν ἐγίνετο καὶ τοῦ ἁγίου Νικολάου καὶ τῆς ἁγίας Αἰκατερίνης. Αἱ ἑορταὶ αὗται μετὰ παραστάσεις τοὺς ἦσαν ἓνα μέσον διασκεδάσεως τῶν κληρικῶν καὶ εἶχαν πολλὴν ὁμοιότητα πρὸς τὰ ὄργια καὶ τὰς βακχι-

κὰς τελετὰς τῶν λαϊκῶν ἑορτῶν, καθὼς τῆς πρωτοχρονιάς καὶ ἄλλων. Οἱ παριστάοντες μεταμφιεσμένοι καὶ προσωπιδοφόροι ἐξέλεγαν εἰς τοὺς καθεδρικοὺς ναοὺς ἓνα ἐπίσκοπον ἢ ἀρχιεπίσκοπον τῶν τρελλῶν, τὴν ἐκλογὴν τοῦ ὁποίου ἐπεκύρωναν με γέλοια καὶ βωμολοχίας. Αὐτῆ ἦτο ἡ χειροτονία. Κατόπιν δὲ ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν αὐτοῦ ἔκαμναν κατὰ παρωδίαν τὴν θείαν λειτουργίαν εἰς τοὺς ναοὺς. Ἐντὶ τῶν συνηθισμένων ἱερατικῶν στολῶν ἐφοροῦσαν ἐνδύματα μασκαρέτας καὶ κωμωδίας καὶ παντομίμας καὶ γυναικεῖα ἀκόμα ἐνδύματα, τὰ δὲ πρόσωπα εἶχαν ἢ κρυμμένα ὑπὸ προσωπίδας τερατώδους μορφῆς ἢ διὰ χρωμάτων παραμορφωμένα γὰρ νὰ πρᾶξεν οὖν τρόμον ἢ νὰ προκαλοῦν γέλοια, ἀντὶ δὲ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων ἔψαλλαν ἄσματα αἰσχρὰ καὶ συγχρόνως ἐχόρευαν χοροὺς ἀκολάστους. Γὰρ νὰ κάμνουν τοὺς θεατὰς γὰρ γελοῦν ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερον ἔκαμναν σχήματα αἰσχρὰ καὶ ἔλεγαν φράσεις χυδαίας καὶ βωμολοχικῆς. Ἐνῶ δὲ ὁ μασκαρεμένος ἱερεὺς ἐλειτουροῦσε, οἱ διάκονοι καὶ ὑποδιάκονοι ἔτριωναν κρέας κοντὰ εἰς τὴν ἁγίαν τράπεζαν, ἄλλοι δὲ ἐλιθάνιζαν, γὰρ θυμίαμα ὅμως ἔθαζαν εἰς τὸ θυμιατήριον ἀποκόμματα παλαιῶν ὑποδημάτων. Ὁ ἐπίσκοπος ἢ ἀρχιεπίσκοπος τῶν τρελλῶν ἔφερε ὅλα τὰ ἄμφια τοῦ ἀξιώματός του, ὅταν δὲ ἐπρόκειτο ν' ἀπονέμῃ δημοσίᾳ καὶ πανηγυρικῶς εὐλογίας εἰς τὸν λαόν, ἔφεραν πρὸ αὐτοῦ τὴν μίτραν, τὴν παιμαντικὴν ράβδον καὶ τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν σταυρόν. Εἰς δὲ τὰς ἐκκλησίας ποῦ κατ' εὐθείαν ἐξαρτῶντο ἀπὸ τὴν παπικὴν ἔδραν ἐξέλεγαν ἓνα πάπαν τῶν τρελλῶν, εἰς τὸν ὁποῖον περιστοιχιζόμενον ἀπὸ ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωματικῶν προσέφεραν με χλευασμοὺς καὶ αἰσχρολογίας τὰ ἱερά ἄμφια καὶ σύμβολα τοῦ παπικοῦ ἀξιώματος γὰρ νὰ ἐνεργῆ καὶ λειτουργῆ πανηγυρικῶς κατὰ τὴν συνήθειαν τῶν παπῶν. Ἰστέρον ἀπὸ τὴν λειτουργίαν ἐχόρευαν μέσα εἰς τὴν ἐκκλησίαν χοροὺς ὅπως διόλου μανιακοὺς καὶ ἔκαμναν ὅλα

τὰ εἶδη τῆς ἀσχημοσύνης, κατόπιν δὲ θεόγυμοι περιήρχοντο εἰς τοὺς δρόμους μέσα εἰς ἀμάξας γεμάτας ἀπὸ ἀκαθαρσίας, τὰς ὁποίας ἔρριχναν κατὰ τῶν θεατῶν<sup>1</sup>.

Ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τῆς ἐν Βασιλείᾳ συνόδου τοῦ 1435 μανθάνομε ὅτι οἱ μετέχοντες εἰς τὰς ἐορτὰς αὐτὰς ἐφοροῦσαν ἐκτὸς τῶν ἀρχιερατικῶν καὶ παπικῶν στολῶν καὶ βασιλικὰς στολὰς. Ἀπὸ δὲ τὰ σιζόμενα τυπικὰ τὰ περιέχοντα τὸ τελετουργικὸν τῶν ἐορτῶν πληροφοροῦμεθα ὅτι τὴν μὲν ἐορτὴν τοῦ ἀγίου Στεφάνου ἔψαλλον ὕμνον πρὸς τιμὴν τοῦ ὄνου ὀνομαζόμενον ὕμνον τῶν τρελλῶν, τὴν δὲ ἐορτὴν τοῦ ἀγίου Ἰωάννου τοῦ εὐαγγελιστοῦ ἔψαλλον ὕμνον πρὸς τιμὴν βοδιοῦ. Καὶ ὁ μὲν πρῶτος παρελήφθη ἐκ τῆς ἐορτῆς τῶν ὄνων, περὶ τῆς ὁποίας θὰ ὀμιλήσωμε παρακάτω, ὁ δὲ δεύτερος ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν παράδοσιν ὅτι πλησίον τῆς φάτνης, εἰς τὴν ὁποίαν ἐσπαργανιώθη ὁ Χριστός, εὐρίσκετο καὶ βόδι.

Εἰς τὴν ἐορτὴν τῶν τρελλῶν ἀνήκει καὶ ἡ ἐορτὴ τῶν ἀθίων νηπίων. Ἐξελέγετο ἐπίσκοπος ἓνα παιδί, εἰς τὸ ὁποῖον ἀπέδιδαν ὅλας τὰς ἐπισκοπικὰς τιμὰς. Ὁ μικρὸς αὐτὸς ἐπίσκοπος φορῶν μίτραν, φαλόνι, χειρόχτια καρδιναλίου, σταυρὸν καὶ ὅλα τὰ ἐπισκοπικὰ κοσμήματα καὶ σύμβολα ὠδηγεῖτο μὲ πομπὴν καὶ παράταξιν εἰς τὸν ναὸν καὶ ἐτοποθετεῖτο εἰς τὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον, ὅπου ἔμενε μέχρι τέλους τῆς λειτουργίας εὐλογῶν κατὰ τὰς ὀρισμένας περιπτώσεις τὸν λαόν, μετὰ τὸ τέλος δὲ τῆς λειτουργίας ὠδηγεῖτο εἰς τοὺς δρόμους καὶ τὰς πλατείας τῆς πόλεως ἐν τῇ μέσῃ ἀνηθήκων βωμολογιῶν καὶ παντομιμικῶν παραστάσεων. Εἰς τὰ μοναστήρια ἡ ἐορτὴ αὐτὴ ἐγένετο μὲ τυπικὸν ἐντελῶς διαφορετικόν. Μετεῖχαν εἰς αὐτὴν οἱ δόκιμοι τῶν μοναστηρίων, οἱ κατώτεροι μοναχοί, οἱ μάγειροι καὶ οἱ παραμάγει-

<sup>1</sup> Till. 5 κέξ.

ροι, οἱ κηπουροὶ καὶ γενικῶς ὅλοι, ἔσοι ἀνήκον εἰς τὸ ὑπηρετικὸν προσωπικόν. Ὁ Tilliot, ἔστις εἰς τὸ σύγγραμμά του περὶ τῆς ἐορτῆς τῶν τρελλῶν τὸ δημοσιευθὲν τὸ 1741 μᾶς δίδει πολλάς πολυτίμους πληροφορίας περὶ αὐτῆς καὶ τῶν ὁμοίων τῆς, περιγράφει ὡς ἐξῆς τὴν ἐορτὴν τῶν ἀθίων νηπίων εἰς τὰ μοναστήρια. «Ἐνδύονται κατακουρελλιασμένα ἱερατικὰ ἐνδύματα ἀπὸ τὴν ἀνάποδῃ, κρατοῦν εἰς τὰ χέρια τοὺς βιβλία ἀνάποδα καὶ κάμνουν πῶς διαβάζουσιν, ἐνῷ φοροῦν εἰς τὰ μάτια τοὺς γυαλιά, ἀπὸ τὰ ἅποια ἔδγαλαν τοὺς φακούς καὶ ἀντὶ αὐτῶν ἔδγαλαν πορτοκαλλόφλουδες, τὸ ὅποιον τοὺς κάμνει τόσοσ δυσειδεῖς καὶ φασερούς εἰς τὴν μορφὴν, ὥστε πρέπει νὰ ἰδῇ κανένας γὰ νὰ πιστεύσῃ. Κρατοῦν θυμιατήρια καὶ τὰ κινοῦν ἐμπαιχτικὰ καὶ φυσοῦν εἰς αὐτὰ δυνατὰ, ὥστε βγαίνει ὀλόκληρο σύννεφο στάχτης ποῦ σκεπάζει τὰ κεφάλια καὶ αὐτῶν καὶ τῶν ἄλλων. Κατὰ τὴν ἀκολουθίαν αὐτὴν οὔτε ψάλλουσιν ὕμνους καὶ ψαλμοὺς οὔτε κάμνουν λειτουργίαν κατὰ τὸ σῶνηθες, ἀλλὰ μουρμουρίζουσιν λέξεις συγκεχυμένας καὶ βγάζουσιν κάτι κραυγὰς τόσοσ μηχανώδεις, ἀηδεῖς καὶ παραχόρδους καθὼς αἱ κραυγαὶ μιᾶς ἀγέλης χοίρων, ὥστε τὰ ἄγρια θηρία δὲν θὰ ἔκαμναν χειρότερα ἀπ' αὐτοὺς τὴν ἐορτὴν ἐκείνην. Θὰ ἦτο πολὺ καλύτερον νὰ ὀδηγοῦνται τὰ ἄγρια θηρία μέσα εἰς τοὺς ναοὺς γὰ νὰ ὑμνολογοῦν τὸν δημιουργόν τοὺς κατὰ τὸν ἰδικόν τοὺς τρόπον, τὸ ὅποιον θὰ ἦτο ἀναμφιδόλως τὸ ἱερώτερον θρησκευτικὸν κατήχησον, παρὰ νὰ ταλαιπωροῦνται ἀπὸ τοὺς τοιοῦτους ἀνθρώπους, οἱ ὅποιοι ἐμπαιζόντες τὸν Θεὸν μὲ τέτοιους ὕμνους εἶναι ἀναίσθητοι καὶ μωροὶ περισσότερον ἀπὸ τὰ χειρότερα ζῶα»<sup>1</sup>.

Ὁμοία πρὸς τὰς ἐορτὰς τῶν τρελλῶν ἦτο καὶ ἡ ἐορτὴ ἄλλης ἐταιρείας ὑπὸ τὸ ὄνομα Abbas Conardorum εἰς τὸ Ἐννευκ.

<sup>1</sup> σελ. 19 κέξ.



Ο ἀββάς, δηλαδή ὁ ἀρχηγὸς τῶν ἐταίρων, φορῶν γελοίαν ἐνδυμασίαν καὶ καθήμενος ἐπὶ ὄνου ἔκαμνε παρέλασιν μασκαράτας, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ παρακολουθοῦντες ἑταῖροι ἔψαλλαν διάφορα γελοία ᾄσματα ἀνακατωμένα ἀπὸ λατινικὰς καὶ γαλλικὰς φράσεις. Γιὰ δεῖγμα παραθέτομε δύο στροφάς.

De asino bono nostro,  
meliori et optimo  
debemus faire tête.  
En revenant de Gravinaria  
un gros charbon reperit in via,  
lui coupa la tête.

Γιὰ τὸν καλὸν μας γαϊδερὸν,  
τὸν καλύτερον καὶ κάλλιστον  
ἄφειλομε νὰ κάμνωμε ἑορτήν.  
Ἐπανερχόμενος ἀπὸ τὴν Γκραβι-  
[ναρίαν  
εὐρῆκε εἰς τὸν δρόμον γαϊδουράγ-  
[καθο  
καὶ τοῦ ἔκοψε τὸ κεφάλι.

Vir monachus in mense Julio  
egressus est e monasterio,  
c' est Dom de la Bucaille.  
Egressus est sine licentia  
pour aller voir Dona Venissia  
et faire la ripaille

Ἄνδρας καλόγηρος κατὰ μῆνα.  
[Ἰούλιον  
ἔβγηκε ἀπὸ τὸ μοναστήριον,  
ἦτο ὁ Δὸν ντε λὰ Βιουκαίγι.  
Ἐβγήκε χωρὶς ἄδειαν  
γιὰ νὰ πάη νὰ βῆ τὴν Δόνα Βε-  
[νισσιαν  
καὶ νὰ κάμη τὴν εὐωχίαν.

Ἀνάλογος πρὸς τὰς ἑορτάς αὐτάς ἦτο καὶ μία ἄλλη λαϊκὴ μάλλον ἑορτὴ εἰς τὸ Dijon φέρουσα τὸ ὄνομα «μητέρα τῶν τρελλῶν» (mater stultorum ἢ mère-folle de Dijon). Τὸ κοινὸν σημεῖον μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῶν ἄλλων ἦτο ὅτι καὶ εἰς αὐτὴν σφραγὶς ὄλων τῶν πράξεων καὶ ἐκδηλώσεων ἦτο ἡ τρέλλα. Ὅλαι αἱ παραστάσεις καὶ ἐκδηλώσεις τῆς καὶ ὅλα τὰ ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα ἐμεταχειρίζοντο τὰ μέλη τοῦ ἑορταστικοῦ συλλόγου, καθὼς σημαῖται, ἀγγεῖα, ράβδοι καὶ σφραγιῖδες ἔφεραν τύπους καὶ ἐπιγραφὰς τῆς τρέλλας, π.χ. «ὁ ἀριθμὸς τῶν τρελλῶν εἶναι ἄπειρος» (numerus stultorum infinitus est), «τὸ

πύμπαν εἶναι γεμάτο ἀπὸ τρελλοῦς» (stultorum plena sunt omnia), «οἱ σοφοὶ ἦσαν ποτὲ τρελλοὶ» (sapientes stulti aliquando), «εἶναι μέγιστη σοφία νὰ προσποιῆται κανένας καταλλήλως τὸν τρελλόν» (stultitiam simulare loco summa prudentia est) <sup>1</sup>.

Ἡ ἑορτὴ δὲ τῶν ὄνων ἐγένετο τρεῖς φορές, τὰ χριστούγεννα, τὴν 14 Ἰανουαρίου καὶ τὴν Κυριακὴν τῶν βαΐων. Ἡ πρώτη ἐγένετο εἰς τιμὴν τῆς ὄνου τοῦ μάντεως Βαλαάμ, ὅστις κατὰ τὴν διήγησιν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἐπροφήτευσεν περὶ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ εἰπὼν «ἐξελεύσεται ἄνθρωπος ἐκ τοῦ σπέρματος αὐτοῦ [δηλ. τοῦ Ἰσραὴλ] καὶ κυριεύσει ἐθνῶν πολλῶν... Ἀνατελεῖ ἄστρον ἐξ Ἰακώβ, ἀναστήσεται ἄνθρωπος ἐξ Ἰσραὴλ καὶ θραύσει τοὺς ἀρχηγούς Μωάβ καὶ προνομεύσει πάντας τοὺς υἱοὺς Σήθ» <sup>2</sup>. Ἡ δευτέρα ἐγένετο εἰς τιμὴν τῆς ὄνου, ἐπὶ τῆς ὁποίας καθημένη ἢ θεοτόκος μετὰ τὸν Χριστὸν εἰς τὴν ἀγκάλην ἔφυγεν εἰς τὴν Αἴγυπτον συνοδευομένη ἀπὸ τὸν προστάτην τῆς Ἰωσήφ· γιὰ νὰ σώσῃ τὸ θείον βρέφος ἀπὸ τὴν ἐπιβουλὴν τοῦ Ἡρώδου. Ἡ παράδοσις περὶ τῆς τοιαύτης φυγῆς εἶναι κοινὴ καὶ εἰς τοὺς χριστιανούς τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας καθὼς φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰς παραστάσεις τῶν βυζαντινῶν ἀγιογράφων. Κατὰ τὴν ἑορτὴν αὐτὴν ἐδιαλέγετο ἡ ὠραιότερα παρθένος τοῦ τόπου, ἡ ὁποία κρατοῦσα βρέφος εἰς τὴν ἀγκάλην καὶ καθημένη ἐπὶ ὄνου εἰσῆρχετο εἰς τὸν ναὸν συνοδευομένη ἀπὸ ἱερέα καὶ μέγα πλῆθος λαοῦ. Αἱ τιμαὶ ποῦ ἀπεδίδοντο εἰς τὴν ὄνον, ἡ ὁποία ἄλλως τε ἦτο τὸ κυριώτερον πρόσωπον τῆς παραστάσεως, ἦσαν πολὺ μεγάλαι καὶ ἀντάξιαι τῆς τιμημένης ράχης τῆς. Ἐτὴν ἐνδυναν μετὰ ἱερατικὸν φαλόνι, τῆς ἔδιδαν μέσα εἰς τὸν ναὸν τροφὴν ἐκλε-

<sup>1</sup> Till. 45 κ.ε.

<sup>2</sup> Ἀριθμ. 21, 7 καὶ 17

χτήν και τῆς προσέφεραν μυρίας ἄλλας περιποιήσεις, τὸ ἐπι-  
σφράγισμα δὲ ὄλων τῶν τιμῶν ἦτο ὁ ὕμνος ποῦ ἐψάλλετο εἰς  
τὴν λατινικὴν γλῶσσαν με ἐπιρῶν εἰς τὴν γαλλικὴν. Ἀπὸ τῶς  
πολλὰς στροφάς του παραθέτομε μόνον πέντε γιὰ νὰ σχημα-  
τίσῃ ὁ ἀναγνώστης μόνος του γνώμην περὶ τῆς ἐορτῆς.

Orientis partibus  
adventavit asinus  
pulcher et fortissimus,  
sarcinis aptissimus.  
Hé, sire Ane, hé!

Aurum de Arabia,  
thus et myrrham de Sabba  
tulit in ecclesia  
virtus asinaria.  
Hé, sire Ane, hé!

Dum trahit vehicula  
multa cum sarcinula  
Illius mandibula  
dura terit pabula.  
Hé, sire Ane, hé!

Cum aristis hordeum  
comedit et cardium,  
tritium à palea  
segregat in area.  
Hé, sire Ane, hé!

Amen dicas, asine,  
jam satur ex gramine,  
amen, amen, itera,  
aspernare vetera.  
Hé, sire Ane, hé!

Ἀπὸ τὰ μέρη τῆς Ἀνατολῆς  
ἦλθε ἕνας γαῖδαρος  
ἔμορφος και πολὺ δυνατός,  
γιὰ φορτία πολὺ κατάλληλος.  
Ἔ, μεγαλειότατε γαῖδαρε, ἔ!

Τὸν χρυσὸν ἐκ τῆς Ἀραβίας,  
τὸ θυμίαμα και τὰ μύρον ἐκ τοῦ  
ἔφερε εἰς τὴν ἐκκλησίαν  
τοῦ γαῖδαρου ἢ ἀνδρεία. | Σχέβα  
Ἔ, μεγαλειότατε γαῖδαρε, ἔ!

Ὅταν σέρνῃ τὰ ἀμάξια  
μὲ πολὺ φορτίον,  
τὸ σαγόνι του  
τρίθει σκληρὰ χόρτα.  
Ἔ, μεγαλειότατε γαῖδαρε, ἔ!

Μὲ πέτραις πολυτίμησι τρώγει  
τὸ κριθάρι και τὸ γαῖδουράγκαθο,  
τὸ κριθάρι ἀπὸ τὸ σιτάρι  
ἀποχωρίζει εἰς τὸ ἀλώνι.  
Ἔ, μεγαλειότατε γαῖδαρε, ἔ!

Ἐμὴν λέγε, γαῖδαρε,  
χορτιασμένος πιά ἀπὸ τὸ γρασιδί,  
ἄμην, ἄμην, ἐπανάλαβε  
περιφρόνησι τὰ παλαιά.  
Ἔ, μεγαλειότατε γαῖδαρε, ἔ!

Σχετικὴ πρὸς τὴν ἀνωτέρω ἐορτὴν ἦτο και κάποια ἄλλη  
γινομένη τὴν ἡμέραν τῶν Θεοφανείων, τῆς ὁποίας τὸ πρόγραμμα  
ἦτο ἀνακατιομένον ἀπὸ μέρη τῆς ἐορτῆς τῶν τρελλῶν και τῆς  
ἐορτῆς τῶν ὄνων. Κατόπιν ἀπὸ πολλὰς τελετὰς και τιμὰς και  
ὕμνους πρὸς ὄνον μέσα εἰς τὸν ναὸν ἐγένετο ἔξω εἰς τὰ προπύ-  
λαια Θεατρικὴ παράστασις, εἰς τὴν ὁποίαν ἔπαιρναν μέρος ἄλλοι,  
ὅσοι μετεῖχαν εἰς τὴν ἐορτὴν. Ὁ καθέννας ἀνελάμβανε νὰ πα-  
ραστήσῃ κάτι, μερικοὶ δὲ ἐπαρουσιάζοντο και ἐντελῶς γυμνοὶ  
και μὲ ἀσέμνους χοροὺς ἐπροκαλοῦσαν τοὺς καγχασμοὺς τῶν  
θεατῶν. Ἡ τρίτη τέλος ἐορτὴ τῶν ὄνων ἐγένετο εἰς ἀνάμνησιν  
τῆς εἰσόδου τοῦ Χριστοῦ εἰς Ἱερουσόλυμα, ἣ ὁποία καὶ ἦτο ὁμοίω  
περίπου πρὸς τὴν παράστασιν τοῦ βυζαντινοῦ Θεάτρου ἐπὶ τῆς  
ἰδίας ὑποθέσεως με τὴν διαφορὰν ὅτι και ἐδῶ ὁ χαρακτήρ τῆς  
ὄλης παραστάσεως ἦτο γελοῖος και τὸ πρωτεῦον πρόσωπον ἦτο  
φυσικῶς ἢ ὄνος.

Εἰς ποῖον βαθμὸν ἀφαντάστου ἐξαχρειώσεως ἐφθασε τὸ  
θρησκευτικὸν ἐν γένει θέατρον τῆς Εὐρώπης φαίνεται και ἀπὸ  
τὴν ἐπομένῃν περικοπὴν γαλλικοῦ δράματος. Ὁ Θεὸς παριστά-  
νεται ὅτι κοιμάται ἐπὶ τοῦ θρόνου του τὴν ὥραν ἀκριβῶς ποῦ ὁ  
υἱὸς του Χριστὸς σταυρώνεται εἰς τὴν γῆν. Τὸν πλησιάζει ἕνας  
ἄγγελος, τὸν ἐξυπνᾷ και γίνεται μεταξὺ τους ὁ ἔξης διάλογος.

Ἄγγελος—Πατέρα αἰῶνι, κάμνετε ἀμάρτημα  
και καὶ καὶ ἔπρεπε νὰ ἐντραπήτε γι αὐτό.

Ὁ προσφιλὴς υἱὸς σας ἀπέθανε  
και ἐσεῖς κοιμάσθε σάν μεθυσμένος!

Θεὸς—Ἀπέθανε!

Ἄγγελος—Ναί, καθὼς ἕνας καλὸς ἄνθρωπος.

Θεὸς—Μὲ παίρνει ὁ διάβολος ποῦ δὲν ἤξεύρω τίποτε ἀπὸ  
αὐτά!



Ἐναντίον τῶν ἀκόσμων αὐτῶν παραστάσεων, αἱ ὁποῖαι ἦσαν μία ἀσεβῆς βεβήλωσις τῶν θρησκευτικῶν τελετῶν καὶ τῶν ἱερῶν ναῶν ἀπὸ τοῦς ἰδίους κληρικοῦς καὶ ἐσκανδαλίζαν πάρα πολὺ τὰς συνειδήσεις τῶν χριστιανῶν, ἀκούσθησαν πολλάκις ἔντονοι διαμαρτυρίαι. Καὶ πάπαι καὶ ἐπίσκοποι καὶ ἐκκλησιαστικαὶ σύνοδοι τὰς κατεπολέμησαν πολὺ, ἀλλὰ τὸ κακὸν τόσον εἶχε προχωρήσει, ὥστε μόλις τὸν 17ον αἰῶνα κατωρθώθη κάπως ὁ περιορισμὸς του<sup>1</sup>. Καὶ αὐτὸς ὀφείλεται ὄχι τόσον εἰς τὸν πόλεμον τῆς ἐκκλησίας, ὅσον εἰς ἄλλα αἷτια. Πρῶτον εἰς τὸν συστηματικὸν πόλεμον, τὸν ὁποῖον ἐκήρυξε ἔναντίον του ἡ μεταρρυθμίσις τοῦ Λουθήρου ἀπὸ τὴν πρώτην ἐμφάνισίν της, ἔπειτα εἰς τὴν συστηματικὴν ἀντίδρασιν τῶν ἐξ ἐπαγγέλματος ἡθοποιῶν τῶν λαϊκῶν θεάτρων, τῶν ὁποίων ἐδλάπτοντο πολὺ τὰ συμφέροντα, τέλος δὲ εἰς τὰς ἀόκνους ἐνεργείας τοῦ μοναχικοῦ τάγματος τῶν Ἰησουϊτῶν, οἱ ὁποῖοι τὸν 17 αἰῶνα ἐδημιούργησαν θεάτρον δραματικῶν παραστάσεων μὲ ἠθικὰς ὑποθέσεις, τοῦ ὁποῖου ἀποκλειστικὸς σκοπὸς ἦτο ἡ δι' ἀνταγωνισμοῦ καταπολέμησις τῶν θρησκευτικῶν ἐκείνων ὀργῶν.

Ἀπὸ ὅλας τὰς παραστάσεις τοῦ θρησκευτικοῦ θεάτρου τῆς Εὐρώπης σώζονται σήμερα μόνον δύο, αἱ παραστάσεις τοῦ Νιπτήρος καὶ τῶν Παθῶν. Ὁ Νιπτήρ τελεῖται συνήθως εἰς τὰ μοναστήρια τῶν Βενεδικτίνων καὶ ἔχει τύπον καθὼς καὶ εἰς τὴν

—Père eternal, vous avez tort  
et devriez vous avoir vergogne.  
Votre fils bien aimé est mort  
et vous dormez comme un yvrogne !  
—Il est mort !  
—D'homme de bien.  
—Diable ni' emporte qui en savais rien !

1 Till. 80 καὶ 87 — Κυριακ. 2, 306 κέξ.— Παπαμειχ. 185 καὶ 281

ἰδικὴν μας ἐκκλησίαν καθαρῶς ἐκκλησιαστικῆς τελετῆς. Μέχρι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἐγένετο καὶ εἰς τὰ βασιλικά ἀνάκτορα τῆς Βαυαρίας καὶ τῆς Αὐστρίας μὲ μεγάλην ἐπισημότητα. Εἰς τὸ περιοδικὸν Παρθενῶν περιγράφεται ὡς ἐξῆς ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1873 γενομένη τελετὴ εἰς τὴν Βιέννην.

«Ἡρωες τῆς τελετῆς ταύτης ἦσαν γέροντες καὶ γραῖαι τινες φοροῦντες ἀρχαίας ἐνδυμασίας καὶ ἐκ τῶν ὁποίων ὁ νεώτερος εἶχε συμπληρώσει τὰ ὀγδοήντα ἔτη. Μεταξὺ τῶν γραῖων μία ἦτο ἑκατὸν ἐξ ἐτῶν. Κατὰ τὴν ἐνδεκάτην τῆς πρωίας ἐτοποθετήθησαν εἰς τὴν μεγάλην αἴθουσαν τῶν τελετῶν περὶ δύο τραπέζας πλήρεις πινακίων, σταμνῶν καὶ ἀνθέων, περὶ τὴν μίαν τράπεζαν οἱ γέροντες καὶ περὶ τὴν ἄλλην αἱ γραῖαι. Ἀφοῦ ἐκάθησαν ἐξέδαλον τὰ σκανδαλία καὶ τὰς περικημίδας αὐτῶν Μετ' ὀλίγον εἰσῆλθεν εἰς τὴν αἴθουσαν ὁ κληρὸς καὶ ἀμέσως ὁ μέγας τελετάρχης ἀνήγγειλε τὰς Αὐτῶν Μεγαλειότητας. Ἡ συνοδεία τῶν Αὐτῶν Μεγαλειότητων εἶχεν ὡς ἐξῆς. Προηγείτο ἀπόσπασμα σωματοφυλάκων, τούτους ἠκολούθουν οἱ μεγιστᾶνες καὶ οἱ ὑπουργοὶ ἐν μεγάλῃ στολῇ. Τοῦ αὐτοκράτορος προηγούντο οἱ ἐν Βιέννην παρευρισκόμενοι ἀρχιδούκες, τῆς δὲ αὐτοκρατείας δίδωκα κυρίαί τῆς αὐλῆς. Ἡ αὐτοκράτειρα ἐφόρει μαύρην μεταξίνην ἐσθῆτα ἄνευ οὐδενὸς κοσμήματος καὶ ἔφερε περὶ τὸν τράχηλον περιδέριον ἐκ μαύρων μαργαριτῶν. Ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ἡ αὐτοκράτειρα ἐτοποθετήθησαν ἐπὶ κεφαλῆς τῶν τραπέζων, κατὰ μῆκος τῶν ὁποίων ἐτάχθη ἡ ἀκολουθία αὐτῶν. Ἡ τελετὴ ἤρξατο μετὰ σύντομον προσευχὴν. Οἱ ἀκόλουθοι ἔφερον τὰ φαγητά, διεδίθαζον ταῦτα πρὸς τοὺς ὑπασπιστάς, οὗτοι τὰ ἐνεχείριζον πρὸς τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὴν αὐτοκράτειραν καὶ τὰς κυρίας τῆς αὐλῆς, αἵτινες ὑπηρέτουν τοὺς ἐν τῇ τραπέζῃ. Ὁ αὐτοκράτωρ ὑπηρέτησεν ὅλους τοὺς γέροντας, ἡ δὲ αὐτοκράτειρα τὴν μάλλον ἡλικιωμένην ἐκ τῶν γραῖων. Οἱ ἀρχιδούκες ἐδόθηθη-



σαν εἰς τὴν ἄρσιν τῆς τραπέζης, μετὰ δὲ τὸ γεῦμα προέβησαν εἰς τὸ πλύσιμον τῶν ποδῶν. Τὸν αὐτοκράτορα ἐβοήθουν δύο ἱερεῖς καὶ ὁ πρῶτος τελετάρχης πρίγκηψ Χοχενλόχ χύνοντες ἀπὸ χρυσῆς ὑδροχόης ὕδωρ ἐντὸς λεκανῶν ἐπίσης χρυσῶν. Ἡ Αὐτοῦ Μεγαλειότης γονυπετῆς ἐσπόμενε διὰ τινος χειρομάκτρου τοὺς πόδας τῶν γερόντων. Ἐπὶ αὐτοκράτειραν ἐβοήθουν ἀκόλουθοι καὶ εἰς τελετάρχης, οἵτινες τῇ ἐνεχειρίζον τὴν ὑδροχόην, τὴν λεκάνην καὶ τὸ χειρόμακτρον. Ἐπὶ τῆς τελετῆς ταύτης περατωθείσης αἱ Αὐτῶν Μεγαλειότητες ἐκρέμασαν περὶ τὸν τράχηλον ἐκάστου τῶν γερόντων ὀρεμάτινον σακκίον περιέχον μικρὰν ποσότητα χρημάτων. Ἀκολουθῶν αἱ Αὐτῶν Μεγαλειότητες ἐπανήλθον εἰς τὰ δωμάτια των. Οἱ γέροντες μετέβησαν εἰς τὰ οἰκήματα αὐτῶν ἐπὶ ὀχημάτων τῆς αὐλῆς φέροντες μεθ' ἑαυτῶν τὰ φαγητὰ χειρόμακτρα καὶ πινάκια, ἅτινα ἦσαν δι' αὐτοὺς προωρισμένα, περιπλέον ἕκαστος παρέλαθε μεθ' ἑαυτοῦ μεγάλην φιάλην οἴνου»<sup>1</sup>.

Εἰς τὴν παράστασιν αὐτὴν βλέπομε καὶ ἕνα στοιχεῖον τοῦ τυπικοῦ τῆς παραστάσεως εἰς τὰ βυζαντινὰ ἀνάχτορα, τοῦτο δὲ εἶναι ἡ ἀπονομή χρηματικοῦ δώρου εἰς τοὺς πλυνομένους. Αὐτὰ μαρτυρεῖ ὅτι ὁ Νιπτὴρ εἰσῆχθη εἰς τὰς βασιλικὰς αὐλὰς τῆς Εὐρώπης ἀπειθείας ἀπὸ τὴν αὐλὴν τοῦ Βυζαντίου καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν δυτικὴν ἐκκλησίαν.

Ἡ παράστασις τῶν παθῶν ἔχει χαραχτήρα καθαρῶς λαϊκόν, ὁ λόγος δὲ γιὰ τὸν ὁποῖον ἐσιώθη μόνον αὐτὴ ἀπ' ὅλας τὰς παραστάσεις τοῦ λαϊκοῦ θρησκευτικοῦ θεάτρου εἶναι ὅτι καὶ ἡ ὑπόθεσις εἶναι πολὺ δραματικὴ καὶ διότι ἐξ ἀρχῆς διετήρησε τὸν σοβαρὸν χαραχτήρα της. Καὶ ἂν ποτὲ εἰσεχώρησε καὶ εἰς αὐτὴν κανένα γελοῖον στοιχεῖον, ἐφρόντισαν ἐγκαίρως νὰ τὸ ἀπο-

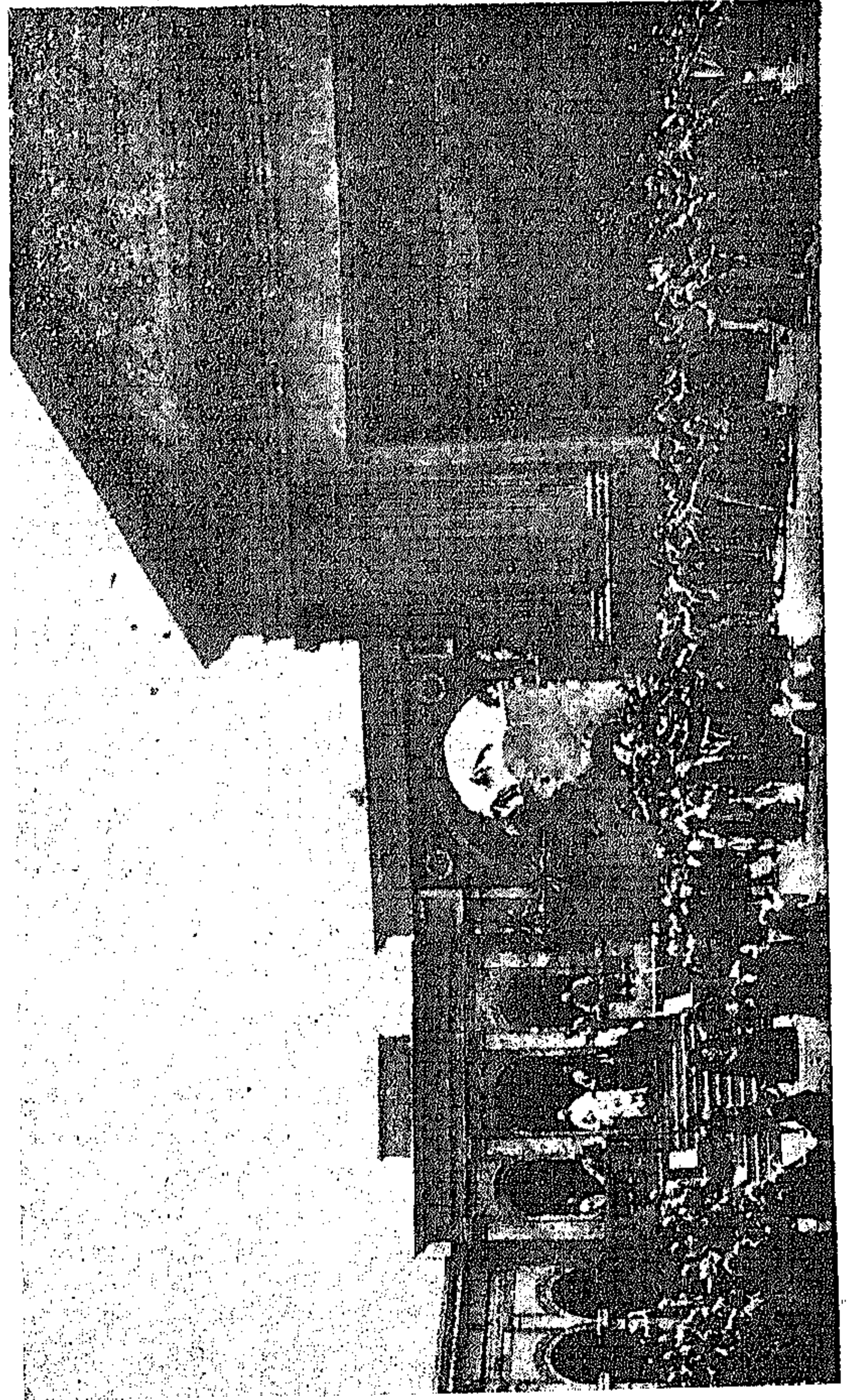


Fig. 5. Ἀπὸ τὰς παραστάσεις τοῦ Ὀμπεραμμεργκάου. Ἡ δίκη τοῦ Χριστοῦ ἐνώπιον τοῦ Πιλάτου (σελ. 108)



βάλουν. Κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα εἰς τὴν παράστασιν ἐλάμβαναν μέρος τετρακόσιοι ὑποκριταί, ἐγένετο δὲ εἰς πολλὰ μέρη τῆς Εὐρώπης, καθὼς εἰς τὸ Benediktbeuren, Alsfeld, Donaueschingen, τὴν Φραγκφούρτην, Αὐγούσταν καὶ Χαϊδελδέργην τῆς Γερμανίας, εἰς τὸ Τυρόλο καὶ τὴν Βιέννην τῆς Αὐτρίας, εἰς τὴν Luzern τῆς Ἑλβετίας καὶ ἄλλου. Σήμερον γίνεται εἰς τὸ Τυρόλο, μὲ μεγάλην δὲ ἐπιδητικότητα καὶ μεγαλοπρέπειαν εἰς τὸ Ὀμπεραμμεργκάου τῆς Βαυαρίας κάθε δέκα ἔτη κατὰ συνήθειαν, ἣ ὁποία ἐπεκράτησε ἀπὸ τοῦ 1634 προελθοῦσα ἀπὸ ἱερῶν ὑπόσχεσιν πρὸς ἀνάμνησιν σωτηρίας ἀπὸ λοιμόν<sup>1</sup>. Κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ Ὀμπεραμμεργκάου ἀρχισε ἀπὸ τοῦ 1904 νὰ γίνεται καὶ εἰς τὸ Νανσὺ τῆς Γαλλίας.

Ἐκ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης τὸ θρησκευτικὸν θέατρον μετεδόθη καὶ εἰς τὴν Ρωσίαν. Ἐδῶ μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ μεγάλου Πέτρου θεωροῦντο ὡς ἔργα τοῦ σατανᾶ ὅλα τὰ θεατρικὰ ἔργα, τὰ δημόσια θεάματα καὶ αὐτὴ ἡ μουσικὴ. Ἀξιοσημείωτον δὲ εἶναι ὅτι ἡ πρώτη ἀπόπειρα θεατρικῆς παραστάσεως ἀνετέθη ἀπὸ τὸν τσάρον Ἀλέξιον Μιχαήλοβιτς εἰς τὸν ἐν Μόσχᾳ προτεστάντην πάστορα Γκρέγκορυ, ὅστις διοργανώσας θίασον ἀπὸ ἐξήντα τέσσαρα πρόσωπα παρέστησε τὴν 17 Ὀκτωβρίου 1672 τὴν τραγικοκωμῶδιον Ἰσθῆρ καὶ Ἀλέξανδρος. Ἡ παράστασις ἐγένετο πρὸς πανηγυρικὸν ἑορτασμὸν τῆς ἀνακηρύξεως ὡς διαδόχου τοῦ Θεοδώρου Ἀλεξέγιεβιτς καὶ τῶν γενεθλίων τῆς τσαρόπαιδος Θεοδώρας, παρευρέθησαν δὲ εἰς αὐτὴν ἡ τσαρική οἰκογένεια ἐκτὸς τῆς αὐτοκρατείας καὶ τῶν θυγατέρων τῆς, αἱ ὁποῖαι παρακαλουθούσαν αὐτὴν ἀθέατοι ἀποπίσω ἀπὸ διχτυωτόν, οἱ ἄνθρωποι τῆς αὐλῆς, μεγιστᾶνες καὶ ἄλλο πλῆθος πολὺ. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ Γκρέγκορυ ἦτο ξένος, ἡ δημιουργία ἐθνικοῦ

θρησκευτικοῦ δράματος ἀνετέθη ἀργότερα εἰς τὸν διάσημον θεολόγον Συμεὼν Πολότακη, ὁ ὁποῖος ἔγραψε κωμῶδιον μὲ ὑπόθεσιν τὸν Ναβουχεδονόσορα καὶ τοὺς τρεῖς παῖδας καὶ τὸν ἀσωτον υἱόν. Ἀκόμα καὶ σήμερον εἰς τὴν Ρωσίαν δραματικοὶ συγγραφεῖς λαμβάνουν ὡς θέματα δραμάτων θρησκευτικὰς ὑποθέσεις, ὀνομάζουσι δὲ τὰ δράματα ταῦτα μυστήρια ἢ δρατόρια. Τοιουτοτρόπως ὁ πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἀποθανὼν μέγας δούξ Κωνσταντίνος Κωνσταντινοβιτς ἔγραψε τὸν βασιλέα τῶν Ἰουδαίων, ὁ ὁποῖος ἐπαρεστάθη μὲν ἐπὶ τῆς σκηνῆς, ἀλλὰ μόνον εἰς τὸ θέατρον τῶν ἀναχτόρων καὶ ἐνώπιον περιωρισμένου κύκλου ἀπὸ μέλη τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας, αὐλικούς καὶ λογίους, διότι ἡ ἐκκλησία δὲν ἔδωκε τὴν ἄδειαν νὰ παρασταθῇ δημοσίᾳ. Ἐπίσης ὁ Α. Πάπκωφ ἔγραψε δράμα μὲ ὑπόθεσιν τὴν νεκρὴν τοῦ ἀποστόλου Πέτρου κατὰ τοῦ μάγου Σίμωνος, τὸ ὁποῖον δὲν ἐπαρεστάθη μὲν, ἀλλὰ ἐμεταφράσθη εἰς εὐρωπαϊκὰς γλώσσας<sup>1</sup>.

## 13

Ἐπανερχόμεθα εἰς τὸ θέατρον τῶν Βυζαντινῶν. Ἔνεκα τῆς αὐστηρᾶς τυπικότητος τοῦ θρησκευτικοῦ δράματος ἴσως ἂν ἐνόμιζε κανένας ὅτι τοῦτο ἦτο παρωδία δράματος καὶ ὅτι οἱ ἠθοποιοὶ παριστάνοντες ἐπανελάμβαναν χωρὶς καμμίαν ἠθοποιίαν τοὺς λόγους τῶν προσώπων, ποὺ ὑπεκρίνοντο. Αὐτὸ εἶναι ἐν μέρει ἀληθινὸν μόνον προκειμένου περὶ τῶν παραστάσεων ἐκείνων, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦσαν μέρος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας. Καὶ τιαυταὶ ἦσαν συνήθως ὁ Νιπτῆρ καὶ ἡ Κάμιнос. Δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ ἴδιον καὶ εἰς τὰς παραστάσεις, αἱ ὁποῖαι ἦσαν αὐτοτελεῖς. Εἰς αὐτὰς οὔτε μὲ ἱεροτελεσίαν ἀρχίζαν

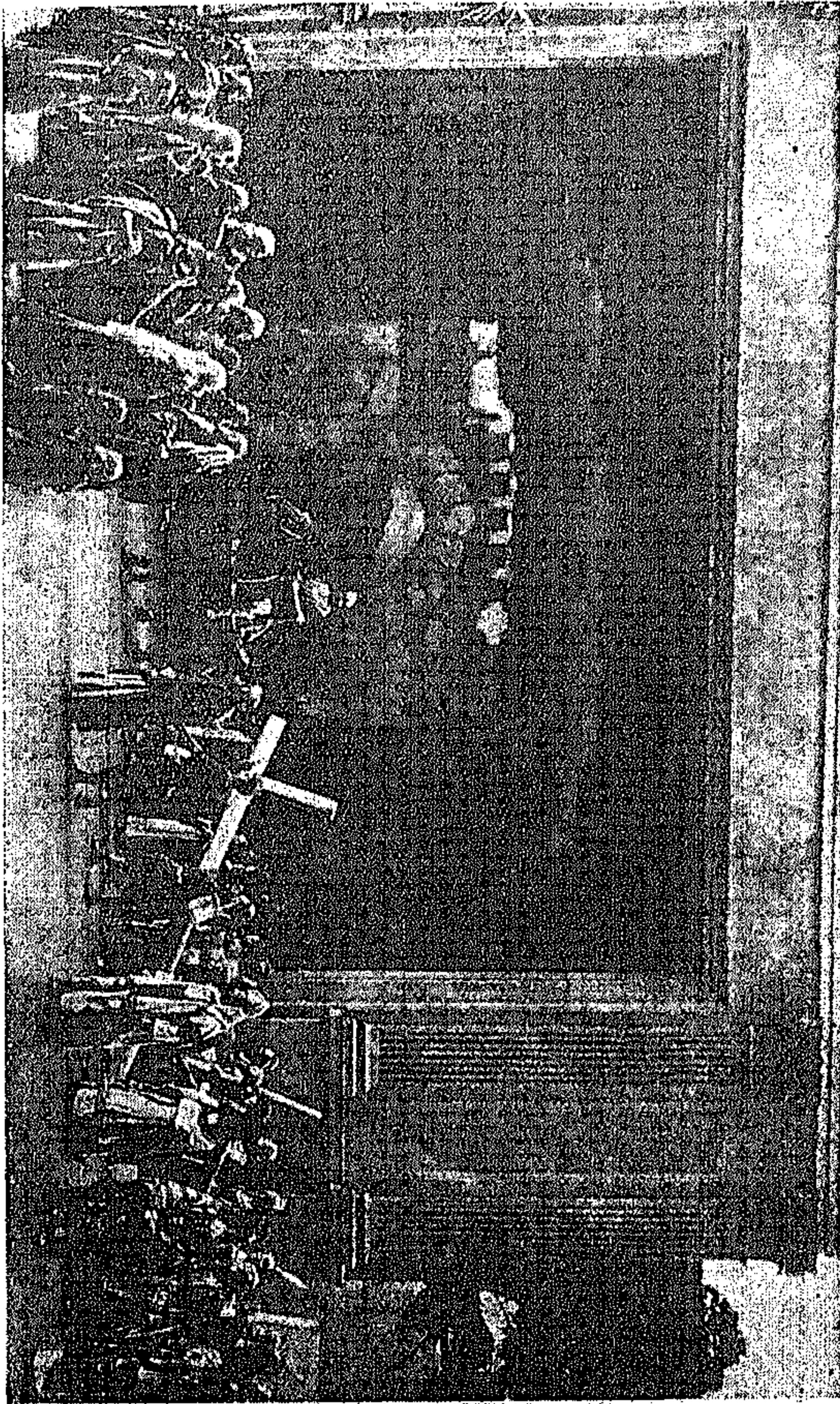
1 Παπαμυχ. 282

1 Παπαμυχ. 118 καὶ 282



καθώς εἰς τὰς πρώτας οὔτε μὲ τὸν συνηθισμένον τρόπον τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀκολουθιῶν ἐτελείωναν. Αὐταὶ ἦσαν παραστάσεις πραγματικοῦ θεάτρου. Πρῶτα πρῶτα μὲ μεγάλην προσοχὴν ἐγένετο ἡ ἐκλογὴ τῶν ἠθοποιῶν ποὺ ἢ ἀ ἤμποροῦσαν νὰ ὑποκριθοῦν καλὰ τὰ πρωτότυπα πρόσωπα. Ἐπειτα μὲ πολλὴν ἐπιμέλειαν ἐγένετο καὶ ὁ μετασχηματισμὸς αὐτῶν, δηλαδὴ ἡ περιβολὴ ἐνδυμασίας καταλλήλου πρὸς παράστασιν τῶν προσώπων τοῦ Χριστοῦ, τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν ἄλλων ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν. Ταῦτα μᾶς εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὰς ὁδηγίας ποὺ ὑπάρχουν εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς σκηνοθετικῆς διατάξεως τοῦ Παλατίνου κώδικος. «Ὁφείλεις σὺ ὁ κρατῶν τὴν παροῦσαν διάταξιν καὶ μέλλων ἐπιτάσσειν τοῖς λοιποῖς ἵνα πρὸ τῆς κατάρξεως τῆς ὑποθέσεως καταστήσῃς κατὰ τάξιν τὰ πράγματα, ἅπερ χρήζεται ἡ τοιαύτη δουλεία, καὶ ἔχειν τὰ πάντα ἔτοιμα, ἵνα, ὅταν γένηται ἡ χρῆσις ἐνὸς ἐκάστου, εὐρίσκηται παρευθὺς εὐτρεπισμένον καὶ ἔτοιμον, εἴθ' οὕτως εἰσελθεῖν κατ' ἴδιον μετὰ καὶ τῶν συνυπαργῶν τῶν τοιούτου ἔργου καὶ μετασχηματῆσαι ἕκαστον πρὸς τὰ ὀφειλόμενα πρόσωπα ἀπὸ τε τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν λοιπῶν ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν, ὡσαύτως καὶ Ἰουδαίων καὶ τῶν λοιπῶν. Ὁφείλεις δὲ ἐκλογὴν ποιῆσαι τῶν προσώπων καὶ καταστήσαι τοιαῦτα πρόσωπα τὰ δυνάμενα ὑποκρίνεσθαι καὶ μιμεῖσθαι τὰ πρωτότυπα πρόσωπα... καὶ παραγγεῖλαι αὐτοῖς τοῦ μὴ πρὸς γέλωτα καὶ ἐμπαιγμὸν μετέρχεσθαι τὰ πράγματα, ἀλλὰ μετὰ φόβου Θεοῦ καὶ εὐλαθείας καὶ προσοχῆς μεγάλης. Καὶ ἄς προσέχωσιν ἵνα μὴ προσκόπτῃ ἢ περικόπτῃ ὁ εἰς τὸν ἕτερον καὶ γίνηται σύγχυσις, ἀλλ' εἰς ἕκαστος προστασσόμενος ὅταν ἐνδέχηται καὶ ἄς λέγῃ ἢ ἄς ἐρωτᾷ ἢ ἄς ἀποκρίνηται μετὰ προσοχῆς. Ἄλλως δὲ μηδὲ ποιῆτι ἐκ τῶν μετασχηματισθέντων ἢ λέγῃ τι τῶν κινούντων τοὺς

Εἰκ. 6. Ἀπὸ τὰς παραστάσεις τοῦ Ὀμηροφωροῦ. Ὁ Χριστὸς φέρεται εἰς τὸν Πολυθῶν (σελ. 108)





θεωροῦντας πρὸς γέλωτα, ἀλλὰ πρὸς θαῦμα καὶ ἐκπληξιν τὰ πάντα γενέσθω».

Ἄφοῦ ἐγένετο ἐκλογή τῶν καταλλήλων ἠθοποιῶν, ἄρα ἔχομε ἀσχέτως πρὸς τὴν θρησκευτικὴν ἱεροπρέπειαν καὶ σοβαρότητα τῶν παραστάσεων καὶ ἠθοποιῶν, δηλαδή ἐκδήλωσιν συναισθημάτων χαρᾶς, λύπης, οἴκτου, ὀργῆς, θαυμασμοῦ κ.τ.λ. Τοῦτο φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰς ὁδηγίας ποῦ παρεμβάλλονται μεταξὺ τῶν διαφόρων ἐπεισοδίων τῶν δραμάτων. Οὕτω λόγου χάριν γὰρ ν' ἀναφέρωμε μερικὰ παραδείγματα, εἰς τὴν Ἔγερσιν τοῦ Λαζάρου, ὅταν ἡ Μαρία πέφτῃ εἰς τὰ πόδια τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ λέγει «Κύριε, εἴαν ἦσουν ἐδῶ, δὲν ἤθελε πεθάνει ὁ ἀδελφός μου», ὁ Χριστὸς συγκινεῖται καὶ ταρασσεται καὶ δακρύζει. Εἰς τὴν Βαΐφόρον οἱ μαθηταὶ τοῦ Χριστοῦ ἀκολουθοῦντες αὐτὸν πορευόμενον εἰς Ἱεροσόλυμα ἐπὶ ὄνου διαρκῶς ψιθυρίζουν ἀναμεταξύ τους θαυμάζοντες τὴν ταπείνωσιν τοῦ διδασκάλου. Εἰς ἄλλην πρᾶξιν τοῦ ἰδίου δράματος ὁ Χριστὸς εἰσελθὼν εἰς τὸν ναὸν καὶ ἰδὼν ἐκεῖ ἀνθρώπους νὰ πουλοῦν καὶ ἀγοράζουσαν πρόβατα καὶ βόδια καὶ περιστέρια καὶ ἄλλα ζῶα καὶ πράγματα ἀγαναχτεῖ, ἀνατρέπει καὶ σπάζει τὰ τραπέζια καὶ μεμαστίγι διώχνει ὅλους ἀπεκεῖ. Εἰς τὸ δράμα τῆς Τραπεζῆς ἐνῶ ἡ ἁμαρτωλὴ γυναῖκα κλαίει καὶ ὀδύρεται καὶ ἀλείφουσα με πολυτιμον μύρον τὰ πόδια τοῦ Χριστοῦ τὰ σκουπίζει κατόπιν με τὰ μαλλιά της, οἱ μαθηταὶ καὶ πρὸ πάντων ὁ Ἰούδας ἀγαναχτοῦν γὰρ τὴν ἀπώλειαν τοῦ μύρου. Εἰς τὸ δράμα τῆς Προδοσίας ὁ Πέτρος βγάζει μαχαίρι καὶ κόπτει τὸ ἀφτί ἐνὸς ὑπηρέτου, ὁ ἴδιος δὲ εἰς τὸ δράμα τῆς Ἀρνήσεως μετανοήσας γὰρ τὴν ἀρνήσιν τοῦ διδασκάλου του χύνει πικρὰ δάκρυα. Κατὰ τὴν ἀνάκρισιν τοῦ Χριστοῦ ὑπὸ τοῦ Καϊάφα οὗτος ξεσκίζει τὰ φορέματά του, διότι τάχα ἐβλαστήμησε ἐκεῖνος, κατὰ δὲ τὴν δίκην ἐνώπιον τοῦ Πιλάτου οἱ Ἑβραῖοι ἀγαναχτοῦν κατὰ τοῦ ὑπαλλήλου τοῦ ἡγε-

μόνος, διότι ἔβαλε κατὰ γῆς τὸ φακίολι του γὰρ νὰ πατήσῃ ὁ Χριστὸς χάριν τιμῆς πρὸς αὐτόν, τρίζουσαν δὲ τὰ δόντια κατὰ τοῦ Νικοδήμου, διότι με θάρρος ὑπερασπίζεται τὸν Χριστόν. Εἰς τὴν Σταύρωσιν αἱ γνωσταὶ τοῦ Χριστοῦ γυναῖκες τὸν ἀκολουθοῦν ἐνῶ τὸν πηγαίνουν οἱ στρατιῶται εἰς τὸν Γολγοθᾶν καὶ διαρκῶς κλαίουσαν, κοντὰ εἰς τὸν σταυρὸν κλαίει ἀπαρηγόρητα ἡ μητέρα του καὶ πάλιν μητέρα καὶ μυροφόροι μοιρολαγοῦν κατὰ τὸν ἐνταφιασμόν. Κατὰ δὲ τὴν ἀνάστασιν οἱ μὲν φύλακες τοῦ τάφου στρατιῶται πέφτουν ἀπὸ τὸν φόβον εἰς τὴν γῆν σὺν μισοποθαμένοι, αἱ δὲ μυροφόροι με φόβον καὶ δειλίαν πλησιάζουσαν εἰς τὸν τάφον γὰρ ν' ἀλείψουσαν με μύρα τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ.

Ἄπ' ὅλ' αὐτὰ ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἠθοποιία εἰς τὸ θρησκευτικὸν θέατρον τῶν Βυζαντινῶν δὲν ἦτο καθέλου παραμελημένη. Ἐπομένως δὲν εἶναι ἀπολύτως ὀρθὴ ἡ γνώμη τοῦ βυζαντινολόγου Millet ὅτι τὸ θρησκευτικὸν δράμα δὲν ἦτο τίποτε ἄλλο παρὰ μία ἄφρωνος μιμητικὴ παράστασις χωρὶς ν' ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὸ κείμενον οἱ παριστάνοντες, ἀλλὰ καὶ χωρὶς νὰ εἰποῦν καμμίαν λέξιν τῶν προσώπων, τὰ ὅποια ἐπαρίσταναν, ἦτο δηλαδή ἓνα σύμβολον, τὸ ὅποιον συνῴδευε ἀπλῶς καὶ ἐξωράιζε τὸν ψαλλόμενον ὕμνον ἢ τὸ ἀναγινωσκόμενον κείμενον χωρὶς νὰ τὸ μεταβάλλῃ εἰς παράστασιν θεατρικὴν. Ὁ Millet ὅταν τὰ ἔγραφε αὐτὰ ἔειχε ὑπ' ὄψιν μόνον τὸ τυπικὸν τῆς Καμίνου καὶ τὰ τυπικὰ τῆς ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων, τὰ ὅποια περιέχουσαν τὴν τελετὴν τοῦ Νιπτῆρος καὶ μερικὰς ἄλλας μιμητικὰς πράξεις εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀκολουθίαν τῶν παθῶν τοῦ Χριστοῦ. Χωρὶς ἄλλο δὲν θὰ ἐξέφερε τοιαύτην γνώμην, ἂν ἐγνώριζε τὴν σειρὰν τῶν δραμάτων τοῦ Παλατίνου κώδικος, τὴν ὁποίαν ἐδημοσίευσεν ὁ Λάμπρος καθ' ὃ ἔτος (1916) ἔγραφε

ἐκεῖνος τ' ἀνοιτέρω. Ἐδῶ ἔχομε πραγματικὰς θεατρικὰς παραστάσεις καὶ ὄχι τυπικὰς διατάξεις ἐκκλησιαστικῶν ἀκολουθιῶν καὶ τελετῶν.

## 14

Εἶναι βέβαιον ὅτι αἱ παραστάσεις ἐγίνοντο ἐντὸς τῶν ναῶν ἢ εἰς τοὺς νάρθηκας καὶ τοὺς περιβόλους αὐτῶν, ἀλλ' ὅμως καὶ σκηνὴ κατεσκευάζετο καὶ ἡ σκηνοθεσία ἦτο πάντοτε σύμφωνος εἰς ὅλας τὰς λεπτομερείας τῆς πρὸς τὸ παριστανόμενον δράμα μεταβαλλομένη φυσικᾶ. Κάθε φορὰ ἀναλόγως τῶν διαφορῶν πράξεών του. Εἰς τὸ θρησκευτικὸν θέατρον τῶν Εὐρωπαϊκῶν ἡ σκηνὴ ἦτο χωρισμένη ἐνίοτε εἰς τρεῖς ὁροφάς. Ἡ μέση παρίστανε τὴν γῆν, ἡ ἄνω τὸν οὐρανὸν καὶ ἡ ὑποκάτω τὸν "Ἄδην<sup>1</sup>. Ἄν καὶ δὲν ἔχομε μαρτυρίας ὅτι καὶ τῶν Βυζαντινῶν ἡ σκηνὴ εἶχε τοιαύτην διαίρεσιν, ἐν τούτοις ὅμως ἠμπορεῖ κανένας νὰ τὴν υποθέσῃ, ἀφοῦ οἱ Εὐρωπαῖοι ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς παρέλαβαν τὰς θρησκευτικὰς παραστάσεις. Ἄλλως τε τοιαύτη διαίρεσις ἦτο ἀναγκαία κατὰ τὴν παράστασιν τῶν παιδῶν, τῶν ὁποίων ὡς γνωστὸν μία πράξις ἦτο καὶ ἡ κάθοδος εἰς τὸν "Ἄδην. Δὲν ἔλειπαν δὲ καὶ τὰ μηχανικὰ μέσα πρὸς παραγωγὴν φυσικῶν φαινομένων ἢ παράστασιν ἄλλων ἐπεισοδίων. Οὕτω εἰς τὴν ἀνάστασιν εἰδικὸν μηχανήμα ἐχρησίμευε γιὰ νὰ παραχθῇ κρότος καὶ βροντὴ, εἰς τὴν παράστασιν τῶν τριῶν παιδῶν μὲ μηχανήμα κατεβάζετο ἄγγελος εἰς τὴν κάμιγον, εἰς δὲ τὴν ἀγάληψιν τοῦ προφήτου Ἡλία ἐμφανίζετο ἀνωθεν ἄρμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀνέβαινε οὗτος καὶ ἀνελαμβάνετο. Πολλὴ ὁμοιότης θὰ ὑπῆρχε μεταξὺ τοῦ ἄρματος τοῦ Ἡλία καὶ τοῦ ἄρματος τῆς Μηδείας εἰς τὸ ὁμώνυμον δράμα τοῦ Εὐριπίδου.

1 Κυριακ. 2, 308

## 15

Αἱ καλλιόλου πληροφορίαι μας περὶ τοῦ θεάτρου, ὅσον καὶ ἂν εἶναι ἀτελεῖς, μᾶς ἀναγκάζουν νὰ διαφωνήσωμε πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης Συμεὼν ἀκριβῶς κατὰ τὸ πρῶτον ἡμῶν τοῦ Ἰῆσου αἰῶνος, διότι εἰς τὸ σύγγραμμά του κατὰ πασῶν τῶν αἰρέσεων λαμβάνει ὡς ἀφορμὴν καὶ τὰ θρησκευτικὰ δράματα γιὰ νὰ ψέγῃ τοὺς Λατίνους ὡς καινοτομοῦντας<sup>1</sup>. Καὶ ἔχει μὲν δίκαιον γὰρ τὸ κάμῃ αὐτὸ προκειμένου περὶ τῆς παραστάσεως τῶν μυστηρίων εἰς τὰς κοινὰς πλατείας καὶ τὰς τριόδους τῶν πόλεων, διότι ἀληθινὰ ἢ ἀπομάκρυνσις τῶν θρησκευτικῶν παραστάσεων ἀπὸ τοῦ ναοῦ συνετέλεσε πολὺ εἰς τὸν ἀσπιδὴ ἐκφυλισμὸν καὶ τὴν ἐξαχρείωσίν τους, τοὺς κατακρίνει ὅμως καὶ γιὰ ἄλλα πράγματα, γιὰ τὰ ὅποια δὲν ἔχει δίκαιον. Ὡς παραδείγματα δὲ ἀναφέρει ὁ ἴδιος τὴν παράστασιν τοῦ εὐαγγελισμοῦ καὶ τῆς σκυρώσεως. Καὶ εἰς μὲν τὸν εὐαγγελισμὸν ἄλλος μὲν ὑπεκρίνετο τὴν Μαρτῖν, ἄλλος τὸν ἄγγελον, ἄλλος τὸν Θεόν, τὸ δὲ ἄγιον πνεῦμα ἐπκρίστανεν μὲ περιστέρι, τὸ ὁποῖον ὑπεδέχετο εἰς τοῦς κόλπους τῆς ἢ ὑποτιθεμένης Μαρτῖν. Εἰς δὲ τὴν σκυρῶσιν ἕνας κοινὸς ἄνθρωπος ἐπαρίστανε τὸν Χριστόν, ἀντὶ δὲ τοῦ φυσικοῦ αἵματος ἔτρεχε ἀπὸ τὰ καρφωμένα χέρια καὶ πόδι καὶ τὸ πληγωμένον πλευρὸν αἷμα ζώου μέσα ἀπὸ χοληδόχου κύστιος, τὰς ὁποίας ἐγέμιζαν πρωτύτερα καὶ προ-ἀρμῶσαν τεχνικᾶ εἰς τὰ μέρη τοῦ σώματος ποῦ ἐπρόκειτο νὰ πληγωθῶν. Τοῦς ψέγει ἐπίσης, διότι κριστάνοντες οἱ ἡθοποιοὶ ἔβαζαν ξένα φορέματα καὶ ξένα μαλλιά, λ. χ. εἰς τὸν εὐαγγελισμὸν ὁ ἡθοποιὸς ποῦ ὑπεκρίνετο τὸν Θεὸν ἔβαζε ψεύτικα

1 Migne 155, 112 κῆ.



ἄσπρα γένεια καὶ ἄσπρα μαλλιά. "Ὅλ' αὐτὰ ὁ Συμεὼν τὰ νομίζει ἀλλότρια τῆς χριστιανικῆς εὐλαθείας. "Ἄν δέ, ἐξακολουθεῖ λέγων ὁ Συμεὼν, θέλουν καὶ οἱ Λατῖνοι γὰρ μᾶς κατηγορήσουν ἑμᾶς τοὺς ὀρθοδόξους γιὰ τὴν Κάμινον, θὰ πάη χαμένος ὁ κόπος τους, διότι ἑμεῖς δὲν κείομε κάμινον, ἀλλὰ λαμπάδας ἀνάδομε μέσα εἰς τὴν κάμινον καὶ θυμίαμα εἰς τὸν Θεὸν προσφέρομε κατὰ τὴν συνήθειαν καὶ ἄγγελον εἰκονίζομε κατεβαίνοντα καὶ δὲν στέλνομε ἄνθρωπον μὲ μορφὴν ἀγγέλου.

"Ἄλλ' ἑμεῖς γνωρίζομε ἤδη ὅτι καὶ εἰς τὴν βυζαντινὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν σταύρωσιν ὁ ἠθοποιὸς ποὺ ἐπαρίστανε τὸν Χριστὸν ἐσταυρώνετο καὶ μὲ τὴν λόγχην τὸν ἐχτυποῦσαν εἰς τὸ πλευρόν, ἀπόπου ἔτρεχε σύμφωνα μὲ τὴν εὐαγγελικὴν διήγησιν αἷμα καὶ νερό, τὸ ὁποῖον βέβαια δὲν ἔτρεχε ἀπὸ τὸ ἰδικόν του σῶμα, ἀλλ' ἀπὸ κάποιαν φούσκαν, τὴν ὁποίαν ἐγέμιζαν ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ ὑγρὰ χωρισμένα ἐσωτερικῶς τεχνικὰ καὶ προσάρμοζαν πρωτότερα εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο τοῦ σώματος. "Ἄν δέ ἐγίνετο καὶ ἡ παράστασις τοῦ εὐαγγελισμοῦ, ὁμοίως θὰ ἔκαμναν καὶ ἐδῶ οἱ ἠθοποιοί, τὸ δὲ ἅγιον πνεῦμα κατ' ἀνάγκην θὰ τὸ ἐπαρίσταναν μὲ περιστέρι σύμφωνα ἄλλως τε καὶ μὲ τὴν διήγησιν τοῦ εὐαγγελίου, ὅπου εἰς ἄλλην περίστασιν μὲ τὴν μορφὴν αὐτὴν ἐπαρουσιάσθη. Γνωρίζομε δὲ ἀπὸ τὸν Παλατῖνον κώδικα ὅτι αἱ μεταμορφώσεις τῶν ἠθοποιῶν ἦσαν συνήθεις καὶ ἀπαράιτητοι. ἀπὸ δὲ τὸν Βαλσαμῶνα μαθαίνομε ὅτι μερικοὶ κληρικοὶ μετεμορφώνοντο εἰς μερικὰς ἑορτὰς μὲ διάφορα προσωπεῖα καὶ ἄλλοτε μὲν ἔμπαιναν εἰς τοὺς ναοὺς μὲ στρατιωτικὰς ἐνδυμασίας καὶ ξίφη, ἄλλοτε δὲ ἀποτελοῦσαν πομπὴν ὡς μοναχοὶ ἢ καὶ ὡς ζῶα τετράποδα<sup>1</sup>. Καὶ ἦτο πολὺ φυσικὸν τοῦτο. Ἀφοῦ ἐγίνετο παράστασις θεατρικὴ, αἱ ὑποκριταὶ εἴτε λαϊκοὶ εἴτε κλη-

ρικοὶ ἔπρεπε κατ' ἀνάγκην γὰρ φοροῦν ἰδιαίτερα σκηρικὰ φορέματα. Πῶς θὰ ἐπαριστάνετο ὁ Χριστὸς ἢ ὁ Πέτρος ἢ ὁ Νικόδημος καὶ οἱ ἄλλοι ποὺ ἐφοροῦσαν τὴν ἐθνικὴν ἐνδυμασίαν τῶν Ἑβραίων; Μὲ ἐνδυμασίαν τῶν Βυζαντινῶν; "Ὅχι βέβαια. Μᾶς πληροφορεῖ δὲ ὁ Βαλσαμῶν ὅτι ταῦτα συνέβαιναν κατὰ συνήθειαν πολὺ παλαιάν, ὥστε κανένας ἀπ' ἐκείνους ποὺ εἶχε ἐρωτήσει δὲν ἐγνώριζε γὰρ τοῦ εἰπῆ ἀποπότε ἐπεκράτησε αὐτή. Ἀπὸ τὸν ἴδιον ἐπίσης μαθαίνομε ὅτι ὀλίγα χρόνια πρωτότερα εἶχε καταργηθῆ ἕνα θεατρικὸν ἔθιμον, καθ' ὃ τὴν 2ῃ Ὀχτωβρίου ἑορτὴν τῶν ἁγίων νοταρίων Μαρκιανοῦ καὶ Μαρτυρίου ἐγίνετο διὰ μέσου τῆς ἀγορᾶς κάποια θεατρικὴ παρέλασις ἀπὸ τοὺς νοταρίους παιδοδιδασκάλους, οἱ ὁποῖοι ἐφοροῦσαν προσωπεῖα σκηρικὰ. Τῆς παρελάσεως αὐτῆς δυστυχῶς δὲν γνωρίζομε λεπτομερείας. Ἐπίσης μᾶς εἶναι ἀγνωστον εἰς ποίαν περίστασιν καὶ τί παριστάνοντες οἱ κληρικοὶ μετεμορφώνοντο ὅτε μὲν εἰς στρατιώτας ἢ μοναχοὺς, ὅτε δὲ εἰς ζῶα τετράποδα. Πιθανιώτατα πρόκειται περὶ καρναβαλικῶν ἑορτῶν τῆς πρωτοχρονιάς, ἂν δὲ τοῦτο συμβαίη, εἶναι ἄλλο ζήτημα ποῦ δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει ἐπὶ τοῦ προκειμένου. Τοῦτο μόνον παρατηροῦμε ὅτι ἡ μεταμόρφωσις εἰς ζῶα ἐσώθη μέχρι τῶν ἡμερῶν μας ὡς λείψανον τῶν βυζαντινῶν συνηθειῶν, μεταμόρφωσις ὅμως ὄχι κληρικῶν, ἀλλὰ λαϊκῶν. Εἰς τὸν Πόντον τοῦλάχιστον καθόσον ἐνθυμούμεθα ἀπὸ τὰ παιδικὰ μας χρόνια τὴν νύχτα τῆς πρωτοχρονιάς οἱ λεγόμενοι μωμέροι, ἦτοι μασκαράδες μεταμορφωμένοι εἰς διάφορα πρόσωπα καὶ σχήματα, οἷον διαβόλου, νύφης, τράγου, ἀρκαούδας καὶ ἄλλων περιήρχοντο τὰς οἰκίας καὶ ἐντὸς αὐτῶν ἔκαμναν συντόμους παραστάσεις.

Τώρα ἕμως γεννᾶται ἡ ἀπορία, πῶς πρέπει γὰρ ἐξηγήσωμε τὰς κατηγορίας τοῦ Συμεὼν κατὰ τῶν Λατίνων; Θὰ ὑποθέσωμε ὅτι ἐπίτηδες ἀποσιωποῦσε θεατρικὰς συνηθείας τῶν Βυζαντινῶν

<sup>1</sup> Ράλλ. Σύν.: 2, 451

γιὰ νὰ ἔχη λόγους νὰ κατακρίνη τοὺς Λατίνους γιὰ τὰ ἴδια πράγματα: "Ὅχι βέβαια. Ὁ Συμεὼν ἦτο ἀνώτερος τοιούτων εὐτελῶν παθῶν. Ἐγινε ἀπλούστατα θῦμα τῆς ἀγνοίας του εἴτε διότι εἰς τὰς ἡμέρας του ἔπαυσαν αἱ θεατρικαὶ παραστάσεις εἴτε διότι ἐγένοντο μὲν κάπου, ἀλλ' αὐτὸς δὲν τὰς ἐγνώριζε καὶ γιὰ τοῦτο μόνον τὴν παράστασιν τῆς Καμίνου ἀναφέρει ὅτι ἐγένετο. Καὶ αἱ δύο ὑποθέσεις εἶναι πιθαναί, ἴσως ὅμως πιθανιώτερα ἢ πρώτη.

Ἐν τῷ θρησκευτικῷ θεάτρῳ εἶχε καὶ τοὺς ἐχθροὺς του. Αὐτὸ μαρτυροῦν αἱ σφοδραὶ κατακρίσεις τοῦ Βαλσαμῶνος καὶ τοῦ Κεδρηνοῦ<sup>1</sup>. "Ὅλοι οἱ πατριάρχαι καὶ οἱ ἐπίσκοποι δὲν θὰ τὸ εὐνοῦσαν, ὑποθέτομε, καθὼς τὸ εὐνόησαν καὶ ἐπροστάτευσαν ὁ Θεοφύλακτος, ὁ Κηρουλλάριος καὶ ὁ ἐπίσκοπος Εὐχαΐτων Ἰωάννης. Ἐν ἑναντίῳ του πόλεμον μιᾶς μερίδος τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ κλήρου μαρτυρεῖ καὶ τὸ γεγονός ὅτι αὐτὸ ὑπῆρξε μία ἀπὸ τὰς κυριωτέρας κατηγορίας κατὰ τοῦ Κηρουλλαρίου, ἕνεκα τῶν ὁποίων ἐξέπεσε αὐτὸς ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸν θρόνον<sup>2</sup>. Ὁφείλομε λοιπὸν νὰ πιστέψωμε ὅτι μικρὸν κατὰ μικρὸν κατηργήθη ἔκτος τῶν παραστάσεων τῆς Καμίνου καὶ τοῦ Νιπτῆρος. Ἐκ τούτων ἢ πρώτη ἐγένετο μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς Bertrand de la Broquière, ὅστις τὸν 15ον αἰῶνα περιηγήθη τὴν Ἀνατολήν, εἶδε εἰς τὴν Κωνσταντινουπόλιν ὀλίγα ἔτη πρὸ τῆς ἀλώσεως τὴν παράστασιν, εἰς τὴν ὁποίαν παρευρέθη καὶ ὁ αὐτοκράτωρ μαζί με τὴν αὐτοκράτειραν<sup>3</sup>. Ἡ δευτέρα ἐξακολουθεῖ νὰ γίνεται καὶ σήμερα καθὼς ἤδη μᾶς εἶναι γνωστὸν ταχτικὰ μὲν εἰς τὰ Ἱερο-

σόλυμα καὶ τὴν Πάτριον, κάποτε δὲ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Μέχρι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἐγένετο καὶ εἰς τὴν Μάδουτον<sup>1</sup> καὶ εἰς τὴν μονὴν τοῦ Προδρόμου παρὰ τὴν Καισάρειαν, ὅπου συνήθως εἶχε τὴν ἔδραν τοῦ ὁ μητροπολίτης τῆς ἐπαρχίας ἐκείνης. Φαίνεται δὲ ὅτι εἰς παλαιότερους χρόνους, μετὰ τὴν ἄλωσιν ἐννοεῖται, εἶχε μεγαλυτέραν ἔκτασιν ἢ συνήθεια τῆς παραστάσεως καθὼς ἤμπορεῖ κανένας νὰ συμπεράνη ἀπὸ ἕνα τυπικὸν τῆς σκηνοθετικῆς διατάξεως, τὸ ὅποιον ἐξεδόθη εἰς τὴν Βενετίαν τὸ 1771 γιὰ τὴν καθολικὴν χρῆσιν τῶν ἀρχιερέων νὰ τὸ ἔχουν αὐτὸ ὡς ὁδηγὸν τῆς τελέσεως τοῦ Νιπτῆρος κάθε ἔτος. Ὁ λόγος γιὰ τὸν ὅποιον ἢ μὲν παράστασις τῆς Καμίνου ἐπέζησε περισσότερο ἀπὸ τὰς ἄλλας, ὁ δὲ Νιπτῆρ γίνεται καὶ σήμερα, εἶναι ὁ ἐξῆς. Αἱ δύο αὐταὶ παραστάσεις εἶχαν χαραχτήρα κατ' ἐξοχὴν τελετουργικόν, διότι ἀποτελοῦσαν μέρος τοῦ ἐπισήμου τυπικοῦ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀκολουθιῶν, ἐνῶ αἱ ἄλλαι ἐγένοντο μὲν καὶ αὐταὶ κατὰ τὰς οἰκείας ἐορτάς, ἦσαν ὅμως αὐτοτελεῖς χωρὶς νὰ ἔχουν σχέσιν τελετουργικὴν πρὸς τὸ τυπικὸν τῶν ἀκολουθιῶν. Ἐντεῦθεν προήρχετο καὶ ἡ θεατρικὴ μορφή τους εἰς τὴν κυρίαν σημασίαν τῆς λέξεως. Αὐταὶ ἐσκανδαλίζαν τὰς συνειδήσεις ἐκείνων, οἱ ὅποιοι ἦσαν πολέμοι κάθε νεωτερισμοῦ εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα καὶ ἐπὶ τέλους μὲ τὴν συνεχῆ ἀντίδρασίν τους ἐκατίωρθισαν νὰ τὰς καταργήσουν ἐντελῶς.

## ΤΕΛΟΣ

<sup>1</sup> Ράλλ. Σύντ. 2, 451—Κεδρην. 2, 332 κέξ.

<sup>2</sup> Σάθ. 1στ, ρηδ, τπδ

<sup>3</sup> Legr. I, XXIV—Ροδοκανάκης ἐν Πανακοθήκῃ τοῦ 1915 σελ. 96

<sup>1</sup> Χειρόγραφον Λαογραφικοῦ Ἀρχείου ἀριθμ. 279 σελ. 226



## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

*Βιβλία και περιοδικά, εἰς τὰ ὅποια γίνονται παραπομπαὶ εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην.*

### 1) ΒΙΒΛΙΑ

- Εὐαγγέλια ἀπόκρυφα (ἔκδοσις Tischendorf ἐν Λειψία 1853).  
Χρυσόστομου Ὁμιλῆαι (Patrologia Migne).  
Θεοφάνης (ἔκδ. Βόννης).  
Κεδρητὸς (ἔκδ. Βόννης).  
Κωδινὸς Κουροπαλάτης (ἔκδ. Βόννης).  
Luitprandi episcopi Cremonensis Opera omnia Hannoverae 1839.  
Goar Εὐχολόγιον ἐν Βενετία 1730.  
Mr du Tillot Mémoires pour servir à l'histoire de la fête des fous, qui se faisoit autrefois dans plusieurs églises, à Lausanne et à Genève 1741.  
Ἡ Ἀκολουθία τοῦ Θεοῦ καὶ ἱεροῦ Νηπιῆρος Ἐνατίσιν 1771.  
Γ. Πάλλη καὶ Μ. Πυτλή Σύνταγμα Θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων Ἀθήνησι 1852.  
Πεντηκοστάριον ἐκκλησιαστικόν ἐν Βενετία 1856.  
Παρθκλητικὴ ἦτοι Ὀκτώηχος ἡ μεγάλη ἐν Βενετία 1858.  
Τριῦδιον ἐν Βενετία 1886  
Καρόλου Ὀδοφρ. Μυλλέρου Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας κατὰ μετάφρασιν ὑπὸ Α. Κυπριανοῦ ἐν Ἀθήναις 1868.  
Κ. Σάθα Ἱστορικὸν δοκίμιον περὶ τοῦ θεάτρου καὶ τῆς μουσικῆς τῶν Βυζαντινῶν ἐν Βενετία 1878.  
E. Legrand Bibliothèque Grecque Vulgaire Paris 1880.  
N. B. Φαρδύ Ἱστορία τῆς ἐν Κορινθῷ ἑλληνικῆς ἀποικίας ἐν Ἀθήναις 1888.  
Μπάρτ καὶ Χίρστ Δεξικὸν Ἐγκυκλοπαιδικὸν Ἀθήνησι 1890.  
Σ. Λάμπρου Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἐν Ἀθήναις 1892.  
Γ. Μιστριώτου Γραμματολογία ἑλληνικὴ ἐν Ἀθήναις 1894.

*A. Παπαδοπούλου Κεραμέως* Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σιχουολογίας ἐν Περουπόλει 1894.

*A. Dmitrievskij* Τοπικά Κίεβ 1895.

*A. Parmentier* Album historique Paris 1893.

*Κρουμβάχερ* Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς λογοτεχνίας μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Γεωργίου Σωτηριάδου ἐν Ἀθήναις 1897.

*A. Διομήδους Κυριακοῦ* Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἐν Ἀθήναις 1898.

*M. Γεδεών* Πατριαρχικοὶ Πίνακες ἐν Κωνσταντινουπόλει.

*A. Dmitrievskij* Εὐχαλόγια Κίεβ 1901

*Γρηγορίου Χ. Παπαμιχαήλ* Ἐκκλησία καὶ θέατρον ἐν Ἀλεξανδρείᾳ. [1916].

*Gabr. Millet* Recherches sur l'Iconographie de l'évangile Paris 1916

*L. Préhler* L'art chrétien Paris 1918.

*Πολυδώρου Παπαχριστοδοῦλου* Θρακικὲς ἠθολογίαις Ἀθήνα 1924.

## 2) ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Ἔστια Ἀθηναίων.

Νέα Σιών Ἱεροσολύμων.

*Vizantijskij Vremennik* (Βυζαντινὰ Χρονικά) Περουπόλεως.

Πανακοθήκη Ἀθηναίων.

Νέος Ἑλληνομνημίων ὑπὸ Σ. Λάμπρου ἐν Ἀθήναις.

Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια Κωνσταντινουπόλεως.

Παρθενῶν Ἀθηναίων.

## ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

σελ. 27 στίχ. 20 ἀντὶ: καὶ τῆς Κασσάνδρας γράφει: καὶ ἐκ τῆς Κασσάνδρας

σελ. 34 στίχ. 27 ἀντὶ ἀνάγκη γράφει: ἀνάγκη

» 35 » 24 » αὶ » καὶ

» 38 » 1 » Κα » Καὶ

» 94 ἢ ὑποσημ. 1 ἀνήκει εἰς τὴν σελ. 93



ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΣΙΔΕΡΗ  
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΝΕΑΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ 1925

Ἀθάνα Γ. Δέκα Ἐρωτες	Δρ. 15.—
Γκόλφη Ρήγας Στὸ Γύρισμα τῆς Ρίμας	» 8.—
Δημητρακοπούλου Η. Τὸ Μυστικὸν τοῦ Βοσπόρου (Τόμοι 3)	» 30.—
» Δούκισσα τῆς Πλακεντίας	» 20.—
» Τζέννη Θεοτόκη	» 20.—
» Ἡ Θεοφανὴ	» 20.—
» Ἡ Ζωὴ τοῦ Θανάτου	» 20.—
» Ἡ Σιδηρᾶ Διαθήκη	» 20.—
Δραγούμη Ἰουλίας Στὸ νησί τους	» 15.—
Δροσίνη Γ. Ὁ Μάριμα Δήμος	» 12.50
Προβελεγγίου Α. Ἐμπρὸς στὸ ἄπειρο	» 10.—
Παπακρηστοδούλου Πολ. Θρακικὲς Ἐθνογραφίαι Α'	» 12.50
» » » Β'	» 15.—
Τυμφορδοῦ Ἡ Ὠραία τοῦ Πέραν	» 20.—
Ἐδγάρδου Πέου Ὁ Χρυσοκάρυβος	» 12.50
Γκουίντο Ντὰ Βερόνα Ἐκείνη ποὺ δὲν πρέπει ν' ἀγα- πιέται	» 25.—
Herchenbach Gobat Μισόλδα καὶ ἄλλα διηγήματα	» 12.50
Bordeau Henry Ἡ Γιαμιλέ (μυθιστόρημα)	» 15.—
Φαλτάιτς Κ. Οἱ παραστρατημένοι	» 15.—
Μωλφόρδ II. Ὁ Θάνατος καταργεῖται	» 10.—
Μάξ Νορδάου Τὰ κατὰ Συνθήκην ψεῦδη	» 20.—
Σιεγκεβίτς Σ. Quo Vadis	» 20.—
Τουργένιεφ Ἰβάν Κλάρα Μίλιτς	» 15.—
Σανδῶ Ἰουλίου Ἡ Μαγδαληνὴ	» 12.50
Μαργκερίτ Β. Ἡ Γκαρόν	» 30.—
Ριόπέν Ζ. Ἡ Πεταλοῦδα καὶ ἡ Φλόγα	» 7.56
Τσεχώφ Α. Αἴθουσα 6	» 10.—
Ψυμπυδέδου Ἐρως ἀδελφῶν	» 7.50

P. DECHARME

**ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ**

ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΣ  
ΑΔ. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ

ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Τιμὴ ὁλοκλήρου τοῦ ἔργου	» 150.—
Διὰ τοὺς προπληρώνοντας	» 135.—
Τιμὴ ἐκάστου τεύχους	» 20.—

ΝΕΑ ΕΡΓΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΔΡΟΣΙΝΗ

Ἔρση μυθιστόρημα	» 15.—
Φωτέρὰ Σκοτάδια ποιήματα (Ἔκδ. Β')	» 10.—
Κλειδὰ Βλέφαρα ποιήματα (Ἔκδ. Β')	» 10.—
Πύρινη Ρομφαία ποιήματα	» 10.—
Θὰ Βραδιάζει ποιήματα	» 12.50
Ἡ Πεντάμορφη αισθηματικὴ μελέτη	» 12.50
Τὰ Ὠραιότερα Δημοτικὰ δίδυχα ἐκλογή	» 12.50

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΟΥΔΙΟΥ ΒΕΡΝ

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ—ΒΡΑΒΕΥΘΕΙΣΑ ΥΠΟ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΚΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ

Τὰ ὠραιότερα βιβλία τοῦ κόσμου. Τὰ τερπνότερα καὶ διδακτικώτερα μυθιστορήματα τῶν παιδιῶν, μεταφρασμένα εἰς ὅλας τὰς γλώσσας τοῦ πολιτισμένου κόσμου. Ἡ Ἑλληνικὴ ἔκδοσις εἶναι τυπωμένη ἐπὶ χάρτου ἀρίστης ποιότητος καὶ κοσμεῖται μὲ εἰκόνας καλλιτεχνικωτάτας, ὁμοίας ἀκριβῶς πρὸς τὴν πολυτελεῖ ἔκδοσιν τῶν Παρισίων.

Ἀπὸ τῆς Γῆς εἰς τὴν Σελήνην	ἄδειον δρ. 25.—	χρυσῶδ.	40—
Περὶ τὴν Σελήνην . . . . .	ἄδειον δρ. 25.—	χρυσῶδ.	40—
Ροβῦρος ὁ κατακτητὴς . . . . .	ἄδειον δρ. 25.—	χρυσῶδ.	40—
Ἡ σχολὴ τῶν Ροβινδῶνων . . . . .	ἄδειον δρ. 25.—	χρυσῶδ.	40—
Ὁ λαχὸς ὑπ' ἀριθμὸν 9,672 . . . . .	ἄδειον δρ. 25.—	χρυσῶδ.	40—
Αἱ μέλαινα Ἰνδία . . . . .	ἄδειον δρ. 25.—	χρυσῶδ.	40—
Τῆραι β Ρόδων καὶ β Ἄγγλ. . . . .	ἄδειον δρ. 25.—	χρυσῶδ.	40—
Τὰ πεντακόδια ἑκατομύρια . . . . .	ἄδειον δρ. 25.—	χρυσῶδ.	40—
Ὁ Σανδελλῶν . . . . .	ἄδειον δρ. 25.—	χρυσῶδ.	40—
Ὁ Μεδνεβρινδὸς ἄστὴρ . . . . .	ἄδειον δρ. 25.—	χρυσῶδ.	40—
Ὁ Δεκαπενταετὴς πλοίαρχος . . . . .	ἄδειον δρ. 40.—	χρυσῶδ.	60—
20,000 λεῖγαι ὑπὸ τὴν θάλασσαν . . . . .	δρ. 40.—	χρυσῶδ.	60—

ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΝ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ἐτήσιον εἰκονογραφημένον Ἐθνικὸν Δημοσίευμα

ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΩ 1922

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Ι. Ν. ΣΙΔΕΡΗ

ΠΑΙΔΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

- Ο ΜΙΚΡΟΣ ΠΡΟΣΚΟΠΟΣ Μ. Τ. Μομφρεάτου.
- ΣΤΗΝ ΚΟΖΑΝΗ ὑπὸ Ἰουλίας Δραγούμη, πρωτότυπα διηγήματα ἐκ τῶν πολέμων 1912—1913 εἰκονογραφημένα.
- ΟΛΟΙ ΜΑΖΙ ὑπὸ Ἰουλίας Δραγούμη, μικρὰ παιδικὰ διηγήματα.
- Ο ΒΑΤΤΑΧΟΣ ΠΟΥ ΒΑΡΙΕΤΑΙ ὑπὸ Ἰουλ. Δραγούμη, διάφοροι ἱστορίαι διὰ παιδιά.
- Ο ΜΠΑΡΜΠΑΛΗΜΟΣ ὑπὸ Γ. Δροσίνη, διηγήσεις ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως.
- ΤΟΝ ΚΑΙΡΟ ΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΟΚΤΟΝΟΥ ὑπὸ Π. Σ. Δέλτα. Δύο τόμοι, ἔκδοσις εἰκονογραφημένη.
- ΠΑΡΑΜΥΘΙ ΧΩΡΙΣ ΟΝΟΜΑ ὑπὸ Π. Σ. Δέλτα. Τερπνότερα ἀναγνώσματα μὲ εἰκονογραφία.
- ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ ὑπὸ Π. Σ. Δέλτα. Διήγημα ἱστορικὸν εἰκονογραφημένον.
- ΜΥΘΟΙ καὶ ΘΡΥΛΟΙ ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Σ. Δέλτα, πρωτότυπα μυθολογικὰ διηγήματα.
- ΤΟ ΠΑΙΔΙΟΝ ΤΩΝ ΛΑΣΩΝ, τερπνὸν διήγημα ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ, μὲ εἰκόνας.
- Ἡ ΜΑΡΙΑ ἢ τὸ Ἀνθοφόρον κάνιστρον, μὲ εἰκόνας.
- Ἡ ΜΙΚΡΑ ΚΑΛΥΒΗ ΤΟΥ ΛΑΣΟΥΣ, μετάφρασις ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ.
- Ο ΑΙΜΙΛΙΟΣ, κατὰ μετάφρασιν ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ ὑπὸ Βαρμπᾶ.
- Ο ΜΙΚΡΟΣ ΕΜΠΟΡΟΣ, κατὰ μετάφρασιν ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ ὑπὸ Βαρμπᾶ.
- Ἡ ΜΙΚΡΑ ΔΑΩΠΗΞ καὶ ἄλλα διηγήματα εἰς νέαν ἔκδοσιν.
- ΠΑΡΑΜΥΘΙΑ ΤΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΓΡΙΜΜ εἰς νεωτάτην ἔκδ., ἐπὶ καλοῦ χάρτου.
- ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΧΑΛΙΜΑ τὰ καλύτερα Ἑλληνικὰ παραμύθια κατ' ἐκλογὴν Γεωργίου Δροσίνη.
- Ο ΠΕΡΣΕΥΣ Μυθολογικὸν διήγημα ὑπὸ Μ. Κωνσταντινίδου.
- ΟΘΗΣΕΥΣ μυθολογικὸν διήγημα ὑπὸ Μ. Κωνσταντινίδου.
- ΠΑΙΔΙΚΗ ΛΥΡΑ ὑπὸ Ἰωάννου Πολέμη Ἐκλογὴ ποιημάτων, μονολόγων καὶ διαλόγων.
- ΠΑΡΑΜΥΘΙΑ ΑΝΔΡΕΣΕΝ κατὰ μετάφρασιν Δ. Βικέλα.
- ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΒΗΜΑΤΑ ὑπὸ Ἰ. Πολέμη. Πρωτότυπα ποιήματα.
- Ο ΓΥΡΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΙΑΣ ὑπὸ Αρ. Κουετίδου.



ΣΕΙΡΑ 100 ΩΦΕΛΙΜΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

- |                                    |  |
|------------------------------------|--|
| 1. Ο Ούριανός.                     | 51. Άποταμειώσεις  |
| 2. Η Έκκλησία μας.                 | 52. Ο Κασνός.  |
| 3. Η Γη του πυρός.                 | 53. Η Σουηδία.   |
| 4. Ο Άνθρωπος και το σώμα του.     | 54. Το Ψάρεμα.   |
| 5. Τα όφελιμα κτηνά της Ελλάδος.   | 55. Ιστορία της μετάξης.   |
| 6. Ο Σιμασιώτης.                   | 56. Ηράκλειος.   |
| 7. Ο Ύλαος κόμης.                  | 57. Ιστορία της Έκκλησίας.   |
| 8. Τα καθήκοντα του πολίτου.       | 58. Τα Μεταλλεία.  |
| 9. Ο μικρός Πλούταρχος, μέρος Α'.  | 59. Έκ των ήθικων του Πλουτάρχου.                                  |
| 10. Η Εύρωπη κατά τον 19ον αιώνα   | 60. Ημερολόγιον Έσσημίου.  |
| 11. Ο Κύρ Σίμος.                   | 61. Η Μακροβιότης.   |
| 12. Η Άγοραιοί των Αθηνών.         | 62. Συλλογαί Φυσικής Ιστορίας.                                     |
| 13. Αι Μιλίσσαι.                   | 63. Η Ίταλία.  |
| 14. Η Αγγλία.                      | 64. Τα Θηρία.  |
| 15. Πλοιοί, ζωή και κίνησης.       | 65. Πειράματα Φυσικής.   |
| 16. Τα Έλληνικά γράμματα.          | 66. Άσπιτος υίος.  |
| 17. Νοσηματα και μικρόβια.         | 67. Η Όρμισς.  |
| 18. Ο Γεωγράφος.                   | 68. Ο μικρός Κτηνοτρόφος.  |
| 19. Ο Κολομβός.                    | 69. Η Εύτυχία.   |
| 20. Ο μικρός Πλούταρχος, μέρος Β'. | 70. Γεωλογία.  |
| 21. Ο Χαρακτήρ.                    | 71. Ο Ίουστινιανός.  |
| 22. Η Μικαίλα Βικτωρία.            | 72. Γυμναστική.  |
| 23. Οδηγός της οικοδομητοίνης.     | 73. Ο Πεσταλότης.  |
| 24. Ο Έθνικός πλοΐτης, μέρος Α'.   | 74. Η Γη.  |
| 25. Μήτρες της επιστήμης.          | 75. Οι Τυρλαί.   |
| 26. Η Ρωσία.                       | 76. Οι Άγώνες.   |
| 27. Ο Έθνικός πλοΐτης, μέρος Β'.   | 77. Έορταστής.   |
| 28. Ο Μέγας Άλέξανδρος.            | 78. Η Φοματίωσις.  |
| 29. Το Δένδρον.                    | 79. Η Τομή του Ύουξ.   |
| 30. Ιστορία ενός πλοΐτου.          | 80. Άδισκρ. Διογένης ο Ρωμανός.                                    |
| 31. Αι Πρώται βοήθειαι.            | 81. Ο μικρός Κτηνίατρος.   |
| 32. Ο μικρός Πλούταρχος, μέρος Γ'. | 82. Το Άλις.   |
| 33. Άνέκδοτα ζώων.                 | 83. Ο Κοραΐς.  |
| 34. Τα Άνθη.                       | 84. Το έργον του Παστέρ.   |
| 35. Ηενιαμίν Φραγκλίνος.           | 85. Η Ζωγρημική.   |
| 36. Ο Βίος του Ίησου Χριστού.      | 86. Ο Κυνιγός.   |
| 37. Αι Όρνιθες.                    | 87. Άμερική και Άμερικανοί.  |
| 38. Αι Γειτόνιασμα.                | 88. Η Έλαια.   |
| 39. Το Γάλα.                       | 89. Ναυτική υγιεινή.   |
| 40. Οι Άργοναυται.                 | 90. Αι Θρησκείαι.  |
| 41. Ο Καθαρός ήθερ.                | 91-93. Ο Καπιδιστρίας (διπλοδυ)                                    |
| 42. Οι Τρεις Μεγάλοι Τεράρχαι.     | 93. Το Έμπόριον.   |
| 43. Οι Μονάρχαι.                   | 94. Έθνικαί εθνεργεταί.  |
| 44. Ο Οίνος.                       | 95. Τα Λουτρά.   |
| 45. Το Κράτος του πλούτου.         | 96. Τα Έλλην. γράμματα κατά τους<br>χρόνους του Χριστ. Έλληνισμοθ. |
| 46. Ούλιστητων.                    | 97. Ο Λαχυνόκηπος.   |
| 47. Ο Μεταξοσκώληξ.                | 98. Χροναί. της Άρχαίας Ιστορίας.                                  |
| 48. Άνακαλύψεις του 19ου αιδνος.   | 99. Χρον. της Μεσαιων. και Ν. Ιστορ.                               |
| 49. Το Βρέφος.                     | 100. Άπάνθισμα των έργων Βιβλία.                                   |
| 50. Φρειδερίκος ο μέγας.           |  |

Τιμάται έκαστον τεύχος 60λ.

ΥΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΤΑΞΙΑΝ ΤΗΣ Α. Μ. ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣΗΣ ΣΟΦΙΑΣ  
ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΔΙΑΔΟΧΗΝ ΩΦΕΛΙΜΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΑΨΟΣ Δ. Κ. ΕΣΣΕΛΙΓΓ

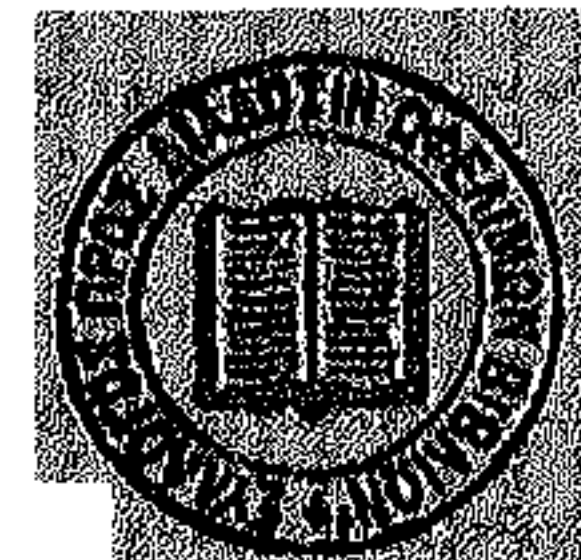
BYZANTION

ΚΑΙ

BYZANTINOS ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΣ Σ. Κ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ  
ΚΑΘΗΚΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΚΑΘΟΡΙΣΤΑ ΔΕΥΤΕΡΑ



ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΠΩΛΗΣΙΣ  
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΣΙΑΔΕΡΗ  
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΑΡΑΧ. 2.20

ΔΡΟΣ Δ. Κ. ΕΣΣΕΛΙΓΓ

# ΒΥΖΑΝΤΙΟΝ

ΚΑΙ

# ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΣ

Σ. Κ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ

~~1923~~

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ



ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΠΩΛΗΣΙΣ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΙΩΑΝ. Ν. ΣΙΔΕΡΗ

46—'Οδός Σταδίου—46



# ΒΙΒΛΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΕΥΤΕΡΑ (641-1025)

ΟΙ ΜΕΓΑΛΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ—ΣΤΕΡΕΩΣΙΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΕΚΘΕΣΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΑΙ κατακτήσεις τοῦ Ἰσλάμ — Ἡ Κωνσταντινούπολις ἀπειλεῖται. —  
Τὸ ἕκτοσθον πῦρ. — Οἱ Βούλγαροι. — Ἐσωτερικαὶ ταραχαί. — Με-  
γαλοκτηματικὴ ἀριστοκρατία τῆς Μικρῆς Ἀσίας. — Λέων ὁ Ἰαυ-  
ραξ. — Τὰ θέματα. — Εἰκονομαχία — Οἱ Ἕλληνες μοναχοί. — Ἀ-  
ναθεώρησις τῆς νομοθεσίας. — Κατάστασις τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυ-  
σμοῦ. — Ἀναστήλωσις τῶν εἰκόνων. — Μεθόδιος καὶ Κύριλλος  
ἀπόστολοι τῶν Σλαύων. — Μακεδονικὴ δυναστεία. — Λέων ὁ Σοφὸς  
καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Πραφυρογέννητος. — Ὁ αὐτοκράτωρ καὶ αἱ  
τελεταὶ τῆς Δύλης. — Νικηφόρος ὁ Φωκᾶς' στρατιωτικὴ τέχνη.  
— Αὔξησις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μοναστηρίων — Βασίλειος Β' ὁ  
Βουλγαροκτόνος — Οἱ μεγάλοι γαιοκτῆται — Βάπτισις Βλαδιμή-  
ρου. — Αἱ συμβουλαὶ τοῦ Κεκαυμένου. — Γνώμαι του περὶ τοῦ  
αὐτοκράτορος καὶ τοῦ κλήρου.

Ἀκριβῶς καθ' ἣν ἐποχὴν οἱ Πέρσαι, οἵτινες ἐπὶ αἰῶνας  
εἶχον ἀπειλήσῃ καὶ τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς Ῥωμαίους, ὀρι-  
στικῶς ἐνικῶντο, ὁ δὲ Ἡράκλειος περιήρχετο εἰς τὴν ἀκμὴν  
τῆς δόξης του, καὶ ὁ νικητῆς καὶ οἱ ἠττημένοι ἐλάμβανον  
παρ' ἑνὸς ἔθνους τὸ ὅποσον ἀμφοτέρωι καταφρόνουν παράδο-  
ξον διάγγελμα, τὸ ὅποσον κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκεῖνην δὲν ἠδύ-  
νατο νὰ μὴ προξενήσῃ τὴν ἐντύπωσιν ἀφελοῦς ἀλαζονείας. Τὸ  
διάγγελμα ἐξέφραζε τὴν εὐχὴν ὅπως καὶ ὁ Ἕλλην βασιλεὺς καὶ

ὁ Πέρσης ἀσπασθῶσι τὴν νέαν θρησκείαν ἣν ἐκήρυττεν ὁ Μωάμεθ.

Ὁ ἀσθενέστερος τῶν δύο ἡγεμόνων ἀπεκρίθη ὅτι ἐν εὐθέτω χρόνῳ θὰ ἐδέσμευε δι' ἀλύσεων τὸν νέον προφήτην. Ὁ Βυζαντινός, συνετώτερος καὶ ἰσχυρότερος, ἐπεμψε πρὸς αὐτὸν δῶρα πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ νὰ προσεταιρισθῇ νέον σύμμαχον, καὶ προσεποιήθη ὅτι δὲν εἶχεν ἀντιληφθῆ τὸ θεολογικὸν ζήτημα. Οὕτε ὁ Ἕλληγ οὕτε ὁ Πέρσης εἶχον κατανοήσῃ τὴν σοβαρότητα τοῦ πράγματος, οὐδὲ ἔταν κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος σπεῖρα Μουσουλμάνων εἰσέβαλεν εἰς τὴν Συρίαν.

Ἀλλὰ μετὰ τινα ἔτη ὁ διάδοχος τοῦ Μωάμεθ, ὁ Ἀβοῦ-Βελίρ, ἐπεμψεν ἰσχυρὸν στράτευμα εἰς τὴν ῥωμαϊκὴν ἐπαρχίαν τῆς Ἀσίας· τὸ παραμεθόριον φρούριον τῶν Βόστρων ἔπεσε διὰ προδοσίας εἰς τὰς χεῖρας τῶν πολεμίων, τὸ δὲ ἐπόμενον ἔτος (635) ἐκυριεύετο ἡ Δαμασκός. Τότε μόνον ἀντελήφθησαν οἱ Βυζαντινοὶ πόσον ἦτο σοβαρὸς ὁ νέος κίνδυνος. Ὁ Ἡράκλειος μετέβη αὐτοπροσώπως εἰς τὴν ἀπειλουμένην χώραν ἡγούμενος μεγάλης στρατιᾶς, ἀλλ' ἡ ὁρμὴ τῶν Ἀράβων ἦτο ἀκάθεκτος, ὁ δὲ αὐτοκράτωρ ὑπέστη ἐπανεπιλημμένας ἡττας. Καὶ κατώρθωσε μὲν νὰ σώσῃ ἐκ τῆς Ἱερουσαλήμ «τὸ τίμιον καὶ ζωοποιὸν ξύλον τοῦ Σταυροῦ», ἀλλ' ἡ πόλις ἠναγκάσθη μετ' ὀλίγον νὰ παραδοθῇ, καὶ ἡ Παλαιστίνη ὀλόκληρος ἀπωλέσθη. Μετὰ τῆς αὐτῆς ταχύτητος κατεκτήθη καὶ ἡ Αἴγυπτος, οὕτως ὥστε κατὰ τὸ 641, ὅτε ἀπέθανεν ὁ Ἡράκλειος, ἡ Συρία ὀλόκληρος κατελθετο ὑπὸ τῶν Μουσουλμάνων, ἐκ δὲ τῆς Αἰγύπτου μόνον ἡ Ἀλεξάνδρεια ἀνθίστατο ἀκόμη. Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἡ τελευταία στρατιὰ τοῦ Χοσρόου τῆς Περσίας κατεστράφη καὶ τὸ Περσικὸν βασίλειον ὑπετάγη.

Ὅλιγα παραδείγματα παρέχει ἡ ἱστορία κατακτήσεως τόσον ταχείας. Δὲν ἄρκει δὲ ὅπως ἐξηγήσῃ τὴν ταχύτητα ταύτην

μόνος ὁ ἥρωϊσμός τῶν Ἀράβων διότι καὶ οἱ Ἕλληνες ἐμάχοντο ἀνδρείως καὶ ἀντέτασσον εἰς τὴν φανατικὴν καταφρόνησιν τοῦ θανάτου τῶν ἀντιπάλων των τὴν στρατιωτικὴν αὐτῶν πειθαρχίαν καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν ἐνέργειαν τῶν στρατηγῶν των. Ἀλλ' ἡ δυσαρέσκεια τοῦ λαοῦ τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Συρίας ὑπεβλήθη τοῖς Ἀράβας. Ὁ Ἡράκλειος δὲν εἶχε δυνηθῆ νὰ ἀποδώσῃ ἄλλως τὰ μεγάλα ποσὰ τὰ ὅποια ἐδανείσθη παρὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν μοναστηρίων, εἰμὴ διὰ τῆς ἐπιβόλης βαρείας φορολογίας εἰς τὰς κατακτηθείσας ἐπαρχίας, αἵτινες ἐπλήρωνον ἀκριβὰ τὴν τιμὴν ἣν δὲν εἶχον φιλοδοξήσει, τοῦ νὰ ἀνήκωσιν εἰς τὸ ῥωμαϊκὸν κράτος. Ἦσαν δὲ καὶ λίαν χαλαροὶ οἱ δεσμοὶ οἱ συνδέοντες αὐτὰς πρὸς τὸ Βυζάντιον! Μέγα μέρος τῶν κατοίκων δὲν ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τοῦ κλήρου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς ἀνήκον εἰς τὸ ὀρθόδοξον πλήρωμα, ἡ δὲ λογικὴ ἀπόπειρα ἣν εἶχε κάμῃ ὁ Πατριάρχης Σέργιος ὅπως συμβιβάσῃ πρὸς τὴν ὀρθόδοξιαν τὴν μονοφυσιτικὴν αὐτῶν αἵρεσιν, παραδεχόμενος ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶχε μὲν δύο φύσεις, ἀλλὰ μίαν μόνον θέλησιν, ἀπέτυχε, διότι προσέκρουεν εἰς τὴν αὐστηρὰν προσήλωσιν εἰς τὰ ὀρθόδοξα δόγματα τῶν δυτικῶν καὶ τῶν βορείων τμημάτων τοῦ κράτους. Ἐκτὸς δὲ τούτου οἱ κάτοικοι τῆς Συρίας τοῦλάχιστον ἦσαν Σημίται μᾶλλον ἢ Ἕλληνες, ἀν καὶ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα εἶχεν ἐπικρατήσει καὶ ἐκεῖ, οἱ δὲ Ἀράβες κατακτηταὶ ἦσαν ἐπικεῖς δεσπότες ἀρκούμενοι εἰς μετρίαν φορολογίαν, κατὰ δὲ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἦσκον τὰς χριστιανικὰς ἀρετὰς πολὺ κάλλιον καὶ αὐτῶν τῶν χριστιανῶν. Ἐσεβάσθησαν καὶ τὰς ἐκκλησίας καὶ τὰς συναγωγὰς, ἐπέτρεψαν τὴν ἐλευθέραν ἐξάσκησιν τῆς λατρείας, μὲ τὴν διαφορὰν μόνον ὅτι δὲν ἠδύναντο οἱ χριστιανοὶ νὰ ἐπιδεικνύωσι δημοσίᾳ τὸν σταυρὸν, οὐδὲ νὰ κρατῶσι τὰ ξύλινα σήμαντρα, τὰ ὅποια τότε μετεχειρόζοντο



ἀντί κωδώνων. Καί κατά τοὺς δεινότερους ἀγῶνας ἐσέβοντο τὴν ζωὴν καὶ τὴν περιουσίαν τῶν πολιτῶν, καθὼς καὶ τῶν μακρὰν τῶν πόλεων ζώντων ἀναχωρητῶν, μόνον δὲ τοὺς ἱερεῖς ἠδύναντο νὰ θανατώνωσιν οἱ στρατιῶται. Ἐίχε δὲ πρὸς τούτοις ῥητῶς ἀπαγορεύσει ὁ Ἀβου-Βεκίρ τὴν δενδροτομίαν καὶ τὴν ζυφοκλοπήν, πράγματα συνήθη εἰς τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου.

Ὁ σχηματισμὸς ἐνὲς ἰσχυροῦ Ἀραβικοῦ κράτους ἀπετέλει κίνδυνον διαρκῆ διὰ τὸ μέλλον τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀλλ' ἡ δυναστεία τοῦ Ἡρακλείου παρήγαγε καὶ πολιτικούς ἀνδρας ἔχοντας συνείδησιν τῶν καθηκόντων των καὶ στρατιωτικοὺς δυναμένους νὰ ὑπερασπίζωσι τὴν πατρίδα. Ἄλλως δὲ κατ' ἀρχὰς ἡ εἰρήνη δὲν διαταράχθη πολὺ ἐπαισθητῶς. Αἱ κλεισώρειαι τοῦ Ταύρου καὶ πολὺ μᾶλλον αἱ ἐσωτερικαὶ διχόνοιαι τῶν Μουσουλμάνων παρεκώλυον τὴν πρόοδον αὐτῶν, τὰ σλαυικὰ φύλα τὰ ὅποια εἶχον εἰσχωρήσει εἰς τὴν χερσόνησον τοῦ Αἴμου ἔμενον ἡσυχὰ διὰ τῆς πληρωμῆς φόρου πρὸς αὐτά, ἐν Ἰταλίᾳ ὁ αὐτοκράτωρ Κώνστας ὁ Β' (642—668) ἐπολέμησεν αὐτοπροσώπως κατὰ τῶν Λομβαρδῶν, χωρὶς βεβαίως νὰ ἐπιτευχθῆ ὁ σκοπὸς αὐτοῦ, ἡ ἔξωσις δηλαδὴ τῶν Λομβαρδῶν ἐκ τῆς Ἰταλίας, ἀλλ' ὅπωςδήποτε διὰ τοῦ πολέμου ἐκείνου ἐστερεώθη ἡ ὑπεροχὴ τῆς αὐτοκρατορίας ἐν Σικελίᾳ ὅπου εἶχον καταφύγη πολλοὶ Ἕλληνες ἐκδιωχθέντες ἐκ τῆς Συρίας.

Ὁ υἱὸς τοῦ Κώνσταντα Κωνσταντῖνος ὁ Δ' (668—685) ἠναγκάσθη νὰ ἀγωνισθῆ δεινὸν ἀγῶνα ἐναντιὸν τοῦ πρώτου τῶν Ὀμμιαδῶν, τοῦ Μοαβία. Ἡ πρωτεύουσα ἐκινδύνευσεν ὁ στόλος τῶν Σαρακηνῶν εἰσεχώρησε διὰ τῶν Δαρδανελλίων καὶ συγχρόνως ἰσχυρὸν πεζικὸν στράτευμα ὑπεστήριξε τὰς ἐνεργείας τοῦ στόλου. Ἐπὶ τέσσαρα ἔτη διήρκεσεν ἡ πολιορκία ἡ ὅποια ἐφαίνετο ὅτι θὰ κατέληγε μὲ τὴν πτώσιν τῆς πόλεως, ἀλλὰ

καὶ πάλιν τὸ Βυζάντιον ἀντέστη ἐπιτυχῶς. Ἡ ὑπὸ τινος Σύρου γενομένη τελειοποίησις τῆς χρήσεως ἐνδὸς ἀπὸ αἰώνων γνωστοῦ μέσου ἀμύνης παρέσχεν εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς φοβερὸν ὄπλον ἐναντιὸν τῶν ἀραβικῶν πλοίων. Οἱ Βυζαντινοὶ ὤπλισαν πολυάριθμα πλοῖα δι' ἐμπρηστηρίων ἢ διὰ τηλεβόλων τὰ ὅποια ἐξεσφενδόνιζον τὸ βευστὸν πῦρ, τὸ ὅποτον τότε πρῶτον μετεχειρίσθησαν εἰς γενικὴν ἐπίθεσιν. Ἡ σύνθεσις τῆς ἐκρηκτικῆς ταύτης ὕλης, τῆς ἀρχαιοτάτης ἐξ ἔσον γινώσκωμεν, ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἔμενεν ἐντελῶς ἄγνωστος, διότι ἡ βυζαντινὴ κυβέρνησις, δεικνύουσα τοιοῦτοτρόπως τὴν καγιότητα αὐτῆς, κατώρθωσε μὲ ὄλην τὴν διαδοχὴν τῶν αὐτοκρατόρων καὶ τὰς παντοειδεῖς προσπάθειας τῶν κατασκόπων, νὰ φυλάξῃ μυστικὸν τὸν τρόπον τῆς κατασκευῆς αὐτῆς. Παρεῖχεν ἐνλίπε τὸ βευστὸν πῦρ καὶ εἰς τοὺς συμμάχους, ἀλλ' ἐφρόντιζεν ὥστε νὰ μὴ γίνηται γνωστὴ ἡ κατασκευὴ του. Πρὸ τοῦ δεκάτου αἰῶνος οὐδὲν ἐγγράφη περὶ τούτου, καὶ βραδύτερον δὲ αἱ περὶ αὐτοῦ εἰδήσεις ἦσαν λίαν ἀόριστοι. Σήμερον ἔμως ἠξεύρωμεν ὅτι τὸ βευστὸν πῦρ συτέκετο ἐκ θείου, νίτρου, πύσσης καὶ πετρελαίου. Ἐρρίπτετο δὲ ἢ κατὰ χωριστὰς ἀκτῖνας ἢ περικεκλεισμένον ἐντὸς διαθέρμων χειρβομβίδων ἐκσφενδονιζομένων διὰ καταπελτῶν. Ἐὸ ὕψος δὲν ἠδύνατο νὰ τὸ σέσση.

Ὅσον καὶ ἂν ἦτο φοβερὰ ἡ ἐπὶ τοῦ ἐχθρικοῦ στόλου ἐνέργεια τοῦ νέου τούτου μέσου τῆς καταστροφῆς, ἀδικοῦσι τοὺς Βυζαντινοὺς οἱ μετὰ τῶν πλειστῶν συγγραφέων ἀποδίδοντες μόνον εἰς αὐτὸ πᾶσαν τὴν ἐπιτυχίαν των κατὰ τῶν ἀνδρείων Ἀράβων. Ἀπόδειξις δὲ τούτου εἶναι ἡ μάχη ἣτις ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα καὶ τὴν καταστροφὴν τοῦ σαρακηνοῦ στόλου, καθ' ἣν ἐφονεύθησαν τριάκοντα χιλιάδες Ἀράβων. Ἐπῆλθε τριακονταετῆς ἀνακοχὴ, ὑπὸ τὸν ὄρον τοῦ νὰ πληρώσωσιν οἱ Ἀραβες βαρεῖαν πολεμικὴν ἀποζημίωσιν καὶ νὰ ἀποτείνωσιν εἰς τὸ ἐξῆς φόρον ὑπὸ τύπον ἐνιαυσίου δώρου.

‘Οπωσδήποτε όμως τὸ βυζαντινὸν κράτος δὲν ἀπηλλάγη ἀζημίωτον τοῦ πρὸς τοὺς Ἀραβὰς ἀγῶνος. Δὲν εἶδε μὲν πλεόν τὰ πλοῦτά των ἢ θάλασσα τοῦ Μαρμαρᾶ, ἀλλ’ ὅμως ὁ πόλεμος ἐξηκολούθησεν εἰς διάφορα σημεῖα τῆς ἐπικρατείας. Ἡ Κρήτη λόγου χάριν ἔμεινεν ὑπὸ τὴν ἀρχὴν τῶν Μουσουλμάνων, οἵτινες καὶ ἐκεῖ, ὅπως καὶ ἐν τῇ Συρία, ἐδείχθησαν εὐμενεῖς δεσπότες.

Ἄλλ’ αἱ μερικτὰ αὐτὰ ἦτται δὲν ἠδύναντο νὰ ἀμαυρώσωσιν εἰς τὰ ὄμματα τῆς χριστιανοσύνης τὴν λαμπρότητα τῆς νίκης τοῦ Βυζαντίου ἐναντῖον τῶν ἐχθρῶν τῆς ἀληθοῦς πίστεως. Τὸ πεπολιτισμένον μέρος τῆς Εὐρώπης ἐθεώρει πάντοτε τὴν γερὰν ῥωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν ὡς τὸ κατ’ ἐξοχὴν χριστιανικὸν κράτος, κατενόει δὲ τότε πολὺ μᾶλλον ἢ μετὰ ὀκτὼ αἰῶνας τὴν μεγάλην σημασίαν ἣν εἶχεν ἡ ἐπικράτησις τῶν ὑπερασπιστῶν τῆς κοινῆς πίστεως καὶ τοῦ κοινοῦ πολιτισμοῦ, διὰ τοῦτο δὲ ἐστάλησαν καὶ πρέσβεις ἐκ τῆς Δύσεως εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὅπως συγκαρῶσιν ἐκείνους οἵτινες ἀπέτρεψαν τὸν κίνδυνον τοῦ χριστιανισμοῦ.

Ἐν ᾧ ὁ αὐτοκράτωρ ὑπερήσπιζε τὸ κράτος ἐναντῖον τοῦ Ἰσλαμισμοῦ, ἐπεφάνη πρὸς τὰ βόρεια σύνορα μίαν νέα ἐχθρική δύναμις, τὸ βουλγαρικὸν βασίλειον. Οἱ Βούλγαροι, καταγωγῆς οὐρο-ἀλταϊκῆς κατώρθωσαν νὰ ἐνώσωσι τὰ διεσπαρμένα σλαυικὰ φύλα καὶ νὰ σχηματίσωσι μίαν ὁμοσπονδίαν, τῆς ὁποίας αὐτοὶ εἶχον τὴν ἡγεμονίαν. Ἦσαν δὲ κατ’ ἀριθμὸν ὀλιγώτεροι τῶν Σλαύων συμμάχων των, ὥστε σὺν τῷ χρόνῳ ἀπέβαλον καὶ τὴν ἰδίαν γλῶσσαν. Ὁ νέος ὅμως αὐτὸς λαὸς ἀπετέλεσεν ἀνεξάρτητον ἔθνος τὸ ὅποῖον ἔμελλεν ἐπὶ αἰῶνας νὰ ἀπειλῇ τὴν ἀνατολικὴν Ῥώμην. Ἐπὶ τοῦ παρόντος τὸ Βυζάντιον ἀφώπλισε διὰ δῶρων τοὺς νέους τούτους πολεμίους, διότι ἀντὶ πάσης θυσίας εἶχεν ἀνάγκην εἰρήνης.

Περὶ τὰ τέλη τοῦ βίου τοῦ Κωνσταντίνου Δ’ ἀποκατεστάθη

καὶ ἡ θρησκευτικὴ εἰρήνη διὰ τῆς ἕκτης οἰκουμενικῆς συνόδου ἦτις κατεδίκασε τὴν αἵρεσιν τῶν *Μονοθελητῶν*. Τῆς αἰρέσεως ταύτης βᾶσις ἦτο ἡ *μονοφυσικὴ αἵρεσις*, ἣτις ὅμως οὔτε ἀντεπροσωπεύετο πλέον οὔτε ὑπεστηρίζετο ἀφ’ ὅτου οἱ θερμότεροι αὐτῆς ὑπέρμαχοι, οἱ κάταικοι δηλαδὴ τῆς Συρίας καὶ τῆς Αἰγύπτου, ὑπήγοντο ὑπὸ τὸ κράτος τῶν Ἀράβων.

Τὰ πρῶτα εἴκοσι ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κωνσταντίνου Δ’ παρέχουσι μίαν συνοπτικὴν εἰκόνα τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας κατὰ τὴν κοινὴν περὶ τῆς ἱστορίας ταύτης ἀντίληψιν. Ὁ Ἰουστινιανὸς Β’, τύραννος ὡμός, ἐκθρονίζεται ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Λεοντίου, δεινομηθεὶς ὑπ’ αὐτοῦ καὶ ἐξορισθεὶς. Ἐν τῇ ἐξορίᾳ ζῶν ὡς βάρβαρος ἐν τῷ μέσῳ τῶν βαρβάρων προσεταιρίζεται ὀπαδοὺς καὶ ἐπανέρχεται εἰς τὰ βασίλεια. Βασιλεύει πάλιν ἐκεῖ ὡς τύραννος, ἕως οὗ φονεύεται ὑπὸ νέων συνωμοτῶν. Ἐν τῷ μεταξὺ παντοῦται ραδιούργια εἰς τὸ παλάτιον, ἐπαίσχυντος ἀποφυγῆ πολέμων διὰ πληρωμῆς χρημάτων πρὸς τοὺς ἐπιθρομεῖς, ἀπώλεια χωρῶν. Τοιαύτη εἶναι ἡ ζοφερὰ εἰκὼν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κατὰ τὴν περιόδον ἐκείνην.

Περὶ δὲ τὰ τέλη τῆς περιόδου τὸ κράτος σώζεται πάλιν, ὅπως μετὰ τοὺς τεταραγμένους χρόνους τοῦ Φωκά (μέρ. α’ σ. 61), ἀλλὰ τὴν ἀπελευθερώνει τὴν Ἀνατολὴν ἢ Καρχηδῶν, διότι τὴν Καρχηδόνα κατέχουσιν οἱ Σαρακηνοὶ ὁ σωτὴρ ἦρως ἔρχεται ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, εἶναι δὲ ὁ Λέων ὁ Ἰσαυρὸς (717—741).

Οἱ Ἀραβὲς καὶ μετὰ τὴν ἀποτυχίαν των πρὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως δὲν παρήτησαν τὰ κατακτητικὰ των σχέδια. Μετὰ τριάκοντα ἔτη ὁ Καλίφης Σουλεϊμάν παρέταξε στρατιὰν ὀγδοήκοντα χιλιάδων ἀνδρῶν, ἣτις διέδραμε τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, συγχρόνως δὲ στόλος ὀκτακοσίων πλοίων παρεσκευάσθη ὅπως ὑποβοηθῇ τὴν ἐνέργειαν τοῦ στρατοῦ. Ἐνόμιζεν ὅτι ὁ λιμὸς θὰ



ἐξηνάγκαζεν ἐπὶ τέλους εἰς παράδοσιν τὴν πόλιν τοῦ Κωνσταντίνου. Ἀλλὰ τὸν μὲν ἀποκλεισμένον κατώρθωνεν ἐκάστοτε νὰ λύη τὸ βευστὸν πύρ, αἱ δὲ τροφαὶ ἦσαν ἀφθονοί, ἐν ᾧ οἱ πολιορκηταὶ καὶ τροφῶν ἐστεροῦντο, ἦσαν δὲ καὶ ἐκτεθειμένοι εἰς δεινὸν παγετόν, κατὰ τοῦ ὁποίου οὔτε αἱ σκηναὶ οὔτε τὰ ἐνδύματα ἦσαν ἱκανὸν ἐπικούρημα. Αἱ βοήθειαι τὰς ὁποίας ἔλαβον κατὰ τὴν ἀνοιξιν οἱ Ἄραβες ἐχρησίμευσαν μὲν εἰς τὴν παράτασιν τῆς πολιορκίας, ἀλλ' ἄνευ τοῦ ποθῆτος ἀποτελέσματος, ὥστε κατὰ τὸ θέρος ἠδυνήθη ὁ Λέων νὰ μεταβάλῃ τὸν πόλεμον εἰς ἐπιθετικὸν κατὰ τῶν ἐξασθενησάντων πολεμίων. Κατενίκησεν αὐτοὺς καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν, θεωρήσαντας μέγα εὐτύχημα ὅτι ἠδυνήθησαν νὰ καταφύγωσιν εἰς ἀσφαλεῖς λιμένας μὲ τὸ ὑπολειπόμενον τριτημόριον μόνον τοῦ στρατεύματος.

Αἱ ἐπιδρομαὶ λοιπὸν τῶν Ἀράβων εἶχον ὀριστικῶς ἀνασταλῆναι. Ἐκτοτε συνέβησαν μὲν καὶ ἄλλαι ἐπιδρομαὶ, ἀλλ' ἂν ὁ κατὰ τοῦ Ἰσλάμ πόλεμος ἔμελλεν ἐπὶ αἰῶνας νὰ διαρκέσῃ, οὐδέποτε ὅμως πλέον ἐκινδύνευσεν ἡ ὑπαρξὶς τοῦ κράτους. Ὅτε ὁ Κάρολος ὁ Μαρτέλος κτετρόπωσε κατὰ τὸ 732 τοὺς Σαρακηνούς ἐν τῷ κέντρῳ τῆς Γαλλίας, ἀνέστειλε μὲν τὴν ἐσχάτην σοβαρὰν προσπάθειαν τῆς ἀπειλητικῆς αὐτῶν ἐπιδρομῆς, ἀλλ' ἤδη πρὸ δεκατεσσάρων ἐτῶν εἶχε θραυσθῆναι ἡ πρώτη καὶ βιαιοτάτη ὀρμὴ τῆς ἐκ τοῦ νότου ἐπικινδύνου ἐπιδρομῆς.

Ὁ Λέων ὁ Ἰσαυρὸς ὤφειλε τὸ στέμμα εἰς τοὺς ἀριστοκρατικοὺς οἴκους τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, οὓς εἶχε καταδιώξῃ ὁ προκάτοχός του. Οἱ μεγάλοι τῆς χώρας ἐκεῖνης γαιοκτήμονες εἶχον ἐπαναστατήσῃ κατὰ τοῦ δεσποτισμοῦ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει βασιλέως, καὶ τῇ βοήθειᾳ τῶν ἀσιατικῶν ταγμάτων, τῶν ἀρίστων τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ, εἶχον ἐγκαθιδρύσῃ ἐπὶ τοῦ θρόνου τὸν συμπατριώτην αὐτῶν Λέοντα. Ἀλλ' αἱ περιστάσεις ἦσαν τοιαῦται κατὰ τὴν ἀνάρρησιν τοῦ Λέοντος, ὥστε ἦτο

ἀνάγκη ἀληθινοῦ αὐτοκράτορος καὶ ὀργανωτοῦ ἐπιτηδείου νὰ δώσῃ νέαν δύναμιν καὶ εἰς τὸ στράτευμα καὶ εἰς τοὺς νόμους. Ὁ Λέων ἦτο τῆ ὄντι ἀντάξιός τῆς ἀποστολῆς ταύτης, καὶ ἂν ἔνεκα τῶν ἀπολυταρχικῶν αὐτοῦ τάσεων δὲν ἀνταπεκρίθη πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς πολιτικῆς μερίδος εἰς ἣν ἀνήκεν, οὐδεὶς ὅμως κριτῆς ἀμερόληπτος δύναται νὰ ἀρνηθῆ ὅτι αἱ νόμοι ὧν ὑπῆρξεν εἰσηγητής, καὶ μάλιστα οἱ ἀφορώντες εἰς τὰ τῆς θρησκείας, δὲν ἐνεπνεύσθησαν ὑπὸ τῶν ἰδεῶν μιᾶς τάξεως λογάδων ἀνδρῶν, ἧτις εὕρισκομένη μακρὰν ἀπὸ τοῦ διεφθαρμένου περιβάλλοντος τῆς αὐτῆς ἀπῆται γενικὴν μεταρρύθμισιν τῶν πραγμάτων τοῦ κράτους.

Μία ἐκ τῶν καινοτομιῶν τοῦ Λέοντος ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ δώσῃ εἰς τὸ κράτος περισσοτέραν δύναμιν ἀντιστάσιως· κατήργησε τὴν ὑπὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ εἰσαχθεῖσαν αὐστηρὰν διάκρισιν μεταξὺ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ τῆς στρατιωτικῆς δυνάμεως, καὶ ἀντικατέστησεν αὐτὴν διὰ νέου στρατιωτικοῦ ὀργανισμοῦ. Εἰς τὰς χώρας ἐκεῖνας αἰτίνας περισσότερον ἐκινδύνευσεν νὰ ἀποσπασθῶσιν ἀπὸ τοῦ κράτους, ἡ γραφειοκρατία εἶχεν ἤδη ἀντικατασταθῆναι διὰ τῆς στρατιωτικῆς ἀρχῆς, ἀλλ' ἡ μεταβολὴ αὕτη δὲν εἶχε ῥητῶς νομοθετηθῆναι. Οὕτω λόγου χάριν βλέπομεν εἰς τὰ δυτικὰ τμήματα τοῦ κράτους τοὺς ἀρχηγούς τοῦ στρατοῦ περιβεβλημένους πολλάκις διοικητικὰ ἀξιώματα. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Δ', ὅταν ἤρχισεν ὁ πρὸς τοὺς Ἄραβας ἀγὼν, ὅστις ἦτο ἀγὼν ζωῆς ἢ θανάτου, ἡ στρατοκρατία ἐπετάθη. Μόνον ὅμως ἐπὶ Λέοντος ἐκυρώθη νομίμως ὅ,τι πρότερον ἦτο ὑπέρβασις μόνον ἐξουσίας.

Αἱ μεγάλαι στρατιωτικαὶ διοικήσεις, ἧτοι τὰ στρατιωτικὰ σώματα, τὰ ὅποια βραδύτερον ὠνομάσθησαν θέματα, ἀπὸ τοῦδε καὶ εἰς τὸ ἐξῆς δὲν εἶναι μόνον ἀπλάτ στρατιωτικαὶ περιφέρειαι τοῦ κράτους, ἀλλ' αἱ διοικηταὶ αὐτῶν ἔχουσι

συγχρόνως και την πολιτικήν εξουσίαν, θέματα δὲ λέγονται αἱ περιφέρειαι τῆς πολιτικῆς διοικήσεως. Εἰς ἔθνος τὸ ἄποτον ἐπὶ αἰῶνας διαρκῶς και ἀνευδότης ἠγωνίζετο ἀναγκαῖα ἦτο ἡ παρατεταμένη αὕτη ἐφαρμογὴ μιᾶς καταστάσεως ἀντιστοιχοῦσης περίπου πρὸς τὸν στρατιωτικὸν νόμον. Τόσον δὲ ἦτο ἰσχυρὰ ἡ ὀργάνωσις αὕτη, ὥστε οἱ Ἄραβες ἀπέβαλον πλέον τὴν ἰδέαν τῆς κατακτῆσεως τοῦ κράτους και περιωρίσθησαν εἰς μικρὰς ἐπιδρομὰς πρὸς λεηλασίαν, αἵτινες ἐπανελαμβάνοντο κανονικῶς και καθ' ὠρισμένον σύστημα, ἀλλ' ἐπίσης συστηματικῶς ἀπεκρούοντο και ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, ὥστε οὐδέποτε κατέληγον εἰς διαρκῆ κατάκτησιν.

Ἡ ἔκτακτος ἐξουσία δι' ἧς περιεβλήθησαν οἱ στρατηγοί, γινόμενοι συγχρόνως και πολιτικοὶ διοικηταί, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἦτο ἐπίφοβος εἰς τὴν κεντρικὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει κυβέρνησιν, τὸ κακὸν ὅμως τοῦτο ἀντεσταθμιζέτο ὅπως δὴ πᾶσι διὰ τῆς ἐπιτευχθείσης οὕτως ἐνότητος ἐν τῇ διοικήσει. Βραδύτερον τὰ θέματα ὑποδιηρέθησαν και ἡ ἔκτασις αὐτῶν περιεστάλη, σκοπὸς δὲ και ἀποτέλεσμα τοῦ μέτρου τούτου ἦτο ἡ κατανομή τῆς ἐξουσίας, ἣτις ἀπέβαινε τοιοῦτοτρόπως ὀλιγώτερον ἐπιβλαβής.

Οἱ ἱστορικοὶ δι' ὧν γινώσκομεν τὰ κατὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Λέοντος και τῆς δυναστείας αὐτοῦ εἶναι σχεδὸν πάντες καλόγηροι· περιττὸν λοιπὸν νὰ εἴπωμεν ὅτι ἐκδηλοῦσι τὸ μίσος των ἐναντίον τοῦ αἰρετικοῦ βασιλέως, ὅστις κατὰ τὴν ἰδέαν των εἶχε φρονήματα Σαρακηνοῦ. Καὶ ὅμως και ἐξ ὧνων αὐτοὶ λέγουσιν ἐξάγεται ὅτι ὁ Λέων δὲν ἐνήργησεν ὡς δεσπότης ποθῶν νὰ ὑποτάξῃ τὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλ' εἰλικριτῶς προσεπάθησε νὰ ἀποκαθάρῃ και νὰ ἀνυψώσῃ τὴν θρησκείαν τοῦ λαοῦ.

Ὁ ἀναγινώσκων τοὺς Βίους τῶν Ἁγίων τῆς ἐποχῆς τοῦ Λέοντος λαμβάνει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὁ λαὸς ἐκεῖνος, ὅστις

ἐθεώρει ἑαυτὸν ὡς τὸν ὑπέρμαχον τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἦτο κατὰ βάθος εἰδωλολατρικὸς και μόνον τὸ ὄνομα εἶχε χριστιανικόν. Οὕτω λόγου χάριν ἐν Θεσσαλονίκῃ ἡ λατρεία τοῦ Ἁγίου Δημητρίου εἶχε ὑποσκελιστὴν τὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ, ὅτε δὲ ἡ πόλις εὗρίσκετο ἐν κινδύνῳ ὁ ἐγγώριος ἦρως, ὁ Ἅγιος Δημήτριος, διακηρύττει, ὅπως οἱ ἐγγώριοι δαίμονες τῆς ἀρχαίας θρησκείας, ὅτι ἡ ὑπαρξίς του συνδέεται ἀρρήκτως πρὸς τὴν τύχην τῶν συμπολιτῶν του. «Και ἐπεὶ καμὲ τῆςδε τῆς πόλεως κατέστησας φύλακα, λέγει πρὸς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, σὲ τὸν Δεσπότην μιμήσομαι· τὴν ψυχὴν μου ὑπὲρ τούτων θήσομαι και ἀπολλυμένοις ἀπολεσθήσομαι». Παρίσταται σωματικῶς και οἶονεὶ ζῶν ἐν τῷ μισῷ τῶν Θεσσαλονικέων, ὀφθαλμοφανῶς καθορώμενος ὄχι μόνον ὑπὸ τῶν χριστιανῶν, ἀλλὰ και ὑπ' αὐτῶν τῶν Ἰουδαίων. Περιβεβλημένος λευκὴν χλαμύδα πεζεύει τὸ πέλαγος και τύπτει διὰ τῆς βάρδου του τοὺς Σλαύους τοὺς εἰσελαύνοντας εἰς τὴν πόλιν. Τὸ συναξάριον δὲν ἀναφέρει καθ' ὅλου τὸν Θεὸν τὸν Πατέρα, ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ φοβερός κριτὴς τοῦ κόσμου, αὐστηρὸς ὅπως ὁ Ζεὺς ἢ ὅπως ἡ Μοῖρα, ὑπὸ τινος δὲ ἀρχιεπισκόπου μνημονεύεται οἶονεὶ νέα Ἁγία Τριάς, ὁ Χριστὸς, ὁ Ἅγιος Δημήτριος και τὸ Ἅγιον Πνεῦμα.

Αἱ λεπτομέρειαι αὗται, τὰς ὁποίας κατὰ τύχην γινώσκομεν περὶ τῆς Θεσσαλονίκης, ἐφαρμόζονται και εἰς τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ κράτους. Πανταχοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τῶν πολέμων και τῆς βαρβαρότητος, ἐπικρατεῖ μικρόνοια και δεινὴ δεισιδαιμονία. Ἀναμφιβόλως ὁ κληρὸς, ἐκτὸς ἴσως τῶν καλογήρων, οὐδέποτε ἐδίδαξεν ἢ ἐπίστευσε παραδοξολογήματα τόσον ἀντίθετα πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀλλ' εἶναι ὅμως ὅπως δὴποτε ὑπεύθυνος διὰ τὴν ἐπιβίωσιν ἢ τὴν ἀναγέννησιν ἐκείνην τῆς εἰδωλολατρίας. Διεκήρυξε πάντοτε διὰ τῶν



σοφῶν αὐτοῦ συγγραμμάτων, ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ ἀποθεῶνται οἱ ἄνθρωποι, ὅτι τὰ ἅγια λείψανα δὲν θαυματουργοῦσιν εἰμὴ εἰς δεδομένας περιστάσεις διὰ τῆς ἐπενεργείας τοῦ Παντοδυνάμου Θεοῦ, καὶ ὅτι δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ συγχέωνται αἱ εἰκό- νες τῶν ἁγίων πρὸς τὸν Θεὸν ἢ πρὸς αὐτοὺς τοὺς ἁγίους, ἀλλὰ δὲν ἐμερίμνησεν ἐπαρκῶς ὥστε ἡ διδασκαλία τῆς Ἐκ- κλησίας νὰ μὴ γεννᾷ παρεξηγήσεις εἰς τὸ πνεῦμα τῶν ἀπαι- δευτοτέρων λαϊκῶν. Ἐν ᾧ οἱ θεολόγοι ἐλεπτολόγουν συζη- τοῦντες περὶ τῆς σχέσεως τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος καὶ ἐξέπεμπον ἀναθέματα ἐναντίον ἀλλήλων ὁσάκις δὲν συνε- φώνουν περὶ τῆς θελήσεως τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν φανερώσεων αὐτῆς, ἄφινον νὰ συντάσσῃται ὁ λαὸς πρὸς ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν γνώμην, χωρὶς ἐπαρκῶς νὰ καταλαμβάνῃ οὔτε τὸ εἶδος οὔτε τὸ βάθος τῆς συζητήσεως καὶ νὰ ἐξακολουθῇ ἔχων τὰς παλαιὰς δεισιδαιμονίας ὑπὸ νέα ὀνόματα, λατρεύων ἀντὶ εἰδώ- λων θρόνματα τοῦ ξύλου τοῦ σταυροῦ ἢ ὀστᾶ ἁγίων. Ἀφ' ὅτου ἡ Ἐκκλησία παρεξτραπέυσα ἀπὸ τῶν ἀρχικῶν αὐτῆς βάσεων ὑπέστη τὴν γοητείαν τοῦ ἀτικτισμοῦ τῶν ἀνωτέρων τάξεων, ἐπενήργει μὲν ἀκόμη ἐπὶ τῆς φαντασίας καὶ τοῦ συ- ναισθήματος τοῦ λαοῦ, ἀλλ' οὐδεμίαν εἶχεν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς διανοίας αὐτοῦ. Αἱ ὀλίγαι ὑποχωρήσεις τῶν ὑμνογράφων δὲν ἴσχυον ὥστε νὰ μεταβάλωσι τὰ πράγματα.

Κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἡ Μικρὰ Ἀσία ἦτο μᾶλλον τῆς Εὐρώπης πεφωτισμένη, ἀπὸ ἀμνημονεύτων δὲ χρόνων ὑπῆρξε τὸ φυτώριον παντοειδῶν αἱρέσεων, τῶν ὁποίων σκοπὸς ἦτο ἡ καταπολέμησις πάσης καινοτομίας, ἣτις βαθμηδὸν εἶχε τυχόν εἰσδύσῃ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Εἶδομεν ἀνωτέρω πῶς ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει κυβέρνησις, εἴτε διὰ τῆς βίας εἴτε δι' ὑποχωρήσεων, ματαίως προσεπάθησε νὰ ἐπαναγάγῃ τὸν ἕτερο- δοξοῦντα κληρὸν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας εἰς τὰς ὁδοὺς τὰς χαρα-

χθείσας ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας. Κατὰ τὸν ἑβδομὸν λοιπὸν αἰῶνα ἀνεφάνη μία ἐπικίνδυνος πάλιν αἵρεσις προσελκύσασα πολυα- ρίθμους ὀπαδοὺς. Κατὰ μίμησιν τῶν γνωστικῶν τοῦ δευτέρου αἰῶνος οἱ νέοι οὗτοι αἱρετικοὶ παρεδέχοντο ἔτι ὑπάρχει, μία βιζικὴ διαφορά μεταξὺ τοῦ πνευματικοῦ καὶ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, καὶ ὁ μὲν πνευματικὸς κόσμος ἐδημιουργήθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, ὁ δὲ αἰσθητὸς ἢ ὕλικὸς δημιουργὸν ἔχει τὴν ἀρχὴν τοῦ κακοῦ. Ἀπέρριπτον πᾶσαν ἐξωτερικὴν μορφήν τῆς λατρείας, τὴν προσκύνησιν τοῦ σταυροῦ, τῶν εἰκόνων καὶ τῶν λειψά- νων, καὶ οὔτε νηστείας παρεδέχοντο οὔτε ἐκκλησιαστικὴν ἱεραρχίαν. Οἱ αἱρετικοὶ οὗτοι εἶναι οἱ λεγόμενοι Παυλικιανοί. Ἐχρειάσθησαν αἰῶνες διὰ νὰ κατασταλῇ ἡ αἵρεσις αὕτη, πρὸ πάντων δὲ φαίνεται ἔτι τὸ ἀρνητικὸν μέρος τῆς διδασκα- λίας τῶν Παυλικιανῶν εἶχεν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ πνεύματος πολλῶν χριστιανῶν ἀπαρεσκομένων εἰς τὸν πολυτελεῆ ἐκκλη- σιαστικὸν βίον. Πλήν δὲ τούτου ὁ Ἰσλαμισμὸς, ὃν καὶ ἐθεω- ρεῖτο ὑπὸ τῶν χριστιανῶν ἀποτρόπαιος, ὡς βλασφημῶν εἰς τὴν θεότητα τοῦ Χριστοῦ, ἐπέδρασεν ὅμως ὅπωςδῆποτε εἰς τὰς γῶρας τὰς γειτονεοῦσας πρὸς τὰ σύνορά του. Αἱ περὶ πολυθεΐας καὶ εἰδωλολατρίας μομφαὶ ἐδίδον ἀφορμὴν σκέ- ψεως εἰς τοὺς ἀνεπτυγμένους ἀνθρώπους, πολλοὶ δ' ἐξ αὐτῶν ἀνεγνώριζον ἐπὶ τέλους ὅτι αἱ κατηγορίαι αὗται θὰ ἀπεδει- κνύοντο βάσιμοι, ἂν ἡ ἐκκλησία δὲν ἀπεφάσιζε νὰ καταπολε- μήσῃ δραστηρίως τὴν σύγχυσιν τὴν ὁποίαν ἔχαμνον οἱ χριστιανοὶ τῆς ἐννοίας τοῦ τιμᾶν πρὸς τὴν ἐννοίαν τοῦ λατρεύειν.

Ὁ νέος λοιπὸν αὐτοκράτωρ προήρχετο ἐξ ἐνός κοινωνικοῦ περιβάλλοντος ἐν ᾧ ἐπεκράτουν τοιαῦται ἰδέαι, διὰ τοῦτο δὲ καὶ προέβη εἰς πράξεις ὧν σκοπὸς ἦτο ἡ μεταρρύθμισις τῆς Ἐκκλησίας. Πρὸ παντὸς ἄλλου ἐπελήφθη τοῦ ζητήματος τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων, τὰς ὁποίας ἀπλούστατα κατήργησεν.

Αἱ εἰκόνες λοιπὸν ἐξεβλήθησαν τῶν ἐκκλησιῶν, αἱ δὲ τοιχογραφίαι ἐπεχρίσθησαν. Καὶ ὁμοίως ὁ Λέων, ὅπως καὶ οἱ ὁμόφρονες διάδοχοί του, οὔτε πρὸς τοὺς αὐστηροὺς πουριτανούς τῆς Ἀγγλίας ὁμοιάζεν, οὔτε πρὸ πάντων ἀσεβῆς ἦτο, δὲν ἦτο δὲ ἐχθρὸς τῆς χάριτος οὐδὲ τῆς πολυτελείας· ἤθελε μόνον νὰ δώσῃ πνευματικώτερον χαρακτήρα εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν. Ἡ ἐνέργεια τοῦ αὐτοκράτορος εὗρε μὲν εὐδιάθετον τὸν ἀνώτερον κληρὸν, ὅστις συνελθὼν εἰς σύνοδον (τῆς ὁποίας ἄλλως δύναται νὰ ἀμφισβητηθῆ ἢ νομιμότης) ἀπεδέχθη μετὰ ἑξαμήνου συζητήσεις τὴν κατάργησιν τῶν εἰκόνων, ἀλλὰ δεινῶς ἐπολεμήθη ὑπὸ τῆς ἐπιμονῆς τῶν μοναχῶν, οἵτινες οὐδεμίαν εἶχον διάθεσιν νὰ γίνωσιν εὐάρεστοι εἰς τὸν βασιλέα. Καὶ ἡ μὲν ἔνοπλος ἀντίστασις τὴν ὁποίαν ὑπεκίνησαν κατεστάλη ἄνευ πολλοῦ κόπου, ἀλλ' ἐπὶ τέλος μετὰ ἀγῶνα διαρκέσαντα ἐπὶ ἑκατονταετηρίδα καὶ πλέον ἐδέησε νὰ ἀναγνωρίσωσι πάντες ὅτι ἡ κυβέρνησις δὲν εἶχε τὴν δύναμιν νὰ καταστείλῃ κατάχρησιν ἣτις εἶχε βαθείας τὰς ρίζας.

Ἐπάρχουσιν ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἐκκλησίᾳ ἐπανειλημμένα κατὰ διαφόρους χρόνους παραδείγματα εἴτε πολιτικῶν ἀρχόντων εἴτε ἱεραρχῶν πεφωτισμένων τοὺς ὁποίους ὁ φανατισμὸς τῶν μοναχῶν ἠνάγκασε νὰ ὑποκύψωσιν. Οἱ ὀρθόδοξοι μοναχοί, πιστοὶ εἰς τὰ ἀνέκαθεν καθεστῶτα τοῦ μοναχικοῦ βίου, ἤθελον νὰ διαφεύγωσι τὴν κοινωνίαν, καθ' ἣν ἐποχὴν ἡ ἐκκλησία, στενώτερον συνδεομένη πρὸς τὸν κόσμον καὶ πρὸς τὰς ἀρχὰς τὰς ἀναγκαζομένας νὰ ἐπιβάλλωσι βάρη, εἶχεν ἀπολέσῃ τὴν παλαιὰν αὐτῆς ἀπλότητα. Δὲν ἐσκέπτοντο πλέον οὔτε νὰ ἀναπτύσσωσι τὰ δῶρα ἅτινα ἔλαβον παρὰ Θεοῦ, οὔτε νὰ βελτιώνωσι τὴν ἀνθρωπότητα, ἀλλ' ἤθελον ἀπαρνούμενοι τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν νὰ πλησιάζωσι πρὸς τὸν Θεὸν διὰ τοῦ αὐστηροτάτου μόνον ἀσκητισμοῦ· τοῦτο ἦτο τὸ ἰδανικόν

τῶν Ἑλλήνων μοναχῶν. Καὶ ἡ Ἐκκλησία ἀνεγνώριζεν ἄνευ περιορισμοῦ τὴν νομιμότητα τοῦ ἰδανικοῦ τούτου ἐνώπιον Θεοῦ, δι' ὃ καὶ ἐπέτρεπεν εἰς τοὺς ἀναχωρητὰς νὰ ζῶσιν ἐπὶ μακρὰ ἔτη ἔξω τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας, καὶ παρείχεν αὐτοὺς ὡς παράδειγμα πρὸς μίμησιν εἰς τοὺς μοναχοὺς, οἵτινες ἐν τούτοις δὲν ὑπεβοήθουν εἰμὴ κατὰ τρόπον λίαν ἔμμεσον τὴν προσηλυτικὴν αὐτῆς ἐνέργειαν. Οἱ ἀναχωρηταὶ λοιπὸν εἶχον τὴν δευτέραν τάξιν εὐθὺς μετὰ τὴν ἐθνικὴν Ἐκκλησίαν, ὅπως δὲ ἀνωτέρω εἶδομεν, καὶ οἱ Σαρακηνοὶ δὲν τοὺς παρηνώχλησαν, θεωροῦντες αὐτοὺς ἀβλαβεῖς. Ἀλλ' ἡ ἐγκατάλειψις τοῦ κόσμου συνεπάγεται καὶ παραίτησιν ἀπὸ πάσης πνευματικῆς ὑπεροχῆς, δι' ὃ καὶ οἱ καλόγηροὶ δὲν ἠδύναντο ἄλλως νὰ ἐπιδράσωσιν ἐπὶ τοῦ λαοῦ, εἰμὴ διὰ τῆς μεταδοτικῆς δυνάμεως τοῦ φανατισμοῦ.

Εἶναι ἀληθές ὅτι μόνον οἱ ἀναχωρηταὶ ἐφήρμοζον αὐστηρῶς καὶ καθ' ὅλα τὰ λογικὰ αὐτῆς ἐπακολουθήματα τὴν βλαβερὰν ἀρχὴν τῆς ἀποφυγῆς τοῦ κόσμου, διότι εἰς τὰς μονὰς ἐκαλλιέργουντο ὅπωςδήποτε καὶ τινες κλάδοι τῶν ἐπιστημῶν, ὅπως ἡ ἱστορία, ἡ ἀγιολογία, καὶ μάλιστα ἡ τέχνη, ἐπειτα δὲ οἱ μοναχοὶ δὲν παρέλειπον καὶ τὰ φιλανθρωπικὰ ἔργα. Ἀλλ' ὅταν τις ἐξετάσῃ τὴν ἱστορίαν τῶν ἐπιστημοτέρων βυζαντινῶν μονῶν, ὅπως λόγου χάριν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τοῦ Στουδίου, βλέπει σαφῶς ὅτι ἐν γένει ὁ μοναχικὸς βίος ἀπέβλεπε κυρίως εἰς τὸ ἰδεῶδες τῶν ἀναχωρητῶν. Οὔτε λοιπὸν νὰ προδεύσωσιν ἦτο δυνατόν, οὔτε νὰ ἀναπτυχθῶσιν οἱ μοναχοί, καθ' ἣν ἔννοιαν ἀποδίδει εἰς τὰς λέξεις ταύτας ἡ Δύσις.

Σήμερον ἐλάχιστον εἶναι τὸ ὑπὲρ τῆς κοινωνίας ἐνδιαφέρον τῶν Ἑλλήνων μοναχῶν, τοῦτο δὲ ἀποδεικνύει μάλιστα ἡ ἱστορία τῶν ἱερῶν ἀποστολῶν εἰς χώρας ἀπίστων. Ἄλλοτε τὸ Βυζάντιον εἶχε προσηλυτίσῃ εἰς τὸν χριστιανισμὸν τοὺς Σέρβους, τοὺς Βουλγάρους καὶ τοὺς Κροάτας, καὶ εἶχεν ἐκπέμψῃ



ιεραποστόλους και εις χώρας μάλλον απομεμάκρυσμένας του Βορρά, εν ᾧ σήμερον ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία δὲν ἔχει πλέον ιεραποστόλους. Περὶ τῶν πλείστων ἐκ τῶν Ἑλλήνων μοναχῶν δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι ζῶσι «Senza infamia e senza lode<sup>1</sup>». Οὐδὲν ἄλλο δύναται νὰ ἐξεγείρη αὐτοὺς ἐκ τῆς διανοητικῆς των χαυνότητος, εἰμὴ ἔτι, δικαίως ἢ ἀδίκως, ἤθελον ἐκλάβη ὡς προσβολὴν κατὰ τῆς θρησκείας των. Καὶ οἱ μοναχοὶ τοῦ ὀγδόου αἰῶνος, ἐντελῶς ἀνίκανοι νὰ κατανοήσωσι τὸν σκοπὸν ὃν ἐπέδιωκον αἱ μεταρρυθμίσεις τῶν αὐτοκρατόρων, ἐξέλαβον τὰ κατὰ τῶν συμβόλων προστάγματα ὡς κήρυξιν πολέμου ἐναντίον τοῦ Θεοῦ, τὴν δὲ προτέραν αὐτῶν ἀπάθειαν διεδέχθη φανατισμὸς ὅστις ἠλέκτρισε τὰ πλήθη, διότι εἰς τὴν βίαν δὲν ἀντιτάσσεται μόνον ὁ ὀρθὸς λόγος, ἀλλ' ἐπίσης καὶ ἡ ἀλογιστία. Ἡ ἔρις ἥτις κυρίως ἀνεφέρετο εἰς ἓν ζήτημα καθαρῶς θεολογικόν, προσέλαβεν ἀμέσως πολιτικὸν χαρακτήρα ἐξ αἰτίας τοῦ ὑφισταμένου ἀνταγωνισμοῦ μεταξὺ τῶν εὐρωπαϊκῶν καὶ τῶν ἀσιατικῶν τμημάτων τοῦ κράτους. Προσβάλλων τὴν λατρείαν τῶν εἰκόνων ὁ βασιλεὺς ἀντιτίθετο εἰς τὸ πολὺ πλῆθος τοῦ λαοῦ, ὅστις ἦτο βαθύτατα προσκεκολλημένος εἰς τὴν λατρείαν ἐκείνην, καὶ ἐξέθετεν εἰς κίνδυνον αὐτὴν τὴν ὑπαρξίν τοῦ βυζαντινοῦ βασιλείου. Ἡ κρίσις δὲν ἦτο δυνατόν νὰ λήξῃ εἰμὴ διὰ τῆς ὀλοσχεροῦς ἥττης τῶν εἰκονοκλάστῶν. Ἡ ἀντιμεταρρυθμιστικὴ μερὶς ἐθριάμβευσεν, ὁ δὲ θρίαμβος ἐκεῖνος, ὅστις κατεδίκαζε τὴν Ἐκκλησίαν εἰς τὴν ἀδράνειαν, ἐμελλε μοιραίως νὰ ὑποτάξῃ αὐτὴν εἰς τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν, δι' ἧς καὶ δὲν ἀνέκτησε πραγματικῶς τὴν ἀνεξαρτησίαν αὐτῆς ἢ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, εἰμὴ μετὰ τὴν πτώσιν καὶ τὴν καταστροφὴν τοῦ κράτους.

<sup>1</sup> Ἄνευ δυσφημίας καὶ ἀνευ ἐπαίνου.

Ἄν τις λάβῃ πρὸ ὀφθαλμῶν μόνον τὴν κωδικοποίησιν τοῦ Ἑλληνορωμαϊκοῦ Δικαίου, καταλαμβάνει τὸν λόγον, δι' ὃν πολλοὶ ἐκ τῶν λογίων δέχονται ἔτι ἡ ἀρχὴ τοῦ κυρίως βυζαντινοῦ κράτους δὲν δύναται νὰ ἀναχθῆ παλαιότερον τοῦ ὀγδόου αἰῶνος. Οἱ νόμοι τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἦσαν καὶ κατὰ τὴν οὐσίαν καὶ κατὰ τὴν μορφήν ρωμαϊκοί, ἐν ᾧ ὁ καὶ νῦν σφριζόμενος κῶδιξ τοῦ Λέοντος ἔχει ἄλλον ἐντελῶς χαρακτήρα. Δὲν πρέπει ἕμως νὰ ὑποτελήῃ ὅτι ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Λέοντος ἐπῆλθε ριζικὴ τις μεταβολὴ εἰς τὴν ἠθικὴν κατάστασιν τοῦ λαοῦ. Ὁ Ἰουστινιανὸς οὐδόλως ἐφρόντισε περὶ τοῦ λαϊκοῦ δικαίου, ἐν ᾧ ὁ Λέων ἐξ ἐναντίας ἠθέλησε νὰ συναρμόσῃ τοὺς γραπτοὺς νόμους πρὸς τὰ ἔθιμα τοῦ λαοῦ καὶ πρὸς τὸ ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον, ἐκ τούτου δὲ προέρχεται ἡ μεγάλη διαφορὰ ἥτις παρατηρεῖται μεταξὺ τῶν δύο τούτων νομοθεσιῶν. Ἡ ἐπίδρασις ἕμως τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ χριστιανισμοῦ, ἥτις τόσον σαφῶς ἐκδηλοῦται ἐν τῇ νομοθεσίᾳ τοῦ Λέοντος, ἐπενήργει ἤδη ἀπὸ αἰώνων. Τὸν Κώδικα τοῦ Λέοντος ἀριστα χαρακτηρίζει αὐτὴ ἡ ἐπιγραφή του· «Ἐκλογή τῶν νόμων ἐν συντόμῳ γενομένη παρὰ Λέοντος καὶ Κωνσταντίνου τῶν σοφῶν καὶ φιλευσεβῶν ἡμῶν βασιλέων, ἀπὸ τῶν Ἰουστινιανῶν, τῶν Διγέστων, τοῦ Κώδικος καὶ τῶν Νεαρῶν τοῦ μεγάλου Ἰουστινιανοῦ διατάξεων, καὶ ἐπιδιόρθωσις εἰς τὸ φιλανθρωπότερον ἐκτεθεῖσα».

Τὸ αἰτιολογικὸν τῶν πλείστων διατάξεων τοῦ Λέοντος ἀποτελεῖται ἐκ ῥήσεων τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Ὡς παράδειγμα δύναται νὰ ληφθῆ ἡ περὶ διαζυγίου νομοθεσία. Κατὰ τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὁ γάμος δὲν εἶχε τὴν ἀξίαν μυστηρίου, τὸ δὲ διαζύγιον ἦτο τόσον εὐκόλον καὶ θεμιτόν, ὅσον καὶ ἡ παλλακεία. Ἀλλὰ περὶ τούτων εἶχεν ἄλλην γνώμην ἢ Ἐκκλησία. Τὸν πρῶτον γάμον θεωρεῖ νόμιμον ὁ Γρη-

γόριος ὁ Ναζιανζηνός, τὸ δεύτερον συγχώρησιν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ἀδυναμίαν, τὸν τρίτον παρανομίαν, τὸν δὲ τέταρτον χοιρώδη. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον σχεπτόμενος καὶ ὁ Λέων ὀρίζει ὅτι τὸ διαζύγιον δὲν ἐπιτρέπεται εἰμὴ καθ' ὠρισμένας περιστάσεις (μοιχείας, ἀνικανότητος, ἐπιβουλῆς κατὰ τῆς ζωῆς, λέπρας), εἰς τὰς ὁποίας δὲν συμπεριλαμβάνεται ἡ παραφροσύνη τοῦ ἑτέρου τῶν συζύγων καὶ ἔτι ὀλιγώτερον ἢ ἐπιθυμία πρὸς σύναψιν ἄλλου γάμου.

Τὸ αἰτιολογικὸν τῶν διατάξεων τούτων ἔχει ὡς ἑξῆς: «Τῆς ἀδιαλύτου τῶν γαμικῶς ἐν Κυρίῳ συμβιούντων ἐνώσεως ἡ τοῦ Κτίστου καὶ Δημιουργοῦ τῶν ἀπάντων σοφία ὑπάρχει διδάσκαλος. Αὐτὸς γὰρ εἰς τὸ εἶναι παραγαγὼν ἐξ οὐκ ὄντων τὸν ἄνθρωπον οὐ τὸν αὐτὸν καὶ τὴν γυναῖκα πλάσαι τρόπον ἐκέλευσε, καίπερ δυνάμενος, ἀλλ' ἐκ τοῦ ἀνδρὸς ταύτην ἐδημιούργησεν, ἵνα ἐκ τῆς ἡνωμένης σαφῶς μιᾶς ἐν δυάδι προσώπων σαρκὸς τὸ ἀχώριστον καὶ τῆς συζυγίας νομοθετήσῃ τὸ ἀδιάζευκτον. Ὅθεν οὐδὲ τὴν γυναῖκα τῇ ὑποθέσει τοῦ ὄφους τῆς πικρᾶς τῆ ἀνδρὶ κατάρξασαν γεύσεως ἀπὸ τούτου ἐχώρισεν, οὐδ' αὖ τὸν ἄνδρα τῆς δεσποτικῆς ἐντολῆς τὴν παράδασιν τῇ ἐμοζύγῳ συνεργασάμενον ταύτης διέζευξεν, ἀλλὰ τὴν μὲν ἀμαρτίαν ἐκόλασε, τὴν δὲ συζυγίαν οὐκ ἔλυσε. Ταύτη τοίνυν τῇ ἐναργεῖ νομοθεσίᾳ, αὐθις καὶ λόγῳ κυρωθείσῃ παρὰ τοῦ Κτίσαντος κατὰ τὸν καιρὸν τῆς τῶν Φαρισαίων ἐρωτήσεως, εἰ ἔξεστιν ἀνθρώπῳ κατὰ πᾶσαν αἰτίαν ἀπολύειν τὴν γυναῖκα, καὶ ἀποκριθέντος, τοὺς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ζευχθέντας μηδαμῶς παρὰ τοῦ ἀνθρώπου, παρεκτός λόγου πορνείας, χωρίζεσθαι, ἐξακολουθοῦντές τε καὶ πειθόμεναι, οὐδὲ ἡμεῖς ἕτερόν τι νομοθετεῖν ὑπὲρ τούτων βουλόμεθα. Ἄλλ' ἐπειδὴ τὸ τῆς κακίας εἶδος ἐπιμελῶς τοῖς πολλοῖς τῶν ἀνθρώπων ἐμπολιτεύεται, κἀντεῦθεν ἀγαπητικῶς πρὸς ἀλλήλους μὴ διακεί-

μενοι κατὰ πολλὰς αἰτίας, καίπερ μὴ οὖσας τοιαύτας, ποιούνται τῆς ἑαυτῶν συμβιώσεως τὴν διάζευξιν, βῆτῶς ἐνθεῖναι τῇ παρούσῃ νομοθεσίᾳ δι' ὧν τὰ συγκοκῆσια λύονται τῶν δεόντων ἐκρίναμεν».

Τὸ ἀδιάλυτον τοῦ γάμου συνεπάγεται καὶ τὴν κοινήν μεταξὺ τῶν συζύγων κτῆσιν τῆς περιουσίας, καθὼς καὶ τὴν ἀντικατάστασιν τῆς πατρικῆς ἐξουσίας τῶν Ῥωμαίων, διὰ μιᾶς ἄλλης ἐξουσίας παρεχούσης ἴσα δικαιώματα εἰς ἀμφοτέρους τοὺς γονεῖς ἂν ὁ ἕτερος ἀποθάνῃ, εἰς τὸν ἐπιζῶντα ἀνατίθεται ἢ ἐπιτροπεία τῶν ἀνηλικῶν τέκνων, ἂν δὲ καὶ ἐκεῖνος τελευτήσῃ, ἢ περὶ τῶν τέκνων φροντίς, ἐν ἣ περιπτώσει οἱ γονεῖς δὲν ἤθελον ἐκ τῶν προτέρων ὀρίσῃ ἐπιτροπὸν, ἀνετίθετο εἰς ἐν ἐκκλησιαστικὸν ἴδρυμα, ἐν Κωνσταντινουπόλει δὲ εἰς τὸ λεγόμενον Ὀρφανοτροφεῖον.

Ἡ ἐπελθοῦσα βραδύτερον κατὰ τῆς εἰκονομαχίας ἀντίδρασις κατέλυσεν ἐν πολλοῖς τοὺς νόμους καὶ τὰς διατάξεις τοῦ Λέοντος, ἀλλ' ὅσον μέγα καὶ ἂν ὑπῆρξε τὸ μῖσος ἐναντίον τῶν εἰκονοκλαστῶν βασιλέων, οἱ νόμοι τῶν τόσον πολὺ συνεφώνουν πρὸς τὰς ἰδέας τοῦ λαοῦ, ὥστε ἡ τελεία ἐπάνοδος εἰς τὴν νομοθεσίαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὑπῆρξεν ἀδύνατος, ὡς πρὸς τὸ ποινικὸν μάλιστα δίκαιον οὐδὲ κἂν ἀπόπειρα ἔγινε πρὸς τοῦτο. Ἀποβλέπων τις ἀφ' ἐνός εἰς τὴν δήλωσιν τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Κώδικος τοῦ Λέοντος, καθ' ἣν αἱ διατάξεις τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐπιδιωρθώθησαν εἰς τὸ φιλανθρωπότερον, παρατηρῶν δὲ ἀφ' ἑτέρου ὅτι ἐν τῇ νομοθεσίᾳ αὐτοῦ ἡ μὲν καθέρξις εἶναι μόνον προληπτική, αἱ δὲ ποιναι εἶναι πᾶσαι σωματικαὶ καὶ μάλιστα μετ' ἀκρωτηριασμῶν, διότι ἀδιακόπως ὀρίζονται ἀποκοπαὶ βινῶν καὶ χειρῶν, ἐκ τῶν ἐλαφροτάτων δὲ ποινῶν εἶναι ἢ μαστίγωσις, θὰ ἐξελάμβανε κατὰ φυσικὸν λόγον αὐτὸν ὡς δεινὸν ὑποκριτὴν, ἄλλα ἐπαγγελλόμενον καὶ



ἀλλὰ νομοθετοῦντα. Ἐν δὲ μὲν ληφθῶσι πρὸ ὀφθαλμῶν αἱ τότε περιστάσεις, ἢ κρίσις θὰ εἶναι ἐπιεικεστέρα. Πρῶτον μὲν οἱ ἀκρωτηριασμοὶ ἀντικαθιστῶσιν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὴν θανατικὴν ποινὴν, ἣν ὠρίζον οἱ νόμοι τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἔπειτα δὲ εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι αἱ ποιναὶ ἐπεβάλλοντο μετὰ τινος μετριότητος. Ἐξεύραμεν λόγου χάριν ὅτι πολλάκις δὲν ἐξωρύσσοντο οἱ ὀφθαλμοὶ τοῦ καταδικασθέντος εἰς τὴν ποινὴν τῆς τυφλώσεως, ἀλλ' ἠναγκάζετο μόνον ὁ καταδικασθεὶς νὰ κρατῆ ἐπὶ ὠρισμένον χρόνον τοὺς ὀφθαλμοὺς ὑπεράνω λεκάνης περιεχοῦσης ἀνθρακᾶς πεπυρακτωμένους· διὰ τοῦ τρόπου τούτου δὲν ἐστερεῖτο μὲν παντελῶς τῆς ὁράσεως, ἀλλ' ἡ δρασις αὐτοῦ καθίστατο ἐπὶ τοσοῦτον ἀσθενής, ὥστε, ἂν λόγου χάριν ἐπρόκειτο περὶ πολιτικῶν πραγμάτων, δὲν ἦτο πλέον ἐπίφοβος εἰς τοὺς πολιτικοὺς αὐταῦ ἀντιπάλους. Ἡ δὲ ἀποκοπὴ τῆς ρινὸς ἢ τῆς γλώσσης φαίνεται ὅτι περιωρίζετο συνήθως εἰς στίγμα τὸ ὅποιον ἐνεχολάπτετο διὰ καυτοῦ σιδήρου, ἢ εἰς ἔναρξιν μόνον ἀκρωτηριασμοῦ. Καὶ τὸ γράμμα καὶ τὸ πνεῦμα τῆς Ἀγίας Γραφῆς ἐπέβαλεν ὅσω τὸ δυνατόν ὀλιγωτέραν ἐφαρμογὴν τῆς θανατικῆς ποινῆς. Καθ' ὅσον δὲ ἀφορᾷ εἰς τὴν στέρησιν τῆς ἐλευθερίας ἢ ποινὴ αὕτη εἶχε διὰ τοὺς θεωρητικοὺς Ἀνατολίτας πολὺ μικροτέραν σημασίαν ἐκείνης ἣν ἡμεῖς σήμερον κατὰ τὰς νεωτέρας ἰδέας ἀποδίδομεν εἰς αὐτήν, τόσω δὲ μᾶλλον, καθ' ὅσον ἢ φυλάκισις δὲν ἦτο ἀπομονωτικὴ, ἀλλ' οἱ καθειργμένοι ὑφίσταντο αὐτήν ἐν κοινῷ, ἐπεβάλλοντο λοιπὸν κατὰ προτίμησιν διὰ τοῦτο σωματικαὶ ποιναὶ, ὅπως ὄχι μόνον ἐν Βυζαντίῳ, ἀλλὰ καὶ πανταχοῦ συνέβαινε μέχρι τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος.

Φαίνεται ὅτι ὄχι ὀλιγώτερον μετερρύθμισεν ὁ Λέων καὶ τὴν κατάστασιν τῶν ἀγροτῶν. Πρὸ τοῦ Λέοντος, καθὼς καὶ μετ' αὐτόν, ὑπῆρχον πρῶτον μὲν μικροὶ κληρονομικοὶ ἰδιοκτῆται

ἀποτελοῦντες στενῶς πρὸς ἀλλήλας συνδεδεμένας κοινότητας. Ἐκαστος ἰδιοκτῆτης εἶχε προσωπικὴν ὑποχρέωσιν διὰ τὴν ἀπότισιν τοῦ φόρου, ἀλλ' ὡς πρὸς τὴν ἀκριθεῖ πληρωμὴν τοῦ ὅλου πρὸς τὸ δημόσιον ὀφειλομένου ποσοῦ ἦτο ὑπεύθυνος ἡ κοινότης εἰς τρόπον ὅστε, ἂν τις ἐκ τῶν ἰδιοκτητῶν καθυστέρει εἴτε ἔνεκα ἀνωτέρας βίας εἴτε ἐκ κακῆς προθέσεως, οἱ ἄλλοι ὤφειλαν νὰ συμπληρώσωσι τὸ καθυστέρημα. Τὸ μέτρον τοῦτο ἦτο βεβαίως τὸ ἀσφαλέστερον διὰ τὸν δημόσιον θησαυρόν, ἀλλ' ἐπειδὴ ἦτο κατ' ἀρχὴν ἄδικον, ἀπέβαινε ἐνίοτε δυσκόλος ἢ ἐφαρμογὴ του. Ἐκτὸς τῶν ἀγροτῶν τούτων τῶν κοινοτικῶς ἐργαζομένων, ὑπῆρχον καὶ μεγάλοι γαιοκτῆται καλλιεργοῦντες τοὺς ἀγρούς των δι' ἐκμισθωτῶν οἴτινες, ἀφ' οὗ ἤθελον ἐργασθῆ εἰς τὸ κτήμα ἐπὶ τριάκοντα ἔτη, συνεδέοντο ἔπειτα διὰ παντὸς πρὸς τὴν ὑπ' αὐτῶν καλλιεργουμένην γῆν, καὶ οὔτε αὐτοὶ ἠδύναντο νὰ ἀπαλλαγῶσι τῆς ἐκμισθώσεως εἴτε ὁ γαιοκτῆτης εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ τοὺς ἐκδιώξῃ. Εἰς τὰς μεγάλας δὲ ἐκείνας ἰδιοκτησίας οἴτινες πολλάκις ἀνήκον εἰς τὸ στέμμα ἢ εἰς μοναστήρια, ἔζων καὶ δουλοπάροικοι ἔχοντες ὡς μόνην ἀμοιβὴν τῆς ἐργασίας των τροφὴν καὶ κατοικίαν, κατ' οὐδὲν δὲ διαφέροντες τῶν δούλων. Ἐπὶ τοῦ Λέοντος καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ κατηργήθη καὶ ἡ ἀρχὴ ὅτι οἱ γεωργοὶ εἶναι διὰ παντὸς συνδεδεμένοι μετὰ τοῦ κτήματος καὶ ἡ δουλοπαροικία, τοῦτο ἔμως ἔγινε παρὰ τὴν θέλησιν τῶν μεγάλων γαιοκτητῶν, οἴτινες δὲν ἔπαυσαν ἀντιδρῶντες καὶ ἀγωνιζόμενοι εἰρῆ μετὰ τὴν ἐκ νέου ἀποκατάστασιν τῆς παλαιᾶς τάξεως τῶν πραγμάτων. Οἱ κληρονομικοὶ ἰδιοκτῆται ἐξηκολούθουν ὑφιστάμενοι ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντος, ἀλλὰ παρὰ τὸν ἀρχαῖον θεσμόν τῆς ἰδιωτικῆς κτήσεως, ἐπιβεβαρημένης διὰ τῆς κοινῆς εὐθύνης ἀπέναντι τοῦ δημοσίου ταμεῖου, ὑπάρχουσιν ἔκτοτε καὶ κοινότητες ἄνευ ἀλλῆς ἀτομικῆς κτήσεως εἰμῆ μόνον τῶν κοινοτικῶν

ἀγρῶν. Ἡ ὀργάνωσις αὕτη ἥτις ἦτο ἐντελῶς ἀσύμφωνος πρὸς τὸν ἀτομιστικὸν χαρακτήρα τῶν Ἑλλήνων καὶ ἔμελλεν ἄλλως σὺν τῷ χρόνῳ νὰ ἐκλείψῃ, πιθανὸν εἶναι ὅτι εἰσῆχθη ὑπὸ τῶν Σλαυικῶν φύλων, τὰ ὅποια κατὰ τὸν ἑσδομον αἰῶνα κατέκλυσαν ὄχι μόνην τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ τὰς νήσους.

Ὁ κατὰ τὸ τελευταῖον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντος (741) δημοσιευθεὶς Κῶδιξ ἐξεδόθη, ὅπως εἶδομεν, ἐπ' ὀνόματι καὶ αὐτοῦ καὶ τοῦ υἱοῦ Κωνσταντίνου. Ὁ Κωνσταντῖνος διαδεχθεὶς τὸν πατέρα ἠκολούθησε μὲν τὸ αὐτὸ βιαιητικὸν σύστημα, ἀλλ' ἐξοργισθεὶς ὑπὸ τῆς ἀντιδράσεως τῶν μοναχῶν καὶ τοῦ κλήρου ἀπέβη βιαιότερος καὶ σκληρότερος τοῦ πατρὸς του. Κατέδιωξε μανιωδῶς τὰ μοναστήρια καὶ τὴν λατρείαν τῶν ἁγίων ἐπιδεικνύων ἄκραν καταφρόνησιν πρὸς ὅ,τι ἐνόμιζεν ἔργον δεισιδαιμονίας. Μετὰ δυνάμει καὶ δραστηριότητι κυβερνῶν ἐξησφάλισε τὸ κράτος ἀπὸ τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Σαρακηνῶν, εἰς αὐτὸν δὲ ὀφείλεται ἢ ἐπικρατήσασα τότε εὐπραγία. Ἀλλ' ἕως καταδιώκων παρὰ πᾶσαν ἀρχὴν τοῦ δικαίου ἐκείνους ἐκ τῶν ὑπηκόων του οἵτινες εἶχον ἄλλην γνώμην, ἢ οὐδεμίαν εἶχον γνώμην, παρεσκέυασεν εἰς τὸ μέλλον τὴν ὀριστικὴν ἀποτυχίαν τῶν μεταρρυθμιστικῶν του σχεδίων καὶ ἐψύχρανεν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐν μέρος τοῦ λαοῦ του. Καὶ ἐπὶ τῆς βασιλείας ἤδη τοῦ πατρὸς του πολλοὶ ἐκ τῶν ἐπιμενόντων εἰς τὴν λατρείαν τῶν εἰκότων, εἶχον ἀποδημήσῃ εἰς τὴν Νότιον Ἰταλίαν, διὰ δευτέραν δὲ φοράν ἐξελληνίσαντες τὴν χώραν ἐκείνην ἥτις καὶ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ὠνομάζετο μεγάλη Ἑλλάς συνετέλεσαν ἐπὶ τέσσαρας αἰῶνας εἰς τὸ νὰ ἀνθήσῃ ἐκεῖ πολιτισμὸς ὅστις μεγάλως ἐπέδρασεν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς Ἰταλικῆς τέχνης.

Οἱ Πάπαι δὲν διέκειντο μὲν εὐμενῶς πρὸς τοὺς εἰκονομάχους, ἀλλ' ἀπέφευγον κατ' ἀρχὰς νὰ ἔλθωσιν εἰς φανεράν πρὸς αὐτοὺς ῥῆξιν, ἀλλ' ἐπὶ τέλους ἢ ῥῆξις ἐπῆλθεν, ὃ δὲ κληρὸς τῆς

παλαιᾶς Ῥώμης ἤρχισε νὰ ζητῇ ὑποστήριγμα ἐν τῇ κοσμικῇ ἐξουσίᾳ τῆς Δύσεως. Τοιουτοτρόπως παρεσκευάσθη ὁ ὀριστικὸς χωρισμὸς τῆς Εὐρώπης εἰς αὐτοκρατορίαν τῆς Ἀνατολῆς καὶ αὐτοκρατορίαν τῆς Δύσεως, τῶν ὁποίων τὰ θρησκευτικὰ σύνορα συνέπιπτον ἄλλως πρὸς τὰ σύνορα τῶν ἐθνικοτήτων.

Ἡ ἀντιδράσις δὲν ἐπῆλθεν εἰμὴ ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Σ', δισεγγόνου τοῦ Λέοντος. Ἀναλαβοῦσα τὴν ἐπιτροπείαν τοῦ ἀνηλίκου Κωνσταντίνου ἡ βασιλομήτωρ Εἰρήνη ἐξηκολούθησε νὰ κυβερνᾷ καὶ ἀφ' οὗ ὁ υἱὸς τῆς ἐκηρύχθη ἐνήλικος. Ἀλλὰ τότε ἐξερράγη ἐντὸς τοῦ Παλατίου ἐπανάστασις, εἰς τὴν ὅποian ἔβηκε τέρμα ἡ βασίλισσα Εἰρήνη ἐκτυπλώσασα τὸν υἱόν. Ἡ Εἰρήνη ἐβασίλευσεν ἀκόμη ἀνενόχλητος ἐπὶ πέντε ἔτη (797—802), ἀλλὰ δὲν κατώρθωσε νὰ ἐξαλείψῃ ἀπέναντι τῆς ὀρθοδόξιας τὰς ἀνομίας αὐτῆς, ἀν καὶ ἀποκατέστησε τὴν λατρείαν τῶν εἰκότων καὶ τὴν προσκύνησιν τῶν ἁγίων. Ἐν τῇ Δύσει ὁ Πάπας λαβὼν ὡς αἰτίαν, ἢ μᾶλλον ὡς ἀφορμὴν, ὅτι ἐπὶ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θρόνου ἐκάθητο γυνή, ἔχρισεν ὡς αὐτοκράτορα τὸν Κάρολον τὸν μέγαν (800), οὕτω δὲ ἡ ἐνότις τῆς αὐτοκρατορίας, ἥτις εἶχε κατ' οὐσίαν πρὸ πολλοῦ θρασυθῆ, ἐθραύσθη ἤδη καὶ κατὰ τύπους.

Ἀλλ' ἡ μεταρρυθμιστικὴ ἐνέργεια τοῦ Λέοντος δὲν εἶχεν ὀριστικῶς ἀνασταλῆ. Ἐπὶ πενήκοντα περίπου ἔτη αἱ ἁσιατικαὶ ἐπαρχίαι κατεπολέμουν τὴν λατρείαν τῶν εἰκότων ἢν ἐξελάμβανον ὡς δεινὴν εἰδωλολατρείαν, ἀλλ' οὐδὲν ἄλλο κατώρθωσαν εἰμὴ νὰ προσπορίσωσιν εἰς τοὺς μοναχοὺς πολὺ περισσότεραν γοητείαν, τὸ μόνον ἔχνος τὸ ὅποion ἐκ τοῦ φοβεροῦ ἐκείνου ἀγῶνος ἀπέμεινε εἰς τὴν ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν εἶναι ἡ ἀπαγόρευσις τῶν ἀγαλμάτων. Ἀντ' αὐτῶν ἐπετράπησαν μόνον εἰκόνας ζωγραφηταί, τῶν ὁποίων μέρη τινὰ ἦσαν ἐκτυπα, τὸ δὲ πλῆθος τῶν εὐσεβῶν ἀσπάζεται αὐτὰς καὶ



ἀπὸ αἰῶνων εὕρισκει πνευματικὴν οἰκοδομὴν καὶ παρηγορίαν εἰς τὴν προσκύνησιν ταύτην, ἣν θεωροῦσα ὡς δεισιδαιμονίαν ἢ δυναστεία τῶν Ἰσαύρων ματαίως προσεπάθησε νὰ καταργήσῃ.

Ὁλόκληρος ἡ πολιτικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὰ τρία τέταρτα τοῦ ἐνάτου αἰῶνος συνοψίζεται εἰς τὰς ἐξῆς ὀλίγας λέξεις. Ἐν ᾧ ὁ λαὸς κατασφάζει διαδοχικῶς τοὺς βασιλεῖς τοῦ καὶ διαπράττει πᾶσαν ἀκολασίαν, οἱ Σαρακηνοὶ κατακτιῶσι σημαντικὰς ἐπαρχίας, ὅπως τὴν Κρήτην ἢ τὴν Σικελίαν, ὅχι ὁμῶς καὶ ἄνευ ἀντιστάσεως. Εὐτυχῶς ἄλλου εἶδους ἐπιτυχίαι συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ δώσωσιν ὀλίγην δύναμιν εἰς τὸ Κράτος. Τὰ σλαυικὰ φύλα, τὰ ὅποια πολυάριθμα εἶχον ἐπιδράμη, προσεπάθησαν νὰ κυριεύσωσι τῇ βοήθειᾳ σαρακηνοῦ στόλου τὰς Πάτρας, ἀλλ' ἐκεῖ ἠττήθησαν καὶ ἄλλα μὲν ἐξ αὐτῶν ἐξελληνισθησαν, τὰ δὲ λοιπὰ ἐξεβλήθησαν βραδέως ἐκ τῆς Ἑλλάδος. Πολὺ δὲ σπουδαιότερα διὰ τὸ Βυζάντιον ὑπῆρξεν ἡ δρᾶσις τῶν δύο συγχρόνων τῆς περιόδου ταύτης ἀποστόλων τῶν Σλαύων, τοῦ Μεθοδίου καὶ τοῦ Κυρίλλου.

Πρὸ αὐτῶν Γερμανοὶ ἱεραπόστολοι εἶχον ὄχι μετὰ μεγάλης ἐπιτυχίας ἐπιχειρήσῃ νὰ κηρύξωσι τὸν χριστιανισμόν εἰς τὰ σλαυικὰ ἔθνη. Ἀλλ' οἱ Ἕλληνες μοναχοὶ ἐπέτυχον, ἐπιτρέψαντες εἰς τοὺς ἐκχριστιανιζομένους Σλαύους τὴν χρῆσιν τῆς ἰδίας γλώσσης, ἀντὶ τῆς λατινικῆς, ἣν οἱ Γερμανοὶ ἐπέμενον νὰ ἐπιβάλλωσιν εἰς αὐτοὺς ὡς γλώσσαν τῆς Ἐκκλησίας. Ἔργον τοῦ Μεθοδίου καὶ τοῦ Κυρίλλου εἶναι καὶ ὁ καταρτισμὸς σλαυικοῦ ἀλφαβήτου διὰ τῆς προσαρμογῆς τοῦ ἑλληνικοῦ εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς γλώσσης τῶν Σλαύων. Οἱ δύο λοιπὸν ἐκεῖνοι Ἕλληνες ἀπόστολοι ὑπῆρξαν οἱ θεμελιωταὶ τοῦ σλαυικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ θρησκεία, ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐπιστήμη τῶν ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων οἵτινες εἶναι σήμερον ὑπήκοοι τοῦ Τσάρου ὀφείλουσι τὴν ὑπόστασίν των εἰς τὸ Βυζάντιον, τὰ δὲ ἦθη καὶ

ἔθιμα αὐτῶν διεμορφώθησαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατὰ βυζαντινὰ ὑποδείγματα. Εἶναι λοιπὸν φυσικὸν ὅτι οἱ λόγιοι τῆς Ῥωσίας θεωροῦσιν ὡς ἔργον φιλοπατρίας τὴν μελέτην τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ μόνον κατὰ τοὺς τελευταίους τούτους χρόνους, ἀφ' οὔτου δηλαδὴ ἡ Ῥωσικὴ γλῶσσα ἔγινε μᾶλλον προσιτὴ εἰς τὴν Δύσιν, ἤρχισαν κατ' ἀξίαν νὰ ἐκτιμῶνται καὶ τὰ σημαντικὰ πορίσματα τῶν ἐπιστημονικῶν αὐτῶν ἐργασιῶν. Ἐνεκα τῆς προαύουσης διανοητικῆς ἀναπτύξεως, καθὼς καὶ ἕνεκα τῆς δεξιᾶς διαχειρίσεως τῶν πραγμάτων, τὰ οἰκονομικὰ τοῦ κράτους εὗρισχοντο εἰς ἀνθρᾶν κατάστασιν. Τὸ ἐμπόριον ἤκμαζε, μὲ ὅλους τοὺς πολυαριθμοὺς πειρατὰς οἵτινες εἶχον τὴν Κρήτην ὡς κρησφύγετον, ἐκτὸς δὲ τῶν Σαρακηνῶν οἱ Βυζαντινοὶ οὐδένα ἄλλον εἶχον ἀνταγωνισμόν κατὰ θάλασσαν, διότι μόνον δύναμιν ἔχουσα πολεμικὸν ναυτικὸν ἱκανῶς ἰσχυρὸν ἠδύνατο προστατεύουσα τὴν ἐμπορικὴν ναυτιλίαν νὰ ἐξασφαλίζῃ τὸ θαλάσσιον ἐμπόριον. Εἰς τὰς νήσους καὶ καθ' ὅλα τὰ παράλια οἱ κάτοικοι ἀπεχώρουν εἰς τόπους μεσογειοτέρους καὶ ἐκτιζόν πύργους ὡς σκοπευτήρια διὰ νὰ δύνανται ταχέως νὰ λάβωσιν εἴδησιν, ἂν τις κίνδυνος τοὺς ἠπειλεῖ ἀπὸ τοῦ μέρους τῆς θαλάσσης. Ἐκ τοῦ Κώδικος τοῦ Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου βλέπομεν ὅτι ἤδη κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ἐγίνετο ἐπιμερισμὸς τῶν κινδύνων ζημίας ἢ ναυαγίου μεταξὺ τοῦ ναυλωτοῦ καὶ τοῦ ναυκλήρου.

Μετὰ τοῦ Βασιλείου Α', τοῦ ἰδρυτοῦ τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας (867-886), ἀρχεται μία περίοδος σταθερωτέρας κυβερνήσεως. Ὁ Βασίλειος, ἀνθρώπος ἀγροῦκος, εἶχεν ἀναδῆ εἰς τὸν θρόνον διὰ πάλυνδοῦς ἐπιτηδειότητος καὶ ἕνεκα τῆς ἐκτάκτου αὐτοῦ σωματικῆς ῥώμης, ἣτις θαυμασίως τὸν ὑπεδοῦθησεν εἰς τὰς διαφόρους περιπετείας τοῦ βίου του, εἴτε δημοσίας εἴτε καὶ ἐντελῶς ἰδιωτικῆς φύσεως. Ὑπῆρξε δραστήριος ἐν τῇ διοι-

κήσει, ὅσον καὶ φεβερὸς πρὸς τοὺς πολεμίους τοὺς Σαρακηνοὺς. Ὁ υἱὸς τοῦ Λέων Γ' ὁ Σοφὸς καὶ ὁ ἔγγονός του Κωνσταντῖνος Ζ' ὁ Πορφυρογέννητος δὲν εἶχον οὔτε τὴν δύναμιν τῆς θελήσεως τοῦ Βασιλείου οὔτε τὴν μουσικήν του ῥώμην, ἀμφότεροι ὁμοίως ἐφημίσθησαν ὁπωσδήποτε ὡς ἄνδρες λόγιοι.

Ὁ Λέων Γ' ὁ Σοφὸς (886-911), ὅστις συνήθροισε καὶ ἀνεθεώρησε τοὺς νόμους συνεπλήρωσεν οὕτω τὸ ἔργον τὸ ἐπιχειρηθὲν ὑπὸ τοῦ πατρὸς του. Ἡ κωδικοποίησις αὕτη εἶναι φανερόν ὅτι ἐγένε μετὰ τὰς ἀντιδράσεις κατὰ τῶν διατάξεων τοῦ Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου. Ἡ Βασιλικά, ὅπως ὀνομάζεται ἢ νέα αὕτη συλλογὴ τῶν νόμων, καταργοῦσιν, ὅπου εἶναι δυνατόν, τὰς διατάξεις τῶν εἰκονομάχων βασιλέων καὶ ἐπανέρχονται εἰς τὴν νομοθεσίαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις ἢ ἐπ' ἀνοδοῦ αὕτη εἶναι φαινομενικὴ μᾶλλον ἢ πραγματικὴ, εἶναι δηλαδὴ θεωρητικὴ, ἀποδεικνύει δὲ τοῦτο ἢ ὑπὸ ἄλλων κατόπιν βασιλέων ἐκδόσις Νεαρῶν πρὸς ἐπίρρωσιν τῶν διατάξεων τοῦ Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου καὶ τοῦ υἱοῦ του Κωνσταντῖνου. Ἀλλὰ τὰ Βασιλικά διατηροῦσιν οὐδὲν ἤττον χαρακτηριστικὰ χριστιανικὸν καὶ ἐκκλησιαστικόν, κολάζουσι δὲ διὰ τῆς ἐσχάτης ποινῆς θεσμοὺς εἰδωλολατρικούς, οἷα εἶναι λόγου χάριν ἢ παλλακεία. Μετὰ τὸν Βασίλειον καὶ τὸν Λέοντα ἡ νομοθεσία οὐδεμίαν ὑφίσταται πλέον μεταρρυθμίσειν κατὰ τὰς οὐσιώδεις αὐτῆς διατάξεις.

Ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος (912-959), ὅστις ἤσκησε πραγματικῶς τὴν βασιλικὴν ἐξουσίαν ἕν ἔτος μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς του, ὑπῆρξεν ἔντελῶς ἀσήμαντον πρόσωπον ὡς βασιλεὺς. Καὶ κατὰ τὴν ἀνηλικιότητά του, καθὼς καὶ ὅταν αὐτὸς δῆθεν ἐκυβέρνηα τὸ κράτος, περιορίσθη μόνον εἰς τὸ νὰ εἶναι τὸ σύμβολον τῆς βυζαντινῆς δυνάμεως. Τῆς δυνάμεως ταύτης τὴν ἐξωτερικὴν λαμπρότητα ὁ Κωνσταντῖνος συνετέ-

λεσεν ὑπὲρ πάντα ἄλλον αὐτοκράτορα νὰ καταστήσῃ γνωστὴν καὶ εἰς τοὺς συγχρόνους καὶ εἰς τοὺς μεταγενεστέρους, διὰ τῶν ἀρχαιολογικῶν του συγγραμμάτων. Μετὰ τὴν ἰδιαιτέραν δὲ ἐκείνην ἀγάπην τὴν ὅποیان ἔχουσι συνήθως τὰ ἀσθενῆ πνεύματα διὰ τὴν ἐξωτερικὴν λαμπρὴν τοῦ ἀξιωματὸς των, συνέταξε μίαν λεπτομερῆ Ἐκθέσιν τῆς βασιλείου τάξεως, ἣτοι τοῦ τυπικοῦ τῶν τελετῶν αἵτινες ἀπετέλουσαν τὸν βίον τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς.

Ὁ Ἰουστινιανός, ἀκολουθῶν τὸ παράδειγμα πολλῶν ἐκ τῶν προκατόχων του καὶ μάλιστα τοῦ Διοκλητιανοῦ, εἶχεν ὀριστικῶς ἐγκαταστήσῃ τὴν λατρείαν τοῦ ἀποθεωθέντος αὐτοκράτορος, διότι ἡ προσκύνησις ἐκείνη τοῦ βασιλέως κατὰ τὰς τελετάς, ὅπως αὐτὴν περιγράφει ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰμὴ ἢ λατρεία τοῦ θεοῦ Καίσαρος Αὐγούστου ἐπικεκαλυμμένη καὶ παρατεινομένη ὑπὸ χριστιανικῶν ὀνομα. Ὡς μονάρχης εἶχε καὶ τὴν ἐκτελεστικὴν καὶ τὴν νομοθετικὴν ἐξουσίαν, ὡς βασιλεὺς ἦτο ὁ ἡγεμὼν τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου, ὡς αὐτοκράτωρ εἶχε τὴν ἀπόλυτον ἐξουσίαν ὄχι μόνον ἐπὶ τῶν εἰς αὐτὸν ὀποτεταγμένων πολυαριθμῶν λαῶν, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τοῦ κόσμου ὅλου, ὃν ὤφειλε νὰ προσθέσῃ εἰς τὸ χριστιανικὸν πλήρωμα<sup>1</sup>. Ἡ ὑψηλὴ αὕτη ἀποστολὴ ἐξουδετέρωσε πᾶσαν ἔννοιαν ἱεροσυλίας περιεχομένην εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀξίωσιν τῶν εἰδωλολατρῶν αὐτοκρατόρων. Εἰς τὸ ἐξῆς δὲν ἐκτίζοντο πλέον ναοὶ εἰς ἀποθεωθέντας αὐτοκράτορας, διότι ὁ αὐτοκράτωρ ἦτο ἄνθρωπος, ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος ἦτο ἐπὶ τῆς γῆς τοποτηρητὴς τοῦ Θεοῦ, ὁ ἰσαπόστολος, ὁ ἀρχηγὸς τῆς Ἐκκλησίας. Ἐκυβέρνηα διὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐν Χριστῷ, οὔτε-

<sup>1</sup> Ὁ επίσημος τίτλος τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων εἶναι· Ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων. Σ. Μ.



νος ἢ εἰκὼν ἐχαράσσετο ἐπὶ τῶν νομισμάτων παρὰ τὴν εἰκόνα τοῦ αὐτοκράτορος, τοῦ δὲ Καισαροπαπισμοῦ τούτου τὸ συμβολικὸν ἀπόφθεγμα ἦτο· «Εἷς ὁ μόνος Θεός, ἐν μόνον κράτος».

Ἡ ἀπόλυτος τοῦ μονάρχου ἐξουσία τυπικῶς μόνον περιωρίζετο ὑπὸ τῆς Συγκλήτου, ἣτις ἀπετέλει κέντρον συναθροίσεως τῶν μεγιστάνων, εἰς οὓς ὁ αὐτοκράτωρ ὤριζε τὰ καθήκοντα αὐτῶν διὰ τῆς παροχῆς πομπῶν τίτλων. Ἔργον τῆς Συγκλήτου κύριον ἦτο νὰ δικάζῃ τὰς πολιτικὰς δίκας, νὰ κυρώνῃ τὴν ἀνάρρησιν τῶν αὐτοκρατόρων καὶ νὰ βοηθῇ διὰ συμβουλευτικῆς ψήφου τὸν ἡγεμόνα εἰς τὰ ἔργα του. Δὲν εἶχε ὅμως ὁ αὐτοκράτωρ μόνον τοὺς ὑψηλοὺς καὶ ἰσχυροὺς ἐκείνους μεγιστάνας! Ἐπρεπε νὰ λαμβάνῃ πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ τὴν προσωπικὴν ἐπιρροὴν τῶν περὶ αὐτὸν ἀπειραρίθμων αὐλικῶν, προσέτι δὲ καὶ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς κοσμοπολιτικῆς ἐκείνης κοινωνίας ἣν ἀπετέλει ὁ ὄχλος τῆς πρωτεύουσας, οὗτινος ἢ διατάραξις ἦτο πρᾶγμα εὐκολώτατον, διότι καθ' ὅτανδῆποτε στιγμὴν αἱ προφητεῖαι τῶν καλογήρων ἢ τὰ θαύματα τῶν ἁγίων εἰκόνων ἠδύνατο νὰ τὸν ἐξεγείρουν, εἰς τὸν ὄχλον δὲ τοῦτον ἔπρεπε νὰ παρέχῃται ἄρτος, οἶνος καὶ ἔλαιον. Κατὰ τὰς ἐξεγέρσεις ἐκείνας ὁ ἡγεμὼν, ὁσάκις εἶχε τὸ θάρρος νὰ κάμῃ χρῆσιν τῆς ἐξουσίας του, ἀπεδείκνυεν ὅτι ἦτο πρᾶγματι αὐτοκράτωρ καὶ ἔθραυεν ἀμειλίκτως πᾶσαν ἀντίστασιν.

Τὴν βαθμιαίαν ἀνάπτυξιν τῆς ἐξουσίας τῶν αὐτοκρατόρων ἐπηκολούθησε καὶ ἀνάλογος ἐπέκτασις τοῦ παλατίου των. Ἐπὶ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ὁ χώρος ἐφ' οὗ ἦσαν ἐκτισμένα τὰ πρὸς χρῆσιν τῆς αὐλῆς οἰκοδομήματα, ἦτο περιωρισμένος, ἀντὶ τῷ χρόνῳ ὅμως ὑπερέβη καὶ αὐτὸν τὸν περίβολον τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ Βυζαντίου, κατὰ δὲ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀκμῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ χώρος ἐκεῖνος ἔφθασε νὰ ὑπερβῇ τὰς πεντήκοντα χιλιάδας τετραγωνικῶν μέτρων. Πάντα τότε

τὰ κτίσματα τῆς αὐλῆς καὶ τῆς διοικήσεως περιεβάλλοντο ὑπὸ τείχους, ὥστε ἀπετέλουν καθ' ἑαυτὰ μίαν ὠχυρωμένην πόλιν, ὅπως τὸ Κρεμλίνον τῆς Μόσχας ἢ τὰ αὐτοκρατορικὰ παλάτια τοῦ Πεκίνου, δυναμένην νὰ ὑποστῇ τακτικὴν πολιορκίαν. Ἐντὸς τοῦ περιόλου ὑπῆρχον ἐκκλησίαι, ἐν αἷς καὶ ἡ Ἁγία Σοφία, ἀπέραντοι κῆποι, ὁ ἵππόδρομος, καὶ περαιτέρω ἑλόκληρος λαβύρινθος παλατιῶν κτισθέντων πλησίον εἰς ἄλλα ἤδη ὑπάρχοντα ὑπὸ διαφόρων αὐτοκρατόρων, εἴτε χάριν περικιλίας εἴτε ἐκ φόβου μήπως ἴδωσιν εἰς τὰ ὑπάρχοντα τὴν στυγνὴν σκιὰν δολοφονηθέντος προκατόχου.

Πᾶν ὅ,τι ἦτο καθωρισμένον εἰς τὴν προσωπικὴν χρῆσιν τοῦ αὐτοκράτορος εἶχε ἱερὸν χαρακτήρα· καὶ ὁ θάλαμος αὐτοῦ ἦτο ἱερός καὶ οἱ στάβλοι ἀκόμη οἱ αὐτοκρατορικοὶ ἦσαν ἱεροί. Τὸ ἱερὸν παλάτιον συνεκοινώνει πρὸς τὸν ἵππόδρομον καὶ πρὸς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, εἰς ἣν ὁ μονάρχης ἠδύνατο, ἂν ἤθελε, νὰ εἰσέλθῃ ὅπως οἱ κοινοὶ θνητοὶ καὶ νὰ προσευχηθῇ. Σπανίως ὅμως ἠδύνατο νὰ τὸ πράξῃ, διότι ὁ αὐτοκράτωρ ἠναγγκασμένος ὄν νὰ τηρῇ ἀπαράδραστον τοὺς κανόνας τῆς ἐθιμοτυπίας δὲν εἶχε τὸν πρὸς τοῦτο ἀπαιτούμενον καιρὸν· ἔπρεπε νὰ ἐπισκέπτηται κατὰ τάξιν ὅλας τὰς ἐκκλησίας, νὰ δέχεται τὰς ξένας πρεσβείας, νὰ παρίσταται εἰς δημοσίους τελετὰς καθ' ἃς ὁ λαὸς ἀπέδιδεν εἰς αὐτὸν τὸ ὀφειλόμενον σέβασμα, εἴτε ἐντὸς τοῦ περιόλου τοῦ Παλατίου εἴτε καὶ εἰς τὰ πέριξ.

Ἡ λαμπρότης ὅλων ἐκείνων τῶν πομπικῶν τελετῶν ἐφαινετο εἰς τὸν Κωνσταντίνον τὸν Πορφυρογέννητον, συμφώνως πρὸς τὸν χαρακτήρα του, ἱκανὴ νὰ ἀναπληρώσῃ τὴν δύναμιν τῆς ὁποίας ἐστερεῖτο. Μὲ τὴν ἀτάρακτον σοβαρότητα τελείου τελετάρχου περιγράφει πᾶσας τὰς λεπτομερείας τῶν ἐπισήμων πομπῶν εἰς ἃς ἔδιδον ἀφορμὴν αἱ ἀπειράριθμοι θρησκευτικαὶ ἢ κοσμικαὶ ἑορταὶ καὶ πανηγύρεις.

Τὴν παραμονὴν πάσης ἑορτῆς προσήρχετο ὁ ἀρχιεπινοῦχος (εἶχε δὲ ἑκατοντάδας εὐνοῦχων τὸ Παλάτιον) ἐνώπιον τοῦ αὐτοκράτορος, ἵνα λάβῃ κατὰ τοὺς ὠρισμένους τύπους τὰς διαταγὰς τῆς Μεγαλειότητός Του. Ἄν ὁ αὐτοκράτωρ ἐδήλωνεν ὅτι θὰ μετείχε τῆς ἑορτῆς, δλόκληρος στρατιὰ ὑπηρετῶν ἐφρόντιζε νὰ προεπρεπίσῃ τὰς ὁδοὺς διὰ τῶν ὁποίων θὰ διήρχετο ἡ πομπή. Ἐκαλύπτοντο αἱ ὁδοὶ διὰ πρισμάτων ἀρωματικῶν ξύλων καὶ κατεκοσμοῦντο διὰ κισσοῦ, δάφνης, μυρσίνης, δενδρολιθάνου καὶ δι' εὐωδῶν καὶ ποικίλων ἀνθέων, ἐστολιζοντο δὲ καὶ αἱ οἰκίαι διὰ μεταξωτῶν ὑφασμάτων καὶ πολυχρωμάτων ταπήτων. Κατὰ τὴν ὠρισμένην ὥραν ὁ αὐτοκράτωρ ἐξήρχετο ἐκ τῶν ἱερῶν θαλάμων, καὶ πρῶτον μὲν προσήρχετο ἐν τῷ Χρυσοτριμίνῳ, ἔπειτα δὲ παρελάμβανον αὐτὸν οἱ βεσσητόρες καὶ οἱ ἄλλοι ἄρχοντες τῶν ἀλλαξιμῶν καὶ τὸν ἐνέδουον ἄλλην στολήν· τὰ κόκκινα ὑποδήματα, σύμβολα τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀρχῆς, καὶ λαμπρὰν χρυσοποικίλον χλανίδα μετὰ πολυτίμων λίθων. Προσεφέρετο δὲ εἰς αὐτὸν τὸ στέμμα καὶ τὸ σκῆπτρον, αἱ δὲ βασιλικοὶ σπαθάριοι τὸν περιέζωνον διὰ τῆς σπάθης. Εἰς τὴν ἡμικυκλικὴν αἴθουσαν, ἣτις ὠνομάζετο Σῆγμα, περιέμενον ἔτοιμοι οἱ ἀποτελοῦντες τὴν βασιλικὴν σωματοφυλακίαν, καθὼς καὶ οἱ λοιποὶ μεγιστᾶνες τῆς αὐλῆς.

Ἡ πομπὴ προεχώρει τότε διὰ τῶν ὁδῶν, προηγούντο δὲ στρατιῶται ἀνοίγοντες ἐλευθέραν τὴν διάβασιν. Ἡ πομπὴ ἔκαμνε διαφόρους σταθμούς, πρεσβεῖται δὲ τῶν δήμων, καὶ τῶν Πρασίνων καὶ τῶν Βενέτων, περιέμενον ἔτοιμοι ὅπως προσκυνήσωσι τὸν βασιλέα ὑμνολογοῦντες καὶ ἐπευφημοῦντες αὐτόν. Ὁ λαὸς ἐπανελάμβανε τὰς ἐπευφημίας, ὁ δὲ ἡγέτης τῆς πρεσβείας τῶν δήμων παρέδιδεν εἰς τὸν βασιλέα τὸ λιβελλάριον, τὸ γραπτὸν κείμενον τῆς ψαλείσης ὑμνολογίας. Ἄν καὶ ἡ ὁδὸς δὲν ἦτο μακρὰ (ἐνίοτε ἡμίσειαν μόνον ὥρα διήρκει ἡ πορεία

ἀπὸ τοῦ Παλατίου μέχρι τῆς ἐκκλησίας εἰς ἣν ἐμελλεν ἡ πομπὴ νὰ καταλήξῃ), ἐξάκις ἦτο ἠναγκασμένος ὁ βασιλεὺς νὰ ὑποστῇ τὰς ἐπευφημίας ταύτας, ἢ τὰς δοχὰς, ὅπως ὠνομάζοντο. Εὐθὺς δὲ ὡς εἰσήρχετο εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἄλλαι πάλιν διατυπώσεις ἐγίνοντο. Ἐπρεπε νὰ ἀποβάλλῃ τὴν ἐπίσημον τῆς βασιλικῆς ἀρχῆς στολήν καὶ πολλάκις νὰ ἀλλάξῃ ἐνδύματα. Ἡ ἐπιστροφή ἐγίνετο διὰ τῆς αὐτῆς ὁδοῦ καὶ διὰ τῶν αὐτῶν διατυπώσεων.

Τὴν περιγραφὴν τὴν ἁπολαύσασθαι μόνον ἀνωτέρω ἐξεθέσαμεν ὁ Περφυρογέννητος μετ' ἀνηλεοῦς μονοτονίας καὶ κατ' ἐπανάληψιν ἐκθέτει μέχρι τῶν ἐσχάτων λεπτομερειῶν διὰ πᾶσαν πομπὴν καὶ πᾶσαν τελετήν. Τὰ πάντα προβλέπει ἡ αὐστηρὰ αὐλικὴ ἐθιμοτυπία. Ὁ τοκετὸς τῆς αὐτοκρατείας ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἐν πορφύρᾳ αἰθούσῃ, ἵνα οἱ αὐτοκρατορικοὶ βλαστοὶ γεννηθῶσι τῷ ὄντι ἐν πορφύρᾳ, κατὰ τὴν τρίτην ἡμέραν μετὰ τὸν τοκετὸν ὁ Πατριάρχης μετὰ τοῦ ἀνωτέρου κλήρου ἔπρεπε νὰ προσέλθωσιν εἰς τὸ Παλάτιον καὶ νὰ ἀναγνώσωσι τὰς καταλλήλους εὐχὰς διὰ τὴν μητέρα καὶ τὸ βρέφος, κατὰ τὴν ὁγδόην ἡμέραν νὰ γίνῃ ἐπίσημος ὑποδοχὴ τῶν συζύγων τῶν μεγιστάνων τῆς αὐλῆς, ἐστρώνοντο δὲ πρὸς τοῦτο αἱ θάλαμοι τῆς λεχοῦς δι' ὠρισμένων ταπήτων. Αἱ κυρίαι, ἀποτελοῦσαι ἀτελεύτητον σειρὰν, εἰσήγοντο κατὰ τὴν τάξιν τοῦ ἀξιώματος τῶν συζύγων κομίζουσαι δῶρα εἰς τὸ νεογέννητον παιδίον, ἠκολούθουν αἱ χῆραι τῶν ἀποθανόντων μεγιστάνων, καὶ μετ' αὐτὰς οἱ ἐπισημότατοι τῶν αὐλικῶν. Κατὰ τὴν βᾶπτισιν, ἢ ὅταν διὰ πρώτην φοράν ἐκόπτοντο τὰ μαλλία τοῦ βασιλόπαιδος, καὶ ἐν γένει εἰς πᾶσαν περίστασιν θεωρουμένην ὅπωςδῆποτε σημαντικὴν εἴτε ἐνεκα λόγων θρησκευτικῶν, εἴτε κατὰ παράδοσιν, εἴτε καὶ ἐκ δεισιδαιμονίας ἐπανελαμβάνετο ἡ κωμφοδία τῶν ζωντανῶν καὶ κινουμένων ἐκείνων μηχανῶν.



Οὐδέποτε ὅμως ἡ αὐλικὴ μεγαλοπρέπεια ἦτο τόσο ἐπιδλη-  
 τικὴ, ὅσον κατὰ τὰς ὑποδοχὰς τῶν ξένων πρέσβειων. Ἐκάθητο  
 τότε ὁ αὐτοκράτωρ ἐπὶ τοῦ Σολομωντείου λεγομένου θρόνου,  
 ὅστις ἀπέστιλθεν ὑπὸ τοῦ χρυσοῦ καὶ τῶν πολυτίμων λίθων.  
 Πρὸς τὰς κατωτέρας βαθμίδας τοῦ θρόνου ὑπῆρχον δύο γλυ-  
 πτοὶ λέοντες, οἵτινες δι' ἐνὸς ἐπιδεξίου μηχανήματος ἀνωρ-  
 θοῦντο ἐπὶ τῶν βάθρων των καὶ ἐβρυχῶντο. Ἐκεῖ πλησίον ἦτο  
 ἰδρυμένον καὶ χρυσοῦν δένδρον, καὶ ἐπὶ τοῦ δένδρου ἴσταντο  
 ἠδικὰ πτηνὰ κατεσκευασμένα ἐπίσης ἐκ πολυτίμων μετάλλων.  
 Ἐννοεῖται ὅτι τὰ θαυμάσια ταῦτα ἔκαμνον μεγάλην ἐντύπω-  
 σιν εἰς τοὺς ξένους πρέσβεις, οἵτινες ἔμενον κατάπληκτοι ἐξ  
 ὅσων ἐβλεπον. Τῷ ὄντι δὲ εἶχον πρότερον διέλωθ' ὀλοκλή-  
 ρου σειρᾶς αἰθουσῶν, τῶν ὁποίων τὸ μὲν δάπεδον καὶ οἱ τοῖχοι  
 ἐκοσμοῦντο ὑπὸ πολυτίμων μωσαϊκῶν, οἱ δὲ θόλοι ἀπέδιδον  
 ποικίλας ἀνταυγίας ἐκ τῶν πολυχρωμάτων εἰκόνων, αἵτινες  
 ἦσαν τεχνουργημέναι ἐπὶ χρυσοῦ ἐδάφους. Αἱ αἰθουσαι αὗται  
 περιεῖχον πρὸς τούτοις βαρύτιμα σκεύη καὶ πολυκάνδηλα  
 ἀνήκοντα μὲν εἰς ἐκκλησίας καὶ μοναστήρια, μεταφερόμενα δὲ  
 εἰς τὸ Παλάτιον χάριν τῶν τοιούτων ὑποδοχῶν. Τάπητες ἀρ-  
 χατοὶ ἀνατολικοὶ καὶ βαρεῖαι δαλματικαὶ ἐσθῆτες παλαιᾶς  
 κατασκευῆς ἐμαρτύρουν τοῦ μακροῦ παρελθόντος τὴν πολυτέ-  
 λειαν καὶ τὴν δόξαν. Πῶς ἦτο δυνατόν νὰ ἀποτολμηθῇ πόλεμος  
 ἐναντίον κράτους διαθέτοντος τοιούτους θησαυρούς; Καὶ οἱ  
 πρέσβεις ὑποβαλλόμενοι εἰς τὰς διατάξεις τοῦ τυπικοῦ τῆς  
 αὐλῆς προσεκύβουν γονυπετεῖς τὸν αὐτοκράτορα τὸν ὑπὸ τοι-  
 οῦτου μεγαλείου περιδεβλημένον. Ἀκίνητος καὶ ἄφωνος ὡς  
 ἄψυχος μηχανὴ ἦτο παρατεταγμένη ἡ σωματοφυλακὴ ἐν τῷ  
 μεταξύ τῶν παλατιῶν ἐλευθέρῳ χώρῳ, κατὰ μήκος ἐνὸς ῥυα-  
 κος, παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ ὁποίου ἔθαλλον μεγάλα δένδρα.  
 Ἐκαστος ἐκ τῶν σωματοφυλάκων ἐκράτει διὰ τῆς ἀριστερᾶς

χειρὸς χρυσὴν ἀσπίδα, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς βαρὺν δίστομον πέ-  
 λεκον στηριζόμενον ἐπὶ τοῦ ἀργυροῦ του θώρακος.

Ἄν μόνον ἐκ τῆς Ἐκθέσεως τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορ-  
 φυρογεννήτου ἐγινώσκωμεν τὴν αὐλικὴν ἐθιμοτυπίαν καὶ τὴν  
 διάθεσιν τῶν αὐτοκρατορικῶν κτισμάτων, θὰ ἤρχετο ἴσως εἰς  
 ἡμᾶς ἡ ὑπόνοια ἔτι ὁ αὐτοκρατορικὸς συγγραφεὺς ἐπὶ τὸ ὑπερ-  
 βολικώτερον περιέγραψε καὶ τῆς ἀκολουθίας αὐτοῦ τὴν μεγα-  
 λοπρέπειαν καὶ τὴν μεγάλην τῆς ἐθιμοτυπίας αὐστηρότητα.  
 Ἄλλ' ἔχομεν ὅμως περὶ τοῦ πράγματος μαρτυρίας διαφόρων  
 ἐποχῶν ἐπικυρούσας τὴν περιγραφὴν τοῦ Πορφυρογεννήτου.  
 Ὁ ἐπίσκοπος τῆς Κρεμώνης Λουιτπράνδος, διατρίδων κατὰ  
 τὸν δέκατον αἰῶνα ἐν Κωνσταντινουπόλει ὡς ἀπεσταλμένος  
 τοῦ αὐτοκράτορος Ὀθωνος, ἐκφράζει μὲν τὴν μεγάλην του  
 ἀντιπάθειαν πρὸς τοὺς Ἕλληνας καὶ μετὰ πολλῆς ἀφελείας  
 ἀγωνιᾷ ὅπως μὴ κατακαμφθῇ ὑπὸ τῆς ἐκτάκτου ἐκείνης μεγα-  
 λοπρεπείας, ἀναγκάζεται ὅμως νὰ ὁμολογήσῃ περιγράφων τὸ  
 βασιλικὸν γεῦμα κατὰ τὸ ὁποῖον μετὰ περιφρονήσεως ἐφέ-  
 ροντο πρὸς αὐτὸν ὡς βάρβαρον, ἔτι εἶδεν ἐκεῖ τοιαύτην τε-  
 λειότητα μεγαλείου, τῆς ὁποίας οὐδὲ τὴν ἐλαχίστην ἰδέαν  
 εἶχεν ὁ δυτικὸς κόσμος.

Τὴν ἀκρίθειαν τῶν περιγραφῶν τοῦ Κωνσταντίνου μαρτυ-  
 ροῦσι καὶ μεταγενέστεροι ἀκόμη συγγραφεῖς ἄλλοεθνεῖς, ὅπως  
 λόγου χάριν ὁ Ἰουδαῖος περιηγητὴς Βενιαμὴν ὁ ἐκ Τουδέλας  
 καὶ Ἀραβες γεωγράφος. Κατὰ τὴν ἐποχὴν των ἡ ἔδρα τῆς  
 αὐλῆς εὗρισκετο εἰς ἄλλο τμήμα τῆς πόλεως, τὸ βόρειον, ὅπου  
 τὸ παλάτιον τῶν Βλαχερνῶν εἶχε κατασταθῆ ἐπὶ τῶν Κομνη-  
 νῶν ἰσχυρὸν φρούριον, ἐν ᾧ διέτριβεν ἀσφαλῶς ἡ δυναστεία.  
 Ἡ διάταξις τότε ἦτο διάφορος καὶ ἡ λαμπρότης ἴσως μικρο-  
 τέρα ἢ πρότερον, ἀλλὰ τὸ τυπικὸν μέρος ὑφίστατο πάντοτε,  
 ἡ δὲ πολυτέλεια ἦτο ἀκόμη τοσαύτη, ὥστε τὸ αὐτοκρατορι-

χόν ανάκτορον ύμνολογεῖτο ὑπὸ ποιητῶν τῆς Δύσεως ὡς μαγικὸν παλάτιον περιλαμβάνον ὅσα θαυμάσια ἐπενόησαν καὶ ἐδημιούργησαν καὶ οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ ἐναέρια πνεύματα.

Ὁ Πορφυρογέννητος ἀναφέρει μετὰ τινος λύπης ὅτι οἱ βασιλεῖς διετέλουν «ἐλληνίζοντες καὶ τὴν ῥωμαϊκὴν γλῶτταν ἀπεθαλόντες». Οἱ πομπῶδεις τίτλοι εἶναι μὲν πάντοτε λατινικοί, ἀλλὰ κατὰ τρόπον ἀλλόκοτον συνεζευγμένοι πρὸς ἐλληνικὰς καταλήξεις, ὃ δὲ λαὸς ἐξακολουθεῖ νὰ ψάλλῃ ἢ μᾶλλον νὰ ὑπορρινίζῃ λατινιστὶ τὰς ἐπισήμους προσφωνήσεις του, ἀλλὰ καὶ χωρὶς ὅμως νὰ τὰς ἐννοῇ, οἱ δὲ ξένοι μισοφόροι παρεμόρφωνον αὐτὰς κατὰ τρόπον ἐντελῶς βάρβαρον, ὥστε καὶ αὐτὸς ὁ αὐτοκράτωρ δὲν κατελάμβανε τὰ λεγόμενα, μόνον δὲ κατὰ τοὺς νῦν χρόνους ἐπετεύχθη ὅπως δῆποτε ἢ ἐρμηνεῖα αὐτῶν <sup>1</sup>.

Ἐξ ὅλων τῶν οἰκοδομημάτων ὅτινα ἀπετέλουν τὸ κυρίως Παλάτιον οὐδὲν σίζεται. Ἀνάγκη λοιπὸν νὰ ἀρκεσθῶμεν εἰς τὰς ὑπαρχούσας περιγραφὰς ὅπως λάβωμεν περὶ τοῦ ὅλου κτίσματος μίαν κατὰ φυσικὸν λόγον ἀτελεῖν ἰδέαν. Βεβαίως ὅμως ἡ ἐξωτερικὴ ἀποψὶς τοῦ ἑτερογενοῦς ἐκείνου ὄγκου πλὴν τῆς ἐκτάσεως οὐδεμίαν ἄλλην θὰ ἐπεδείκνυε μεγαλοπρέπειαν. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ὁμοίαζε πρὸς τὴν τῶν ἐκκλησιῶν· ἴσως δὲ ἐνταῦθα ἐπεδιώκετο μᾶλλον ὁ σκοπὸς τοῦ νὰ παρίσταται ἐπιβλητικώτερον τὸ ἐσωτερικόν. Αἱ πύλαι, ἀργυροκόλλητοι καὶ ἐλεφαντοκόλλητοι, θὰ καθίστων ἀκόμη μεγαλυτέραν τὴν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀπλότητα τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων. Ἡ ἀπόκρυφος λοιπὸν λαμπρότης τῆς γιγαντίας βασιλικῆς κατοικίας ἦτο προσφορωτάτη πρὸς τὸν ἡσυχον βίον ἡγεμόνων λογίων, οἷος ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, οἵτινες ἀγα-

πῶντες τὰς ἀρχαιολογικὰς ἐρεῦνας καὶ ἀσχολούμενοι εἰς διαφόρους συλλογὰς ἔξω ἐκεῖ βίον θεωρητικὸν καὶ ἀμέριμον, μακρὰν ἀπὸ παντὸς πολεμικοῦ κινδύνου.

Ἦτο δὲ καὶ ὄχι ἀπρόσφορος τότε ἡ περίστασις πρὸς τοῦτο, διότι κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ δεκάτου αἰῶνος τὸ κράτος τῶν Ἀράβων τὸ ἀπὸ αἰῶνων ἀπειλητικὸν εὗρισκετο εἰς σύγχυσιν καὶ ταραχὴν. Ἄλλος ἴσως βασιλεὺς, πολεμικώτερος τοῦ Κωνσταντίνου, θὰ ἐπωφελεῖτο τὴν κατάστασιν εἰς ἣν εὗρισκοντο οἱ Ἀραβες ὅπως ἀνακτήσῃ τὰς ὑπ' αὐτῶν κυριευθείσας βυζαντινὰς χώρας, τοσοῦτη δὲ μᾶλλον, καθ' ἕσον οἱ κάτοικοι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας θὰ ἐπεθύμουν νὰ ἀπαλλαγῶσι ὀχληρῶν καὶ ἐπικινδύνων γειτόνων, οἵτινες διὰ τῶν ἀδιακόπων ἐπιδρομῶν των παρέδραπτον σπουδαίως τὰ συμφέροντα τῶν παρὰ τὰ σύνορα γαιοκτητῶν. Ἀλλὰ νὰ παράπονα αὐτῶν δὲν εἰσηκούοντο ἐν τῇ πρωτεύουσῃ, ἐφ' ἕσον δὲ ἐκ τῶν προσβολῶν τῶν Ἀράβων δὲν ὑφίστατο σημαντικὴν ζημίαν αὐτὸ τὸ κράτος, ἢ ἐν Κωνσταντινουπόλει κυβέρνησις οὐδεμίαν ἐλάμβανε μέριμναν, ἄφινε δὲ εἰς τὸν ἀγροτικὸν πληθυσμὸν τὴν φροντίδα τῆς καταστολῆς τῶν ἀταξιῶν αἵτινες συνέβαινον εἰς τὰ σύνορα. Οἱ δὲ μεγάλοι γαιοκτῆται τῶν ἀπεράντων μεθοριακῶν κτημάτων οὐδεμίαν ἠδύναντο νὰ περιμένωσι παρὰ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει βοήθειαν καὶ δι' ἄλλον λόγον, διότι δηλαδὴ ἀπὸ πολλοῦ ἤδη αἱ σχέσεις αὐτῶν πρὸς τοὺς αὐτοκράτορας δὲν ἦσαν δι' ὅλου ὀμαλαί. Οἱ αὐτοκράτορες ἔβλεπον μετὰ λύπης ὅτι αἱ μικραὶ ἰδιοκτησίαι ἐσημέραι ἐξέλειπον, ἠδύνανοντο δὲ ἀπ' ἐναντίας αἱ μεγάλαι κτήσεις, αἵτινες ἀκριβῶς εἶχον συντελέσῃ καὶ εἰς τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Δύσεως τὴν καταστροφήν. Προσεπάθουν λοιπὸν κατὰ τὸ δυνατόν νὰ προστατεύσωσι τοὺς γεωργοὺς τοὺς ἔχοντας μικρὰ κληρονομικὰ κτήματα. Ἡ τύχη ἄλλως τῶν γεωργῶν τούτων, οἵτινες ἦσαν

<sup>1</sup> Ἰδ. Κρουμβάχερ Ἱστορ. τῆς Βυζαντ. Λογοτεχνίας, ἑλλην. μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου, Α' σ. 515. Σ. Μ.



θύματα τῶν κεφαλαιούχων, ἐνδιέφερε κυρίως τοὺς αὐτοκράτορας, διότι ἐσχετίζετο καὶ πρὸς τὰς δημοσίας προσόδους καὶ πρὸς τὴν στρατολογίαν. Καὶ τὸ δημόσιον δηλαδὴ ταμεῖον καὶ ὁ στρρτὸς εἶχον συμφέρον νὰ ὑπάρχωσι πολλοὶ φορολογούμενοι, καθὼς καὶ πολλοὶ στρατεύσιμοι. Οἱ μικροκτηματῆαι καθίσταν πρὸς τούτοις τὴν γῆν πολὺ παραγωγικωτέραν τῶν μεγάλων καὶ ἰσχυρῶν γαιοκτητῶν, οἵτινες ἄφινον αὐτὴν ἀγέωργητον καὶ χρήσιμον μόνον εἰς βοσκήν. Προετίμων δὲ τὸν τρόπον τοῦτον τῆς ἐργασίας, διότι οἱ δοῦλοι τῶν ἦσαν ἱκανοὶ ὅπως φροντίζωσι περὶ τῶν μεγάλων ποιμνίων, ἢ δὲ εὐκολία τοῦ μετατοπισμοῦ τῆς κινητῆς ταύτης περιουσίας ἠλάττωνε τοὺς ἐκ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Σαρακηνῶν κινδύνους.

Ἡ μεγαλοκτηματικὴ ἀριστοκρατία ἡσθάνετο πολὺ περισσότερον τὴν ἀνάγκην νὰ ἐπεκτείνῃ τὰς κτήσεις αὐτῆς πρὸς νότον, ἀφ' ὅτου ἡ κυβέρνησις παρεκώλυε τὴν ἐπέκτασιν αὐτῶν διὰ τῆς καταστροφῆς τῶν μικροκτηματιῶν, διότι ὁ φυσικὸς πολλαπλασιασμὸς τῶν κτηνῶν ἀπῆται καὶ εὐρυτέρας βοσκάς. Ἀφ' ἐτέρου δέ, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην καθ' ἣν ἡ θάλασσα δὲν ἦτο ἀσφαλῆς, οὐδὲ ὑπῆρχε θεσμὸς τις ἀντίστοιχος πρὸς τὰς παρ' ἡμῖν τραπεζιτικὰς ἐργασίας, τὰ κεφάλαια τῶν πλουσίων ἰδιωτῶν καθὼς καὶ τῶν θρησκευτικῶν ἰδρυμάτων, δὲν ἦτο δυνατόν ἄλλως νὰ διατεθῶσιν εἰμὴ εἰς ἀγορὰν γαιῶν.

Ὁ Νικηφόρος ὁ Φωκᾶς, στρατηγὸς τοῦ Ῥωμανοῦ, υἱοῦ καὶ διαδόχου τοῦ Κωνσταντίνου, καὶ ἔχων ζῶντος ἀκόμη τοῦ Ῥωμανοῦ μεγίστην δύναμιν, κατέλαβε τὴν ὑπερτάτην ἀρχὴν (963) μετὰ τὸν πρόωρον θάνατον αὐτοῦ. Ὁ Νικηφόρος ἐξεπλήρωσε τὰς εὐχὰς μεγαλοκτηματιῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, διότι ἀνῆκε καὶ αὐτὸς εἰς τὴν κοινωνικὴν ἐκείνην τάξιν ἢ οἰκογένειά του εἶχε μεγάλα παραμεθόρια κτήματα. Ἐνόμισε λοιπὸν ὅτι ἦτο τότε κατάλληλος καιρὸς νὰ προσβάλλῃ τοὺς Σαρακηνοὺς. Τὸ

ἄλλοτε ἰσχυρὸν χαλιφᾶτον εἶχε κατατμηθῆ, δὲν ἦσαν δὲ πλέον ἐπίφοβοι οἱ μικροὶ ἡγεμονίσκοι, ὅπως οἱ ἐμίραι τοῦ Χαλεπίου καὶ τοῦ Μουσοῦλ, πρὸς βορρᾶν, οἱ διανεμηθέντες πρὸς ἀλλήλους τὴν διαδοχὴν ἡγεμόνων οἷος ὁ Μοαβίας καὶ ὁ Ἄροῦν-ἄλ-Ῥασίδ. Δὲν ἦσαν μὲν ἀπόλεμοι οἱ ἡγεμονίσκοι ἐκεῖνοι, ἀλλ' αἱ ἐμφύλιοι αὐτῶν ἔριδες παρέλυον πᾶσαν πολεμικὴν ἐνέργειαν.

Ὁ Νικηφόρος προσέβαλε κατὰ πρῶτον τοὺς ἀπίστους εἰς τὴν Κρήτην, ὁπόθεν ἠπέλουν ἐλόκληρον τὸν χριστιανισμὸν καὶ τῆς ὁποίας ἡ εὐημερία ὠφείλετο εἰς πειρατικὰς τῶν Σαρακηνῶν ἐπιδρομὰς καθ' ἑλπὴν τὴν Μεσόγειον, καὶ ἠγωνίσθη μὲν δεινῶς, ἀλλ' ἐπὶ τέλους κατέκτησεν ὀλοσχερῶς τὴν νῆσον. Ἐπειτα ἐστράφη πρὸς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ κατόπιν πρὸς τὴν Συρίαν. Οἱ Βυζαντινοὶ ἐθριάμβευσαν ἐκυρίευσαν τὴν Κιλικίαν, τὴν Ἀντιόχειαν καὶ πολλὰ φρούρια τῆς Συρίας. Τὴν προτέραν ὅμως ἑλληνικὴν δεσποτεῖαν δὲν κατώρθωσαν ἐντελῶς νὰ ἀποκαταστήσωσιν.

Ὁ αὐτοκράτωρ ἦτο αὐστηρὸς καὶ πρὸς ἑαυτὸν καὶ πρὸς τοὺς ὑπηκόους. Κατέτριψε σχεδὸν ὅλον τὸν βίον εἰς τὰ στρατόπεδα, πρῶτον μὲν ὡς στρατηγός, ἔπειτα δὲ ὡς αὐτοκράτωρ καὶ ἐπίτροπος τῶν ἀνηλίκων τέκνων τοῦ προκατόχου Ῥωμανοῦ. Εἶχε μεγάλα στρατηγικὰ προτερήματα καὶ ἐπέβαλεν εἰς τὸ στράτευμα σιδηρᾶν πειθαρχίαν. Τὰ πάντα εἰς τὸ βυζαντινὸν στρατόπεδον ἦσαν μέχρι τῶν ἐσχάτων λεπτομερειῶν ἀκριδῶς καθωρισμένα, διετηροῦντο δὲ πάντοτε αἱ ἀρισταὶ παραδόσεις τοῦ Ῥωμαϊκοῦ στρατοῦ διὰ συγγραμμάτων τὰ ὅποια συνετάχθησαν ὑπὸ τῶν πρόηγουμένων αὐτοκρατόρων. Οἱ στρατηγικοὶ ἐκεῖνοι κανόνες δὲν εἶχον καταντήρησιν ἄψυχοι μόνον τύποι, διότι καὶ κατὰ τὰ μακρὰ ἀκόμη ἔτη τῆς σχετικῆς ἡσυχίας, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ τοῦ Κων-

σταντινίου τοῦ Πορφυρογεννήτου, δὲν ἔλειπον αἱ παρὰ τὰ σύνορα συμπλοκαί, συντελοῦσαι εἰς τὸ νὰ διατηρῆται ἀκμαῖον τὸ στρατιωτικὸν φρόνημα. Ἐσπουδάζετο ἐπιμελῶς ὁ τρόπος καθ' ὃν τὰ ἔμπορα ἔθνη διεξήγον τοὺς πολέμους καὶ κατὰ τὴν τακτικὴν ἢ ἠκολούθουν οἱ πολέμιοι ἐρρυμίζετο ἑκάστοτε καὶ ἡ τακτικὴ τῶν Βυζαντινῶν. Διὰ τηλεγραφικῶν πυρσῶν ἐλαμβάνετο ἀμέσως εἰς Κωνσταντινούπολιν ἡ εἶδησις τῶν συμβαινόντων εἰς τὰ σύνορα τῆς Συρίας, ἀπαριθμεῖ δὲ ὁ Κωνσταντῖνος τοὺς σταθμοὺς τοὺς χρησιμεύοντας πρὸς μετάδοσιν τῶν ἀνησυχητικῶν εἰδήσεων διὰ μέσου τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Τὸ πυροβολικὸν μάλιστα εἶχεν ἀποδῆ τότε ἰσχυρόν, συνιστάμενον εἰς χειροβομβίδας πλήρεις ῥευστοῦ πυρός, ἐκτὸς δὲ τούτου εἶχον οἱ Βυζαντινοὶ διαφόρους τρόπους ἐμποδίων τῆς προελάσεως τοῦ ἐχθρικοῦ ἰππικοῦ, προσέτι δὲ καὶ ἀξιόλογον ἐπιμελητεῖαν. Πάντα ταῦτα εἶχον ἀναδειξῆ τὰ στρατεύματα τοῦ Νικηφόρου φοδερὰ καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς πολεμοπαιδεύτους στρατιώτας τοῦ Χαλεπίου καὶ τοῦ Μοσούλ. Οὐδεμίαν ἄλλην ἐπιστήμην ἢ τέχνην ἤσκησαν μὲ περισσοτέραν πρωτοτυπίαν οἱ Βυζαντινοί, ὅσον τὰ στρατιωτικά.

Ὁ Νικηφόρος ἦτο ἀνὴρ θρησκευτικὸς, ἐξεταζόμενος δὲ κατὰ τὰς νεωτέρας ἰδέας δύναται νὰ θεωρηθῆ καὶ δεισιδαίμων, ἀλλ' ὅμως δὲν ἠγάπα οὔτε τὰ μοναστήρια οὔτε τὸν κλῆρον. Ἐν ᾧ ἀφινεν ἐλευθέρους τοὺς γαιοκτηματικούς μεγιστᾶνας νὰ πιέζωσι τοὺς μικροὺς καλλιεργητάς, δὲν ἐπέτρεπε τοῦ λοιποῦ νὰ ἀφιερώνωνται ἀγροτικά ἢ ἀστικά κτήματα εἰς μοναστήρια ἢ ἄλλα θρησκευτικά ἱδρύματα, χωρὶς δι' ὄλου νὰ ἀναλογισθῆ πόσον τὰ μέτρα ταῦτα θὰ ἦσαν ἀντιδημοτικά εἰς κοινωνίαν τῆς ὁποίας ὁ χαρακτήρ ἦτο κατ' ἐξοχὴν θρησκευτικὸς. Τῷ ὄντι δὲ ὁ λαὸς ἐθεώρει πᾶσαν τυχὸν συμφορὰν τοῦ βασιλέως ἢ τοῦ κράτους ὡς τιμωρίαν τοῦ Θεοῦ δι' ὅσα ὁ βασιλεὺς εἶχε

διατάξῃ ἐναντίον τῶν εὐσεβῶν ἱδρυμάτων. Ὁ Νικηφόρος ἀντελαμβάνετο ὅτι τὸ κράτος ἐξησθενοῦτο κατὰ τρόπον ἀνησυχητικὸν ἐξ αἰτίας τοῦ θρησκευτικοῦ ζήλου, ὅστις παρεκλίνει πλείστους ῥωμαλέους ἀνδρας νὰ φεύγωσι τὸν κόσμον καὶ νὰ ἀσπάζωνται τὸν μοναχικὸν βίον ἢ νὰ ἀφιερώνωσι τὰ κτήματά των εἰς εὐσεβῆ ἱδρύματα. Πράγματι δὲ ὑπῆρχον τότε ἐν Βυζαντίῳ κατὰ πολὺ περισσότερα μοναστήρια ἢ ὅσα θὰ ἀπῆται καὶ ὁ εὐρύτατος θεωρητικὸς βίος, τοῦτο δὲ προφανῶς ἐγίνετο ἐπὶ βλάβῃ τῆς κοινωνικῆς εὐημερίας.

Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, ματαίως ὁ Νικηφόρος ἀπηγόρευσε τὴν ἱδρυσιν νέων μονῶν, μετὰ τινα δὲ ἔτη ἠναγκάσθη νὰ ἐκδώσῃ καὶ Νεαρὰν πρὸς ἄρσιν τῆς ἀπαγορεύσεως, ἐκτοτε δὲ ὁ μοναχικὸς βίος ἐξηκολούθησεν ἀναπτυσσόμενος ἀκόμη πλείοτερον καὶ ὑπονομεύων τὴν ὑπόστασιν τοῦ κράτους. Ἡ φειδωλὴ διοίκησις τοῦ Νικηφόρου καὶ ἡ πρὸς πᾶσαν πολυτέλειαν ἀποστροφή του τὸν κατέστησεν ἀντιδημοτικόν, ἂν καὶ οἱ δρόμωνες αὐτοῦ δὲν ἔπαυον εἰσχομίζοντες εἰς τὴν πρωτεύουσαν τὴν λείαν τῶν πλουσιωτάτων πόλεων τοῦ μουσουλμανικοῦ κόσμου. Καὶ ὅταν ὁ ἀνεψιὸς του, ὁ Ἀρμένιος στρατηγὸς Ἰωάννης ὁ Ἰσιμισκῆς, τὸν ἐδολοφόνησε κατ' εἰσήγησιν τῆς αὐτοκρατείας Θεοφανοῦς, ὁ λαὸς οὐδόλως ἠγανάκτησεν, ἀλλ' ἀνεκλήρυξε τὸν δολοφόνον αὐτοκράτορα καὶ συμβασιλέα τοῦ ἀνηλικίου ἀπογόνου τῆς Μακεδονικῆς Δυναστείας.

Κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα ἕνεκα τοῦ Φωκᾶ καὶ τοῦ Ἰσιμισκῆ ἡ ὑπερτάτη ἀρχὴ ἐφαίνετο ὅτι καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅπως ἄλλοτε ἤδη ἐν τῇ αὐτοκρατορίᾳ τῆς Δύσεως ἢ ὑπὸ τοὺς Χαλίφας τῆς Ἀνατολῆς, ἐμελλε νὰ περιέλθῃ πράγματι εἰς αὐλάρχας ἢ ἐπιτρόπους, οἵτινες θὰ περιέστελλον τὴν ἐξουσίαν τῶν βασιλέων εἰς ψιλὸν μόνον ὄνομα καὶ κενὸν σύμβολον κράτους ἀσυντάκτου. Δὲν συνέβη ὅμως τοῦτο, διότι ὁ Ἰσιμισκῆς



μετά βραχείαν βασιλείαν καθ' ἣν κατετρόπωσε τοὺς Βουλγάρους, τοὺς Ῥώσους καὶ τοὺς Σαρακηνοὺς, καὶ ἀφοῦ πρότερον ὁ Πατριάρχης συγχωρήσας τὰς ἐξομολογηθείσας ἀμαρτίας του ἐκύρωσε διὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς σιέψεως τὴν παράνομον ἀρχὴν του, ἔσχε διάδοχον τὸν κατ' ἐξοχὴν δραστήριον βασιλέα τῆς Μακεδονικῆς Δυναστείας Βασίλειον τὸν Β' (976—1025), τὸν ἐπονομασθέντα Βουλγαροκτόνον.

Ἡ μακρὰ βασιλεία τοῦ Βουλγαροκτόνου ἀποτελεῖ τὴν λαμπροτάτην τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας περιόδον. Πᾶσαι αἱ γενόμεναι προσπάθειαι ὅπως ὑποβληθῆ καὶ ὁ φεβερὸς οὗτος βασιλεὺς ὑπὸ τὴν κηδεμονίαν στρατηγῶν ἢ ὑπουργῶν ἀπέτυχον. Ἦτο ὤμιδος καὶ αὐστηρὸς ὡς ἀσκητῆς, καὶ κατὰ τὴν ἐκάστοτε ἀνάγκην τῶν περιστάσεων ἄλλοτε μὲν ἐδείκνυε μεγαμαψυχίαν, ἄλλοτε δὲ ἀπάνθρωπον σκληρότητα. Προσβληθεὶς δὲ ὑπὸ τοῦ Σαμουήλ βασιλέως τῶν Βουλγάρων καὶ αὐτοκράτορος τῶν Ῥωμαίων, ὅπως ἀπειλητικῶς ἐτιτλοφοροῦντο ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου αἰῶνος οἱ ἡγεμόνες τοῦ δυτικοῦ μέρους τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου, κατώρθωσε μετὰ δεινὸν τριακονταετῆ ἀγῶνα νὰ κατασυντρίψῃ τὸ Βουλγαρικὸν βασίλειον ὅπερ ἀπετέλει τότε τὸν μέγιστον κατὰ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κίνδυνον. Ἄν ἡ τύχη τοῦ πολέμου ἤθελεν εὐνοήσῃ τότε τοὺς Βουλγάρους, ὁ ἀγὼν θὰ ἐπερατοῦτα διὰ τῆς καταστροφῆς τῆς Ἀνατολικῆς Ῥώμης. Τὸ δυτικώτατον μέρος τοῦ Βουλγαρικοῦ βασιλείου, ἡ Μακεδονία καὶ ἡ Ἀλβανία, ἀπετέλει τὴν ἀκρόπολιν, τῆς ὁποίας ἡ κατοχὴ ἠδύνατο μόνη νὰ παράσχη τὴν εἰρήνην, ἀλλ' ἵνα εἰσχωρήσῃ μέχρι τῆς ἀκροπόλεως ἐκείνης ἦτο ἠναγκασμένος ὁ Βασίλειος νὰ καταβάλῃ πρῶτον τὴν ἀνατολικὴν Βουλγαρίαν, ἣτις, ἂν καὶ ὑπαχθεῖσα ἤδη ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν Βυζαντινῶν, εὗρεσκετο ὅμως τότε ἐν ἐπαναστάσει καὶ ἦτο κίνδυνος μέγας διὰ τὸ κράτος. Ὁ Βασίλειος

προέβαιεν εἰς τὰς κατακτήσεις του βραδέως, ἀλλ' ἀσφαλῶς. Οἱ Βυζαντινοί, ἄλλοτε μὲν συνετῶς ὑποχωροῦντες ἢ δεκάζοντες διὰ δώρων τοὺς πολεμίους, ἄλλοτε δὲ καταλλήλως ἐπιτιθέμενοι, ἀναλόγως τῆς ἐκάστοτε πλειοτέρας ἢ ὀλιγωτέρας δυνάμεως τῶν βουλγαρικῶν σωμάτων, εἰσέδυσον βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς ἐχθρικῆς χώρας. Ὅταν δὲ διὰ τῆς ἐπιμονῆς καὶ τῆς ἐπιτυχοῦς τακτικῆς κατώρθωνον τὸν σκοπὸν των, ἐφέροντο ἠπίως πρὸς τοὺς κατοίκους τοῦ κατακτηθέντος τόπου καὶ ἐπέτρεπον εἰς αὐτοὺς νὰ διατηρῶσι τοὺς νόμους των καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν των ὀργάνωσιν. Ἄλλ' ὅμως διέπραξε καὶ μίαν σκληρὰν ἀπάνθρωπιαν ὁ Βασίλειος, τῆς ὁποίας ζωντὰ παρέμεινεν ἡ ἀνάμνησις, διότι ἐτύφλωσε δεκαπέντε χιλιάδας αἰχμαλώτων, ἐπιστήσας δὲ κατὰ ἑκατοντάδα ἓνα μονόφθαλμον ὡς ὁδηγὸν τοὺς ἐξαπέστειλε πρὸς τὸν βασιλέα Σαμουήλ. Καὶ μέχρι τοῦδε ἀκόμη ἡ ἐν Μακεδονίᾳ βουλγαρικὴ μερὶς ἀρέσκειται νὰ ὑπενθυμίζῃ τὴν ὀμότητα μὲ τὴν ὁποίαν οἱ ὁμόθρησκοι τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος μετεχειρίσθησαν τοὺς προγόνους τῶν σημερινῶν Βουλγάρων.

Ὁ Βασίλειος ἐξέτεινε καὶ πρὸς ἀνατολὰς τὰ ἔρια τῆς αὐτοκρατορίας ὑποτάσων τὴν Ἀρμενίαν, καταστρέφων ὅμως τὸ ἀνεξάρτητον ἐκεῖνο κράτος ἐστέρησε τὸν χριστιανισμὸν ἰσχυροῦ προπυργίου ἐναντίον τῶν ἀπίστων.

Κατὰ τὰς πολυαριθμοὺς διὰ μέσου τῆς Μικρᾶς Ἀσίας πορείας του ὁ αὐτοκράτωρ ἔσχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ παρατηρήσῃ ἔτι οἱ πλούσιοι γαιοκτῆται ἐξηκολούθουν νὰ εὐρύνωσι τὰς κτήσεις των ἐπὶ βλάβῃ τῆς μεσαίας τάξεως. Καὶ ἐδῶ δέ, ὅπως καὶ παντοῦ ἄλλου, ἠθέλησε νὰ θραύσῃ διὰ σιδηρᾶς χειρὸς τὰς δυνάμεις αἵτινες ἀνθίσταντο εἰς τὴν θέλησίν του. Αἱ κατὰ τῶν Βουλγάρων νικαί του ἀποκαθιστῶσαι τὰς πρὸς τὴν Ἀδριατικὴν θάλασσαν συγκοινωνίας καὶ παρακωλύουσαι εἰς τὰ

ἐξῆς πᾶσαν ἐπιδρομὴν κατὰ τῆς σιτοφόρου Θράκης ἀπέδωκαν εἰς τὸ εὐρωπαϊκὸν τμήμα τῆς αὐτοκρατορίας τὴν ἀρχαίαν αὐτοῦ δύναμιν. Εἰς τὸ ἐξῆς τὸ κράτος δὲν ἐξηρτάτο πλέον ὀλοσχερῶς ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ὡς πρὸς τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ σίτου. Τὸ στέμμα λοιπὸν δὲν ἐδίστασε νὰ κηρυχθῆ ἀναφανδὸν ἐναντίον τῶν ἀγροτικῶν μεγιστάνων. Ὁ αὐτοκράτωρ ἐδήλωσε ῥητῶς ὅτι ὁ σχηματισμὸς εὐρυχώρων κτημάτων, καθ' ὧν εἶχον ἤδη ἀγωνισθῆ αἱ ἀρχαῖοι Ῥωμαῖοι, ἦτο ὀλέθριος εἰς τὰ δημόσια συμφέροντα. Ἀφήρσε διὰ τῆς βίας παρά τινος πλουσίου ὀλόκληρον χωρίον τὸ ὅποσον εἶχεν ἀγοράσῃ ἵνα ἐγκαταστήσῃ ἐκεῖ πολυτελῆ ἀγροτικὴν ἔπαυλιν, καὶ προσέταξε νὰ διανεμηθῶσι πάλιν αἱ γαῖαι εἰς τοὺς χωρικοὺς εἰς οὐς καὶ πρότερον ἀνήκον. Μεταρρυθμίζων δὲ τὴν ἔγγειον φορολογίαν προσεπάθησεν ὁ Βασιλεὺς νὰ ἀποστείλῃ διὰ νομίμων μέσων τὴν ἀκόρεστον πλεονεξίαν τῶν πλουσίων ἰδιοκτητῶν, ἀλλὰ ταχέως κατενόησεν ὅτι ἡ καθυπόταξις ἐνὸς πολεμικοῦ ἔθνους εἶναι εὐκολωτέρα τῆς ἀναστολῆς μιᾶς οικονομικῆς ἐξελίξεως. Τῶ ὄντι δὲ ἡ ἐπιρροή τῶν μεγάλων οἴκων ἐξηκολούθει νὰ ἐπιτείνηται, τὸ δὲ βυζαντινὸν κράτος, τὸ ὅποσον ἕως τότε ἦτο κράτος στρατιωτῶν καὶ δημοσίων λειτουργῶν, ἤρχισεν ἔκτοτε νὰ μετατρέπηται εἰς μίαν τιμαριωτικὴν ἀριστοκρατίαν, τῆς ὁποίας ἐπέπρωτο νὰ ἐπέλθῃ τὸ τέλος ἐνεκὰ τῶν ἐσωτερικῶν αὐτῆς διαιρέσεων. Ἰπὸ ἀσθενεῖς κυβερνήσεις ἐξηκολούθει ἀθροῦδως ἡ ἐξέλιξις τῆς μετατροπῆς ταύτης, ὅτε δὲ ἐπὶ τέλους κατὰ τὸν δέκατον τρίτον αἰῶνα ἔλαβον τὴν εὐκαιρίαν οἱ Φράγκοι νὰ γνωρίσωσι τὴν κατάστασιν τοῦ ἀγροτικοῦ ἐκείνου πληθυσμοῦ, εἶδον δὲ ὅτι ὑπῆρχον ἐν τῷ κράτει ὀλίγοι μὲν τιμαριοῦχοι, ἀπειρον δὲ πλῆθος πτωχῶν γεωργῶν δουλοπαροίκων, τοὺς ὁποίους καὶ παρέβαλλον ὄχι ἀδίκως πρὸς τοὺς ἐν τῇ τιμαριωτικῇ Δύσει τόσοι καταφρονουμένους βιλλάνους.

Ἐν τοσοῦτῳ καὶ ὁ πολιτισμὸς καὶ ἡ ὀρησκέια τοῦ Βυζαντίου ὁσημέραι προέκοπτον. Καὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ὅπως καὶ ἐν τῇ Δύσει, αἱ αὐτοκρατορικαὶ ἐπιγαμίαι συνετέλεσαν τὸ ἔργον, τὸ ὅποσον εἶχον ἀρχίσῃ οἱ ἔμποροι καὶ οἱ μοναχοί. Κατὰ τὸ ἔτος 987 ἡ ἀδελφὴ τοῦ Βασιλεῖος Ἄννα συζευχθεῖσα τὸν ἡγεμόνα τοῦ Κιέδου Βλαδίμηρον ἀπῆλθεν εἰς τὴν βάρβαρον Ῥωσίαν καὶ ὑπῆρξε τὸ ἐχέγγυον φιλικῶν εἰς τὸ ἐξῆς σχέσεων μεταξὺ τῶν δύο ἔθνων. Ὁ Βλαδίμηρος ἐβαπτίσθη μετὰ πάντων τῶν ὑπηκόων του καὶ ἔκτισε τὴν πρώτην ἐν Ῥωσίᾳ χριστιανικὴν ἐκκλησίαν παρά τὰς ὀχθὰς τοῦ Βουσθέου· λέγεται μάλιστα ὅτι δὲν ἀπεφάσισεν ὀριστικῶς νὰ βαπτισθῆ εἰμὴ ἀφ' οὗ ἐπέλθῃ παρ' εἰδημόνων ἀνδρῶν, οἵτινες ἐξήτασαν τὸ ζήτημα, ὅτι ἡ ὀρησκέια τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦτο ἡ ἀρίστη. Ἐπὶ τοῦ πνεύματος τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων οὐτε ὁ ἰσλαμισμὸς οὐτε ὁ χριστιανισμὸς τῆς Ῥώμης ἔκαμε τόσῃν ἐντύπωσιν, ὅσην ἡ μεγαλοπρέπεια τῆς βυζαντινῆς λατρείας· ἐνόμιζον ὅτι διέδλεπον αὐτὸν τὸν οὐρανὸν εὐρισκόμενοι ἐντὸς τῆς Ἀγίας Σοφίας.

Ἡ ἐπίσημος ἐπιστροφή τῶν Ῥώσων εἰς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν ἐπόρισεν ἀνεκτίμητα μὲν πλεονεκτήματα εἰς τὸ βυζαντινὸν ἔμπόριον, εἰς δὲ τὸν βυζαντινὸν στρατὸν πλῆθος μισθοφόρων, οἵτινες μετ' οὗ πολὺ προσελήφθησαν καὶ εἰς τὴν σωματοφυλακίαν τοῦ αὐτοκράτορος.

Εἰς δὲ τὴν Δύσει, πολὺ πρὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης, βυζαντινὴ πάλιν ἡγεμονία, ἡ ὀμώνυμος πρὸς τὴν μητέρα αὐτῆς Θεοφανώ, θυγάτηρ τοῦ Ῥωμανοῦ Β' καὶ σύζυγος τοῦ Ὄθωνος Β', εἰσήγαγε τὴν ἀνατολικὴν τέχνην καὶ τὰ ἀνατολικά ἔθιμα. Ἰπῆρξεν ἀγαθὴ σύζυγος καὶ βραδύτερον συνετὴ μήτηρ, ἀλλ' οἱ Γερμανοὶ αὐτῆς ὑπήκοοι προέλεγον μετὰ πολλῶν ὀδυρμῶν ὅτι διὰ τῆς βυζαντινῆς πολυτελείας θὰ διέφθειρε τὴν ἀπλοϊκὴν ἀφέλειαν τῶν Γερμανίδων, ἃς ἔκτοτε ἐξύμνουσι οἱ ὀμοεθνεῖς.



ποιηταί, ἂν καὶ πιστεύοντες ὅτι εὐκόλως θὰ ἐξετίθεντο εἰς τὸν κίνδυνον τῆς διαφθορᾶς. Ἄλλ' ἡ ἱστορία ἀπέδειξε πόσον ἄδικος ἦτο ὁ φόβος ὅτι δῆθεν ἡ ξένη ἐπίδρασις θὰ μετέβαλλε τὴν Θουσονέλδαν εἰς Ἀσπασίαν.

Σφύζεται ἐν βιβλίον, συγγραφὴν κατὰ τὸ δεύτερον ἡμίσιον τοῦ ἐνάτου αἰῶνος, τὸ ὁποῖον ἔχει ἰδιάζουσαν σημασίαν ὡς πρὸς τὴν γνῶσιν τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας καὶ τοῦ βυζαντινοῦ χαρακτήρος. Τὸ βιβλίον τοῦτο εἶναι κυρίως ἐγχειρίδιον ἀπευθυνόμενον ὑπὸ πατρὸς πρὸς υἱόν, περιέχει δὲ πολλὰς νοθεσίας καὶ πολλὰς σκέψεις τὰς ὁποίας ἐρμηνεύουσιν ἀνέκδοτα εἰλημμένα ἐκ τοῦ βίου τοῦ πάππου τοῦ συγγραφέως, ἀνδρὸς ἐπιφανοῦς τῆς ἐποχῆς τοῦ Βασιλείου Β'. Τὸ σύγγραμμα τοῦτο, τὸ *Στρατηγικόν* τοῦ Κεκαυμένου, ὅπως ἐπιγράφεται, εἶναι ἄξιον νὰ ἀπασχολήσῃ ἡμᾶς ἐπὶ μικρόν.

Ὁ Κεκαυμένος ἐξ Ἀρμενίας, καθὼς φαίνεται, καταγόμενος, ἀφ' οὗ πρότερον ὑπῆρξεν ἐχθρὸς τοῦ αὐτοκράτορος, ἐγένετο ἐπὶ τέλους πιστὸς αὐτοῦ ὑπῆκοος, ἀφ' οὗ ἐγκατεστάθη εἰς τὸ εὐρωπαϊκὸν τμήμα τῆς αὐτοκρατορίας. Συγγενέων πρὸς βουλγαρικὴν οἰκογένειαν βουλγάρων νυμφεύει ἓνα ἐκ τῶν υἱῶν τοῦ πρὸς νεαρὰν Βουλγαρίδα ἐπιφανοῦς οἴκου, καὶ συνάπτει καὶ ἄλλην ἀκόμη ἐπιγαμίαν πρὸς οἰκογένειαν βουλγαρικὴν ἢ βλαχικὴν. Ἡ γενεαλογία του, ὅπως αὐτὸς τὴν ἀναγράφει, δεικνύει ὅτι καὶ ἐλληνικὸν αἷμα ἔρρεεν εἰς τὰς φλέδας του. Τοιαύτην γενεαλογικὴν ἀνάμιξιν ἐξ ξένων στοιχείων ἔχουσι πολλοὶ Βυζαντινοί, τῶν ὁποίων ὁ Κεκαυμένος εἶναι οὕτως εἰπεῖν τὸ τυπικὸν παράδειγμα. Ἐκ τοῦ τρόπου ὅμως καθ' ὃν γράφει φαίνεται ὅτι οὔτε Σλαβὸς εἶναι οὔτε Ἀρμένιος· τὸ βιβλίον του περιέχει στοιχεῖα ἐλληνικά, ῥωμαϊκὰ καὶ χριστιανικά.

Μέγα μέρος τοῦ συγγράμματός του διαλαμβάνει περὶ στρατηγικῆς τέχνης, ὅθεν καὶ ἐπιγράφεται *Στρατηγικόν*, ἐν τούτῳ

δὲ ὁ συγγραφεὺς δεικνύει ὅτι ἐμπορεῖται ῥωμαϊκῶν αἰσθημάτων. Τὰ παραδείγματα τὰ ὅποια ἀναφέρει εἶναι εἰλημμένα ἐκ τοῦ βίου τοῦ πάππου του ἢ ἐκ τῆς ῥωμοϊκῆς ἱστορίας. Μνημονεύει μὲν κατορθώματα τοῦ Πύρρου καὶ τοῦ Ἀννίδα, ἀλλ' ἂν καὶ Ἕλληνα ἀγνοεῖ, καθὼς φαίνεται, τὰ ὀνόματα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ Δημητρίου τοῦ Πολιορκητοῦ. Ἐπιμένει πολὺ εἰς ἐὸ ζήτημα τῆς ἐπιστήμης, τῆς πανουργίας καὶ τῆς συνέσεως καὶ ὡς πρὸς τὰ στρατιωτικὰ πράγματα, καὶ εἶναι φανερόν ὅτι προσδοκᾷ τὴν ἐπιτυχίαν μᾶλλον ἐκ τῶν κατασκόπων καὶ τῶν ἀνιχνευτῶν ἢ ἐκ τῆς ὁρμῆς καὶ τῆς ἀνδρείας.

Ἡ σοφία του δὲν εἶναι καὶ πολὺ ἐπαγωγός, δύναται δὲ νὰ συνοψισθῇ κυρίως εἰς τὸ ἐξῆς ἀξιωμα: «καὶ ἐὰν ὁμῶς σοι, μὴ πιστεύῃς αὐτῷ, ἀλλὰ μᾶλλον τότε φύλαττε». Εἰς τὴν καθολικὴν ταύτην δυσπιστίαν περιλαμβάνονται καὶ πάντες οἱ οἰκεῖοι καὶ πρὸ πάντων οἱ φίλοι. Δὲν θεωρεῖ πρᾶγμα ἐπιθυμητὸν νὰ συναναστρέφηται καθ' ἑκάστην ἢ νὰ συνοικῇ πρὸς φίλον «Καὶ εἰς μικρὰς μὲν ἀτυχίας εὐρεθήσεται φίλος, εἰς μεγίστην δὲ καὶ ἐπιμένουσαν συμφορὰν μηδεὶς σε πλανήσῃ· φίλος οὐκ ἔσται. Ὁ δὲ ὁμοδαιτὸς σου ὀρεγομένου σου φαγεῖν ἴσως ἀνόμενος ἔσται εἴτε μὴν τὸ ἀνάπαλιν, εἰ δὲ ὑπνώσῃ βουληθῆς, ἐκεῖνος ἀγρυπνήσει· σὺ θελήσεις συναριστῆσαι ἴσως φίλῳ σου, ἐκεῖνος δὲ γογγύσει, καὶ ὡσπερ τὰ τῶν ἀνθρώπων πρόσωπα οὐκ εἰσὶν ὅμοια, οὕτως καὶ τῇ γνώμῃ διαφέρομεν ἀλλήλων».

«Ἐὰν ἔχῃς φίλον εἰς ἄλλον τόπον καὶ διέρχεται διὰ τῆς πόλεως ἐνθα οἰκεῖς, μὴ ἀπλικεύσῃ εἰς τὸν οἶκόν σου. ἀλλὰ ὡς ἀπλικεύσῃ ἀλλαχοῦ, καὶ ἀπόστειλε αὐτῷ τὰ χρειώδη. Ἐν μὲν ὅτι ἡ γυνή σου καὶ αἱ θυγατέρες σου καὶ αἱ νύμφαι σου οὐκ ἔχουσιν ἄδειαν ἐξελθεῖν ἐκ τοῦ οἴκηματος καὶ διατάξασθαι εἰς τὸν οἶκόν σου τὰ δέοντα. Εἰ δὲ ἀναγκαῖα χρεῖα ἐστὶν ἐξελθεῖν αὐτάς, ἀναλαρυγγίσει ὁ φίλος σου καὶ τὸ ὄμμα πρὸς

αὐτὰς ἀπαιωρήσει, εἰ δὲ καὶ σὺ μετ' αὐτοῦ ἴστασαι, κάτω μὲν δοκεῖ σοι νεύειν, περιεργάζεται δὲ αὐτῶν καὶ βάδισμα καὶ γύρισμα καὶ ζῶσμα καὶ βλέμμα, καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν ἀπὸ κορυφῆς ἕως ποδῶν, καὶ μιμησάμενος μετὰ τῶν οἰκείων αὐτοῦ κατὰ μόνας ὑπογελάσει. Ἐἴτα ἐξουθενήσει τὴν ὑπηρεσίαν σου, τὴν τράπεζαν, τὴν τάξιν, ἐρωτήσει δὲ καὶ περὶ τῶν προσόντων σου, εἰ ἔχεις τοῦτο ἢ ἐκεῖνο. Καὶ τί πολλὰ λέγω; εἰ εὐρὴ ἄδειαν, νεύσει νεύματι ἐρωτικῇ πρὸς τὴν γυναῖκά σου καὶ ἀκολάστοις ὀφθαλμοῖς ἐμβλέψει πρὸς αὐτήν, καί, εἰ δύναται, μιανεῖ αὐτήν, εἴτ' οὖν ἐξελθὼν καυχῆσεται ἅ μὴ θέμις».

«Ἀνθρώπος τις τῶν περιφανῶν (τὸ δὲ ὄνομα αὐτοῦ ἔκων παραδράμω· ἔτι γὰρ ζῆ) εἶχε γυναῖκα ὡραίαν... Ὁ δὲ βασιλεὺς πολλάκις ἔπεμψε πρὸς αὐτήν ἐπιθυμῶν αὐτῇ συγγενέσθαι, ὃ δὲ ἀνὴρ αὐτῆς οὐκ ἐγίνωσκεν. Ἐἴτα ἀποστέλλει αὐτὸν κριτὴν θέματος. Μὴ δυνήθεις δὲ αὐτήν πεῖσαι ἐσιώπησε. Μετὰ δὲ τρεῖς ἐνιαυτοὺς ἐλθὼν ἀπὸ τοῦ θέματος ὁ ἀνὴρ αὐτῆς ἦν εὐφραινόμενος εἰς τὴν οἰκίαν αὐτοῦ. Νέος δὲ τις εὐειδῆς προσεποιήσατο εἶναι συγγενῆς αὐτῆς... Συμφιλιάζεται οὖν αὐτῷ καὶ καλεῖ αὐτὸν ὁ κριτής. Ὁ δὲ ὑπουλεύεται αὐτῷ καὶ γίνεται αὐτῷ τούτῳ συνήθης. Τί δὲ θέλω λέγειν πολλά; Συγγίγνεται μετ' αὐτῆς... καὶ ὡς ἐφ' ἐνὶ τῶν ἄθλων τοῦ Ἡρακλέους τούτῳ ἐνεκαυχᾶτο».

«Μέγα ἐστίν, λέγει ὁ Κεκαυμένος, ἔχειν τινὰ δοῦλον ἢ ἐλεύθερον πιστόν, καὶ εἰ ἔχεις αὐτὸν καὶ ἐνεπίστευσας αὐτῷ, τὴν δὲ θυγατέρα σου εἰ δυνατὸν μηδὲ γνωρίζῃ, καὶ ἔξεις τὸ ἀσφαλές». Συμβουλεύει δὲ «Τὰς θυγατέρας σου ὡς καταδίκους ἔχε ἐγκλεισμένας καὶ ἀπροόπτους, ἵνα μὴ ὡς ὑπὸ ἀσπίδος δηχθῆς».

Ὁ βίος λοιπὸν τῶν γυναικῶν τοῦ Βυζαντίου, τοῦλάχιστον τῶν τῆς ἀνωτέρας τάξεως, δὲν ἦτο πολὺ διάφορος τῶν Ὀθωμανίδων. Εἴμεθα λοιπὸν πολὺ μακρὰν ἀπὸ τῆς ἐλευθερίας ἣν

εἶχον αἱ γυναῖκες τῆς ἀρχαιότητος, μάλιστα μὲν αἱ Δωρίδες, ἀλλὰ καὶ αἱ λοιπαὶ Ἑλληνίδες. Οἱ Βυζαντινοὶ ἐπανῆλθον εἰς τὴν σκιατραφίαν τῶν παρθένων τῶν Ἀθηναίων.

Ἔχει ἀκόμη πολλὰς συμβουλάς περὶ ἀνατροφῆς, περὶ τοῦ καθήκοντος τῆς πρὸς τοὺς γονεῖς τιμῆς, περὶ ἀποφυγῆς τῶν ἰατρῶν· «εὐχου μὴ ἐμπέσειν σε εἰς χεῖρας ἰατροῦ, εἰ καὶ σφόδρα ἐστὶν ἐπιστήμων· εἶπη γάρ σοι τὰ μὴ δέοντα, καὶ εἰ ἐστὶν ἡ ἀρρωστία σου μικρά, μεγαλύνει αὐτὴν ὑπέρογκα». Πολλάκις αἱ παρατηρήσεις του δὲν στεροῦνται πρωτοτυπίας. Ἄξιον ὅμως εἶναι νὰ παραθέσωμεν τὰς περὶ τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ κλήρου ἰδέας του, δι' ὧν φαίνεται ἡ ἀντίληψις ἣν εἶχεν ἡ βυζαντινὴ ἀριστοκρατία περὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ θρόνου· «Οὐδέποτε τις ἐτόλμησεν ἀνταρσίαν ποιῆσαι κατὰ τοῦ βασιλέως καὶ τῆς Ῥωμανίας, πειρώμενος διαφθεῖραι τὴν εἰρήνην, καὶ οὐκ αὐτὸς διεφθάρη. Διὰ ταῦτα οὖν παραγγέλλω ὑμῖν, τέκνα μου ἠγαπημένα, οὐς μοι δέδωκεν ὁ Θεός, εἰς τὸ μέρος τοῦ βασιλέως καὶ εἰς τὴν δούλωσιν αὐτοῦ εἶναι, ὃ γὰρ ἐν Κωνσταντινουπόλει καθεζόμενος βασιλεὺς πάντοτε νικᾷ». Καλὸν ὅμως νομίζει νὰ τιμᾷ τις καὶ νὰ ὑπηρετῇ τὸν ἰσχυρὸν μονάρχην μακρόθεν, νὰ φανερώνη εἰς αὐτὸν ἂν τις προδοσίᾳ τὸν ἀπειλή καὶ νὰ μένη πρὸς αὐτὸν πιστὸς καὶ εἰς τοὺς δεινοτάτους τῶν κινδύνων, ἀλλὰ νὰ ἀποφεύγῃ πᾶσαν προσωπικὴν πρὸς αὐτὸν δοσοληψίαν· «Ἐάν εἰς ἰδίαν χώραν κάστρα τυχόν ἢ χωρία ἔχῃς, εἰ δὲ ἐν αὐτοῖς τοπάρχης καὶ ἐξουσιαστής, μὴ σε πλανήσῃ πλοῦτος ἢ ἀξιώματα ἢ ὑποσχέσεις μεγάλαι τῶν βασιλέων καὶ δώῃς τὴν χώραν σου βασιλεῖ καὶ ἀντ' αὐτῆς λάβῃς χρήματα καὶ κτήματα, εἰ καὶ τετραπλασίονα μέλλεις λαβεῖν, ἀλλ' ἔχε τὴν χώραν σου καὶν μικρὰ καὶ οὐδαμινὴ ἐστὶ. Κρεῖττον γάρ σοι ἐστὶν εἶναι σε φίλον αὐτεξούσιον ἢ δοῦλον καὶ ὑπεξούσιον. Ἔως τότε γὰρ θέλεις εἶναι εὐγενῆς, τίμιος καὶ ἐπαινετὸς καὶ ἐνδο-



ξος παρά του βασιλέως και παρά πάντων, ἕως ἄν εἰς τὴν χώραν σου και εἰς τὴν ἐξουσίαν σου και σὺ και οἱ παῖδες σου και οἱ ἐξ αὐτῶν ἐστέ. Ὅπηνίκα δὲ ἀποβάλλῃ τὴν χώραν σου και ἐκπέσῃ τῆς ἀρχῆς σου, προσάπαξ ἀγαπηθήσῃ ὑπὸ τοῦ βασιλέως, μετ' ὀλίγον καταφρονηθήσῃ και ἀντ' οὐδενὸς παρ' αὐτοῦ λογισθήσῃ και γνώσῃ ὅτι δοῦλος και οὐ φίλος εἶ. Τότε και ὁ ὑποχείριός σου φοβερός σοι ἔσται. Εἰ γὰρ λυπήσῃς αὐτόν, ἀπελθὼν πρὸς τὸν βασιλέα κατηγορήσῃ σου ὡς μελετᾷς κατ' αὐτοῦ πονηρὰ ἢ ὅτι φυγεῖν θέλεις και ἀπελθεῖν εἰς τὴν προτέραν σου χώραν, και σὺ μὲν ἴσως οὐδὲ ἐνθυμηθῆναι ἔχεις ὁ σου κατηγορήσῃ». « Ἦν δὲ και τις φίλαρχος τῶν Ἀράβων, ὄνομα αὐτῷ Ἀπειζαράχ, ὃς και ἐλλθὼν πρὸς τὸν βασιλέα καθ' Ῥωμανὸν ἐφιλοτιμήθη δῶρεις ἀξιολόγοις και τιμαῖς και ἀπελύθη εἰς τὴν χώραν αὐτοῦ παρά του βασιλέως. Και πάλιν ἐποίησε τοῦτο, ἐκ δευτέρου δὲ καταφρονήθη, καταφρονηθεὶς δὲ ἤθελεν ὑποχωρῆσαι και οὐ συνεχωρεῖτο ὑπὸ τοῦ βασιλέως. Ἐποίησε δὲ χρόνους δύο ἐν τῇ βασιλευσίᾳ καθ' ἑκάστην προσδοκῶν ἐξορίαν και ἀπώλειαν. Ὅμως μετὰ διετῆ χρόνον ἀπέλυσεν οὐτόν ὁ βασιλεὺς εἰς τὰ ἴδια ἀπελθεῖν. Και ὑποχωρήσας και περάσας τὸ σιδηρογέφυρον τὸ ἐκεῖθεν Ἀντιοχείας προσεκαλέσατο τοὺς ἀνθρώπους και οἰκείους αὐτοῦ πάντας και κρατήσας τῆς ἑαυτοῦ κεφαλῆς ταῖς δυοῖν αὐτοῦ χερσὶν εἶπε πρὸς αὐτούς· τί τοῦτό ἐστιν; Οἱ δὲ γελάσαντες εἶπον· ἡ κεφαλὴ σου, κύριε ἡμῶν. Και εὐχαριστῶ, φησί, τῷ Θεῷ ὅτι τῆς κεφαλῆς μου ἐν τῷ σώματι αὐτῆς οὕτως διεπέρασα εἰς Χρυσούπολιν και νῦν κατέλαβον τὰ ὅρια Ἀραβίας· οἱ γὰρ σκελλίζειν πειρώμενοι πίπτουσι συμποδισθέντες ὑπὸ τῆς ἰδίας τέχνης. Χρὴ οὖν σε διὰ ταῦτα λέγειν και πράττειν ὀρθῶς και τοῖς ἰδίοις ἀρκεῖσθαι. Εἰ δὲ ποτε ἐπιθυμήσῃς ἐλθεῖν και προσκυνῆσαι τὸ βασιλῆιον κράτος, πῆ μὲν προσκυνῆσαι εἰς τοὺς ἁγίους ναοὺς, πῆ δὲ ἰδεῖν τὴν εὐταξίαν τοῦ παλατιοῦ και τῆς πόλεως, ἀπαξ τοῦτο ποιήσον, πλην ἔκτοτε δοῦλος εἶ και οὐ φίλος».

Ὁ Κεκαυμένος εἶναι ἀνὴρ θρησκευτικὸς, τὸ δὲ βιβλίον του περιέχει πλειοτέρας ῥήσεις τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἢ ὅσα χωρία τοῦ Ὁμήρου περιέχονται εἰς τὰς συγγραφαὶς τοῦ Πλάτωνος.

Παραίνει τὰ τέκνα του νὰ τηρῶσι τὰ θρησκευτικὰ των καθήκοντα και νὰ μὴ πορεύωνται εἰς τὴν ἐκκλησίαν ὅπως βλέπωσι τὰς ὠραίας γυναῖκας, νὰ τηρῶσι δὲ και τὴν διάνοιαν καθάραν. Περὶ δὲ τοῦ κλήρου παρατηρεῖ τὰ ἑξῆς· « Ἐὰν ἐλθῆς εἰς ἱεραικὸν τάγμα τυχὸν μητροπολίτης ἢ ἐπίσκοπος γενέσθαι, μὴ ἀναδέξῃ αὐτὸ ἕως ἄν διὰ νηστείας και ἀγρυπνίας ἀποκαλυφθῆσῃ ἀνωθεν και λάβῃς τελείαν πληροφορίαν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ. Και εἰ ἐμβραδύνει ἢ θεοφάνεια, θάρσει και ἐπίμεινον και ταπεινώσον σεαυτὸν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ και ὄψει, μόνον ὁ βίος σου ἔστω καθαρὸς και ἀνώτερος τῶν κωλυόντων παθῶν. Εἰς πατριαρχικὸν θρόνον ἐὰν προκρίθῃς καθεσθῆναι, χωρὶς θείας ὄψεως μὴ τολμήσῃς ἐγγχειρισθῆναι τοῦς τῆς ἁγίας τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας οἶακας. Τυχὸν δὲ τούτου μὴ γίνου ἐνδοξος ὑπὸ δορυφόρων ὀψικευόμενος και χρήματα σωρεύων, χρυσοῦ και ἀργύρου ἐπιμελούμενος και δειπνῶν πολυτελῶν, ἀλλ' ἔστω ἢ ἐπιμέλειά σου εἰς τὸ ὀρφανοτροφεῖν και χήρας τρέφειν και εἰς νοσοκομεῖα και ἀνάρρωσιν αἰχμαλώτων και εἰς τὸ εἰρηνεύειν και ἀδυνάτων προΐστασθαι, και μὴ εἰς τὸ συνάπτειν οἰκίαν πρὸς οἰκίαν και ἀγρὸν πρὸς ἀγρὸν ἐγγίζειν και τὰ τοῦ πλησίον ἀφελεῖν προφασιζόμενος ὡς οὐ τοῖς παισὶ μου ταῦτα προσφέρω, ἀλλὰ τῷ Θεῷ και τῇ ἐκκλησίᾳ μου. Εἶδον γὰρ ἄλλους ἀρχιερεῖς ταυτὰ λέγοντας και ἐθαύμασα τοῦ διαδόλου τὰς πανουργίας, πῶς ἡμᾶς ἀπατᾷ ἐκ τῶν δοκούντων εἶναι εὐσεβῶν».

Ἄλλ' ἡ φιλοκέρδεια τὴν ὁποῖαν περιγράφει ὁ Κεκαυμένος δὲν φαίνεται ὅτι ἦτο μεγαλυτέρα μεταξὺ τῶν κληρικῶν ἢ μεταξὺ τῶν ἀνδρῶν τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν κοινωνικὴν τάξιν εἰς ἣν και αὐτὸς ἀνήκεν. Ἄν πιστεύσωμεν εἰς τοὺς ὀρισμοὺς οὓς δίδει ὁ Ἀριστοτέλης περὶ τῶν διαφόρων ἡλικιῶν τοῦ βίου, ὁ συγγραφεὺς ὁ δεικνύων τὸσαύτην σύνεσιν και τὸσαύτην μισανθρωπίαν θὰ ἦτο βεβαίως πολὺ γέρον, ἀλλὰ παρ' ὅλα τὰ ξένα στοιχεῖα τὰ ὁποῖα κατὰ τύχην προσετέθησαν εἰς τὸ ἔργον του, τὸ Στρατηγικὸν παραμένει οὐδὲν ἦτονον ἀξιόλογον μνημεῖον τῆς περὶ τοῦ βίου ἀντιλήψεως τῶν Βυζαντινῶν.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

## ΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΙ ΤΕΧΝΑΙ

Ἡ βυζαντινὴ ἱστορία εἶναι ἐξακολουθήσας τῆς κλασσικῆς ἱστορίας. — Σκοτεινοὶ αἰῶνες· ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς καὶ τὰ ἔργα του. — Φώτιος· ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Φωτίου. — Διαφορὰ μεταξὺ τῶν ἐγκυκλοπαιδειῶν τοῦ δεκάτου αἰῶνος καὶ τῶν σημερινῶν. — Ἡ ἐποποιία τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτου. — Ἀνάσεις αὐτῆς. — Ἡ δημοτικὴ ποίησις καὶ ὁ συντάκτικος τοῦ ποιήματος. Τὸ ποίημα τοῦτο εἶναι ἡ ἐποποιία τῆς γαιοκτηματικῆς ἀριστοκρατίας. — Σχέσις τοῦ ποιήματος πρὸς τὴν κλασσικὴν καὶ πρὸς τὴν νεωτέραν ποίησιν. — Ἡ τέχνη μετὰ τὴν περίοδον τῶν Εἰκονομάχων. — Μικρογραφικαὶ εἰκόνες. — Τὸ ἐν Βιέννῃ χειρόγραφον τῆς Γενέσεως. — Ἑλληνικὴ ἢ ῥωμαϊκὴ τέχνη. — Ὁ μνημειακὸς χαρακτήρ τοῦ χειρογράφου τοῦ Ρουσκιανοῦ (Rossano) καὶ τὸ ἀπόσπασμα τῆς Σινώπης. — Ἡ τέχνη ἐν τῇ Ἀνατολικῇ αὐτοκρατορίᾳ. Διπλοὺν ἔθεμα καὶ ἐν τῇ διακοσμητικῇ ὅπως καὶ ἐν τῇ ἱστοριογραφίᾳ. — Ἡ δημόδης εἰκονογραφίαις τῶν ψαλτηρίων. — Τὰ ἀριστοκρατικὰ ψαλτήρια. — Σχέσις αὐτῶν πρὸς τὴν ἀρχαιότητα. — Τετραευάγγελόν τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βαταβικοῦ Λουγδούνου (Leiden). — Προϊὸν ἀσκητικὸς χαρακτήρ ἐν τῇ τέχνῃ τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος. — Ἡ γλυπτικὴ ἐπὶ ἐλεφαντιστοῦ. — Ἡ τέχνη καὶ ἡ πολυτέλεια. — Μεταρρυθμίσεις ἐν τῇ ἀρχιτεκτονικῇ.

Εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἀνατολικοῦ κράτους δὲν παρατηρεῖται τὸ βλαίον ἐκεῖνο ἀπὸ τοῦ εἰδωλολατρικοῦ παρελθόντος, σχίσμα, τὸ ὁποῖον συνέβη εἰς τὸν πολιτισμὸν τῆς Δύσεως, διὰ τὸν λόγον δὲ τοῦτον δὲν ἔχομεν εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ ἀναγέννησιν, κατὰ τὴν στενὴν σημασίαν τῆς λέξεως, ὑπῆρξε δὲ μόνον ἐκεῖ μίαν ὀρισμένην περίοδον καθ' ἣν τὸ ὑπὲρ τῶν ἀρχαίων σπουδῶν ἐνδιαφέρον ἐπιτείνεται κατὰ πολὺ. Εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἡ ἀρχαία τέχνη καὶ τὰ ἀρχαία γράμματα ἦσαν πάντοτε ἡ βᾶσις πάσης διανοητικῆς ἀναπτύξεως, καὶ, ὅσάκις τὰ σπουδάσματα ταῦτα παρημελοῦντο, ἄνεστέλλετο ἀμέσως καὶ ὁ πολιτισμὸς.

Οὐδέποτε δὲ καθ' ἑλous τοὺς μακροὺς αἰῶνας καθ' οὓς ἔζησε τὸ Βυζάντιον ὑπῆρξε περίοδος τόσοσ πτωχὴ ὡς πρὸς τὸν πνευματικὸν βίον, ὅσον ἦσαν οἱ χρόνοι οἱ ἀμέσως ἐπακολουθήσαντες εἰς τὸν θάνατον τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου. Ἡ στείρα αὕτη περίοδος διήρκεσεν ἐπὶ ἑκατὸν πενήκοντα περίπου ἔτη. Ὅταν δὲ ἐξετάζωμεν τὴν ἱστορίαν τῶν βυζαντινῶν γραμμάτων, λαμβάνομεν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι κατὰ τὸ χρονικὸν ἐκεῖνο διάστημα ἡ τέχνη τοῦ ἐκφράζειν διὰ τῆς συγγραφῆς τὰ διανοήματα εἶχεν ἐντελῶς ἐξαφανισθῆναι τόσοσ εἶναι μέγα τὸ χάσμα ἐν τῇ σειρᾷ τῶν συγγραφέων.

Αἱ περίοδοι ἐκεῖναι τῆς ἱστορίας, καθ' ἃς φαίνεται ἀναστελλομένη ἡ πνευματικὴ παραγωγή, ἔχουσιν ἕκτακτον σημασίαν ὡς πρὸς τὴν ἐφεξῆς ἱστορίαν τῶν γραμμάτων, διότι κατὰ τὰς ἀγόνους ἐκεῖνας περιόδους πᾶν τὸ ἀρχαῖον ἐξαφανίζεται, γεννῶνται δὲ ἰδέαι νεώτεραι, αἱ ὁποῖαι μετὰ πολλῶν ἐτῶν ἀγῶνα ἐμπνέουσιν ἐπὶ τέλος τοὺς ποιητὰς καὶ τοὺς συγγραφεῖς. Ὅσακις ἡ βαρβαρότης ἐνσκήπτει, ἐπενεργεῖ ὅπως καὶ τὸ δριμύτατον τοῦ χειμῶνος ψῦχος, τὸ ὁποῖον ἐξαφανίζει πάντα τὰ φυτὰ τὰ ἔχοντα ἀσθενεῖς ἢ ἐλαττωματικὰς τὰς ῥίζας, ἀλλὰ τὰ ἰσχυρότερα ὅμως τῶν φυτῶν ἀναπτύσσονται πάλιν κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔαρ καὶ παράγουσι νέα ἄνθη. Ἄν ὅμως ὁ χειμῶν εἶναι τραχὺς καὶ ξηρὸς, ἀλλ' ὅχι καὶ πολὺ ψυχρὸς, δὲν ἀποθνήσκουσι τὰ ἀδύνατα φυτὰ, κατὰ δὲ τὴν ἀνοιξιν ἀναφαίνονται, καὶ τὰ βλαβερὰ ἔντομα τὰ κρυπτόμενα ἐντὸς τῆς γῆς ἀναζωογονοῦνται πάλιν, ἐπίσης ὅπως πρότερον ἐπιβλαβῆ μετὰ τὴν χειμερινὴν τῶν νάρκη. Ἡ Δύσις ὑπέστη τὸν καθαρτικὸν ἐκεῖνον παγετόν, ἀν δὲ ἐκεῖ κατέστρεψεν ὁ χειμῶν καὶ πολλὰ πράγματα ἀξία νὰ ἐπιζήσωσι, παρεσκεύασε τοῦλάχιστον μίαν νέαν ζωὴν. Ἄλλ' ὑπῆρξεν ἴσως εὐτύχημα διὰ τὸν εὐρωπαϊκὸν πολιτισμὸν ὅτι ὅμοιος παγετὸς δὲν ἐνέσκηψε καὶ εἰς τὴν Ἀνα-



τολήν. Οὐδεμία κοινωνία δύναται νὰ ἀνθήσῃ, ὅταν βαδίζῃ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τῆς προόδου, ἂν δὲν ὑπάρξῃ καὶ μία ἀντίθετος συντηρητικὴ τάσις ἀναγκαιύζουσα τὰς ὑπερβολὰς τῆς βιαίας κινήσεως. Ἡ Ἀνατολή ὑπῆρξε διὰ τὰ εὐρωπαϊκὰ ἔθνη τὸ συντηρητικὸν στοιχεῖον· τὸ ὁποῖον συνετέλεσε νὰ μὴ ἐπέλθῃ πλήρης ἡ ῥῆξις πρὸς τὸ παρελθόν, διὰ τοῦτο δὲ τὸ εὐεργέτημα ὀφείλομεν εὐγνωμοσύνην πρὸς αὐτήν.

Οἱ Βυζαντινοὶ οὐδέποτε ἠναγκάσθησαν νὰ ἀνακαλύψωσι καὶ πάλιν τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, ὅπως ἠναγκάσθη νὰ πράξῃ ὁ Πετράρχης καὶ ἡ περὶ αὐτὸν πλειάς. Ὅταν οἱ συγγραφεῖς ἤρχισαν βραδέως νὰ ἐπαναλαμβάνωσι τὸ ἔργον των, ἔδειξαν ὅτι ἐγνώριζον ἀκόμη τοὺς ἀρχαίους τύπους τῆς συγγραφικῆς. Θὰ καταλάβωμεν δὲ τὴν τεχνικὴν ταύτην τελειότητα, ἂν ἀναγνώσωμεν ἓνα ἐκ τῶν σπανίων συγγραφέων τῶν σκοτεινῶν ἔκλεινων αἰώνων, τὸν μόνον ἄλλως ὅστις εἶναι λόγου ἄξιος. Ἐκτὸς τῶν ὀρίων τοῦ κράτους, ὑπὸ τὴν δεσποτείαν τῶν Σαρακηνῶν, ὁ Ἰωάννης ἑΔαμασκηνός—περὶ αὐτοῦ πρόκειται—διετήρησε τὰς παραδόσεις τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ καὶ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Τὸ παράδειγμά του ἀποδεικνύει ὅτι ἡ Ἐκκλησία καὶ κατὰ τὸ πρῶτον ἡμίσι τοῦ ὄγμου αἰῶνος εἶχεν ἀκόμη ἀνδρας ἀσχολουμένους περὶ τὰ κλασσικὰ γράμματα. Εἰς τὸ κυριώτατον αὐτοῦ σύγγραμμα, ὅπερ ἐπιγράφεται *Πηγὴ τῆς Γνώσεως*, ὁ Δαμασκηνός πρῶτον μὲν πραγματεύεται τὴν διαλεκτικὴν ὡς προπαρασκευὴν εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν μελέτην τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἔπειτα δὲ ἀνασκευάζει καὶ ἀναιρεῖ ἕκαστον περίπου αἵρέσεις, καὶ μετὰ τοῦτο ἐκθέτει πλήρη τὴν δογματικὴν θεωρίαν τῆς ἀληθοῦς πίστεως. Ἐν τῷ προοίμῳ τοῦ περιφήμου τούτου δογματικοῦ συνεχδήμου τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ὁ συγγραφεὺς ἀποφαίνεται περὶ τῶν ἀρχαίων ὡς ἑξῆς: «Καὶ πρῶτον τῶν παρ' Ἑλλησι

σοφῶν τὰ κάλλιστα παραθήσομαι, εἰδώς, ὡς εἴ τι μὲν ἀγαθόν, ἄνωθεν παρὰ Θεοῦ τοῖς ἀνθρώποις δεδώρηται, ἐπειδὴ πᾶσα δόσις ἀγαθὴ καὶ πᾶν δῶρημα τέλειον ἄνωθεν ἐστὶ, καταβαῖνον παρὰ τοῦ Πατρὸς τῶν φώτων, εἴ τι δὲ τῆς ἀληθείας ἀντίπαλον, τῆς Σατανικῆς πλάνης εὖρημα σκοτεινόν, καὶ διανοίας ἀνάπλασμα κακοδαίμονος, ὡς ὁ πολὺς ἐν θεολογίᾳ ἔφη Γρηγόριος, τὸν τῆς μελέσεως τρόπον μιμούμενος, τοῖς οἰκείοις τῆς ἀληθείας συνθήσομαι καὶ παρ' ἐχθρῶν σωτηρίαν καρπώσομαι». Ἀποδεικνύει δὲ τὸ βιβλίον του ὅτι ὡς πρὸς τὴν διαλεκτικὴν εἶναι μαθητὴς τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀλλ' ὅμως ἀναφέρει καὶ τὸν Εὐριπίδην, κάμνει δὲ ὑπομνηματισμοὺς καὶ εἰς τὸν Ὅμηρον.

Τὸ κεφαλαιῶδες τοῦτο σύγγραμμα ἔχει μεγάλην σημασίαν, διότι, ἂν καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός δὲν ἦτο παντάπασι δημιουργικὸν πνεῦμα, αἱ δὲ ἰδέαι του δὲν ἦσαν πρωτότυποι, ἦτο ὅμως πολὺ λόγιος καὶ ἤξευρεν ἄριστα νὰ συστηματοποιῇ, δι' ὃ καὶ συνέταξε τὸ βιβλίον του τελείως ὁμογενές, χρησιμοποιοῦν πρὸς τοῦτο τὰς πολλὰς καὶ ποικίλας συγγραφὰς τὰς ὁποίας ἀνέγνωσε. Πρέπει δὲ νὰ ἐκλάβωμεν κατὰ γράμμα τὴν εἰλικρινῆ ὁμολογίαν τὴν ὁποίαν περὶ τούτου κάμνει. «Ἐρῶ τοιγαροῦν ἐμὸν εὐδέν· τὰ δὲ σποράδην θέσις τε καὶ σοφοῖς ἀνδράσι λελεγμένα συλλήδδην ἐκθήσομαι». Ἀλλ' ἀκριβῶς ὅμως ὁ τρόπος αὐτοῦ συνοψίζει καὶ συστηματοποιεῖν τὰ πράγματα κατέστησε τόσον εὐρεῖαν τὴν δρᾶσιν τοῦ συγγραφέως. Τὴν ἐρμηνείαν τῆς δογματικῆς τὴν ἐν τῷ τρίτῳ μέρει τῆς *Πηγῆς τῆς γνώσεως* μεταφρασεῖσαν λατινιστὶ κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα ἐπὶ τοσοῦτον μετεχειρίσθησαν οἱ σχολαστικοὶ τῆς Δύσεως, ὥστε ὠνομάσθη ὑπὸ τινῶν ὁ Δαμασκηνός εἰς παλαιότερους χρόνους πατὴρ τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας.

Ζῶν ὁ Ἰωάννης ἐφημίζετο καὶ διὰ τὸν ἀγῶνα αὐτοῦ ἐναντίον

τῶν δύο πρώτων εἰκονομάχων βασιλέων καὶ διὰ τοὺς ὕμνους του. Ὁ Ἀπολογητικὸς λόγος πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἁγίας εἰκόνας μαρτυρεῖ ὅτι ὁ Πατὴρ τῆς Ἐκκλησίας ἔκρινε τὰ πράγματα μετ' ὀρθοφροσύνης καὶ ἀνεξαρτησίας, ἡ δὲ μετριοπάθεια αὐτοῦ εἶναι, ἂν τις λάβῃ πρὸ ὀφθαλμῶν τὰς τότε ἐπικρατούσας ἰδέας, μετριοπάθεια φιλοσόφου λαϊκοῦ μᾶλλον ἢ καλογήρου. Τὸ κυριώτατον αὐτοῦ ἐπιχείρημα συνίσταται εἰς τὴν ἀκριβῆ διάκρισιν τῆς ἐννοίας τοῦ λατρεύειν ἀπὸ τῆς ἐννοίας τοῦ προσκυνεῖν, καὶ εἰς τὴν ἀνάδειξιν τῆς ἀνάγκης ἥτις ἐπιβάλλει εἰς τὸν ὕλικόν ἄνθρωπον νὰ παριστάνῃ ὑπὸ μορφήν ὕλικήν τὰ ἄλλα καὶ πνευματικὰ πράγματα. Εἰς τοὺς ἀντιλέγοντας ὅτι ἡ προσκύνησις τῶν εἰκόνων ἀντιβαίνει εἰς τὴν δευτέραν ἐντολήν ἀποκρίνεται κατὰ τρόπον τῷ ὄντι φιλελεύθερον, ὅτι ἡ νέα πίστις ἀπήλλαξε τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τοῦ νὰ τηρῇ ἀπαρασαλεύτως τὸ γράμμα τοῦ Ἰουδαϊκοῦ νόμου. «Οὐκέτι, λέγει, ὑπὸ παιδαγωγῶν ἐσμέν, λαβόντες τὴν διακριτικὴν ἔξιν παρὰ Θεοῦ, καὶ εἰδότες τί τὸ εἰκονιζόμενον καὶ τί τὸ εἰκόνι μὴ περιγραφόμενον». Ἡ παράδοσις, εἰς ἣν ἀποδίδει ἴσον κῆρος πρὸς τὴν Παλαιάν Διαθήκην, ἢ καὶ μεγαλύτερον, συνηγορεῖ, λέγει, ὑπὲρ τῆς προσκυνήσεως τῶν εἰκόνων· αὕτη εἶναι τοῦλάχιστον ἡ γνώμη του, ἥτις, ὡς γνωστόν, δὲν εἶναι ἀναντίρρητος. Πρὸ πάντων ὅμως ἐξανίσταται κατὰ τῶν βιαίων μέτρων τῶν αὐτοκρατόρων. «Οὐ γάρ, λέγει, εὐσεβῶν βασιλέων ἀνατρέπειν ἐκκλησιαστικοὺς θεσμούς. Οὐ πατρικὰ ταῦτα ἡλυστρικὰ γὰρ τὰ βία καὶ οὐ πειθοῖ γενόμενα». Πιστεύει ἄρα γε ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ὅτι εἶναι βίαιον ἔργον ἢ διὰ τῆς ὕλικῆς δυνάμεως ἀποκατάστασις τῆς ἀληθείας; Δύσκολον εἶναι νὰ γνωρίσωμεν τὴν περὶ τούτου γνώμην του.

Ὁ Ἰωάννης ἔζη μακρὰν τῆς βασιλικῆς αὐλῆς, τοῦτο δὲ ἐξηγεῖ πῶς, εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν ἀπὸ αἰώνων ἤδη ὕφιστατο ὁ καισαροπαπισμὸς, ἐτόλμα ἐλευθέρως νὰ διακηρύττῃ ὅτι ὁ Χρυ-

σόστομος δὲν ἠδυνήθη νὰ ὁμολογήσῃ εἰμὴ μὲ θυσίαν τῆς προσωπικῆς του ἀσφαλείας, ὅτι δηλαδὴ οὐδεὶς βασιλεὺς ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιβάλλῃ νόμους εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Τὸ σφάλμα του κατὰ τὴν ὑπὲρ τῶν εἰκόνων ἀπολογίαν εἶναι τοῦτο, ὅτι δὲν ἔλαβε πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ἐπίδρασιν ἣν ἡ προσκύνησις τῶν εἰκόνων καὶ τῶν λειψάνων θὰ εἶχεν ἐπὶ τῶν ἀμαθεστέρων χριστιανῶν, οἵτινες ἦσαν ἀνίκανοι νὰ κάμνωσι τὰς διακρίσεις τὰς ὁποίας αὐτὸς ἔκαμνε. Κατεχόμενος ὑπὸ αἰσθήματος ἐντελῶς ἀριστοκρατικοῦ οὐδόλως ἐμερίμνα περὶ τῶν κινδύνων οὓς θὰ συνεπῆγεν ἡ πρὸς τοὺς ἀμαθεῖς διδασκαλία μιᾶς θεολογικῆς θεωρίας ἣν ἠκοδόμησαν φιλοσοφοῦντες χάριν φιλοσοφούντων.

Τὴν αὐτὴν πρὸς τοὺς πολλοὺς περιφρόνησιν ἐλέγχουσι καὶ οἱ ὕμνοι τοὺς ὁποίους συνέταξεν ὁ Δαμασκηνός, διότι δὲν φροντίζει καθ' ὅλου νὰ εἶναι καταληπτὸς εἰς τὸν λαόν, τὸ δὲ παράδειγμα του ἐξηγεῖ πῶς καὶ διὰ τί δὲν ἐπραγματοποιήθησαν ὅσα ἐφαίνοντο ὅτι ὑπέσχοντο αἰ προσπάθειαι τοῦ Ῥωμανοῦ. Ἀντὶ νὰ παραδεχθῆ καὶ διατύπωσιν καὶ γλῶσσαν ἀπλουστέραν, ἐπιμένει εἰς τεχνητοὺς στολισμοὺς καὶ ἐπανέρχεται εἰς τὴν ἀρχαίαν προσφθάλαν, ἐν ᾗ ἀπὸ αἰώνων εἶχεν ἤδη ἐξαφανισθῆ ἡ διαφορὰ τῆς ποσότητος τῶν φωνηέντων. Εἶναι ἀδύνατον εἰς ἡμᾶς σήμερον νὰ εἰσδύσωμεν εἰς τὸ νόημα τῶν περισσοτέρων ἐκ τῶν ὕμνων του, ἀλλ' οἱ Βυζαντινοὶ ἐξελάμβανον ὡς ἀρετὰς ἐκεῖνας ἀκριβῶς τῶν ποιημάτων τὰς ιδιότητας τὰς ὁποίας ἡμεῖς κριτικῶς ἀξιολογοῦμεν ὡς σφάλματα. Ἡ λογία διατύπωσις τῶν ὕμνων δὲν ἐκώλυε τοὺς ἀπλουστέρους νὰ ἀνευρίσκωσιν εἰς αὐτοὺς ἐννοίας ἃς ἐσχέτιζον ὁπωσδήποτε πρὸς τὴν ὑπόθεσιν, ἐκ τῶν προτέρων γνωστῆν, καὶ ἠγάπων νὰ ἀκούωσιν ἐπαναλαμβανόμενας. Κατὰ τοὺς χρόνους μάλιστα τῶν διωγμῶν, ὅτε ἐμαίνοντο οἱ βιαίτεροι τῶν εἰκονομάχων, μετὰ χαρᾶς ἤκουεν ὁ λαὸς μυριάκις ἐπαναλαμβανόμενας τὰς ἁγιογραφικὰς εὐλογίας καὶ



ταύς παρηγορητικούς ύμνους. Τὸ δραματικὸν στοιχείον ἀπέβαινεν ὁσημέραι μᾶλλον ἀσήμαντον, ὡς ἂν μὴ συνετέλει εἰς ἐποικοδομήν τῶν πιστῶν ἄλλο τι εἰμὴ μόνον τὸ μῆκος τῶν ψαλμῶν. Οἱ ποιηταὶ οἱ ἀκμάσαντες μετὰ τὸν Ἰωάννην, οὕτινος ἄλλως ἦτο τόσον ἀπλοῦς ὁ πεζὸς λόγος, τὸν ὑπερέβησαν κατὰ τὸν κόμπον καὶ τὴν μακρολογίαν.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς περιόδου, καθ' ἣν οἱ Βυζαντινοὶ ἤρχισαν μετὰ πλειοτέρου ὁσημέραι ζήλου νὰ σπουδάζωσι περὶ τὰ ἀρχαῖα γράμματα, ἐξ οὗ καὶ προέκυψαν νέα πνευματικὰ δημιουργήματα, ἀκμάζει ὁ Φώτιος. Δύο αὐτοκράτορες αὐθαιρέτως ἐξέλεξαν, καθήρεσαν καὶ πάλιν ἐξέλεξαν πατριάρχην τὸν Φώτιον, ἕως οὗ τὸν περιώρισαν ἐπὶ τέλους εἰς μοταστήριον. Αὐτὸς συνετέλεσε κυρίως νὰ ἐκτραγῆ τὸ μῖσος τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἐναντίον τῆς Ῥώμης. Ἡ θρησκευτικὴ ἔρις ὑφίστατο ἄλλως ἀφ' ὅτου ἐκτίσθη ἡ Κωνσταντινούπολις, καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχεν ὁ καισαροπακισμὸς ὁ ἐπικρατῶν ἐν Βυζαντίῳ, ἡ ἐπίσημος μεταξὺ τῶν δύο ἐκκλησιῶν ῥήξις, ἣτις ἐπῆλθε διακόσια ἔτη μετὰ τὴν διάστασιν τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν Πάπαν, θὰ ἐπήροχοτο πολλοὺς αἰῶνας πρὸ τοῦ Φωτίου.

Ἐλάβομεν ἤδη κατ' ἐπανάληψιν ἀνωτέρω ἀφορμὴν νὰ ἴδωμεν τίς ἦτο ἡ πρὸς ἀλλήλας στάσις τῶν δύο μεγάλων τῆς Ἐκκλησίας τμημάτων, τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ· αἱ σχέσεις αὐτῶν οὐδέποτε ὑπῆρξαν ὁμαλαί, ἂν καὶ τὰς ἀπειλάς τῆς ῥήξεως κανονικῶς ἐπηκολούθουν ἐκάστοτε πρόσκαιροι συμβιβασμοί. Ὁ γάμος τῶν Ἑλλήνων ἱερέων ἐφαίνετο πρᾶγμα φεβερδὸν εἰς τοὺς Δυτικούς, τοῦναντίον δὲ αἱ ἀσκηταὶ τῆς Ἀνατολῆς ἐθεώρουν ἀσέβειαν τὴν ἔλλειψιν αὐστηρότητος περὶ τὴν νηστείαν τῶν Δυτικῶν. Ἀλλ' ὑπῆρχε καὶ δογματικὴ διαφωνία· ἡ Ἀνατολή ἐπρέσβευεν ὅτι τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ἐκπορεύεται παρὰ τοῦ Πατρὸς, ἡ Δύσις ὅτι καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Ὅτε δὲ κατὰ τὰς

ἀρχὰς τοῦ ἐνάτου αἰῶνος οἱ Βούλγαροι ἄθροοι προσήλθον εἰς τὸν Χριστιανισμόν, καὶ ἠκολούθησαν κατ' ἀρχὰς ὡς πρὸς τοῦτο τὴν δυτικὴν διδασκαλίαν, ὁ Φώτιος ἐπωφεληθεὶς τὴν περίσασιν ἐκείνην ἀντετάχθη ῥητῶς πρὸς τὴν Ῥώμην. Ἐνόμιζεν ὅτι ἦτο δεινότατον πρᾶγμα ἔθνη ἀνατολικά κατὰ τὸ πλεῖστον κατηχηθέντα ὑπὸ Ἑλλήνων μοναχῶν καὶ παραδεχθέντα τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν νὰ προσαρτῶνται εἰς τοὺς ἡμιθαυρούς τῆς Δύσεως, διότι ὁ Φώτιος ἡμιθαυρούς ἐθεώρει τοὺς Λατίνους.

Εὐκολὸν εἶναι νὰ νοήσωμεν τὴν βαρυθυμίαν τοῦ Φωτίου καὶ τῶν ὁπαδῶν αὐτοῦ. Ἐντριβεῖς περὶ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, σπουδάζοντες περὶ τὴν φιλοσοφίαν, ἔχοντες δὲ καὶ τὴν συνείδησιν ὅτι ἀνήκον εἰς κράτος τὸ ὅπολον εἶχε κληρονομήσῃ τὴν Ῥωμαϊκὴν δύναμιν, ἠσθάνοντο βαθεῖαν περιφρόνησιν πρὸς τὸ ὑπὸ ἡγεμόνας αἰὸς ὁ Κάρολος ὁ Παχὺς κυβερνώμενον δυτικὸν βασίλειον, ὅπερ εἶχε πάλιν ἐκθαυραρωθῆ καὶ ὅπου ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα εἶχεν ἐντελῶς ἐξαφανισθῆ. Δὲν ὑπάγεται εἰς τὸ σχέδιον τοῦ ἡμετέρου βιβλίου ἡ ἐξιστόρησις τῆς πολιτικῆς δράσεως τοῦ Φωτίου, αὐδὲ τῆς ἐπιτυχοῦς αὐτοῦ προσπαθείας, ὅπως ἐπαναγάγῃ τοὺς Βουλγάρους εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἐνοποιήσῃ αὐτὴν ὥστε νὰ δύναται νὰ ἀγωνισθῆ ἐναντίον τῆς Ῥώμης, ἀλλ' ὅμως πρέπει νὰ καθορίσωμεν δι' ὀλίγων λέξεων τὴν ἰδιάζουσαν θέσιν ἣν κατέχει ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν γραμμάτων. οὕτω δὲ θὰ διαφωτισθῆ συγχρόνως καὶ ἡ βυζαντινὴ ἐπιστήμη τῆς ἐποχῆς τοῦ.

Ὁ Πατριάρχης Φώτιος ἦτο πλουσιώτατος, ἕκτακτον δὲ σπουδαιότητα θὰ εἶχεν ἡ βιβλιοθήκη του. Εἰς τὸν οἶκόν του, δασάκις προσήρχοντο οἱ φίλοι, ἀνεγίνωσκε καὶ ἠρμήνευε πρὸς αὐτοὺς τὰ βιβλία του, ἀπετελεῖτο δὲ τοιοῦτοτρόπως ὡς τις σύλλογος πρὸς προαγωγὴν τῶν ἐπιστημῶν. Ὁ σύλλογος ὅμως

ἐκεῖνος δὲν ἐφιλοσόφει κατὰ τὸν τρόπον τοῦ Πλάτωνος, ὅστις ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῶν ἐταίρων ἐζήτει τὴν ἀλήθειαν, ἀλλὰ περιωρίζετο εἰς τὴν ἐπίδειξιν ἐπιστήμης, παιδείσεως καὶ ἀσφαλούς κριτικῆς. Εἰς τὴν ἐπιθυμίαν ἣν ἐξεδήλωσεν ὁ Ταράσιος, ἀδελφὸς τοῦ Πατριάρχου, τοῦ νὰ μάθῃ τὰς ὑποθέσεις τῶν βιβλίων, εἰς ὧν τὴν ἀνάγνωσιν δὲν ἔτυχε νὰ εἶναι παρών, ὀφείλομεν τὸ ἀξιόλογον τοῦ Φωτίου σύγγραμμα ὅπερ ἐπιγράφεται *Βιβλιοθήκη ἢ Μυριόβιβλος*<sup>1</sup>. Ἐξετάζονται δὲ ἐν τῇ *Βιβλιοθήκῃ* 280 βιβλία, ἀνευ ὀρισμένης τάξεως, ἀλλ' ὅπως ἔτυχεν. Ἐνίοτε παρατίθενται ἀποσπάσματα μετὰ συντόμων βιογραφιῶν τῶν συγγραφέων. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ Φώτιος, ὕψηλὴν κατέχων θέσιν καὶ μὴ θέλων νὰ ὑπολαμβάνηται ὡς ἄνθρωπος ἐξ ἐπαγγέλματος λόγιος, ἔλαβεν ὡς ἀπλήν ἀφορμὴν τὴν ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ του ἐκφρασθεῖσαν ἐπιθυμίαν ὅπως ὁμηροσειύσῃ τὴν ἀπογραφὴν καὶ συλαρίθμῃσιν τῶν εἰς αὐτὸν κατ' ἐξοχὴν ἀγαπητῶν συγγραφέων, διότι ἀδύνατον εἶναι νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι τῷ ὄντι συνανέγνωσε μετὰ τῶν φίλων ὅλον ἐκεῖνο τὸ πλῆθος τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἢ θύραθεν συγγραφέων, ἱστορικῶν, ρητόρων, ἰατρῶν, μυθιστοριογράφων· τὸ πρᾶγμα εἶναι ἀπίστευτον, ἂν καὶ ὁ Φώτιος τὸ ἐπαναλαμβάνει εἰς ἕκαστον κεφάλαιον. Εἰς τὴν συλλογὴν ταύτην δὲν περιέχονται πολλοὶ τῶν γνωστῶν παλαιῶν συγγραφέων, οἱ πλεῖστοι τῶν φιλοσόφων, μεγάλοι ἱστορικοὶ, πάντες δὲ οἱ ποιηταί. Ἴσως ὁ Φώτιος ἐνόμισε προτιμότερον νὰ ἀναφέρῃ ἐκεῖνα μάλιστα τὰ βιβλία, τὰ ὅποια δὲν ἀνεγινώσκοντο συνηθῶς ὑπὸ τῶν πολλῶν.

Ὁ συγγραφεὺς σπανίως ἐκφράζει τὴν γνώμην του περὶ τοῦ ὕφους, ἀλλ' ὁσάκις τὸ πράττει εἶναι πάντοτε σύντομος καὶ

<sup>1</sup> Τοῦ συγγράμματος ἡ ἐπιγραφή εἶναι οὕτως: Ἐπιγραφή καὶ συναρίθμῃσι τῶν ἀνεγνωσμένων ἡμῖν βιβλίων ὧν εἰς κεφαλοῖώδη διάγνωσιν ὁ ἡγαπημένος ἡμῶν Ταράσιος ἐξηγήσατο. Σ. Μ.

ἀκριδῆς, δεικνύων βαθεῖαν κρίσιν. Λέγει λόγου χάριν περὶ τοῦ Δουλοῦ ὅτι «καὶ τῷ δοκεῖν μὴ δεινῶς λέγειν, εἴπερ τις ἄλλος, δεινότερος· ἀλλὰ γὰρ καὶ εὐχολὸς εἶναι δοκῶν οὐδὲν ἔλαττον δυσμίμητος ἐπιδείκνυται». Ἀξιοσημείωτος εἶναι καὶ ἡ περὶ τοῦ Δουκιανοῦ κρίσις του· «Ἔσκει δὲ αὐτὸς τῶν μηδὲν ἕλως πρεσβεύοντων εἶναι· τὰς γὰρ ἄλλων κωμῳδῶν καὶ διαπαίζων δόξας, αὐτὸς ἦν θειάζει οὐ τίθησι, πλὴν εἴ τις αὐτοῦ δόξαν ἐρεῖ τὸ μηδὲν δοξάζειν». Περὶ τοῦ Θεοφυλάκτου (μέρ. α', σ. 108) λέγει· «Ἡ μέντοι φράσις αὐτῷ ἔχει μὲν τι χάριτος, πλὴν γε δὴ ἡ τῶν τροπικῶν λέξεων καὶ τῆς ἀλληγορικῆς ἐννοίας κατακορῆς χρῆσις εἰς ψυχρολογίαν τινὰ καὶ νεανικὴν ἀπειροκαλίαν ἀποπελευτᾷ. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἡ τῆς γνωμολογίας οὐκ ἐν καιρῷ παρενθήκη φιλοτιμίας ἐστὶ περιέργου καὶ περιττῆς. Τὰ δ' ἄλλα οὐ τι εἰς μῶμον ἴκει». Ἐγίνωσκε δὲ ὁ Φώτιος ἀκόμη εἴτε ἐν τῷ συνόλω εἴτε κατὰ μέγα μέρος καὶ τινὰς ἱστορικοὺς περὶ ὧν οὐδὲν ἄλλο σήμερον ἠξεύρομεν ἢ ὅτι αὐτὸς λέγει, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἡ *Βιβλιοθήκη* του εἶναι ἐξαιρετικῆς σημασίας καὶ πρωτίστης τάξεως διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν γραμμάτων.

Δὲν ἀπέδειξε δὲ μόνον ἐκεῖ τὴν μεγάλην αὐτοῦ παιδείαν ὁ Φώτιος, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ *Λεξικῷ*<sup>1</sup>, ἐνθα ἐρμηνεύει τὰς ἀπηρηχαιόμενας λέξεις τὰς ὁποίας δὲν κατενόουν πλέον οἱ σύγχρονοι αὐτοῦ. Τὰ δὲ θεολογικά του συγγράμματα εἶναι ἐπίσης μᾶλλον σοφὰ ἀπανθίσματα ἢ προϊόντα τῆς προσωπικῆς τοῦ συγγραφέως σκέψεως· δι' ἑλαφρῆς χειρὸς εἶναι καὶ ἐκεῖ ἐγκατεσπαρμένη ἡ σοφία, ὅπως καὶ ἐν τῇ *Βιβλιοθήκῃ*, διότι ὁ Φώτιος δὲν εἶχεν ὅπως ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς τὸ χάρισμα τοῦ νὰ συστηματοποιῇ τὰ πράγματα.

<sup>1</sup> Ἐπιγράφεται Φωτίου τοῦ ἀγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως λέξεων συναγωγή, αἱ μᾶλλον τῶν ἄλλων ῥήτορι καὶ λογογράφοις ἀνήκουσιν εἰς χρεῖαν. Σ. Μ.



Ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453) τὸ Βυζάντιον ἔχει σειράν ἱστοριογράφων οἷαν οὐδὲν ἄλλο τῆς Εὐρώπης ἔθνος ἐν μόνον χάσμα ὑπάρχει ὡς πρὸς τοὺς δύο αἰῶνας τοὺς εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἡρακλείου (641). Εἰς τὸ τέλος τῆς παρούσης περιόδου ἀναφέρονται οἱ χρονογράφοι, μετ' ὀλίγον δὲ οἱ κυρίως ἱστορικοί, ἔχοντες ἕκαστος ἴδιον καὶ διακεκριμένον ἀτομικὸν χαρακτήρα, ἀλλ' ὅπως καὶ οἱ ἀνωτέρω μνημονευθέντες συγγραφεῖς (μέρ. α', σ. 96) ὁμοιάζουσι πρὸς ἀλλήλους ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις καὶ ἔχουσι πάντες τὴν αὐτὴν ἀντίληψιν περὶ τοῦ ἱστοριογραφικοῦ τῶν ἔργου. Τὰ μεγάλα λοιπὸν γεγονότα ἠδυνήθησαν μὲν νὰ τροποποιήσωσι κατὰ τι τὴν γραμματειακὴν παραγωγὴν, ἀλλ' ὅχι ὅμως καὶ νὰ προσδώσωσιν εἰς αὐτὴν νέαν ζωὴν. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν πολιτικῶν ἐπαναστάσεων δὲν ὑπῆρξαν πολὺ ριζικὰ ὡς πρὸς τὸν πνευματικὸν βίον.

Γινώσκωμεν ἐκ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Φωτίου πόσον σπουδαῖον μέρος τῆς κληρονομίας τῶν ἀρχαίων διεσώθη μὲ ὅλας τὰς ἐπελθούσας ἀναστατώσεις. Κατὰ τὸν αἰῶνα ὅστις ἀρχεῖται ὀλίγα ἔτη μετὰ τὸν θάνατόν του ἤρχισαν οἱ Βυζαντινοὶ νὰ τακτοποιῶσι τὸν προγονικὸν ἐκεῖνον πλοῦτον. Ἐν ὄντι ὁ δέκατος αἰὼν εἶναι ἡ περίοδος τῶν ἐγκυκλοπαιδειῶν, τὴν δὲ ἀκαδημαϊκὴν ταύτην ἐργασίαν ὠργάνωσεν αὐτὸς ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος. Καὶ ἤρχισαν τότε νὰ συντάσσονται ἀπανθίσματα συγγραμμάτων περὶ γεωργίας, ἰατρικῆς, στρατιωτικῆς τέχνης, θεολογίας, ζωολογίας. Ὡς πρὸς τοὺς νόμους ὁ προκάτοχος τοῦ Κωνσταντίνου Δέων ὁ Σοφὸς εἶχε ἤδη ἐπιχειρήσει μίαν νέαν διασκευὴν καὶ ἀναχώνουσιν τῶν ὑφισταμένων κωδίκων. Πράγματι ὅμως ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος εἰσηγητὴς τῶν τοιούτων συλλογῶν, συστηματοποίησας τὴν παλαιότεραν θεολογίαν, τὸ δὲ πρᾶγμα φαίνεται ἀκόμη

σαφέστερον ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Φωτίου. Ἀλλὰ διὰ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου ἡ τάσις αὕτη προσέλαβε τὸν ἰδιάζοντα χαρακτήρα τὸν ὅποιον εἶχε κατὰ τὴν περίοδον ταύτην. Εἶναι δὲ παρεμφερῆς ἡ τάσις αὕτη πρὸς τὰς προσπάθειας τῆς νῦν συγχρόνου ἐπιστήμης ὅπως καταγράφη καθ' ὅλους τοὺς κλάδους τῆς μαθήσεως τὸ σύνολον τῶν ἡμετέρων γνώσεων εἰς συναγωγὰς ἢ ἐγχειρίδια. Ἡ διαφορὰ μόνον μεταξὺ τῆς βυζαντινῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς σημερινῆς εἶναι, ὅτι σήμερον τὸ κυριώτατον τὸ ὅποιον ἐπιδιώκεται εἶναι ἡ ἐλευθέρωσις καὶ ἀνεξάρτητος μελέτη τῆς ἐπιστήμης καὶ ἡ ζήτησις νέων ἀληθειῶν. Αἱ τεράστιαι ἐκεῖναι συλλογαὶ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Λατίνων συγγραφέων ὅν ἔχουσι πλέον κατὰ τοὺς ἡμετέρους χρόνους ἄλλην σημασίαν πλὴν τῆς συναθροίσεως ὀλίκοῦ πρὸς βαθυτέραν καὶ κριτικωτέραν γνῶσιν τῆς ἀρχαιότητος, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν συγχρόνων τοῦ Κωνσταντίνου χρυσοῦς αἰῶν τῆς θύραθεν ἐπιστήμης ἦτο τὸ παρελθόν, ἡ δὲ ἐπιμονὴ τῶν ἀνθρώπων ὅπως διασώσωσιν ἀπὸ τῆς καταστροφῆς τοὺς θησαυροὺς τῶν παλαιότερων γενεῶν ἐστηρίζετο κυρίως εἰς τοῦτο, ὅτι οἱ θησαυροὶ ἐκεῖνοὶ ἀπετέλουν τὸ ἀριστον τότε πνευματικὸν κτῆμα. Ἡ προγονικὴ ἐπιστήμη δὲν εἶχεν ἀπλῶς μόνον ἱστορικὸν ἐνδιαφέρον, ἀλλ' εἶχε πρὸ πάντων ἐνδιαφέρον πραγματικόν. Διὰ τοῦτο δὲ οἱ Βυζαντινοὶ ἠρκοῦντο καὶ εἰς ἐκλογὰς ἢ ἀπανθίσματα περιλαμβάνοντα τὰ πορίσματα αὐτῆς. Δὲν ἐφρόντιζαν πολὺ περὶ τῆς μεθόδου τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης, ἐκτὸς μόνον ἂν ἐπρόκειτο περὶ τῆς αἰσθητικῆς ἐκτιμῆσεως, διότι εἶχον τὴν ἰδέαν ὅτι ἡ σύγχρονος αὐτῶν ἐπιστημονικὴ μέθοδος ἦτο ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν μέθοδον τῶν ἀρχαίων, ἡ δ' ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ σύγχρονος ἦτο πολὺ κατωτέρα. Δι' ἡμᾶς σήμερον, ἐξ ἐναντίας, τὸ περιεχόμενον συγγραμμάτων, ὅποια λόγου χάριν τὰ τοῦ Ἰπποκράτους ἔχει δευτερεύουσαν μόνον σημασίαν ἐκεῖνο

τὸ ὅποτον κυρίως ἡμεῖς θέλομεν νὰ μάθωμεν εἶναι τί ὁ συγγραφεὺς ἐγίνωσκε περὶ τῶν φυσικῶν φαινομένων, πῶς ἐσκέπτετο πρὸς ἐξήγησιν αὐτῶν καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τίνων ἀρχῶν ἐφήρμοζε τὰς ἰδέας ταύτας εἰς τὴν θεραπευτικὴν.

Ἡ ἀνθολόγησις ἐνὸς συγγραφέως εἶναι ὀλεθρὴ τιμὴ, διότι διὰ τῶν ἀνθολογιῶν διασφίζεται ἐκ τῶν ἔργων τοῦ ὅχι πᾶν ὅ,τι αὐτὸς ἤθελε νὰ εἶπῃ, ἀλλ' ὅ,τι ἤρεσκεν εἰς τοὺς θαυμαστάς του. Οὕτω θὰ ἔχη πάντοτε τὸ πρᾶγμα, ἐφ' ὅσον οἱ περισσότεροι τῶν ἀνθρώπων θὰ προτιμῶσι μίαν ἀνθοδέσμην ὑπὸ ἄλλων συλλεχθεῖσαν, τῶν ἀνθέων τὰ ὅποια αὐτοὶ θὰ ἔδρεπον ἐν τῷ κήπῳ. Ἡ πολὺ μεγάλη δημοτικότης καταλήγει εἰς τὴν λήθην, τοῦτο δέ, ὅπερ συμβαίνει καὶ σήμερον ἀκόμη εἰς πολλοὺς ποιητάς, συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ ἀπολεσθῶσι διὰ παντὸς ἐν Βυζαντίῳ τὰ πλήρη ἔργα πολλῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ὧν ἐσώθησαν μόνον τὰ βυζαντινὰ ἀπανθίσματα. Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Βυζαντινῶν προσείλχυσαν καὶ οἱ ποιηταί, καὶ μάλιστα οἱ ἐπιγραμματικοί, ἀλλ' οἱ ἀνθολογοῦντες ἐκ τῶν παλαιοτέρων ἔργων συνέτασσον καὶ αὐτοὶ ὅμοια, οὕτω δὲ συναπετελέσθη μία κατ' ἐξοχὴν ποικίλη συλλογὴ, ἣτις ἐνεκὰ τῆς εὐφυΐας μεθ' ἧς οἱ ἐπίγονοι ἐμιμοῦντο τὴν ποιητικὴν τεχνοτροπίαν τῶν Ἀλεξανδρινῶν ἐμβάλλει εἰς ἀπελπισμὸν τοὺς φιλολόγους τοὺς θέλοντας νῦν νὰ καθορίσωσι τὴν προέλευσιν τῶν ποικίλων ἐπιγραμμάτων τῆς Ἑλληνικῆς ἀνθολογίας.

Πᾶσαι αὗται αἱ συλλογαί, τὰ ποιήματα, αἱ συγγραφαί, ἐκτὸς ὀλίγων χρονογραφιῶν, οὐδεμίαν εἶχον διάδοσιν μεταξὺ τῶν ἀτελῶς πεπαιδευμένων. Ὑπῆρχον βεβαίως ὅχι ὀλίγοι ἄνθρωποι τῆς μέσης τάξεως, οἱ ὅποιοι θὰ ἠδύναντο νὰ ἐννοήσωσι πολλὰ ἐκ τῶν βιβλίων ἐκείνων, διότι καὶ πλεῖστα σχολεῖα ἐλειτούργουν καὶ ὀλόκληρος ἢ ἐκπαιδεύσις βᾶσιν εἶχε τὸ πλάσμα, ὅτι ἡ ἐμιλουμένη γλῶσσα ἦτο αὐτὴ ἢ ἀρχαία ἑλληνικὴ,

ἀλλ' αἱ ἐννοιαὶ αἱ περιεχόμεναι εἰς τὰ βιβλία δὲν ἠδύναντο νὰ ἐμπνεύσωσιν ἐνδιαφέρον εἰμὴ μόνον εἰς τοὺς λογίους ἢ τοὺς θεωρουμένους ὡς λογίους. Ὁλόκληρος λοιπὸν ὁ γραμματικὸς βίος συνεκεντρώθη ἐνεκὰ τούτου εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἣτις, ὡς οἱ Παρῖσιοι σήμερον, προσείλχυσεν τὰς ἀριστας πνευματικὰς δυνάμεις πασῶν τῶν ἐπαρχιῶν.

Οὐδεὶς ὅμως γίνεται λόγος κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐν Κωνσταντινουπόλει περὶ δημώδους ποιήσεως, ὑπὸ τὴν ἐννοίαν ὑπὸ τὴν ὅποιαν ἐννοοῦμεν τὴν Ὀμηρικὴν ποίησιν. Μέχρι πρὸ τριάκοντα πέντε περίπου ἐτῶν πάντες οἱ Βυζαντινολόγοι ἐπίστευον ὡς δόγμα ὅτι πρὸ τῶν Κομνηνῶν οὐδεμίαν ὑπῆρχεν ἐν τῷ Βυζαντίῳ ποίησις προαιρισμένη διὰ τὸν λαὸν καὶ περιβεβλημένη δημώδη μορφήν. Οἱ ὀλίγοι μεμονωμένοι στίχοι, οἵτινες τυχαίως ἐσώθησαν ἐκ τῆς λήθης, αἱ σατυρικαὶ ἐπιφοῖαι, τὰς ὅποιας ἔψαλλεν ὁ λαός, ἦσαν πολὺ μικρὰ τεκμήρια ὥστε νὰ εἶναι δυνατόν ἐξ αὐτῶν νὰ συμπεράνωμεν τὴν ὑπαρξίν καὶ ἔπειτα τὴν ἀπώλειαν σημαντικῶν ποιημάτων. Τώρα ὅμως ἔχομεν ἀκριβεστέραν γνῶσιν τοῦ πράγματος. Μία βυζαντινὴ ἐποποιΐα, περιελθεῖσα μέχρις ἡμῶν διὰ διαφόρων χειρογράφων, ὧν τὸ ἀρχαιότατον εἶναι τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος, ὁ Διγενῆς Ἀκρίτας, περιέχει ἄσματα δημώδη τὰ ὅποια καὶ σήμερον ἀκόμη εἶναι γνωστά εἰς τὴν Κύπρον καὶ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Τὰ ὑπ' αὐτῶν ὑμνοῦμενα ἥρωικά κατορθώματα ἀνάγονται εἰς τὸν δέκατον αἰῶνα καὶ διαδραματίζονται εἰς τόπον πολὺ διάφορον τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς αὐλῆς. Θὰ ἦτο τολμηρὸν νὰ ὑποστηριχθῆ ὅτι τὸ ἐπικὸν τοῦτο ποίημα, εἰς ἣν κατάστασιν τὸ ἔχομεν, συνετάχθη καθ' ἣν ἐποχὴν συνέβησαν τὰ ἐν αὐτῷ περιγραφόμενα γεγονότα ἢ καὶ ὀλίγον χρόνον κατόπιν, ἀλλὰ συντελεῖ ὅμως εἰς τὸ νὰ γνωρίσωμεν μετὰ τινος βεβαιότητος, τῇ βοήθειᾳ σημερινῶν ἐπικῶν λειψάνων, ἓνα ἐξηφανισμένον ἐπικὸν κύκλον.



Ὁ κύκλος οὗτος θὰ ἤκμαζεν εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν εἰς τὰ μεσημέρινα σύνορα τοῦ κράτους εὐγενεῖς ἀγρόται Ἕλληνες καὶ Σαρακηνοὶ ἔζων εἰς ἀδιάκοπον ἀγῶνα, ληστρικοὶ δὲ ἱππῶται πάντες εἶδους ἐπωφελοῦντο ἐκ τῆς μεγίστης ἀποστάσεως ἣτις ἐχώριζεν αὐτοὺς ἀπὸ τῆς κεντρικῆς διοικήσεως ἀμφοτέρων τῶν κρατῶν, καὶ τοῦ βυζαντινοῦ καὶ τοῦ ἀραβικοῦ. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἐποποιία εἶναι ἀξία ἰδιαιτέρας ἐδῶ ἐξετάσεως.

Ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἥρωος μανθάνομεν ἀμέσως καὶ τὴν καταγωγὴν αὐτοῦ καὶ τὴν ἀποστολὴν, δηλοῦται δὲ ἐν ἀρχῇ τοῦ ποιήματος καὶ ὁ τόπος ἐν ᾧ τὰ πράγματα διαδραματίζονται. Ἐγεννήθη ἐκ δύο γενῶν (Διγενῆς), εἶναι δηλαδή υἱὸς ἑνὸς Ἀγαρηνοῦ Ἐμίρη καὶ μιᾶς Ἑλληνίδος, καταγομένης ἐξ ἡγεμονικοῦ οἴκου, ἀποκαλεῖται δὲ Ἀκρίτας διότι ἐφύλαγε τὰς ἀκρας ἦτοι τὰ ὄρια. Ἐγγύησις τῆς πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀφοσιώσεως αὐτοῦ ἦτο αὐτὸ τὸ συμφέρον του, διότι ἔχων μεθοριακὰ κτήματα εἶχε καὶ προσωπικὸν συμφέρον νὰ ἀποκρούῃ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν ἐχθρῶν τοῦ ἔθνους του. Ὁ πατήρ του εἶχεν ἀπαγάγῃ τὴν θυγατέρα ἑνὸς Ἑλληνοῦ διοικητοῦ καὶ ἐξ ἀγάπης μᾶλλον πρὸς τὴν γυναῖκά του ἢ ἐκ φόβου πρὸς τοὺς γυναικαδέλφους του καὶ τὸ στράτευμά των προσῆλθεν εἰς τὸν Χριστιανισμόν, ἔπειτα δὲ ἐγκατεστάθη μετὰ τῶν ἀνδρείων στρατιωτῶν του ἐντεῦθεν τῶν βυζαντινῶν συνόρων ὡς ὑπήκοος τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ ἐκ τοῦ γάμου τούτου γεννηθεὶς υἱὸς εἶναι θαυμαστὸν παιδίον. Ἐπὶ τρία ἔτη ἐμάνθανε παιδείαν τῶν γραμμάτων, ὅταν δὲ ἔγινε δώδεκα ἐτῶν ἐξήρχετο εἰς κυνήγιον μετὰ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ θελοῦ του.

Ἐπνίξε μὲ τὰς χεῖράς του μίαν ἄρκτον, ἔσχισεν εἰς δύο μέρη μίαν ἔλαφον καθὼς καὶ τὴν κεφαλὴν ἑνὸς λέοντος. Βραδύ-

τερον θελήσας νὰ νυμφευθῇ ἐπαναλαμβάνει τὴν ἱστορίαν τοῦ πατρὸς του καὶ ἀπάγει τὴν μέλλουσαν σύζυγόν του Εὐδοκίαν, θυγατέρα μεγάλου στρατάρχου, τὴν ὅποیان γοητεύει διὰ τοῦ ἄσματος καὶ τῆς κιθάρας του. Καταβάλλει τὸν πατέρα καὶ τοὺς ἀδελφοὺς τῆς Εὐδοκίας, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἤττάν των ὑποβάλλει εἰς τὸν πενθερόν του εὐλαδέστατα αἰτήσιν περὶ γάμου, ἣν ἐκεῖνος προθύμως ἀποδέχεται. Πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς γυναικὸς του ὁ Διγενῆς ἀναγκάζεται νὰ ἀγωνισθῇ πρὸς ἄγρια θηρία, πρὸς ἓνα τερατώδη δράκοντα μὲ τρεῖς κεφαλὰς, πρὸ πάντων δὲ πρὸς τοὺς ληστρικοὺς ἱππῶτας ἢ ἀπελάτας, οἱ ὅποιοι ὠνομάζοντο οὕτω διότι ἀπήλαυνον τὰ ποίμνια. Τόσον δὲ μεγάλη εἶναι ἡδὴ ἡ φήμη του, ὥστε ὁ αὐτοκράτωρ Ῥωμανὸς βαδίζων ἐναντίον τῶν Περσῶν καὶ φθάσας εἰς τὰ μέρη τῆς Καππαδοκίας ποθεῖ νὰ τὸν ἴδῃ. Ὁ Ἀκρίτας γράφει πρὸς τὸν βασιλέα ἐπιστολὴν τυπικῶς μὲν μαρτυροῦσαν ὑποταγὴν, ἀλλὰ τῆς ὅποιας τὸ περιεχόμενον ἐλέγχει τὸ αἶσθημα τῆς ἀνεξαρτησίας, ὑφ' οὗ κατείχετο.

Ἐγὼ γάρ, λέγει, δέσποτα, σὸς δοῦλος γῦν τυγχάνω, καὶ εἰ ποθεῖς, ὡς ἔγραψας, ἰδεῖν ἄχριστον ἄνδρα, λάβε ὀλίγους μετὰ σοῦ καὶ ἔλθε εἰς τὸν Εὐφράτην· ἐκεῖ μὲ ὄψη, δέσποτα, τὸν σὸν ἀχρεῖον δοῦλον· καὶ γὰρ πτοοῦμαι, βασιλεῦ, πολλοῦ τοῦ στρατοπέδου, μήπως ἀπάρξονται τινὲς ἐκ τούτου με τοῦ ψέγειν, καὶ λυπηθεῖς χαρίσομαι ῥόγαν ἐκ τῶν χειρῶν μου· ἢ γὰρ νεότης, δέσποτα, ἔχει πολλὰς μοιρίας.

Ὁ βασιλεὺς πορεύεται τῷ ὄντι παρὰ τὸν Εὐφράτην μετὰ τινῶν πιστῶν ἀκολουθῶν πρὸς αὐτὸς αὐστηρῶς παραγγέλλει μὴ τυχὸν εἴπωσι προσβλητικὸν τινα λόγον ἐναντίον τοῦ ἥρωος, αὐτὸς δὲ φέρεται πρὸς αὐτὸν ὡς ἴσος πρὸς ἴσον, προχωρῶν πρῶτος πρὸς αὐτὸν καὶ ἀσπαζόμενος. Ὅτε δὲ ὁ βασιλεὺς τὸν ἐκάλεσε νὰ δηλώσῃ ἂν ἐπιθυμεῖ τι νὰ λάβῃ, ἐκεῖνος ἀπεκρίθη

ὅτι οὔτε χρήματα θέλει οὔτε τίποτε ἄλλο, ἀλλὰ μόνον τὴν φιλίαν τοῦ βασιλέως, περιορίζεται δὲ εὐχόμενος εἰς τὸν αὐτόκράτωρα

νά ἀγαπῇ τοὺς σκλάβους του, νά ἐλεῇ πεινῶντας,  
ἐξ ἀδικούντων ἴσασθαι τοὺς καταπονουμένους,  
στὰ κατὰ γνώμην πταίσματα συγχώρησιν παράσχου,  
νά μὴν ὀργίζεσαι τινὰν πρὸ τοῦ νά ἐξετάσης.  
Λυτὰ εἶναι, ὦ κράτιστε, ἔργα δικαιοσύνης,  
μ' αὐτῶν καὶ πάντας τοὺς ἐχθροὺς ἔχεις νά υποτάξῃς·  
οὐ γὰρ δυνάμει ἐστὶ κρατεῖν καὶ κυριεύειν,  
ἀλλὰ Θεοῦ τὸ χάρισμα ἐκ δεξιᾶς Ἰησοῦ.

Ἰπὸσχεταὶ δὲ καὶ αὐτὸς νά ἐξαναγκάσῃ τὸ Ἰκόνιον εἰς πληρωμὴν μεγάλου φόρου πρὸς τὸν βασιλέα. Ὁ βασιλεὺς ἐπικυροῖ τότε αὐτὸν ὡς φύλακα τῶν ἄκρων καὶ ἐπεκτείνει τὴν δικαιοσύνην του, συγχρόνως δὲ χαρίζει εἰς αὐτὸν καὶ πολλὰ κτήματα.

Εἰς πολλὰς ἐκστρατείας τὰς ὁποίας ἐπιχειρεῖ ἐναντίον τῶν ἀπελατῶν συνοδεύεται συνήθως ὁ Ἀκρίτας καὶ ὑπὸ τῆς γυναικὸς του. Ἐνίοτε ἀπομακρύνεται ἀπ' αὐτῆς, ὅταν ἔχῃ κατὰ νοῦν κρυφίαν τινὰ ἐρωτικὴν περιπέτειαν. Οὕτω λόγου χάριν ἀπαντᾷ εἰς τὴν ἔρημον μίαν κόρην ἐξόχου καλλονῆς, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἐγκαταλείψῃ ἐκεῖνος ὅστις τὴν ἀπήγαγε. Τὴν λαμβάνει ἀμέσως ὑπὸ τὴν προστασίαν του, διασκορπίζει μίαν σπετραν Σαρακηνῶν οἵτινες τὴν ἠπέλλουν, καὶ τὴν παραλαμβάνει ἐπὶ τοῦ ἵππου του πρὸς ἀναζήτησιν τοῦ ἀπίστου ἐραστοῦ της. Ἀλλ' ἡ κόρη ἦτο πολὺ ὠραία, ὁ δ' ἐχθρὸς τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καὶ ἄρχων τοῦ σκότους, ὁ Σατανᾶς, πολὺ ἰσχυρὸς, «καὶ ἐμιάνθη ὁ δρόμος τῶν ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας». Ὅταν ἐπὶ τέλους ἀνεῦρε τὸν ἐραστήν, τὸν ἐξαναγκάζει νά νυμφευθῇ τὴν κόρην, χωρὶς ὅμως καὶ νά εἴπῃ τι περὶ τοῦ καθ' ὁδὸν συμβάντος, «ἵνα μὴ σκάνδαλον αὐτὸς εἰς νοῦν του νά λογιᾶσῃ». Ὁ ἥρωας βασανιζόμενος ὑπὸ τῶν τύψεων τῆς συνειδήσεως ἐπιστρέφει πρὸς τὴν σύζυγόν του, λαμβάνων πᾶσαν φροντίδα δικωσμῆ μάθῃ καὶ αὐτὴ τὰ γενόμενα.

Ἄλλοτε πάλιν οἱ ἰσχυρότατοι τῶν ἀπελατῶν, ἐπανελημ-

μένως ὑπ' αὐτοῦ νικηθέντες ἐν μονομαχίᾳ, ἐπικαλοῦνται ἐναντίον του τὴν βοήθειαν τῆς ἡρωικῆς καὶ ὠραίας βασιλίσσης τῶν Ἀμαζόνων, ἣτις ἐλέγετο Μαξιμῶ. Ὁ Ἀκρίτας ἀποτέμνει τὴν κεφαλὴν τοῦ ἵππου τῆς Μαξιμοῦς, αὐτὴν ὅμως ἀφήκε σφόδρα ἐλεήσας τὸ κάλλος της. Τὴν ἐπομένῃν ἡμέραν ἡ ἡρωὶς τὸν παρακαλεῖ νά τὴν ἀφήσῃ νά καθαλικεύσῃ δευτέραν φοράν καὶ νά μονομαχήσωσιν οἱ δύο κατὰ μόνας. Τὴν νικᾷ καὶ πάλιν, ἀλλὰ καὶ πάλιν προσπαθεῖ νά μὴ τὴν πληγώσῃ καιρῶς. Ἡ Μαξιμῶ πλήρης θαυμασμοῦ διὰ τὸ κάλλος τοῦ ἥρωος ἐμολογεῖ πρὸς αὐτὸν ὅτι εἶχεν ἐρκισθῆναι νά μὴ συνέλθῃ μετ' ἀνδρός, ἕως ὅτου εὕρεθῇ ἀνὴρ ὅστις νά τὴν νικήσῃ κατὰ κράτος ἐν μονομαχίᾳ. Ὁ Διγενὴς ἀποκραβεῖ μὲν κατ' ἀρχὰς τὴν ἐρωτικὴν ταύτην ἐξομολόγησιν τῆς ἡρωίδος, ἀλλ' ἔπειτα ἠττᾶται καὶ αὐτὸς ὑπὸ τοῦ πάθους, ὅπως εἶχε συμβῆ καὶ μετ' ἐγκαταλειμμένην τοῦ δάσους, ὑπέικων εἰς τὰς θωπέας τῆς Μαξιμοῦς, καθ' ἣν ὥραν τὴν ἐδορήθει ἡμίγυμνον νά ἐπιδέσῃ τὴν πληγωθεῖσαν δεξιᾶν αὐτῆς χεῖρα. Ἐπέρχεται καὶ πάλιν ἡ μετάνοια τοῦ ἥρωος, ὅχι ὅμως καὶ μέχρι τοῦ νά ὁμολογήσῃ εἰλικρινῶς τὸ σφάλμα του εἰς τὴν γυναῖκά του. Τοῦναντίον μάλιστα, δι' ἑνὸς μικροῦ ψευδολογήματος διαλύει τὰς ζηλοτύπους αὐτῆς ὑπονοίας, ὅς εἶχε διεγείρῃ ἢ μακρὰ διάρκειαν τῆς μετὰ τῆς Μαξιμοῦς συνεντεύξεώς του.

Τὰ δύο τελευταῖα βιβλία τοῦ ποιήματος διηγοῦνται τὸν ἐνεργὸν βίον τοῦ Διγενῆ, μετὰ τὴν ἡρωικὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς χώρας ἀπὸ τῶν πολεμίων, ἔπειτα δὲ ἱστορεῖται ὁ πρόωρος θάνατος αὐτοῦ καὶ τῆς συζύγου του. Περιγράφει λεπτομερῶς ὁ ποιητὴς τὸν παρὰ τὸν Εὐφράτην μεγαλοπρεπῆ οἶκον καὶ τὰ κτήματα τοῦ Ἀκρίτου. Τὸ παλάτιον ἦτο λαμπρὸν καὶ θαυμαστὸν καὶ εἶχε πλάκας τορνευτὰς ἐπὶ τῶν ὀπίσθων ἱστόρησε τοὺς ἀπ' ἀρχῆς ἀνδρείους, τὰ κατορθώματα τοῦ Σαμφῶν,



τοῦ Δαυΐδ καὶ τοῦ Μωϋσέως, ἢ τοῦ Ἀχιλλέως, τοῦ Ὀδυσσεύως καὶ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Μία μόνη εὐτυχία ἔλειπεν ἀπὸ τῆς παραδεισίου ἐκείνης καταικίας τοῦ ἥρωος· δὲν εἶχε κληρονόμον τοῦ ὀνόματός του. Τὴν στείρωσιν τῆς γυναικὸς του δὲν ἠδυνήθησαν νὰ θεραπεύσωσιν οὔτε αἱ ἀγαθοεργίαι, οὔτε αἱ προσευχαὶ οὔτε τίποτε ἄλλο, καὶ διὰ τοῦτο ἀπέδιδον αὐτὴν καὶ οἱ δύο σύζυγοι εἰς τὰς ἀμαρτίας των Ἰ Βαρεῖα νόσος θέτει ἐπὶ τέλους τέρμα εἰς τὸ λαμπρὸν στάδιον τοῦ ἥρωος. Σπαρακτικοὶ εἶναι οἱ ἐπιθανάτιοι ἀποχαιρετισμοὶ τοῦ πρὸς τὴν γυναῖκά του· ὑπενθυμίζει εἰς αὐτὴν πάντα τὰ συμβάντα τοῦ κοινοῦ αὐτῶν βίου, καὶ τελειώνει συμβουλεύων αὐτὴν, ἐπειδὴ εἶναι νέα καὶ δὲν θὰ δυνηθῆ νὰ ζήσῃ ἐν τῇ χηρείᾳ, νὰ νυμφευθῆ ἄλλον ἄνδρα. Νὰ μὴ ἀποβλέψῃ ὅμως εἰς χρήματα ἢ ἀπλὴν εὐγένειαν, νὰ προτιμήσῃ τὴν ἀνδρείαν καὶ τὴν ἀρετὴν. Ἡ νεκρὰ γυνὴ ἀποκρούει τὰς συμβουλάς ταύτας, παρακαλεῖ δὲ τὸν Θεὸν νὰ δώσῃ εἰς αὐτὴν χάριν νὰ συναποθάνῃ μετὰ τοῦ ἀνδρός της· ὁ Θεὸς τὴν εἰσήκουσε, καὶ πίπτει νεκρὰ ἐπὶ τῆς κλίνης τοῦ θνήσκοντος. Τελευτᾷ τὸ ποίημα δι' εὐσεβῶν σκέψεων καὶ ἐποικοδομητικῶν εὐχῶν ὑπὲρ τῆς τῶν πάντων σωτηρίας.

Τὰ ἄσματα ἐξ ὧν προήλθε τὸ ἐπικὸν τοῦτο ποίημα ἀνήκον εἰς τὰ πνευματικὰ προϊόντα τῶν ἀγροδιαίτων εὐγενῶν. Βαθυτέρα ὅμως ἐξέτασις ἀποδεικνύει ὅτι τὸ Ἀκριτικὸν τοῦτο ποίημα εἶναι ἔργον Βυζαντινοῦ κατηχητοῦ, ὅστις ἐνόμιζεν ὅτι ἀπαμβλύνει ὅπως δὴποτε τὰς ἐν αὐτῷ ἐρωτικὰς περιγραφάς, συνδυάζων αὐτάς πρὸς ἠθικὰς διδασχάς. Ἡ ἐπίχρισις δι' ἧς ὁ εὐσεβὴς διασκευαστὴς ἐπεκάλυψε τὰς τραχύτητας τοῦ πρωτοτύπου καὶ ἀπέκρυψε τὰς μεταβάσεις ἀφίνει ὅπως δὴποτε νὰ διαφαίνωνται καθαρὰ αἱ δυνατὰ γραμμαὶ καὶ τὰ ζωηρὰ χρώματα τῆς ἀρχετύπου διηγήσεως, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἡ ἀνάγνωσις τοῦ ποιήματος εἶναι ἐν πολλοῖς λίαν ἀπολαυστικὴ. Τὰ

θέλητρα καὶ ἡ ἀληθινὴ σπουδαιότης τοῦ μεθοριακοῦ βίου φαίνονται πολὺ καλύτερον εἰς τὰ δημώδη ἄσματα, ἂν καὶ μετὰ τὸ αὐτῶν ἐν μόνον ὑπάρχει παλαιόν, τὸ ὅποτον διέσωσεν ἐν χειρόγραφον τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος. Εἰς τὰ δημώδη ἄσματα ὁ ἥρωος ἄλλοτε μὲν ὀνομάζεται Ἀνδρόνικος, ἄλλοτε Ἀρμούρης, καὶ ἄλλοτε ὁ Ξάνθινον (ἄσμα τοῦ Πόντου), ἢ Διγενῆς, ἀλλ' εἶναι προφανές ὅτι πάντες οὗτοι ἀνήκουσιν εἰς τὸν αὐτὸν κύκλον. Τὸ ἐκ τῆς χριστιανικῆς θεολογίας προερχόμενον στοιχεῖον δὲν ὑπάρχει εἰς τὰ δημώδη ἄσματα, ἢ οἰκονομία αὐτῶν ἔχει πάντοτε περισσοτέραν δύναμιν, οὐδὲ παρατηρεῖται εἰς αὐτὰ ἢ τάσις τοῦ νὰ καθίστανται διὰ συλλογισμῶν μᾶλλον ἢ ἤτιον ἀποδεχταὶ αἱ ὑπερφυσικαὶ πράξεις τοῦ ἥρωος. Μετὰ τὴν ἀπαγωγὴν μιᾶς κόρης δὲν ἀκολουθεῖ ἢ κατὰ τοὺς κανονικοὺς τύπους αἵτησις εἰς γάμον· ὁ ἥρωος ζὲν ἀποθνήσκει ἐκ νόσου, ἀλλ' εἰς φοβερὰν πάλην μὲ τὸν Χάρον εἰς τὰ χάλκινα ἀλώνια· ὁ Διγενῆς δὲν συμβουλεύει τὴν γυναῖκά του νὰ ἐλθῇ εἰς δεύτερον γάμον, ἀλλὰ κατὰ τὰ δημοτικὰ ἄσματα τὴν θανατώνει σφίγγων αὐτὴν εἰς ἓνα ὑστατον ἐναγκαλισμόν. Ὁ ἥρωος καλλιεργεῖ μόνος τὰς γαίας του, τὸ δὲ ἀνεξάρτητον πνεῦμά του δεικνύει ἢ δὴλωσις του ὅτι «κανένα δὲν φοβάται . . . καὶ ἂν εἶναι δίκαιος πόλεμος, μήτε τὸν Κωνσταντῖνον». Τοῦναντίον ὅμως, ἢ ἰδιάζουσα ἐκείνη κατάστασις εἰς ἣν εὗρίσκετο ὁ ἀγροδίαιτος ἄρχων ἀπέναντι τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει δεσποτῶν καὶ τῶν περὶ αὐτοὺς αὐλικῶν, οἵτινες περιφρονητικῶς ἔρριπτον τὰ βλέμματα ἐπὶ τοῦ ἀγροίκου ἐπαρχιώτου, περιγράφεται κάλλιον εἰς τὸ ἔργον τοῦ διασκευαστοῦ ἢ εἰς τὰ διὰ τῆς προφορικῆς παραδόσεως διασωθέντα λείψανα τῶν ἄσμάτων. Ἡ συνάντησις τοῦ Διγενῆ μετὰ τοῦ βασιλέως εἶναι περίπου ἢ ἐφαρμογὴ τῶν συμβουλῶν τὰς ὁποίας δίδει ὁ Κεκαυμένος εἰς τὸν υἱόν του, νὰ ἀποφεύγῃ δηλαδή τὴν αὐλὴν καὶ νὰ μὴ πιστεύῃ

εις τὸν βασιλέα τὸν ἐπιζητοῦντα νὰ τὸν ἀπομακρύνῃ ἀπὸ τοῦ κτήματός του, ὅπως εἶδομεν ἄνωτέρω (σελ. 48). Ἡ ἐλευθεροστομία, ἣν μεταχειρίζεται ὁμιλῶν πρὸς τὸν βασιλέα ἀποδεικνύει πόσον εἶναι ἐσφαλμένη ἢ ἐπικρατοῦσα γνώμη, ὅτι δῆθεν ἐν τῇ βυζαντινῇ κράτει πανταχοῦ καὶ πάντοτε ἐπεδεικνύετο εἰς τὸν αὐτοκράτορα δουλικὴ ὑποταγὴ καὶ εὐτελής κολακεία. Πιθανὸν ὅτι τοιαύτας τάσεις εἶχαν οἱ περὶ τὴν αὐλήν, καθὼς καὶ οἱ διὰ τῆς μεγαλοδωρίας τῶν μεγιστάνων ἐζωοῦντες συγγραφεῖς, τοῦτο ὅμως οὐδόπως ἀποδεικνύει ὅτι πᾶσα ἐρπυστικὴ δουλοπρέπεια εἶναι χαρακτὴρ ἰδιόζων εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς. Οἱ ἔχοντες τὰς ἰδέας ταύτας περὶ τῶν Βυζαντινῶν λησμονοῦσι πλησιέστερα καὶ μᾶλλον πρόσφατα παραδείγματα δουλοπρεπείας αὐλικῶν πρὸς πολλοὺς ἡγεμόνας τῆς Δύσεως.

Ἄν τις κρίνῃ ἐκ τοῦ Ἀκριτικοῦ ἔπους, ἢ παρὰ τὰ μεθόρια τοῦ κράτους κατοικήσας ἔδιδε κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀφορμὴν καὶ εἰς ἐπιγαμίας καὶ εἰς συμπλοκάς μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ἀράβων, πρέπει δὲ μάλιστα νὰ σημειωθῇ καὶ τοῦτο, ὅτι οἱ συγγραφεῖς, ἂν καὶ εἴλοιο χαρακτηρίζουσι τοὺς Σαρακηνοὺς διὰ φράσεων δυσμενῶν, δὲν τοὺς παριστάνουσιν ὅμως ὡς ἀσπόνδους ἐχθροὺς. Εἶναι φοβεροὶ ἔνεκα τῆς δυνάμεώς των οἱ Σαρακηνοί, ἀλλ' ὅχι καὶ ἄξιοι καταφρονήσεως. Καὶ τὰ δημῶδη ἄσματα ἐπαινοῦσι τὴν μεγαλοφυλίαν αὐτῶν, τὸν ἱπποτικὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν πρὸς τοὺς αἰχμαλώτους ἠπιότητα. Τὰ ἄσματα λοιπὸν ἐκεῖνα δὲν ὁμοιάζουσιν ὡς πρὸς τὴν ἐκείμησιν τῶν πολέμων πρὸς Κλέφτικα τραγούδια, τὰ ὅποια χαρακτηρίζουσι πάντοτε τοὺς Τούρκους ὡς θηρία ἀνήμερα.

Ἡ διαφορὰ αὕτη δὲν νομιζομεν ὅτι κυρίως προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι εἶχον μεγαλυτέρας ἀρετὰς οἱ Ἀραβες, διότι καὶ οἱ Τούρκοι δὲν εἶναι ἐντελῶς ἐστερημένοι ἱπποτισμοῦ, ὅσάκις δὲ δὲν ἐπιδρᾷ ἐπὶ τοῦ πνεύματός των ὁ ὀρησκευτικὸς φανατισμὸς,

δεικνύουσι καὶ πραγματικὴν ἀγαθότητα καρδίας. Ἄλλ' οἱ Ἕλληνες, ὅταν εἶχον ἀπέναντί των τοὺς Ἀραβας ὡς ἐχθροὺς, ἦσαν ἰσόπαλοι πρὸς ἐκείνους, ἢ δὲ πνευματικὴ ἀνάπτυξις τῶν δύο ἔθνῶν ἦτο παρεμφερής, διότι ἀμφότερα εἶχον κληρονομίαν τὴν στρατιωτικὴν ἐπιστήμην τῶν Ῥωμαίων. Οἱ Τούρκοι ἐξ ἐναντίας, ἐθεώρουσαν τοὺς Ἕλληνας ὡς λαὸν ὑποτεταγμένον, τὸν ὅποιον καὶ καταφρόνουσαν, εἰς δὲ τὴν ἔπαρσιν ταύτην τῶν Τούρκων ἀντιτάσσετο ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ὁμοία καταφρόνησις ἔνεκα τῆς βαρβαρότητος αὐτῶν, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἐπιγαμίαι μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Τούρκων, δυνάμεναι νὰ καταλήξωσιν εἰς συγχώνευσιν τῶν δύο ἔθνῶν, ἦσαν πρᾶγμα ἀδύνατον.

Αἱ κλασσικαὶ ἀναμνήσεις, συχνὰ εἰς τὸ Ἀκριτικὸν ἔπος, στίχοι τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ Πινδάρου ἢ μνηστὴρ μυθολογικῶν λεπτομερειῶν, πρέπει ἀναντιρρήτως νὰ ἀποδοθῶσιν εἰς τὸν διασκευαστήν. Τὰ δημῶδη ἄσματα τὰ ὅποια ὁ Βυζαντινὸς αὐτοὺς διασκευαστὴς ἐχρησιμοποίησεν εἶναι ἄρα γε τοῦ δεκάτου αἰῶνος; Εἰς τὸ ἐρώτημα ἐν μέρει μόνον εἶναι δυνατόν νὰ δοθῇ καταφατικὴ ἀπόκρισις. Εἰς τὰ ἄσματα δηλαδή τὰ μέχρι τοῦδε σφζόμενα ὑπάρχουσι τόσαι ἀναμνήσεις τοῦ ἀπωτέρου ἐκείνου παρελθόντος ὥστε δὲν εἶναι δυνατόν νὰ θεωρήσωμεν αὐτὰ ὡς προϊόντα νεώτερα τῆς ἑλληνικῆς ποιήσεως. Ὁ χαρακτῆρ τοῦ Διγενῆ ἔχει ὁμοιότητάς πρὸς τὸν τοῦ Θησέως, καὶ περισσότερον ἀκόμη πρὸς τὸν τοῦ Ἡρακλέους. Εἰς ἐν μάλιστα ἐκ τῶν ποιημάτων τούτων γίνεται λόγος καὶ περὶ τῆς ἀκορέστου ἀδηφάγίας τοῦ ἥρωος, ἔνεκα τῆς ὀπίας, ὡς γνωστόν, ἐγένετο ὁ Ἡρακλῆς ὑπὸ τοῦ Ἀριστοφάνους καὶ ὑπὸ τοῦ Εὐριπίδου καταγέλαστος εἰς τοὺς θεατὰς τοῦ ἀθηναϊκοῦ θεάτρου. Ἐδείχθησαν ὡσαύτως ὁμοιότητες καὶ πρὸς ἀνατολικοὺς ἥρωας τῆς Περσίας ἢ τῶν Ἰνδιῶν. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος λεπτομέρεια ἦσαν ἀπὸ αἰῶνων γνωσταὶ εἰς τὸν λαόν. Ὁ δη-



μοτικὸς ποιητής, καὶ ἐνταῦθα ὅπως καὶ ἀλλαχοῦ, ἐφήρμοσε τὰς ὑφισταμένας ἀρχαιοτέρας παραδόσεις πρὸς τὰ συμβάντα τῆς ἐποχῆς του, ἀκριβῶς δὲ εἰς τοῦτο ἔγκειται ἡ ἐπιτυχία. Ἦκολούθει δὲ ὡς πρὸς τοῦτο τὸ παράδειγμα τῶν μεγάλων ποιητῶν τῆς κλασσικῆς περιόδου. Δὲν εἶναι, παραδειγματος χάριν, ἡμιούργημα τῆς φαντασίας τῶν ποιητῶν τούτων ἢ φαιδρὰ ἀντίληψις ἐνὸς γαστριμάργου θεοῦ, ἀλλὰ προφανῶς παρέλαβον ἓνα κωμικὸν χαρακτήρα ἀπὸ τινος παλαιᾶς λαϊκῆς πίστεως, ἣτις κατ' ἀρχὰς ἦτο πᾶν ἄλλο ἢ φαιδρὰ.

Ὁ κύκλος τῶν ἀνδραγαθημάτων τοῦ Διγενῆ διεδόθη καὶ ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς Ἑλλάδος, διότι καὶ τὰ σλαυικὰ ἔθνη ἔχουσιν ἄσματα δημώδη, εἰς τὰ ὅποια ὁ ἥρωας διατηρεῖ τὸ ἑλληνικὸν του ὄνομα· τὸ ὕλικόν αὐτῶν ἔχει ὑποστῆ μεταβολὰς ἀναλόγως τῶν περιστάσεων, ἢ ἑλληνικῆ των ὁμῶς προέλευσις διαφαίνεται σαφῶς<sup>1</sup>.

Ἡ θρησκευτικὴ καὶ πολιτικὴ διάστασις ἣτις ἠπέλκει ἐπὶ τῶν εἰκονομάχων βασιλέων νὰ ἐκμηδενίσῃ πᾶσαν εἰρηνικὴν φανέρωσιν τοῦ πολιτισμοῦ ἀνέστειλε καὶ τῆς τέχνης τὴν ἀνάπτυξιν, ἔχει δὲ ἡ ἀναστολὴ αὕτη σημασίαν τόσον μεγάλην, ὥστε δυνάμεθα νὰ διαιρῶμεν τὴν τέχνην εἰς τὴν πρὸ τῆς εἰκονομαχίας περίοδον καὶ εἰς τὴν μετὰ τὴν εἰκονομαχίαν. Εἶναι ὁμῶς ἐσφαλμένη ἡ γνώμη ἣτις ἄλλοτε εἶχεν ἱκανὴν διάδοσιν, ὅτι δηλαδή ἡ βυζαντινὴ τέχνη δὲν προσλαμβάνει τὸν πρωτότυπον αὐτῆς χαρακτήρα εἰμὴ κατὰ τὴν ἑκατονταετηρίδα ἣτις ἐπηκολούθησεν εἰς τὰς περὶ τῶν εἰκόνων ἔριδας. Ἄν ἡ γνώμη αὕτη

<sup>1</sup> Περὶ τοῦ Ἀκριτικοῦ ἔπους καὶ τῆς συνθέσεως αὐτοῦ ἰδ. Ν. Γ. Πολίτου, Περὶ τοῦ ἔθνικοῦ ἔπους τῶν Ἑλλήνων ἐν Ἀθήναις 1907 (λόγος Πρυτανικῶς συνεκδοθεὶς καὶ μετὰ τῆς λογοδοσίας τοῦ κ. Πολίτου ὡς Πρυτάνεως). Ἰδ. καὶ τοῦ αὐτοῦ Ἀκριτικὰ ἄσματα ὁ θάνατος τοῦ Διγενῆ ἐν Λαογραφίᾳ τόμ. Α' (1909) σ. 169—275. Σ. Μ.

ἦτο ὀρθή, ἔπρεπε τὸ ἀριστούργημα τῆς γνησίας βυζαντινῆς τέχνης, ἡ Ἁγία Σοφία, νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀναχρονισμὸς. Πολλοὺς αἰῶνας πρὸ τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας, πολλοὺς αἰῶνας μάλιστα καὶ πρὸ τοῦ Ἡρακλείου, ἐμορφώθη μία τέχνη πρωτότυπος καὶ ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῆς δυτικῆς τέχνης. Τοῦτο μόνον εἶναι ἀκριβὲς ὅτι ἡ βυζαντινὴ τέχνη ὑπέστη ὄχι ἀναξίας λόγου τροποποιήσεις μετὰ τὴν ταραχώδη περίοδον τῆς θρησκευτικῆς μεταρρυθμίσεως, διότι οἱ εἰκονομάχοι αὐτοκράτορες δὲν ἐπέδρασαν μόνον ἀρνητικῶς, ἀλλὰ καὶ θετικῶς. Βλέπομεν δηλαδή ὅτι καὶ μετὰ τὴν ἦτταν τῶν εἰκονομάχων ἡ τέχνη τῶν ἰσχυροτάτων ἀντικαλῶν των, τῶν μοναχῶν, δεικνύει φανερὰ τεκμήρια τῆς μεταρρυθμιστικῆς ἐπιδράσεως.

Τὰ διατάγματα τῶν αὐτοκρατόρων τὰ ὅποια ἐκέλευον τὴν ἀπαγόρευσιν ἢ τὴν καταστροφὴν τῶν εἰκόνων ἢ τὴν ἐπίχρισιν τῶν τοιχογραφιῶν κατέστησαν ἐπὶ τινὰ χρόνον ἀδύνατον πᾶσαν μνημειακὴν τέχνην. Ἀλλὰ τὰ προστάγματα ἐκεῖνα δὲν ἠδύναντο καὶ νὰ ἐμποδίσωσι τοὺς πιστοὺς νὰ εἰκονογραφῶσιν εἰς τὰ μοναστήρια τὰ ἱερὰ βιβλία των μεθ' ὅσου καὶ πρότερον ζήλου. Ἀσκοῦντες ἐκεῖνοι τὰ τῆς λατρείας των ἐν στενωτέρῳ κύκλῳ ἠθέλον οὕτως εἰπεῖν νὰ ἀποζημιώνωνται διότι δὲν ἠδύναντο ἐλευθέρως νὰ φανερώνωσι τὰς θρησκευτικὰς των ἰδέας.

Ἡ τέχνη ἡ κατάφυγοῦσα εἰς τὰ μοναστήρια ἀντανάκλα μὲν βεβαίως τὰ βλαία μέτρα τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας, ἀλλ' ἐπειδὴ ἐκεῖ τὸ ζήτημα δὲν εἶχε καὶ πολιτικὸν χαρακτήρα, τὰ προϊόντα αὐτῆς δεικνύουσι σαφέστερον τοὺς πρὸς τὸ παρελθὸν δεσμούς, δι' ὃ καὶ ἡ ἱστορία αὐτῆς εἶναι τελείως ἐπιδεκτικὴ συστηματικῆς ἐκθέσεως. Θὰ πραγματευθῶμεν λοιπὸν ἐνταῦθα περὶ τῶν σωζομένων μικρογραφικῶν εἰκόνων τῆς πρώτης περιόδου τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

Εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Βιέννης ἀπόκεινται δύο χειρό-

γραφα, τῶν ὁποίων αἱ εἰκόνες φαίνεται ὅτι εἶναι τὰ παλαιότατα μνημεῖα τῆς μικρογραφικῆς τέχνης τῶν Βυζαντινῶν. Τὸ μὲν ἐν ἐξ αὐτῶν περιλαμβάνει τὴν εἰκονογράφειαν ἐνὸς μέρους τῆς Γενέσεως, τὸ δὲ ἄλλο περιλαμβάνει τὸ κείμενον, πολυτελῶς κεκοσμημένον δι' εἰκόνων, τοῦ ἱατροῦ καὶ βοτανικοῦ Διοσκορίδου (ἀκμάσαντος περὶ τὰ μέσα τοῦ πρώτου αἰῶνος μετὰ Χριστόν). Τὸ χειρόγραφον τοῦ Διοσκορίδου, ὡς δηλοῦται ἐκ τῆς προσφωνήσεως, ἐγράφει ἐν Κωνσταντινουπόλει χάριν τῆς ἡγεμονίδος Ἰουλιανῆς Ἀνικίας θυγατρὸς τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Δύσεως Ὀλυβρίου (472), ἣτις ἐζη περὶ τὰ τέλη τοῦ πέμπτου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἕκτου αἰῶνος, σύγχρονον δὲ εἶναι καὶ τὸ ἀπόσπασμα τῆς Γενέσεως, ἂν τις κρίνῃ ἐκ τοῦ ρυθμοῦ τῆς γραφῆς. Πρὸς φιλοτέχνησιν τῆς Γενέσεως εἰργάσθησαν πλείονες τεχνίται, εὐκόλως δὲ διακρίνεται καὶ ἡ διαφορά τῆς τεχνοτροπίας. Εἰς δὲ τοὺς νεωτέρους ἐπιστήμονας τοὺς ἀσχοληθέντας περὶ αὐτὸ ἔκαμε μάλιστα ἐντύπωσιν ὅτι τινὲς ἐκ τῶν εἰκότων συνδυάζονται κατὰ τρόπον ἐμοιάζοντα πρὸς διήγησιν, τῆς ὁποίας τὰ διάφορα ἐπεισόδια ἐκτυλίσσονται πρὸ τοῦ θεατοῦ, ἐκτὸς δὲ τούτου ἔχουσι φιλοτεχνηθῆ κατὰ τινὰ πρωτότυπον πραγματισμόν, ὅστις προέρχεται ἐκ τοῦ ἐπιπολαϊότερου χαρακτήρος ὃν ἔχει τὸ σχεδιάσμα, διότι ὁ καλλιτέχνης δὲν ἐπισημαίνει τὰς γεωμετρικὰς ἀναλογίας τῶν γραμμῶν, ἀλλὰ ὁμοίως πρὸς τοὺς μεγάλους Ἰσπανοὺς ἢ Ὀλλανδοὺς ζωγράφους τοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνος, ἢ τοὺς Γάλλους σχεδιαστὰς τοῦ δεκάτου ἑνάτου ἀφίνει εἰς τὸν θεατὴν τὴν φροντίδα νὰ ἀντιληφθῇ τὴν γενικὴν ἐντύπωσιν τῆς παραστάσεως, τὴν ὁποίαν αὐτὸς μόνον οὕτως εἰπεῖν ὑπεδήλωσεν. Ἰδιάζων δὲ χαρακτήρ τοῦ συστήματος τούτου εἶναι νὰ μὴ προσδιορίζηται, κατὰ τὸν κλασσικὸν τρόπον, ἐν κύριον σημεῖον, περὶ τὸ ὅποιον νὰ ἐκτυλίσσωνται τὰ γεγονότα, ἀλλὰ νὰ ἀναπτύσσεται

ἡ παριστανομένη ὑπόθεσις διὰ σειρᾶς χωριστῶν εἰκόνων. Τὸ συνοπτικὸν τοῦ σχεδίου προσδίδει ζωὴν εἰς τὴν παράστασιν καὶ χαρακτῆρα νεωτερικόν. Τὰ δύο ταῦτα χαρακτηριστικὰ ὑπάρχουσι τεχνοκρίται νομίζοντες ὅτι προέρχονται ἐκ ῥωμαϊκῆς ἐπιδράσεως, ὡς ἐκ τούτου δὲ καὶ ἐθεωρήθησαν ὡς αὐτῶν αἱ μικρογραφικαὶ ἐκεῖναι εἰκόνες, καὶ ἄλλαι τοῦ αὐτοῦ εἶδους, ὡς προϊόντα μιᾶς τέχνης ῥωμαϊκῆς τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, αὐτομάτως ἀναπτυχθείσης μετὰ τὴν ἐξάνθησιν τῶν σχολῶν τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Πέργαμου, καὶ τῆς ὁποίας τέχνης ὁ ἰδιαιτερός χαρακτήρ νομίζουσι ὅτι εἶναι ζωηρὸν ἀτομικὸν συναίσθημα. Τὴν ἐφύμμερον ταύτην ὑπόθεσιν κατέρριψεν ἡ βαθυτέρα ἐξέτασις τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Ἡ διηγηματικὴ τεχνοτροπία προέρχεται ἐκ τοῦ ἔτι κατ' ἀρχὰς αἰ τεχνίται εἶχον νὰ εἰκονογραφήσωσιν εἰλητάρια, κυλινδρικοὺς δηλαδὴ κώδικας, καὶ ὄχι βιβλία ὁμοίωσχημα πρὸς τὰ σημερινά. Ἡ δὲ τεχνοτροπία, περὶ ἧς ἀνωτέρω ἐλέγομεν, ἣτις ἀποβλέπει εἰς τὴν φαντασίωσιν τοῦ θεατοῦ, καὶ συνίσταται κυρίως εἰς τὴν ἐπικράτησιν τῆς ζωγραφίας καὶ ὄχι τοῦ σχεδίου, παράγεται, ἐκ τῆς ἐγκαυστικῆς, καθ' ἣν δι' ἐνὸς πετυρακτωμένου σιδηροῦ ῥ. βδίου ἐκαλοντο ἐπὶ τῆς σανίδος ἢ ἐπὶ τῶν τοίχων τὰ διὰ κηρίου συνημμένα χρώματα. Ἡ ἐμφάνισις τῆς ἐλαιογραφίας παρήγαγεν εἰς χρόνους μεταγενεστέρους ἀνάλογον ἐξέλιξιν τῆς σχεδιαστικῆς τέχνης.

Πρέπει δὲ πάντως ἐν Βυζαντίῳ νὰ ἀναζητηθῇ ἡ ἀρχὴ τῶν δύο τούτων ἀντιλήψεων, τὰς ὁποίας πολλοὶ ἤθελον νὰ ἀποδώσωσιν εἰς τὴν ῥωμαϊκὴν τέχνην τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων.

Ἄν οὕτως εἶχε τὸ πρᾶγμα, θὰ ἐδλέπομεν τὴν αὐτὴν τεχνοτροπίαν καὶ εἰς τὰς μικρογραφικὰς εἰκόνας αἵτινες κοσμοῦσι τὸ χειρόγραφον τῆς ἀρχαιοτάτης μεταφράσεως τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τῆς λεγομένης Ἰταλα, τὸ εὐρεθὲν εἰς τὸ Κουεδλιμ-



δοῦργον τῆς Γερμανίας. Ἐκτός δὲ τούτου, ἂν τις ἐπιμελῶς μελετήσῃ τὴν φυσικότητα ἢ ὅποια παρατηρεῖται εἰς τινὰς παραστάσεις τῶν εἰκονογραφῆσεων τῆς Γενέσεως (εἰς μᾶλλον ὑπὲρ τὸ δέον ἐνθουσιώδης θαυμαστής εἶπεν ὅτι ἡ εἰκὼν τοῦ Ὀλλανδοῦ ζωγράφου Van Ostade), δύναται τῷ ὄντι δικαίως νὰ τὰς συγκρίνῃ πρὸς τὰς φυσικὰς περιγραφὰς τῶν ἑλληνικῶν μυθιστοριμάτων, τῶν ὁποίων οὐδεὶς ἤθελε σκεφθῆναι νὰ ἀρνηθῆναι τὸν ἑλληνικὸν χαρακτήρα. Εἶναι ἐπίσης ἐπίθανον ὅτι καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἐπικρατήσεως τῶν χρωμάτων ἀντὶ τοῦ σχεδίασματος εἶναι δυτικῆς προελεύσεως. Ὅ,τι πρὸ πάντων κάμνει ἐντύπωσιν εἰς τὸν παρατηροῦντα τὰ δύο χειρόγραφα τῆς Βιέννης εἶναι ποιά τις ὁμοιότης πρὸς τὰς τοιχογραφίας τῆς Πομπηίας, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ὑπῆρξαν ἄλλοτε τεχνοκρίται, οἵτινες δὲν ἐδίστασαν νὰ παραβάλλωσι τὰς λεπτομερείας τῶν εἰκόνων τῆς Πομπηίας πρὸς τὴν κυρίως ῥωμαϊκὴν τέχνην. Ὅσοι ἔλαβον ἀφορμὴν νὰ θαυμάσωσι πρὸ δεκαπέντε περίπου ἐτῶν τὰς αἰγυπτιακὰς ζωγραφίας τὰς ὁποίας ἐξέθετεν ὁ Βιενναῖος ἔμπορος Κ. Γράφ εἰς πολλὰς μεγαλόπολεις τῆς Εὐρώπης, θὰ ἐνθυμῶνται ὅτι αἱ προσωπογραφίαι αἱ τεθειμέναι ἐπὶ τῶν μουμιῶν ἔχουσιν πολλὴν ὁμοιότητα πρὸς τὰς εἰκόνας τῆς Πομπηίας, τὰς ὁποίας πάντες γινώσκουσιν ἐξ ἀντιγράφων. Ὅσοι δὲ πάλιν ἔκαμον τὴν σύγκρισιν ταύτην, θὰ εὕρωσιν ὅτι μὴ παράστασις, ὅπως λόγου χάριν ἡ τῆς Πομπηϊανῆς Μηδελας, εἶναι μᾶλλον ἐξακολούθησις οὕτως εἶπειν τῆς αἰγυπτοελληνικῆς τέχνης (ἧς ἡ γενεαλογία ἀνέρχεται μέχρι τῶν ἀρχαίων αἰγυπτιακῶν ξυλίνων ἀγαλμάτων, τῶν ὁποίων εἶναι ἀξιοπαρατήρητος ὁ πραγματισμὸς) ἢ τύπος ἑλληνικὸς μεταβληθεὶς ὑπὸ τῆς ῥωμαϊκῆς διανοίας εἰς προσωπογραφίαν. Δὲν εἶναι δὲ πιστευτὸν ὅτι αἱ αἰγυπτιακαὶ προσωπογραφίαι, τῶν ὁποίων τινὲς χρονολογοῦνται, καθὼς φαίνεται, ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς

ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ὑπέστησαν καὶ αὐταὶ τὴν ἐπίδρασιν τῆς λεγομένης αὐτοκρατορικῆς τέχνης. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη κατέπεσεν ἀφ' ἑαυτῆς ἀφ' ὅτου ἀνεκαλύφθησαν ὅμοιαι εἰκόνας παλαιότεραι τῆς ἰδρύσεως τῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

Κατηντήσακεν λοιπὸν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ τέχνη τῆς Πομπηίας καὶ ἡ ἀρχαιοτέρα χριστιανικὴ τέχνη εἶναι προϊόντα τοῦ ἑλληνισμοῦ, πρέπει δὲ νὰ ζητηθῆναι ἡ ἐξήγησις τῆς τεχνοτροπίας καὶ ὁ τρόπος τῆς ἀντιλήψεως εἰς τὰς χώρας τὰς κειμένας πρὸς ἀνατολὰς ἢ πρὸς τὰ νοτιοανατολικά τῆς Ῥώμης ἐννοεῖται δὲ ὅτι λέγοντες ἀνατολὰς δὲν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ Χριστὸν αἰῶνας οὔτε τὸ Βυζάντιον καθ' ὅλου οὔτε, βραδύτερον, ἀποκλειστικῶς τὴν Κωνσταντινούπολιν.

Ἐν τούτοις τὰ χειρόγραφα τῆς Βιέννης ἔχουσι καὶ εἰδικώτερά τινα χαρακτηριστικὰ μὴ ἀνήκοντα εἰς τὴν ἑλληνικὴν τέχνην. Ὁ ἀληθὴς δηλαδὴ βυζαντισμὸς ἀρχίζει εἰς αὐτὰ νὰ διαφαίνεται· οἱ τεχνῖται οἱ ὅποιοι τὰ εἰκονογράφησαν προσπαθοῦσι νὰ προσδώσωσιν εἰς αὐτὰ μίαν ἐντύπωσιν μεγαλοπρεπείας, ἐπισήμου μεγαλείου, θεολογικῆς σοβαρότητος, ταῦτα δὲ δὲν ἐπιτυγχάνονται βεβαίως εἰμὴ ἐπὶ βλάβῃ τῆς φυσικῆς ἀφελείας. Τὸ χειρόγραφον μάλιστα τοῦ Διοσκορίδου διακρίνεται διὰ λαμπρότητος χρωμάτων, ἀναλόγου πρὸς τὴν γνωστὴν πολυτέλειαν τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς.

Ὁ μνημειακὸς χαρακτήρ τῆς βυζαντινῆς τέχνης παρατηρεῖται ἀκόμη περισσότερον εἰς ἓν χειρόγραφον τετραευαγγέλιον τοῦ Ῥουσκιανοῦ (Rossano) ἐν Καλαβρίᾳ, ὅπερ ἔχει ἀργυρᾶ γράμματα ἐπὶ πορφυρᾷ περγαμηνῆς (Codex purpureus Rossanensis). Αἱ μικρογραφίαι τοῦ χειρογράφου τούτου χρονολογοῦνται πιθανῶς ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἶναι κατὰ τὸ δυνατόν ἀπηλλαγμένοι παντὸς διακοσμητικῆς

συνδέσμου, ὥστε αἱ μορφαὶ ὀρθοῦνται κεχωρισμέναι ἀπ' ἀλλήλων ὡς ἀγάλματα, καὶ ἐν τῇ μεγαλοπρεπεῖ αὐτῶν ἀπομονώσκει ὑπενθυμίζουσι τὰ μωσαϊκὰ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἀπολλιναρίου τῆς Ῥαβέννης (μέρ. α', σ. 130). Ὁμοίαν σεμνοπρέπειαν ἔχει καὶ τὸ ἀπόσπασμα τοῦ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγελίου τὸ πρό τινων ἐτῶν ἀνακαλυφθὲν ἐν Σινώπῃ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (Codex purpureus Sinopensis), ἀναγόμενον δὲ εἰς τὸν ἕκτον αἰῶνα. Ὁ Ἰησοῦς εἶναι περιβεβλημένος χρυσοῦν ἱμάτιον· τὸ πορφυροῦν ἔδαφος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι γεγραμμένον διὰ χρυσοῦν γραμμῶν τὸ κείμενον καὶ ὅπου ὑπάρχουσι καὶ τινες μικρογραφίαι, κάμνει τὴν ἐντύπωσιν σκυθρωποῦ μεγαλείου. Ἡ τέχνη αὕτη εἶναι τραχεῖα καὶ σκοπὸς αὐτῆς δὲν εἶναι ἢ διὰ τοῦ καλοῦ ἐπίτευξις τῆς τέρψεως τῶν ὀφθαλμῶν, ἀλλ' ἢ ἕξαρσις ἐνὸς χαρακτηριστικοῦ γνωρίσματος.

Ἄν ὁ ἀναγνώστης φυλλομετρήσῃ οἰονδήποτε βιβλίον περιέχον ἀναπαραστάσεις τινῶν ἐκ τῶν ἔργων περὶ τῶν ὁποίων εἶναι ἔδῳ ὁ λόγος, ἢ ἀ ἐννοήσῃ πῶς εἶναι παράλογος ἢ μεμφῇ τῇ ἀποδιδδομένη εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην, ἔτι εἶναι δῆθεν στυγνὴ καὶ μονότονος. Οἱ μικρογράφοι μὴ ἐργαζόμενοι ὅπως εἰ κατασκευασταὶ τῶν μεγάλων μωσαϊκῶν τῶν ἐκκλησιῶν διὰ τὸ παλὸν κοινὸν εἶχον περισσοτέραν ἐλευθερίαν· τὰ ἔργα τῶν ἔχουσι χαρακτηριστῆρα μᾶλλον ἐνδόμυχον καὶ προσωπικόν, ἂν καὶ δὲν εἶναι πάντοτε ἀπηλλαγμένοι ἀπὸ τῆς ἐπιδράσεως τῆς μνημειακῆς τέχνης.

Ἐδῶ δὲ προφανῶς εἶναι πρέπον νὰ σημειωθῇ ὅτι τὰ τεχνουργήματα ταῦτα ἔχουσι ἓνα κοινὸν χαρακτῆρα. Τὸ αὐτὸ φαινόμενον παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰ ἀρχαῖα ἀγγεῖα, μὲ ὅλην τὴν διαφορὰν τῆν ὁποῖαν ἄλλως ὅπωςδήποτε ἔχουσι τὰ προϊόντα διαφόρων τόπων γειτονικῶν πρὸς ἀλλήλους. Εἶναι ἴσως δυνατόν νὰ ὑποστηριχθῇ ἢ ἐκφρασις αὐτοκρατορικῆς Ῥωμαϊκῆς τέ-

χνη, ἣν ἐγέννησεν ἡ μελέτη τῶν μικρογραφιῶν τῆς Γενέσεως, ἂν ἐκλάβωμεν αὐτὴν ὡς δηλοῦσαν τὴν τέχνην τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους τῆς Ἀνατολῆς, ἢ ὁποῖα τέχνη δὲν ἤρχισε νὰ ἔχη ὁποῖα εἰμὴ ὅτε ἡ Δύσις δὲν ἀπετέλει πλέον πνευματικὸν κέντρον. Τῆς τέχνης ἐκείνης ἢ λαμπροτάτη περίοδος δύναται νὰ θεωρηθῇ συμπίπτουσα πρὸς τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ὁ Ἰουστινιανὸς εἶχε διαδώσῃ τὸν χριστιανικὸν πολιτισμὸν εἰς πάσας τὰς ἐπαρχίας τῆς ἀρχαίας Ῥωμαϊκῆς τέχνης.

Εἶδομεν ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἡρακλείου οἱ δεσμοὶ οἱ συνδέοντες τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Δύσιν εἶχον ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον χαλαρωθῆ. Τὸ ἐλληνικὸν στοιχεῖον εἶχεν ἀφομοίωσιν πρὸς ἑαυτὸ πᾶν ὅ,τι προήρχετο ἐκ τῆς διοικήσεως καὶ τοῦ στρατιωτικοῦ συστήματος τῶν Λατίνων, ἐκτὸς δὲ τούτου ὁ ἐλληνισμὸς ἦλθεν εἰς στενωτέραν ἐπαφὴν καὶ πρὸς τὰ νοτιοανατολικά πεπολιτισμένα ἔθνη, μετ' ὀλίγον δὲ καὶ πρὸς τοὺς ἐμόρους βαρβάρους τοῦ Βορρᾶ. Ἡ ἀφομοίωσις αὕτη ἐξηκολούθησε μάλιστα καὶ κατὰ τοὺς ταραχωδεστέρους αἰῶνας. Δὲν εἶναι λοιπὸν θαυμαστὸν ἂν, κατὰ τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς ταύτης, ἦτοί κατὰ τὴν περίοδον ἢ ὁποῖα ἀρχεῖται μετὰ τὴν εἰκονομαχίαν, ἢ βυζαντινὴ τέχνη παρουσιάζει χαρακτῆρα μᾶλλον ἀνατολικόν. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἢ ἀνατολικὴ ἀντίληψις τόσον πολὺ διαφέρει τῆς δυτικῆς, ὥστε καὶ ὁ μᾶλλον προκατειλημμένος ὀφθαλμὸς δὲν δύναται πλέον νὰ διακρίνῃ τὰ δανείσματα, καὶ διὰ τοῦτο τὰ Ἐγχειρίδια ἀναγκάζονται νὰ παραδεχθῶσι μίαν τέχνην γνησίαν βυζαντινὴν. Οἱ εἰκονομάχοι βασιλεῖς, ὡς ἔχνος τῆς ἐμμονῆς τῶν εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν, δὲν ἀπηγόρευσαν τὴν καλλιτεχνικὴν διακόσμησιν τῶν ἐκκλησιῶν, εἰς δὲ τὰ προϊόντα τῆς διακοσμητικῆς τέχνης ὑπάρχει ἀναντιρρήτως μία ἐπίδρασις τοῦ Ἰσλαμισμοῦ, ὅστις κατὰ γράμμα πάντοτε ἐτήρησε τὴν δευτέραν ἐντολὴν τοῦ δεκαλόγου.



Ὁ θεολογικὸς χαρακτήρ τῆς τέχνης στερεωθεὶς διὰ τῶν πρὸς τοὺς ἀπίστους ἀγώνων καὶ ἔτι μᾶλλον ἐπιταθεὶς εἰς τὰ καταπολεμοῦντα τὰς αὐτοκρατορικὰς μεταρρυθμίσεις μοναστηρια δεικνύει ἀπὸ τῶν ἀρχῶν ἤδη τῆς περιόδου εἰς ἣν εὐρισκόμεθα ποῦ ἢ κατέληγεν ἡ ἐκκλησιαστικὴ τάσις. Εἶναι πρὸ παντὸς πρῶτον ὅτι ἡ ἀναγέννησις, ἥτις ὡς πρὸς τὰ γράμματα φέρει τὴν ἀναδύσιν τῆς ἀρχαιότητος, ἐπιδρᾷ, καὶ εἰς τὰς πλαστικὰς τέχνας, οἱ δὲ λόγοι οἱ ἀνωτέρω ἐκτεθέντες (μέρ. α', σ. 97), ἕνεκα τῶν ὁποίων ἐν τῇ ιστοριογραφίᾳ διεκρίθησαν οἱ συγγραφεῖς εἰς χρονογράφους καὶ εἰς ιστορικούς, ἐπενήργησαν καὶ ἐπὶ τῆς μικρογραφικῆς καλλιτεχνίας, ἐχωρίσθησαν ἔτι καὶ οἱ μικρογράφοι εἰς δύο χωριστὰς ομάδας.

Εἰς τὴν εἰκονογράφειν μάλιστα τῶν ψαλτηρίων (τὰ ἀρχαιότατα παραδείγματα εἶναι τοῦ ἐνάτου αἰῶνος) διακρίνονται καθάρως αἱ δύο αὗται κατευθύνσεις. Εἰς τὰ ψαλτήρια τὰ ὑπὸ μοναχῶν καὶ χάριν τῆς μοναστηριακῆς χρήσεως φιλοτεχνηθέντα παρατηρεῖται μεγαλυτέρα σημασία εἰς τὴν εἰκονογραφικὴν παράστασιν τοῦ κειμένου ἢ εἰς τὸ κάλλος τῆς μορφῆς. Ὁ ρυθμὸς αὐτῶν συνάδει πρὸς τὸ ὕψος τῶν χρονογράφων οἵτινες ἦσαν ἐπίσης μοναχοὶ καὶ διὰ τοῦτο θέτουσι τὸ θεολογικὸν στοιχεῖον ὑπεράνω τῆς μιμήσεως τῆς εἰδωλολατρικῆς κομφοτεχνίας καὶ τῆς ἐξωτερικῆς διακοσμῆσεως· τὰ ψαλτήρια ταῦτα ἔχουσι δημωδέστερον χαρακτήρα. Αἱ μικρογραφίαι τῶν δὲν ἔχουσιν ἄλλην ἀξίωσιν εἰμὴ νὰ συνοδεύωσι τὸ κείμενον δι' ἑνὸς συνεχοῦς ὑπομνηματισμοῦ ἀποτελουμένου ἐκ μικρῶν σχεδιασμάτων ἐπὶ τοῦ μεγάλου περιθωρίου τῶν σελίδων καὶ νὰ προκαλῶσι τὴν προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου ἐπὶ ἐκείνων τῶν χωρίων τῶν ψαλμῶν ἅτινα ἔχουσι μεγαλυτέραν ἠθικὴν σημασίαν. Τὰ μικρογραφήματα ταῦτα, ἐκδηλοῦντα ἀσυνειδήτως τὰς ἀποκλειστικὰς ἀπασχολήσεις τοῦ περιβάλλοντος ἐν ᾧ παρήχθησαν,

ἔχουσι διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης ὅσον ἐνδιαφέρον ἔχουσι διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς γλώσσης τὰ ἔργα χρονογράφων οἷος ὁ Μαλάλας. Σκοπὸς ἀμφοτέρων ὑπῆρξεν ἡ χρησιμότης, ὅχι δὲ ἡ συνειδητὴ ἐπιδίωξις τοῦ κάλλους τῆς μορφῆς.

Οὐδὲν ἐκ τῶν βιβλίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἔχει τόσην σημασίαν διὰ τὴν χριστιανικὴν λατρείαν ὅσην οἱ ψαλμοί. Εἶναι συχνοτάτη ἡ ἀνάγνωσις τῶν ψαλμῶν εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν καὶ πρὸ πάντων κατὰ τὴν μεγάλην τεσσαρακοστήν.

Τὸ περιεχόμενον λοιπὸν εἶναι εἰς πάντας τοὺς πιστοὺς σαφῶς γνωστὸν, καὶ μάλιστα εἰς τοὺς μοναχοὺς, ὥστε ἡ εἰκονογραφία δὲν ἔχει σκοπὸν νὰ ἐξηγήσῃ τὸ κείμενον, ἀλλὰ μᾶλλον νὰ δώσῃ εἰς αὐτὸ περισσοτέραν ζωὴν. Βλέπομεν δὲ καὶ ἐδῶ τὴν κατὰ λέξιν ἐρμηνείαν τοῦ κειμένου διὰ τῆς εἰκονογραφίας, τὴν πολλὰκις ἐκπίπτουσαν εἰς ἀπειροκαλίαν, ὅπως καὶ ἐν τῇ διακοσμῇ τῶν ἐκκλησιῶν, καθ' ἣν ἡ εἰκὼν προσπαθεῖ νὰ ἀποδώσῃ τὸ νόημα ἑνὸς ἐκκλησιαστικοῦ τροπαρίου (μέρ. α', σ. 137).

Οἱ Ἕλληνες καθὼς καὶ οἱ Ἀνατολίται μοναχοὶ οἱ ἐξεληνισθέντες δὲν εἶχον πολλὴν κλίσιν πρὸς τὸν μυστικισμόν, ὅπως αὐτὸν ἐννοεῖ ἡ Δύσις, ἡ δὲ συμβολικὴ τῆς ἀρχαίας χριστιανικῆς τέχνης, ἡ ὑποσχομένη διὰ συμβόλων τὴν ἀθανασίαν, εἶχεν ἐκλείψῃ μετὰ καὶ τῆς ἀφελοῦς πίστεως ἣν ἀντικατέστησεν ἡ δογματικὴ σκέψις. Δὲν προσεπάθουν πλέον οἱ ἄνθρωποι νὰ ἀνακαλῶσιν εἰς τὴν μνήμην ὅ,τι ἄλλοτε ἡ κοινότης τῶν πιστῶν ἐπίστευε καὶ ἐπρέσβευε, φθάνουσα μέχρι τοῦ μαρτυρίου, ἀλλὰ προετίμων νὰ διδάσκωσιν ὅ,τι ἐπίστευετο ὡς ἀποκαλυφθὲν διὰ τῆς θεολογίας. Ἐμμενον λοιπὸν πιστοὶ εἰς τὸ γράμμα καὶ δὲν ἐπεδίδοντο εἰς θεωρίας ἢ εἰς ποιητικοὺς ὑπαινιγμοὺς.

Τὸν πρωτότυπον χαρακτήρα τὸν ὁποῖον ἔχουσιν αἱ μικρογραφίαι τῶν δημωδῶν ψαλτηρίων δυνάμεθα σαφῶς νὰ κατα-

λάβωμεν ἀποβλέποντες εἰς τὰς εἰκόνας ἑνὸς Ψαλτηρίου τοῦ ἐνάτου ἢ δεκάτου αἰῶνος ἀποκειμένου ἐν Μόσχᾳ, γνωστὰς κατὰ τὸ πλεῖστον, διότι ἔχουσι γίνῃ πολλὰ ἀναπαραστάσεις αὐτῶν. Ὁ ἑβδομηκοστὸς δεύτερος ψαλμὸς (ἐδάφ. 9) λέγει περὶ τῶν ὑπερηφάνων ὅτι «Ἔθεντο εἰς οὐρανὸν τὸ στόμα αὐτῶν, καὶ ἡ γλῶσσα αὐτῶν διήλθεν ἐπὶ τῆς γῆς». Τὴν ἰδέαν ταύτην ἐξογράφησεν ὁ τεχνίτης ὡς ἐξῆς· δύο ἄνθρωποι ἔχουσι τὸ ἐπάνω μέρος τῆς σιαγόνης μακρότατον καὶ ἕμοιον πρὸς βόμφορ, τὸ ὅποσον εἰσχωρεῖ πρὸς ἓν τμήμα κύκλου, ἔχοντος ἐπάνω σταυρὸν καὶ παριστάνοντος τὸν οὐρανόν, αἱ δὲ γλῶσσαι τῶν ἔκτυλλισσονται ὡς πλατεῖαι ταινίαι ἐπὶ τῆς γῆς. Τοιαῦτα ἀκαλαίσθητα κατασκευάσματα, ἀπαντῶντα ἄλλως καὶ εἰς δυτικὰ ψαλτήρια, δὲν εἶναι βεβαίως συχνά, ἀλλ' ἡ εἰκὼν ὅμως περὶ τῆς ὁ λόγος, εἶναι προῖον βρυδάρου φαντασίας. Τὸ ἐξῆς ὅμως παράδειγμα εἶναι τυπικόν· ὁ τριακοστὸς τρίτος ψαλμὸς (ἐδάφ. 14) λέγει· «Παῦσον τὴν γλῶσσαν σου ἀπὸ κακοῦ», ἡ δὲ συμβουλή αὕτη ἀποδίδεται ὑπὸ τοῦ τεχνίτου δι' ἑνὸς ἀνθρώπου ὅστις κρατεῖ τὴν χεῖρα πρὸ τοῦ στόματος αὐτοῦ. «Φύλαξόν με ἀπὸ παγίδος», λέγει ὁ ἑκατοστὸς τεσσαρακοστὸς ψαλμὸς (ἐδάφ. 9), «ἡς συνεστήσαντό μοι καὶ ἀπὸ σκανδάλων τῶν ἐργαζομένων τὴν ἀνομίαν», καὶ ζωγραφοῦνται διάβολοι καταγιγνώμενοι νὰ συλλάβωσιν εἰς δίχτυον ὡς ἰχθῦς ἀνθρωπίνους ψυχάς. Ὁ τεσσαρακοστὸς ὄγδοος ψαλμὸς (ἐδάφ. 7—9) λέγει· «Οἱ πεποιθότες ἐπὶ τῇ δυνάμει αὐτῶν καὶ ἐπὶ τῷ πλήθει τοῦ πλούτου αὐτῶν καυχώμενοι ... οὐ δώσει τῷ Θεῷ ἐξέλιγμα ἑαυτοῦ καὶ τὴν τιμὴν τῆς λυτρώσεως τῆς ψυχῆς αὐτοῦ», καὶ τὸ κείμενον τοῦτο συνοδεύεται ὑπὸ μικρογραφήματος τὸ ὅποσον παριστάνει τὴν ζύγισιν τοῦ χρυσοῦ.

Μεταξὺ τῶν ἀπλοῦκῶν τούτων ψαλτηρίων καὶ τῶν ἄλλων, ἅτινα, ἂν καὶ εἶναι ἐπίσης ἔργα μοναχῶν, προωρίζοντο ὁμοίως

δι' ἀνθρώπους ἀνωτέρας κοινωνικῆς τάξεως, ὑπάρχει μεγάλη ἀπόστασις· ἡ αὐτὴ ἀπόστασις ἢ ὅποια ὑπάρχει καὶ μεταξὺ τῶν χρονογράφων καὶ τῶν ἱστορικῶν οὔτινες ἔτυχον ἀνωτέρας μορφώσεως. Οἱ ἀριστοκρατικώτεροι ἐκεῖνοι τεχνῖται, ὅπως καὶ οἱ ἀντίστοιχοι ἱστοριογράφοι, ἐφρόντιζον ἐπιμελῶς περὶ τοῦ κάλλους τῆς μορφῆς, καὶ φαίνεται ὅτι περισσότερο ἔστεργον τὰς παραδόσεις τῆς παλαιᾶς εἰδωλολατρικῆς τέχνης ἢ τὰς ἀξιώσεις τῆς ἐκκλησίας. Ἀντι λοιπὸν νὰ κανονίζωσι δουλικῶς τὰς παραστάσεις τῶν κατὰ τὸ γράμμα τοῦ κειμένου, λαμβάνουσι μᾶλλον ἐκ τοῦ περιεχομένου τῶν ἱερῶν βιβλίων τὴν ἀφορμὴν νὰ ἐκφράσωσι τὰς ἐξ αὐτῶν πνευματικὰς ἀπολαύσεις διὰ τῶν χρωμάτων. Τοῦ δευτέρου τούτου εἴδους τῶν ψαλτηρίων λαμπρὸν παράδειγμα εἶναι ἓν ψαλτήριον τῆς βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, τῆς ἐνάτης ἢ τῆς δεκάτης ἑκατονταετηρίδος, ἓν ἐκ τῶν ὠραιότατων εἰκονογραφημένων χειρογράφων τοῦ κυρίως μεσαιῶνος. Παραβαλλόμενον τοῦτο πρὸς τὰ ἀνωτέρω περιγραφέντα χειρόγραφα δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ψαλτήριον πρὸς χρῆσιν τῶν αἰθουσῶν. Τὸ κείμενον δὲν συνοδεύεται ὑπὸ συνεχῶν ἀπεικασμάτων· ἀλλὰ δεκατέσσαρες μεγαλύτεραι μικρογραφίαι καταλαμβάνουσαι μίαν σελίδα ἑκάστη ἀποτελοῦσι τὴν εἰκονογράφειν, ἣτις ἐφιλοτεχνήθη μετὰ πολλῆς ἐλευθερίας καὶ δὲν σχετίζεται στενῶς πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ βιβλίου. Τὰ περιθώρια τῶν σελίδων ἔχουσι πολυτελεῆ διακόσμησιν. Τὸ χειρόγραφον λοιπὸν τοῦτο τῶν Παρισίων ὁμοιάζει πρὸς τὰ νεώτερα εἰκονογραφημένα βιβλία. Αἱ ἐπιτὰ πρῶται εἰκόνας παριστάνουσι σκηνὰς τοῦ βίου τοῦ Δαυὶδ, ὅστις θεωρεῖται ὡς συγγραφεὺς τῶν ψαλμῶν· εἰκονίζεται κατὰ σειρὰν ὁ Δαυὶδ ὡς ποιμὴν κρούων τὴν λύραν εἰς μίαν εἰδυλλιακὴν σκηνογραφίαν, ὡς χριστιανὸς Ἡρακλῆς ἀγωνιζόμενος κατὰ τοῦ λέοντος τοῦ προσβαλόντος τὸ ποίμνιον



του, ως νεαρός ἤρως φονεύων τὸν Γολιάθ. Ἐπειτα χρίεται ὑπὸ τοῦ Σαμουὴλ καὶ ἀνυψούμενος ἐπὶ τῆς ἀσπίδος ἀνακηρύσσεται βασιλεύς. Εἰς ἄλλην εἰκόνα νεαρὰ παρθένοι τοῦ Ἰσραὴλ χορεύουσι πρὸς τιμὴν του. Ὑπάρχει καὶ μίᾳ εἰκὼν ἣτις δύναται νὰ ὀνομασθῇ ἀποθέωσις τοῦ μεγάλου ψάλτου· ὁ Δαυὶδ περιβεβλημένος στολὴν βυζαντινοῦ βασιλέως ἵσταται ὀρθίως μεταξὺ δύο ἀλληγορικῶν προσώπων, τῆς Σοφίας καὶ τῆς Προφητείας. Ἄλλαι μικρογραφίαι εἰκονογραφοῦσι προσευχὰς καὶ ὕμνους τῆς Ἁγίας Γραφῆς προστεθειμένους εἰς τὸ κείμενον τῶν ψαλμῶν. Τὸν Νάθαν, ἐλέγχοντα τὸν Δαυὶδ διὰ τὴν ἁμαρτίαν του, τοὺς Αἰγυπτίους καταποντιζομένους κατὰ τὴν διάβασιν τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης, τὸν Ἡσαΐαν προσευχόμενον κατὰ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου. Τὰ συνθέματα ταῦτα, ἐλευθέρως φιλοτεχνηθέντα, μαρτυροῦσι τὴν ἐντύπωσιν τὴν ὁποίαν ἔχαμον εἰς τὸν τεχνίτην αἱ ἁγιογραφικαὶ διηγήσεις.

Αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος εἰκόνας δεν εἶναι μόνον ἐνδιαφέρουσαι διὰ τὴν πρωτοτυπίαν αὐτῶν, ἀλλ' εἶναι καὶ ἀξιοθαύμαστοι διὰ τὸ κάλλος. Εἶναι πραγματικῶς ἀνυπέβλητος ἢ λαμπρότης τῶν χρωμάτων, πρὸ πάντων εἰς τὰς τελευταίας μικρογραφίας τοῦ χειρογράφου· ἢ παράστασις τῆς Νυκτός, ἐξειργασμένη διὰ τεφροῦ χρώματος, εἶναι συγκινητικωτάτη. Ἡ τῷ ὄντι ἐξοχος στάσις τοῦ βασιλέως Ἐζεκίου προσευχομένου, τὰ σεμνὰ κινήματα τοῦ Μωϋσέως ἐκτείνοντος τοὺς βραχίονας πρὸς τὰς πλάκας τοῦ νόμου, καὶ ἡ δυνατὴ ἔκφρασις τὴν ὁποίαν ἔχει τὸ πρόσωπον τοῦ Ἡσαΐου, θὰ ἤρξουν νὰ ἀποδείξωσι τρανῶς ὅτι ἡ βυζαντινὴ τέχνη ὡς πρὸς τὴν δύναμιν τοῦ αἰσθημάτος, τὴν ὁποίαν ἀποδεικνύουσι τὰ ἄριστα αὐτῆς προϊόντα, δύναται ἀφόβως νὰ παραβληθῇ πρὸς οἵανδήποτε ἄλλην τέχνην. Καὶ εἰς ἄλλο δὲ παρισινὸν χειρόγραφον, τῶν λόγων τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζινοῦ, ὀλίγον παλαιότερον, ὑπάρχουσι μικρογραφικαὶ

παραστάσεις, τὰς ὁποίας μόνον ἐκεῖνοι εἶναι εὐεατὸν νὰ θεωρῶσιν ἄνευ συγκινήσεως, ὅσοι κατέχονται ἀκόμη ὑπὸ τῶν τριμμένων προλήψεων ὅτι πᾶν ὅ,τι εἶναι βυζαντινὸν εἶναι καὶ ἀνάξιον λόγου. Οὔτε κατὰ τὴν ὀραιότητα τῶν χρωμάτων οὔτε κατὰ τὴν δύναμιν τῆς ἐκφράσεως δύναται νὰ εὐρεθῇ τεχνίτης ἀνώτερος τοῦ ἀνωύμου καλογήρου ὅστις ἐφιλοτέχνησεν εἰς τὸ χειρόγραφον τοῦτο τὴν ὀπτασίαν τοῦ Ἰεζεκιήλ.

Ἰδιαιτέρως ὁμως παρατηρήθη ὑπὸ τῶν λόγιων τὸ εἰς τὰς εἰκόνας ταύτας ἐνυπάρχον στοιχεῖον τῆς ἀρχαίας τέχνης καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀντιλήψιν καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐκτέλεσιν. Ὅλαι σχεδὸν αἱ μικρογραφίαι περιέχουσι προσωποποιήσεις τόπων, ἀρετῶν καὶ κακιῶν, πράξεων καὶ συναισθημάτων, ὅπως καὶ τὰ ἀρχαῖα ἀγγεῖα ἢ ἀνάγλυφα. Τοῦτο δὲ εἶναι ἀπροσδόκητον προκειμένου περὶ χριστιανοῦ τεχνίτου τοῦ δεκάτου αἰῶνος. Ἐπὶ τοῦ Δαυὶδ κρούοντος τὴν ἄρπαν ἐπερείδεται μετὰ πολλῆς οἰκειότητος γυνή, τῆς ὁποίας ἡ περιβολὴ εἶναι ἐντελῶς ἀρχαιότροπος· εἶναι ἀλληγορία τῆς Μελιδίας. Ὅπισθεν μιᾶς στυλίδος ἐπιφαίνεται ἡ μικρὰ κεφαλὴ μιᾶς νύμφης τῶν δασῶν, εἰς δὲ τὴν ἐμπροσθίαν θέσιν τῆς παραστάσεως ἡμίγυμνος ὀρεινὸς θεὸς ἐκπροσωπεῖ τὴν Βηθλεέμ. Πάντα ταῦτα ἐξηγοῦνται δι' ἐπιγραφῶν, ὅπως καὶ εἰς τινὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαίας τέχνης. Ὅταν ὁ Δαυὶδ περιστρέφῃ τὴν σφενδόνην του ἐναντιὸν τοῦ Γολιάθ, μίᾳ περρωτῇ μορφῇ, ἢ Ἴσχύς, ἐγγίζει τὸν δεξιὸν του βραχίονα, ἐν ᾧ μίᾳ ἄλλῃ γυνή, ἢ Ἀλαζονεία, φεύγει μακρὰν τοῦ γίγαντος. Ἡ Ἴσχύς, ἢ Πραότης, ἢ Μετάνοια, ἢ Ἐρημος, ὁ Βυθὸς τῆς θαλάσσης, ἢ Προσευχὴ, πᾶσαι αὗται αἱ ἀφηρημέναι ἔννοιαι παριστάνονται ὡς συγκεκριμένα πρόσωπα, κατὰ τὸν ἀρχαῖον τρόπον. Ὁ ἀρχαῖκός χαρακτήρ τῆς τοιαύτης ἀντιλήψεως ἐκπλήσσει ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε ἄλλοτε ἦτο κοινῶς ἀποδεχτὸν (τινὲς δὲ καὶ μάλιστα ἐπιφανεῖς λόγιοι ἀκόμη καὶ τῶρα ἀπο-

δέχονται) ότι αὐτοὶ βυζαντινὰ αὐτὰ εἰκόνες εἶναι ἀντίγραφα πολὺ παλαιότερων παραστάσεων εἰλημμένα ἐξ εἰδωλολατρικῶν ὑποδειγμάτων, ἀναγομένων ἴσως εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ τετάρτου αἰῶνος. Εἶναι ὅμως ἀπίθανον ὅτι μετὰ τὴν ἐπαναστατικὴν περίοδον τῆς εἰκονομαχίας ἠδύνατο ἀκόμη νὰ ὑπάρχη καλλιτέχνης ἐπὶ τοσοῦτον κάτοχος τῆς ἀρχαίας τεχνοτροπίας, ὥστε νὰ ἐφαρμόζη αὐτὴν καὶ εἰς τὰ ἴδια ἔργα.

Οἱ φιλόλογοι ἠξεύρουσι μὲ πόσῃ εὐφυΐᾳ οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς πάντων τῶν αἰώνων ἐμιμοῦντο τὰ κλασσικά, ἢ τοῦλάχιστον τὰ ἀρχαῖα παραδείγματα. Δυνάμεθα λοιπὸν νὰ δεχθῶμεν ἐπιτυχεῖς προσαρμογὰς εἰδωλολατρικῶν ἰδεῶν καὶ κατὰ τὸν ἕνατον καὶ τὸν δέκατον μετὰ Χριστὸν αἰῶνα. Ἐπὶ μακρὸν χρόνον ὁ διάλογος ὁ ἐπιγραφόμενος Φιλόπατρις ἐθεωρεῖτο ὑπὸ πάντων τῶν λογίων ὡς ἔργον τοῦ Λουκιανοῦ, ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ὁποῦ ἦτο κοινῶς γνωστός. Καὶ τώρα δέ, ὅτε πλέον ἢ κριτικὴ, στηριζομένη μᾶλλον εἰς τὸ περιεχόμενον ἢ εἰς τὴν γλῶσσαν καὶ τὸ ὄφος τοῦ συγγραμμάτιου, ἀπέδειξεν ὅτι ὁ Φιλόπατρις εἶναι πάντως ἔργον μεταγενέστερον τοῦ Λουκιανοῦ, συζητεῖται ἀκόμη τὸ ζήτημα, ἀν συνετάχθῃ κατὰ τὸν ἕβδομον ἢ κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα<sup>1</sup>. Εἶναι φανερόν ὅτι τοιαῦτα ζητήματα θὰ προσβάλλοντο ἀκόμη συχνότερον, ἀν αὐτὸ τὸ περιεχόμενον τῶν συγγραμμάτων δὲν ἤρκει νὰ ἀποτρέψῃ τὴν ἀμφιβολίαν, δὲν πρέπει δὲ ἄλλως νὰ λησμονῶμεν ὅτι κατὰ πάντας τοὺς αἰῶνας οἱ Ἕλληνες ὑπῆρξαν ἐπιτηδειότατοι μιμηταὶ τῆς ἀρχαιότητος πρὸς παραγωγὴν ἔργων ὑποδολιμαίων. Ἄλλ' ὡς πρὸς τὰς περὶ ὧν ὁ λόγος μικρογραφίας οὐδόλως δικαιούμεθα νὰ ἐκφράσωμεν τοιαύτην ὑπόνοιαν, διότι εἰς αὐτὰς ὁ τεχνίτης δὲν ἀπεμιμήθη μίαν μορφήν τῆς τέχνης ἀπὸ πολ-

λαῦ ἐκλιπούσαν πρὸς σκοπὸν ἐξαπατήσεως, ἀλλ' ἐν ὀρισμένην περιόδῳ ἐξηκολούθησε μετὰ νέου ζήλου τὴν οὐδέποτε διακοπείσαν σπουδὴν τῶν παλαιῶν παραδειγμάτων. Εὐρίσκονται ἤδη προσωποποιήσεις τοποθεσιῶν καὶ εἰς τὰ ἀρχαιότατα χριστιανικὰ μωσαϊκά, ὅπως λόγου χάριν εἰς μίαν παράστασιν τῆς βαπτίσεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, εἰς τὴν ὅποian ὁ Ἰορδάνης παριστάνεται ὑπὸ τὴν μορφήν ποταμίου θεοῦ. Καὶ εἰς τὴν Δύσιν ὡσαύτως ἢ χρῆσις αὐτῆ ἦτο ἐπὶ τοσοῦτον διαδεδομένη, ὥστε καὶ αὐτὸς ὁ Κάρολος ὁ Μέγας ματαίως προσεπάθησε νὰ καταπολεμήσῃ τὴν συνήθειαν τῆς ὑπὸ μορφήν ἀνθρωπίνην ἀπεικονίσεως τοῦ ἡλίου, τῆς σελήνης, τῶν δώδεκα ἀνέμων, τῶν μηνῶν καὶ τῶν ὡρῶν τοῦ ἔτους, διότι εἶχε τὴν ἰδέαν ὅτι αἱ ἀλληγορικαὶ αὐταὶ παραστάσεις ἦσαν ἐναντίαι πρὸς τὸ πνεῦμα τῶν Ἀγίων Γραφῶν.

Εἰς τὰς εἰκόνας τοῦ Ψαλτηρίου τῶν Παρισίων ἢ ἐπίδρασις τῆς μελέτης τῶν ἀρχαίων φαίνεται πρὸ πάντων εἰς τὰς μορφὰς αἱ ὅποιαὶ περιστοιχίζουσι τὰ κύρια πρόσωπα, πάντως ὅμως τὰ κύρια ταῦτα πρόσωπα, μὲ τὸν καθαρῶς βυζαντινὸν χαρακτήρα των δὲν εἶναι, ὅπως τινὲς ἐνόμισαν, ἀπειρόκαλα καὶ ἀκομψα, οὐδὲ ἀσχημίζουσιν οἰκτρῶς τὸ κλασσικὸν περιβάλλον· εὐρίσκομεν μάλιστα ὅτι ὁ προσευχόμενος Ἡσαΐας μὲ τὴν ὡραίαν τοῦ φυσιογνωμίαν, τὴν ὑπὸ τῆς πίστεως καταυγαζομένην, εἶναι συμπαθητικώτερος τῶν ἀσχημῶν παραστάσεων τῆς Νυκτὸς καὶ τῆς Αὐγῆς, αἱ ὅποια ἴστανται ἐκατέρωθεν. Τοιούτου εἶδους ἔργα μαρτυροῦσι κάλλιον πάσης ἄλλης ἀποδείξεως, ὅτι τὸ ἰδανικὸν τῆς βυζαντινῆς τέχνης, ἢ μᾶλλον τὸ ἰδανικὸν ὀλοκλήρου τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, ἦτο διπλοῦν, ἀρχαῖον (εἰδωλολατρικόν) ὡς πρὸς τὴν μορφήν, χριστιανικόν ὡς πρὸς τὴν ἔμπνευσιν, ἀναλόγως δὲ τῶν χρόνων καὶ τῶν προσώπων τὸ ἐν ἑκ τῶν δύο τούτων στοιχείων ἐπικρατεῖ τοῦ ἑτέρου.

<sup>1</sup> Id. Christ 'Iστορ. τῆς ἑλλην. λογοτεχνίας (ἑλλην. μεταφρ. βιβλιοθ. Μαρουσῆ) τόμ. Β' σ. 515. Σ. Μ.



Ἡ παρατήρησις αὕτη δύναται νὰ ἐπεκταθῆ καὶ εἰς ἄλλα παραδείγματα. Εἰς τὸν Ρουσκιανὸν κώδικα παριστάνεται ὁ Εὐαγγελιστὴς Μάρκος γράφων τὸ εὐαγγέλιόν του, πλησίον δὲ αὐτοῦ ἴσταται γυνή, ἣτις κοινῶς τώρα νομίζεται ὅτι εἶναι ἡ Σοφία ἢ ἐμπνέουσα τὸν συγγραφέα· εἰς τὸ Παλιῆριον τῶν Παρισίων ὑπάρχει ἐπίσης μία παράστασις τῆς Σοφίας· πόσον ἕμως διάφορος εἶναι ἡ ἀντίληψις τῶν δύο χειρογράφων! Ὁ ἀρχαιότερος τῶν δύο καλλιτεχνῶν ζῶν εἰς χρόνους πλησιεστέρους πρὸς τὴν ἀρχαιότητα καὶ πρὸ τῆς ἐποχῆς τῶν εἰκονομάχων παριστάνει τὴν Σοφίαν ὡς γυναῖκα ἀγιογραφικὴν, ἔχουσαν τὴν κεφαλὴν κεκαλυμμένην διὰ τῶν πτυχῶν ποδῆρους ἐσθῆτος καὶ σοβαρῶς ἀτενίζουσαν πρὸς τὸν Εὐαγγελιστὴν Μάρκον καθήμενον, τοῦναντίον δὲ ὁ μικρογράφος τοῦ Παρισίνοῦ κώδικος ἀπεικόνισε πλησίον τοῦ Δαυὶδ νεαρὰν γυναῖκα ἰσχυράν, ἔχουσαν ταινίαν περὶ τὴν ἀποκάλυπτον κεφαλὴν καὶ μὴ διαφέρουσαν εἰλωλοατρικῆς παραστάσεως εἰμῆ μόνον κατὰ τὸ φεγγίον. Ἐκ πρώτης ὄψεως τὰ διάφορα μέρη τῆς συνθέσεως δὲν φαίνονται συναποτελοῦντα ἓν ἁρμονικὸν σύνολον· ὑπάρχουσι δύο μορφαί, ἐκάστη τῶν ὁποίων ἴσταται ἐπὶ βάθρου καὶ παριστάνουσιν ἢ μία τὴν Σοφίαν καὶ ἢ ἄλλη τὴν Προφητείαν, μεταξὺ δὲ αὐτῶν ἐπὶ χωριστοῦ βάθρου ἴσταται ἡ ἐντελῶς βυζαντινὴ εἰκὼν τοῦ Δαυὶδ, περιβεβλημένου αὐτοκρατορικῶν ἱματισμῶν, ἣτις, καὶ ἂν δὲν ἀρέσκη εἰς τοὺς προτιμῶντας τὴν κλασσικὴν ἀντίληψιν, ἔχει ἕμως ἀναντιρρήτως βαθὺν καὶ εὐδιάκριτον τὸν ἀτομικὸν τῆς τέχνης χαρακτήρα. Δὲν εἶναι βεβαίως τὸ ἱερατικὸν ἐκεῖνο σύμπλεγμα σκαιὰ τις παράθεσις τριῶν μορφῶν, ἀλλ' εἶναι μᾶλλον μία φανέρωσις τῆς προτιμήσεως ἣν εἶχον οἱ Βυζαντινοὶ πρὸς τὴν πανηγυρικὴν ἐπίδειξιν, ἢ μᾶλλον πρὸς τὴν ἐπίσημον παράστασιν.

Ἀφ' οὗ λοιπὸν ὁ βυζαντινὸς πολιτισμὸς εἶναι διττός, ἀπὸ-

θανος εἶναι ἢ ἐκ τῶν προτέρων σχηματισθεῖσα γνώμη περὶ τῆς δῆθεν τεχνικῆς ὁμοιομορφίας. Μεταξὺ τῆς ἱστορικῆς τάσεως καὶ τῆς δημωδεστερας ὑπάρχουσι πολλαὶ ἀποχρώσεις, ἱκαναὶ ὅπως ἀποκρούσωσι τὴν μομφὴν τῆς μονοτονίας, τὴν ὁποίαν τώρα μόνη ἢ πρόληψις τῶν ἀμαθῶν ἀποδίδει ἀκόμη εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην. Ἡ εἰκονογραφία τῶν Εὐαγγελίων καὶ τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, τῶν ἐποίων θαυμάσια παραδείγματα ὑπάρχουσιν εἰς τὰς βιβλιοθήκας τῆς Ῥώμης καὶ τῶν Παρισίων, φανερώνει εἰς ἡμᾶς ἡ ζωγράφους ἐκδηλοῦντας διὰ τῆς τέχνης τῶν ἀτομικῶν συναισθημάτων καὶ ὑπογράφοντας μάλιστα τὰ ἔργα τῶν ἢ ταπεινοτέρους ἐργάτας ἐπαναλαμβάνοντας ἀπλῶς διὰ τῶν χρωμάτων τὰ νοήματα τοῦ κειμένου.

Ἀλλὰ τὴν διαφορὰν ταύτην τῆς τέχνης δὲν καταδεικνύουσι μόνον αἱ ἀτελῶς καὶ ἄνευ τῶν χρωμάτων δημοσιεύμεναι εἰς τὰ ἐγχειρίδια μικρογραφίαι τῶν περιφήμων χειρογράφων· ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Βαταβικοῦ Λουβροῦ, ἡ τοῦ Λεΐδεν τῆς Ὀλλανδίας, κατέχει ἓν τετραεσαγγέλιον, σχεδὸν ἀγνωστον, ἡ τοῦλάχιστον τοῦ ὁποίου οὐδέποτε μνημονεύονται αἱ μικρογραφίαι, τὸ ὅποτον μόνον εἶναι ἱκανὸν νὰ ἀναιρέσῃ τὴν εἰς τοῦ Βυζαντινοῦ ἀποδιδεμένην σκυθρωπὴν ἀκαμφίαν. Εἶναι λυπηρὸν ὅτι αἱ μικρογραφίαι τοῦ Λεΐδεν δὲν εἶναι πολλαὶ καὶ ὅτι ἐξ αὐτῶν ὄχι ὀλίγαι ἔπαθον ὑπὸ τοῦ χρόνου, ἀλλ' ἕμως δύναται ἀκόμη νὰ διακριθῆ καθαρώτατα μία Παναγία, ἡ ὁποία ἔχει τὴν ἔκφρασιν τοῦ προσώπου τόσο γλυκεῖαν, προσεύχεται δὲ κατὰ τρόπον τόσο ἐπιβλητικόν, ὥστε ἀφόδως δύναται τις νὰ τὴν παραβάλλῃ πρὸς τὰς εἰκόνας τοῦ Φρά Ἀγγελίκο. Εἰς ἄλλην σελίδα εἰκονίζεται ὁ Εὐαγγελισμὸς· ὁ ἄγγελος Γαβριὴλ ἔχει ἴσως ὀλίγον βαρὺν τὸν σχηματισμὸν τοῦ σώματος καὶ ὄχι πολὺ ἐπιτυχῆ τὴν ἔκφρασιν τοῦ προσώπου, ἀλλ' ἡ Παναγία εἶναι καὶ ἐδῶ ἐξαιρετος, ἂν καὶ ὅπως διάφορος τῆς Παναγίας τοῦ χειρογράφου τῶν Παρισίων. Ἐν τῇ εἰκόνι τοῦ Λεΐδεν, ἣτις εἶναι καὶ μεγαλυτέρα, τὸ πρόσωπον, μᾶλλον συμμορφούμενον πρὸς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν, ἐκφράζει μίαν σεμνὴν εὐλάβειαν καὶ ἔχει, ὅπως εἰς τὰ νεώτερα ἔργα, μίαν ἔκφρασιν μελαγχολίας, ἣτις πιθανῶς προέρχεται ἐκ τοῦ σχήματος τοῦ ὁποίου ἔχουσι τινὰ χαρακτηριστικά, ὅπως λόγου.



χάριν ἢ δυνατὴ καμπύλη τῆς ῥινός, ταῦταντιον δὲ εἶναι ἐπαγωγὸν καὶ ἐπίχαρι τὸ στόμα καὶ τὸ πηγούνιον. Ἡ στάσις ἦν ἔχει ἢ Παναγία ὅπως ἀτενίσθη τὸν ἄγγελον, ἀφίνουσα ἐν ἡσυχίᾳ τὸν ῥόμβον διὰ τοῦ ὁποίου ἔγενθεν, εἶναι πλήρης ζωῆς. Αἱ μικρογραφίαι αὗται δὲν φαίνονται νὰ εἶναι μεταγενέστεραι τῶν ἀρχῶν τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος.

Κατὰ τὸν ἐιδέκατον αἰῶνα ἡ βυζαντινὴ τέχνη ἀρχίζει νὰ λαμβάνη ἐν μέρει τὴν ἱερατικὴν ἐκείνην ἀκαμψίαν, ἣτις προέρχεται ἐκ τῆς ἐπικρατήσεως ἐν τῇ τέχνῃ τῶν ἀσκητικῶν τάσεων τῶν καλογήρων καὶ ἣτις, ἐκτραπέυσα κατὰ τοὺς ἐξῆς αἰῶνας εἰς μηχανικὴν τυπικότητα, ὑπῆρξεν ἡ κυρία ἀφορμὴ τῆς ἐν τῇ δυτικῇ Εὐρώπῃ δυσφημῆσεως πάσης ἐν γένει τῆς πνευματικῆς τῶν Βυζαντινῶν παραγωγῆς. Ἰὰ μωσαϊκὰ τὰ ἀκόμη καὶ τῶρα εὐρισκόμενα ἐπὶ τῶν τοίχων δύο περιφῆμων ἑλληνικῶν μοναστηρίων δύνανται νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς παράδειγμα τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος μεταβατικῶν σχημάτων τοῦ βυζαντινοῦ ῥυθμοῦ. Μία εἰκὼν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ μονῇ τοῦ Ὁσίου Λουκά ἔχει ἤδη μακρὸν καὶ μαραμμένον το πρόσωπον, μὲ χαρακτηριστικὰ τραχέα καὶ γεροντικά, καὶ αὐτὴ δὲ ἡ Παναγία δὲν διετήρησε τὴν νεανικὴν χάριν τῆς προτέρας τέχνης. Ἡ τοιχογραφία τῆς Παναγίας ἐν τῇ μονῇ τοῦ Δαφνίου παρὰ τὰς Ἀθήνας ἔχει μὲν πολλὴν ὁμοιότητα πρὸς τὴν Παναγίαν τοῦ χειρογράφου τῆς Ὀλλανδίας, ἀλλ' ἂν τὸ φρειδῆς τοῦ προσώπου εἶναι ἐπίσης ὠραῖον, ἂν ἡ ὄψις ἔχει τὴν αὐτὴν βαθύτητα τῆς ἐκφράσεως, ἀλλ' ὅμως ὁ τεχνίτης προσέδωκεν εἰς τὸ σέομα τὴν ὑστερικὴν ἐκείνην ἐκφρασιν, τὴν ὅποισιν ἐπέτειναν ἀκόμη εἰς τὸ ἐξῆς οἱ μικρογράφοι καὶ ἣτις, ἀντὶ νὰ φαίνηται τῶρα εἰς ἡμᾶς ὑψηλὴ καὶ μεγαλοπρεπῆς, ἀπ' ἐναντίας μεγάλως δυσαρρεσιτεῖ. Ὅτε δὲ ἐπὶ τέλους ὀριστικῶς ὑπερένικησεν ὁ ἀσκητισμὸς, αἱ ὄψεις τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας ἀποδεικνύουσιν ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἐξελάμβανον μὲν τὸ Εὐαγγέλιον ὡς δύναμιν τοῦ Θεοῦ εἰς σωτηρίαν, κατὰ τὴν φράσιν τοῦ ἀποστόλου Παύλου, ὅχι ὅμως καὶ εἰς χαράν, κατὰ τὴν μεταγενεστέραν ἀντίληψιν, τὴν ὅποισιν μαρτυροῦσιν αἱ πλήρεις φαιδρότητος τοιχογραφίαι τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Φλωρεντίας.

Ἡ δὲ μνημειακὴ γλυπτικὴ τῶν Βυζαντινῶν οὐδέποτε παρήγαγέ τι ἄξιον νὰ παραβληθῇ πρὸς τὰ ἀριστουργήματα τῆς κλασικῆς τέχνης. Κατὰ τὸν πέμπτον ἤδη αἰῶνα ἡ ἐπὶ λίθου γλυπτικὴ, ἣτις τόσον στενῶς συνεδέετο πρὸς τὴν λατρείαν τῶν εἰδώλων, παραμελεῖται, περισσότερο δὲ καλλιεργοῦνται ἄλλοι κλάδοι, ὀλιγωτέραν ἔχοντες ἐπισημότητα καὶ ὀλιγοτέραν δύναμιν, ἡ χρυσοχοϊκὴ, ἡ ἐλεφαντουργικὴ, ἡ τέχνη τῶν σμαλτουργῶν καὶ ἡ ποικιλική. Ἡ ἀρχαία χριστιανικὴ τέχνη εἶχεν ἤδη δημιουργήσῃ ἀξιόλογα ἐλεφαντουργήματα, συντελοῦσα οὕτως εἰς τὴν διατήρησιν παραδόσεων, αἵτινες ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Φειδίου ὑφίσταντο καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ εἰς τὴν Ῥώμην. Ἀναρίθμητα εἶναι τὰ ἐξ ἐλεφαντοστοῦ διακοσμητικὰ τεχνουργήματα (πάμπολλα πρὸ πάντων κτένια), τὰ ὅποια διέσωσαν εἰς ἡμᾶς αἱ κατακόμβαι. Ἀλλὰ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐλεφαντουργικῆς διδακτικώτατα εἶναι μάλιστα τὰ δλίπτυχα, ὅπου ἀνεγράφοντο ἕνεκα τιμῆς τὰ ὀνόματα τῶν ὑπᾶτων, ἢ βραδύτερον, τῶν εὐεργετῶν τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων. Τὰ δλίπτυχα ταῦτα ἄλλοτε μὲν προσεφέροντο εἰς τοὺς δι' αὐτῶν τιμωμένους ἐπιφανεῖς ἀνδρας, ἄλλοτε δὲ ἐφυλάσσοντο, ὡς πολύτιμα ἀρχεῖα, εἰς τὴν ἐκκλησίαν. Δι' αὐτῶν δὲ καταφαίνονται σαφέστερον οἱ πρὸς τὸ παρελθὸν δεσμοὶ τῆς τέχνης.

Ἰὰ πολύτιμα ὄλικά τὰ ὅποια ἐπεξεργάζοντο οἱ ἀνωτέρω μνημονευθέντες κλάδοι ἀνταπεκρίνοντο πληρέστατα πρὸς τὰς μεγαλοπρεπεῖς τάσεις τῆς βυζαντινῆς αὐτῆς, διὰ τοῦτο δὲ καὶ τὰ τοιαῦτα τεχνουργήματα ἀποβαίνουσι μεγαλοπρεπέστερα, ὅτε ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, μετὰ τὴν ἦτταν τῶν εἰκονομάχων, ἀνέλαβε νέαν λαμπρότητα. Τὰ παλαιότερα τῆς ἐποχῆς ταύτης δημιουργήματα, ἂν καὶ δὲν εἶναι ἀνάξια λόγου, θεωρούμενα ὡς ἐλεύθερα ἀπομιμήματα τῶν ἀρχαίων παραδειγμάτων, εἶναι ὅμως ἀσυγκρίτως κατώτερα παραβαλλόμενα πρὸς τὰς παραστάσεις τοῦ δεκάτου ἢ τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος, τὰς ὁποίας βλέπομεν ἐπὶ τῶν βιβλιοδέσεων τῶν χειρογράφων ἢ ἐπὶ τῶν σκεπασμάτων καὶ τῶν πλαγίων τοιχωμάτων κιβωτίων προωρισμένων εἰς ἐκκλησιαστικὰς χρήσεις.

Ἰνα δυνηθῶμεν νὰ καταλάβωμεν, κατὰ τὸ δυνατόν, τὴν ἐντύπωσιν τὴν ὅποισιν ἡ τέχνη αὕτη ἔκαμνεν εἰς τοὺς συγχρόνους,



πρέπει, πολύ περισσότερο ἢ ἔταν πρόκειται περὶ μικρογραφιῶν, νὰ φαντασθῶμεν τὰ δημιουργήματα αὐτῆς ὑπὸ μορφὴν ἑλίγον διάφορον ἐκείνης ἣν ἔχουσι τὰ διασωθέντα ἐξ αὐτῶν εἰς ἰδιωτικὰς συλλογὰς καὶ πρὸ πάντων εἰς τὸ Σάουθ Κένσιγγτον Μουσεῖον τοῦ Λονδίνου. Ὁ χρόνος ἐξήλειψε τὴν πολυχρωμίαν, ἣτις ἀναμφιδόλως ἔβλεπε ζῶν ἐν τὴν ἀνάγλυπτον παράστασιν, τὰ δὲ ἐξέχοντα μέρη, ἔπως ἡ ῥίς, εἶναι ἐνίοτε βεβλαμμένα ἢ τετριμμένα. Πολλάκις εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποκαταστήσωμεν τὸ σύνολον, διότι τὰ ὀλοκληρωτικὰ μέρη τῶν μικρῶν ἢ μεγάλων σκευῶν, τῶν κεκοσμημένων διὰ τῆς ἐγκολλήσεως λεπτῶν πλακῶν ἐλεφαντοστοῦ, ἐξέπεσαν καὶ διεσχορπίσθησαν. Ἄν κατορθώσωμεν νὰ φαντασθῶμεν αὐτὰ ἔπως ἦσαν ἔτε δημιουργήθησαν ὑπὸ τοῦ τεχνίτου, ἢ ἴδωμεν ὅτι ὑπάρχει ἀπίστευτος ὁμοιότης μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν μικρογραφιῶν τῆς Παναγίας καὶ τῶν ἁγίων τὰς ὁποίας βλέπομεν εἰς τὰ χειρόγραφα. Καὶ ἡ Παναγία τῶν ἐλεφαντουργημάτων συνενώνει τὴν χάριν πρὸς τὴν εὐπρέπειαν, ἣ δὲ παράστασις αὕτη καταδεικνύει εἰς ἡμᾶς τὸν προσωπικὸν χαρακτήρα τοῦ τεχνίτου, πολύ περισσότερο ἢ ἄλλαι εἰκόνες πολύ καλλιτεχνικώτεραι ὑπὸ τὴν ἀτομικὴν ἔκδοσιν, ἣτις ἀποτελεῖ ἀκριδοῦς καὶ τὴν ἀδυναμίαν τῶν Βυζαντινῶν ζωγράφων. Τὸ ὕλικόν τὸ ἐν χρήσει εἰς τὴν τοιαύτην τεχνουργίαν συντελεῖ ὑπὸ τινος ἐπόψεως εἰς τὸ νὰ καταστήσῃ βαθυτέραν ἀκόμη τὴν ἐντόπωσιν αὐτῶ λόγου χάριν ἢ ἀδάμαστος βίη τὴν ὁποίαν κατεργάζεται ὁ ἐλεφαντουργὸς εἶναι προσφορωτέρα τῆς ζωγραφίας, ἔπως ἀποδίδῃ τὰς τραχείας γραμμὰς τῆς ἀμφιέσεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ αὐτὸ τὸ ἀμαυρότερον χρῶμα τοῦ ἐλεφαντοστοῦ προσδίδει εἰς τὰς ὄψεις τῶν προσώπων μίαν εὐπρέπειαν, ἣν δυσκολώτερον κατορθώνει ὁ μικρογράφος διὰ τῶν τεχνικῶν μέσων τὰ ὁποῖα διαθέτει.

Ἡ ἐμπορικὴ ἀξία τῶν προϊόντων τῆς χρυσοχοϊκῆς διέσωσε μέχρις ἡμῶν πολυάριθμα βυζαντινὰ τῆς τέχνης ταύτης δημιουργήματα. Οἱ προμηθευταὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει αὐτῆς διακρίνονται μάλιστα εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν λεγομένων διαφράκτων σμάλτων (*Enaux cloisonnés Zellenschmelz*) ἔχονον πολυτίμους βλάς ἐν τῆξει εἰς μικρὰ μετάλλινα διαφράγματα καὶ τὰς συνεδύαζον κατὰ τὸν τρόπον τῶν μωσαϊκῶν

πρὸς παράστασιν εἰκόνων. Δυστυχῶς ἡ ἔλλειψις εἰκόνων εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο ἀναγκάζει ἡμᾶς νὰ πραγματευθῶμεθα περὶ τῆς τέχνης ταύτης, ἀφ' οὗ ὁμιλήσαμεν περὶ τῆς ζωγραφικῆς καὶ τῆς ἐλεφαντουργικῆς, διὰ γενικῶν φράσεων καὶ δι' ἐπαναλήψεων. Τὴν αὐτὴν παρατήρησιν κάμνομεν καὶ περὶ τῆς ἐπὶ μετάξης ποικιλικῆς, καθὼς καὶ περὶ τῆς ἐμβόλης, ἣτοι τοῦ δεσμάτος πολυτίμων λίθων εἰς τὰ κοσμήματα. Θὰ ἦτο ὅμως ἀδικὸς ἡ ἐκτίμησις τῶν τοιούτων τεχνουργημάτων μόνον ἐπὶ τῆ βάσει τῆς ἀξίας τοῦ μετάλλου καὶ τοῦ κόπου τῆς κατεργασίας. Ἀπὸ τοιαύτης αὐστηρᾶς κρίσεως ἀρκεῖ νὰ ἀποτρέψῃ τοῦλάχιστον ἡ καλλιτεχνικὴ αἰσθησις τῆς διαθέσεως τῶν χρωμάτων, ἣτις φθάνει ἐνίοτε μέχρις ἐσχάτης ἐπιτηδεύσεως. Πάντως δὲ πρέπει νὰ ἀναγνωρίσωμεν ὅτι ὡς πρὸς τοῦτο ἡ βυζαντινὴ τέχνη ἔχει χαρακτήρα ἴδιον καὶ ἀντίθετον πρὸς ὅ,τι ἄριστον διέκρινε τὸν ἀρχαῖον ἐλληνικὸν βίον, ὅπως ὁ βίος οὗτος ἐκδηλοῦται εἰς τὴν ἀπτικὴν τέχνην τοῦ πέμπτου καὶ τοῦ τετάρτου πρὸ Χριστοῦ αἰῶνος.

Ἐν Ἀθήναις ἡ στολυτέλεια ἔθεωρεῖτο ὡς βαρβαρικὸν ἐλάττωμα, ὃ δὲ χρυσοῦς καὶ ὁ ἐλέφας, ὡς ὕλαι πρὸς κατεργασίαν, εἶχον διὰ τὸν τεχνίτην τὴν αὐτὴν σημασίαν ἣν ὁ λίθος καὶ ἡ ἄργιλλος. Ὁ τόσον ἐναρμονίως ἀναπτυχθεὶς πολιτισμὸς τῶν χρόνων τοῦ Περικλέους δὲν προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι ἐπῆθεν ἡ μέση τάξις ἠδύνατο νὰ ζῇ ἀνέτως ἐκ τῶν εἰσοδημάτων αὐτῆς, διότι τὰ βαρύτερα ἔργα ἦσαν ἀνατεθειμένου εἰς τοὺς δούλους (ὡς λέγουσιν ὅ,τι θέλουσι περὶ τούτου τὰ Ἐγχειρίδια τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας), ἀλλὰ διότι τότε οἱ Ἀθηναῖοι συνεδύαζον τὴν φιλοκαλίαν πρὸς τὴν εὐτέλειαν<sup>1</sup>, πρᾶγμα ἄγνωστον παρ' ἡμῖν σήμερον. Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, τοῦλάχιστον εἰς τὴν βιομηχανίαν καὶ ἐμπορικὴν Κωνσταντινουπόλιν, ἐπεκράτει μᾶλλον ἡ σημερινὴ περὶ τούτου ἀντιλήψις. Τὸ καλλιτέχνημα, ἔλεγον οἱ Βυζαντινοί, ὅπως λέγομεν καὶ ἡμεῖς, εἶναι προωρισμένον κυρίως δι' ἐκείνους οἵτινες εἶναι εἰς κατάστασιν νὰ πληρώσωσιν ὅπου ὑπάρχουσι χρήματα, ἐκεῖ γεννᾶται

<sup>1</sup> «Φιλοκαλοῦμεν μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας» Θουκυδ. 2, 40. Σ. Μ.

αὐτομάτως καὶ ἡ τέχνη. Οἱ μεγιστάνες ἕως τοῦ Βυζαντίου δὲν εἶχον εἰς τὸν αὐτὸν βαθμὸν πρὸς τινὰς τῶν σημερινῶν πλουσίων τὴν μανίαν τοῦ νὰ σωρῶσιν εἰς τὰς αἰθούσας τῶν καλλιτεχνικῶν θησαυρῶν ἢ ἔργα νομιζόμενα ὡς καλλιτεχνήματα. Τοῦτο δυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν ἀποδλέποντες εἰς ποιάν τινα σωφροσύνην ἐπικρατοῦσαν εἰς τὴν διακόσμησιν τῶν χειρογράφων καὶ εἰς τὴν ἔλλειψιν περιττῶν λεπτομερειῶν εἰς τὰ ἔργα τῆς τέχνης. Ἀποδεικνύει ἀκόμη τὴν τάσιν ταύτην καὶ ἡ ἐπιθίωσις τῆς παλαιᾶς παραδόσεως εἰς μεγάλα τμήματα τῆς Ἀνατολῆς, εἰς τὰ ἑποῖα δὲν ἐξετάθη ἡ εὐρωπαϊκὴ ἐπίδρασις.

Πάντες οἱ κλάδοι τῆς βυζαντινῆς τέχνης ὑπῆρξαν ἀκμάζοντες κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην περίοδον, οὐδὲ ἔμεινεν ὀπίσω ἡ ἀρχιτεκτονικὴ. Κατὰ τούτους τοὺς χρόνους ἔγινε καὶ ἡ μεγέθυνσις τοῦ αὐτοκρατορικοῦ παλατίου καὶ ἡ διάθεσις ἐκείνη, ἣτις κατέστησεν αὐτὸ πολυτελὲς ἐνδιαίτημα, ὅπως ἀνωτέρω, ὁμιλοῦντες περὶ τῆς λεπτομεροῦς ἐθιμοτυπίας κῆς αὐλῆς (σελ. 30 ἐξ.), περιεγράψαμεν. Ἐκτίσθησαν δὲ καὶ πλεῖσται ἐκκλησιαί, ἅπασαι κατὰ τὸν ρυθμὸν ἐκεῖνον, οὗτινος ὁ κάλλιστος τύπος ἦτο ἡ Ἁγία Σοφία. Ἀπέχομεν καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν πάσης λεπτομεροῦς ἐκθέσεως, δι' ὃν λόγον καὶ ἀνωτέρω συνοπτικώτατα ἐπραγματεύθημεν περὶ τῶν ἔργων τῶν ἐλεφαντουργῶν καὶ τῶν χρυσοχῶν. Ἄλλως δὲ δὲν ἐτροποποιήθη κατὰ πολὺ ἡ τέχνη τῆς οἰκοδομίας, τοῦτο δὲ μόνον δυνάμεθα νὰ σημειώσωμεν, ὅτι ἡ αἰὲ μᾶλλον μεγαλυτέρα ραδινότης ἢ ἐκδηλουμένη εἰς τὰ πλαστικὰ ἔργα ἐκφαίνεται ἐπίσης καὶ εἰς τὴν θρησκευτικὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς περιόδου ταύτης. Οὕτω λόγου χάριν οἱ θόλοι οἱ ἐπιστέφοντες τὰς ἐκκλησίας μετεωρίζονται ἐπὶ ὑψηλῶν τυμπάνων ὑπεράνω τοῦ σηκοῦ, ἐλαφροὶ δὲ κίονες ἀντικαθιστῶσι τοὺς ὀγκώδεις στήλους τῶν ἀρχαιοτέρων ἐκκλησιῶν, ἀνοίγονται δὲ καὶ περισσότερα παράθυρα. Πάντα ταῦτα μαρτυροῦσιν ὅτι ἐπεζητεῖτο ὁπωςδήποτε ἡ κομψότης, ἣτις ἄλλως ἐφαρμόζεται τῶρα πολὺ περισσότερον ἢ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τῶν οἰκοδομημάτων.

# BYZANTION

ΚΑΙ

## BYZANTINOS POLITISMOS

ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΣ

Σ. Κ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ



ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΠΩΛΗΣΙΣ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΙΩΑΝ. Ν. ΣΙΔΕΡΗ

46 — Ὀδὸς Σταδίου — 46



# ΒΙΒΛΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΡΙΤΗ (1025-1453)  
ΠΑΡΑΚΜΗ ΚΑΙ ΠΤΩΣΙΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΕΜΠΤΟΝ

ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΕΚΘΕΣΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Τὸ βιβλίον τοῦ Γίββωνος περὶ τῆς παρακμῆς καὶ τῆς πτώσεως τῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. — Παγίότης τῆς δυναστείας. — Ἰξασθένησις τοῦ Κράτους. — Ἀλέξιος Α' Κομνηνός. — Προνόμια χορηγηθέντα εἰς τὰς ἐμπορικὰς Πολιτείας τῆς Ἰταλίας. — Οἱ σταυροφοροὶ καὶ ὁ Ἀλέξιος Κομνηνός. — Οἱ διάδοχοι τοῦ Ἀλεξίου. — Ἀντίδροσις κατὰ τῆς προΐουσης δυνάμεως τῶν Φράγκων. — Ὁ οἶκος τῶν Ἀγγέλων. — Ἀπόλεια τῆς Βουλγαρίας. — Ἡ λατινικὴ σταυροφορία. — Ἰταλικαὶ λέξεις ἐν τῇ νέα ἑλληνικῇ γλώσσῃ. — Ἀνάκτησις τῆς Κωνσταντινουπόλεως. — Γενικὴ παρακμὴ. — Ἡ ἐν Φλωρεντίᾳ σύνοδος. — Πτώσις τῆς αὐτοκρατορίας. — Ἡ ἐθνικὴ ἐκκλησία.

Ὁ Γίββων<sup>1</sup> ἐν τῇ περιφήμῳ Ἱστορίᾳ τῆς παρακμῆς καὶ τῆς πτώσεως τῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας θεωρεῖ ὅτι ἡ παρακμὴ ἀρχεταὶ ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων, νομίζει δὲ ὅτι ἡ δύναμις τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἦτο ἀπλῶς ἐν λαμπρὸν ἐπεισόδιον ἄνευ ὑστεραίας. Ἀλλ' ἂν τις ἐμελλε σήμερον

---

<sup>1</sup> Ἐδουάρδος Γίββων ἐπιφανὴς Ἀγγλος ἱστορικός (1737—1794). Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἐνταῦθα σύγγραμμά του ἐξεδόθη ἀπὸ τοῦ 1776—1784. Ἀρίστη αὐτοῦ νεωτέρα ἔκδοσις εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Burgy γενομένη εἰς ἑπτὰ τόμους (1886—1900). Ἡ Ἱστορία τοῦ Γίββωνος μεταφράσθη εἰς πολλὰς εὐρωπαϊκὰς γλώσσας. Σ. Μ.

νά γράψη ἕμοιον βιβλίον, ἔπρεπε νά ἀρχίσῃ τήν ἱστορίαν τῆς παρακμῆς ἐννέα αἰῶνας βραδύτερον, διότι πραγματικῶς ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου (1025) ἀρχεται ἡ περίοδος τῆς προϊούσης ἐξαντλήσεως ἢ προαγγέλλουσα τὸ τέλος τῆς μεγάλης χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ πορεία ὅμως τῆς νόσου, ἂν ἤθελε δι' ἐνὸς σχήματος παρασταθῆ, δὲν θὰ ἐδηλοῦτο διὰ μιᾶς γραμμῆς ἀδιακόπως κατιούσης· δὲν θὰ ἀνήρχετο μὲν ποτὲ πλέον ἢ γραμμῆ εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ ἀρχικοῦ σημείου, ἀλλὰ θὰ ἠκολούθει κατὰ τὸ ἐν τρίτον τοῦ μήκους αὐτῆς καὶ πλέον διεύθυνσιν ἐντελῶς ὀριζόντιον, ἔπειτα θὰ κατέπιπτεν ἀποτόμως μέχρι σχεδὸν τοῦ κατωτάτου σημείου τοῦ σχήματος, ἐκεῖθεν δὲ θὰ ἔτρεχε μέτινας ταλαντεύσεις μέχρι τοῦ τελικοῦ σημείου. Ἡ ὀριζόντιος γραμμῆ εἶναι ἢ βασιλεία τῶν Κομνηνῶν, ἢ ἀπότομος πτώσις εἶναι ἢ ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων (1204), αἱ ἐφεξῆς ταλαντεύσεις παριστάνουσι συμβολικῶς τὴν ἀγωνίαν τοῦ κράτους ὑπὸ τοῦ Παλαιολόγου.

Ἡ Μακεδονικὴ δυναστεία ἕνεκα τῶν κατακτήσεων αὐτῆς καὶ μάλιστα ἕνεκα τῶν κατακτήσεων τοῦ Βασιλείου τοῦ Β' εἶχε στερεωθῆ ἐπὶ τοῦ θρόνου περισσότερο πάσης ἄλλης προηγουμένης δυναστείας. Ἡ ἰδέα μιᾶς νομίμου βασιλείας, ἀχωριστοῦ ἀπὸ μιᾶς ἰσχυρᾶς γραφειοκρατίας, εἶχε ρίψει κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα τόσον βαθείας ρίζας, ὥστε μὲ ὅλην τὴν ἀσυνεσίαν τῶν διαδόχων τοῦ Βασιλείου ὁ λαὸς δὲν ἔστεργε μεταβολὴν κυβερνήσεως. Ἡ ἀνεψιὰ τοῦ Βασιλείου, ἡ Ζωή, ἣτις εἶχε μὲν τὴν ἰδιοσυγκρασίαν τῆς Αἰκατερίνης τῆς Β' τῆς Ῥωσίας, ἀλλ' ὄχι καὶ τὰ προτερήματα αὐτῆς, ἠδυνήθη διὰ τοῦτο ἀφῶδως νά παράσχῃ τὴν εὐνοίαν αὐτῆς εἰς τέσσαρας διαδοχικῶς ἀνδρας ἐγκαταλείπουσα εἰς αὐτοὺς ἐλευθέραν τὴν ἀσκήσιν τῆς βασιλικῆς ἀρχῆς. Καὶ δὲν ἦσαν μὲν καὶ οἱ τέσσαρες ἐκεξ-

νοὶ ἐντελῶς ἄσημοι, ἀλλ' ὅμως δὲν εἶχον τὴν προσήκουσαν ἱκανότητα ὥπως διατηρήσωσιν ἀλώβητον τὸ κράτος ἐν ἡμέραις δεινῶν κινδύνων.

Θὰ κατώρθωνεν ἴσως ἀποστατήσας ὁ Μανιάκης στρατηγὸς ἐπιδέξιος, κατατροπώσας δὲ εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ εἰς τὴν Ἰταλίαν φεβεροὺς πολεμίους, νά σώσῃ τὸ κράτος, ὡς ἄλλος Ἡράκλειος ἀλλὰ δυστυχῶς ὅτε ἀνακηρυχθεὶς αὐτοκράτωρ ἐβάδιζεν ἐναντιὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐτραυματίσθη θανασίμως εἰς μίαν συμπλοκὴν. Οἱ Νορμανδοὶ, καταταχθέντες κατ' ἀρχὰς ὡς ἐπίκουροι εἰς τὰ αὐτοκρατορικὰ στρατεύματα καὶ μεταβληθέντες ἔπειτα εἰς φεβερωτάτους ἐχθροὺς, ἀπέβησαν ἰσχυρότατοι εἰς τὴν Σικελίαν καὶ τὴν νότιον Ἰταλίαν, ἀφ' οὗ ἐξέλιπεν ὁ μόνος στρατηγός, ὅστις ἠδύνατο νά ἀντιταχθῆ πρὸς αὐτούς, οὕτω δὲ ἐξηφανίσθη καὶ τὸ ἔσχατον ἐν τῇ Δύσει ἶχνος τῆς βυζαντινῆς δυνάμεως. Συγχρόνως δὲ τὸ ἦδη ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Φωτίου ὑφιστάμενον θρησκευτικὸν σχίσμα μεταξὺ τῆς παλαιᾶς καὶ τῆς νέας Ῥώμης προσέλαβεν ὀριστικὸν πλεον χαρακτηριστῆρα κατὰ τὸ 1054, ὅτε ὁ Πατριάρχης Μιχαὴλ ὁ Κηρουλάριος καὶ ὁ Πάπας Λέων ὁ ἕνατος ἀφώρισαν ἀλλήλους. Ἡ ἀνεπανόρθωτος αὕτη συμφορὰ συνετελέσθη μὲν ἐξ ἀφορμῆς τῆς ὑποταγῆς εἰς τὴν Ῥωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν τῶν χωρῶν τὰς ὁποίας κατέκτησαν οἱ Νορμανδοὶ, ἀλλ' ὑπῆρξαν βαθύτερα τὰ αἰτία αὐτῆς καὶ ὑφίσταντο ἦδη ὅτε ἀνεδείχθη ἐν τῇ Ἀνατολῇ μία δύναμις, ἣτις ἠσθάνετο μὲν ὅτι ἦτο ὑπερτέρα τῆς ἐν τῇ Δύσει, ἀλλὰ δὲν εἶχε καὶ ἱκανὴν δύναμιν ὥστε νά ἐπιβληθῆ.

Πρὸς βορρᾶν ἢ αὐτοκρατορία μόλις συνεχράτει τοὺς βαρβάρους, δηλαδὴ τοὺς Ταρτάρους Πετσενέγους. Πρὸς τὸ νοτιοανατολικὸν μέρος αἱ νῆκαι τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τῶν Ἀρμενίων ἐμελλον νά ἀποβῶσιν εἰς αὐτοὺς δεινότεραι τῶν ἐν Ἰταλίᾳ συμφορῶν, διότι ἡ Ἀρμενία ἔχουσα δυνατὰ φρούρια ἦτο διὰ



τὸ Βυζάντιον, ἐφ' ὅσον διειτηρεῖτο αὐτόνομος, ἰσχυρὸν προπύργιον κατὰ τῶν τουρκικῶν ἐπιδρομῶν, ἀλλ' ὑποταγείσα μετεβλήθη εἰς ἐπισφαλῆ βυζαντινὴν ἐπαρχίαν, καὶ ἐπειδὴ ἡ αὐτοκρατορία δὲν ἠδύνατο νὰ διατηρῇ ἐκεῖ ἱκανὰς φρουράς, ὑπέκυψε μετ' οὐ πολὺ εἰς τὸ κράτος τῶν Σελτζούκων.

Μετὰ τὸν θάνατον τῆς Θεοδώρας, τελευταίας ἀπογόνου τοῦ Μακεδονικοῦ οἴκου, τὸ αὐλικὸν κόμμα καὶ ἡ γραφειοκρατία ἀπώλεσαν τὴν γοητείαν τὴν ὅποیان ἕως τότε ἤσχουν ἐπὶ τοῦ λαοῦ. Ἡ στρατιωτικὴ ἀριστοκρατία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἡ ἀποτελοῦσα τὸ κόμμα τῶν μεγάλων ἰδιοκτητῶν, ἠξίωσε νὰ διαθέτῃ αὐτὴ τὰ πράγματα καὶ κατώρθωσε νὰ στέψῃ αὐτοκράτορα ἓνα ἐκ τῶν ἀνδρῶν τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν μερίδα ἐκείνην, τὸν Ἰσαὰκ τὸν Κομνηνόν (1507), ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἰσαὰκ ἡ βασιλεία δὲν διήρκεσε περισσότερον τῶν δύο ἐτῶν, κατ' αὐτὴν δὲ ἐναπεινώθησαν κατὰ πολὺ οἱ μεγιστᾶνες τῆς πρωτεύουσας, διότι ὁ νέος αὐτοκράτωρ αὐστηρῶς περιέστελε τὴν ἐπ' ὠφελεία τῶν αὐλικῶν ἀρχόντων καὶ τοῦ κλήρου ἕως τότε γινομένην μεγάλην σπατάλην τοῦ δημοσίου πλοῦτου. Ἐπὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ, ἀνηκόντων εἰς τὸν οἶκον τῶν Δουκάδων, ἐπῆλθεν ἰσχυρὰ ἀντίδρασις. Ἀπὸ τῶν κατακτήσεων τοῦ Βασιλείου Β' ἡ Κωνσταντινούπολις δὲν εἶχε πλέον ἀνάγκην νὰ πορίζηται τὸν σίτον ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, διότι ἱκανὸν σίτον παρῆγεν ἕνεκα τῆς ἐπικρατούσης εἰρήνης ἢ χερσόνησος τοῦ Αἴμου, ὥστε δὲν ἐξηρτάτο πλέον τὸ κράτος ἀπὸ τῶν μεγάλων γαιοκτητῶν τῆς Ἀνατολῆς. Ἐπειτα ἐφοβοῦντο πάντοτε οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει τὰς στρατιωτικὰς στάσεις, πρὸ πάντων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, δὲν εἶχον δὲ καὶ πλήρη συναίσθησιν, ὅτι ἡ δύναμις τοῦ στρατοῦ ἦτο ὁ πρῶτος καὶ κύριος ὅρος τῆς ὑποστάσεως τοῦ Βυζαντίου. Οὔτε εὐκολοὶ οὔτε καὶ ἐπιθυμητὴ ἦτο ἡ ἐπέκτασις τοῦ ἐδάφους, ὁ δὲ ἀπὸ τῶν Σελτζούκων κίν-

δυνος δὲν ἐθεωρεῖτο σπουδαῖος, ἀφ' οὗ, ὅπως ἡ ἱστορία ἀπεδείκνυεν, οἱ πολὺ μᾶλλον τῶν Σελτζούκων φοβερώτεροι Ἄραβες δὲν εἶχον κατορθώσῃ νὰ ἐξασφαλίσωσι τὴν νίκην τοῦ Ἰσλάμ.

Δὲν ἐνόμιζον λοιπὸν οἱ αὐτοκράτορες τοῦ οἴκου τῶν Δουκάδων, ὅτι ἔπραττόν τι ἄξιον μομφῆς παραδιδόμενοι ἀνευ ἄλλης φροντίδος εἰς τὴν προσωπικὴν αὐτῶν κλίσιν πρὸς τὰς καλὰς τέχνας καὶ τὰ γράμματα. Οἱ δὲ ἀποτελοῦντες τὴν γραφειοκρατίαν οὐδόλως ἐσκέπτοντο νὰ ἐνθαρρύνωσι στρατιωτικὰς ἐνεργείας ὧν ἡ ἐπιτυχία θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ συντελέσῃ εἰς τὸ νὰ ἀναβῶσιν εἰς τὸν θρόνον βασιλεῖς προτιμῶντες ἀνδρείους στρατιώτας ἀντὶ ἐμπείρων καὶ φιλάρχων ὑπαλλήλων. Καὶ ὅμως ἀμελοῦντες τὰ στρατιωτικὰ οἱ πολιτικοὶ ἄνδρες τοῦ Βυζαντίου παρεσχεύαζον τὴν καταστροφὴν τοῦ κράτους. Προσωρινῶς ὁ πλοῦτος τῆς βασιλευσύνης, εἰς τὴν ὅποیان συνέρρεον πάντες τῶν ἐπαρχιῶν οἱ δασμοὶ καὶ οἱ φόροι, ἦτο ἀκόμη ἱκανῶς μέγας, ὥστε νὰ παρέχῃ τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τῆς εὐπραγίας, ἀλλὰ μετ' ὀλίγον ἐμελλε σαφῶς νὰ καταδειχθῇ πόσον ἡ αὐτοκρατορία εἶχεν ἐξασθενήσῃ ὀργανομένη κατὰ τρόπον μόνον διὰ τὴν εἰρήνην κατάλληλον.

Ἡ φυλὴ τῶν Σελτζούκων Τούρκων, οὕτω κληθέντων ἀπὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ γενάρχου Σελτζούκου, ὅστις κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος κατέστησε Μουσουλμάνους κατακτητὰς τοὺς πρῶτον ληστρικοὺς εἰδωλολάτρας, ἠπέλκει τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Ἐβασίλευε τότε Ῥωμανὸς ὁ Διογένης, ὅστις κατὰ σύμπνωσιν ἦτο εὐφυῆς πολεμικὸς ἀνὴρ. Ὁ Ῥωμανὸς ἐπραξε τὸ κατὰ δύναμιν ὅπως συμπληρώσῃ τὸν στρατόν, πολὺ ἕως τότε ἀμεληθέντα καὶ συγχείμενον κατὰ μέγα μέρος ἐκ ξένων μισθοφόρων, καὶ ἐπιβάλλῃ εἰς αὐτὸν τὴν παλαιὰν Ῥωμαϊκὴν πειθαρχίαν, ἐξεστράτευσε δὲ καὶ αὐτοπροσώπως, ἀλλ' οὔτε ἡ δραστηρία παρασκευῆ τοῦ πολέμου οὔτε τὰ στρατηγικὰ

αὐτοῦ προτερήματα οὔτε ὁ προσωπικός του ἥρωϊσμός συνετέλεσαν εἰς ἐπιτυχίαν. Ὁ βυζαντινὸς στρατὸς ὑπέστη πανωλεθρίαν ἐν Μαντζικέρτ τῆς Ἀνατολικῆς Ἀρμενίας (1071), συνελήφθη δὲ αἰχμάλωτος καὶ ὁ βασιλεὺς. Ὁ σουλτάνος τῶν Σελτζούκων, ὁ Ἄλπ-Ἀρσλάν, ἐδείχθη μεγαθυμότερος τῶν γραφειοκρατικῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῶν ὁποίων ἡ συστηματοποιηθεῖσα ἀμέλεια ὑπῆρξεν ἡ κυρία αἰτία τῆς καταστροφῆς, διότι, ὅτε μετὰ βραχεῖαν αἰχμαλωσίαν ἐπανήρχετο ὁ αὐτοκράτωρ εἰς τὴν βασιλεύουσαν, ἐτυφλώθη ὑπὸ τοῦ κόμματος τῶν γραφειοκρατικῶν καὶ ἔπειτα ἐθανατώθη, οὕτω δὲ ἐν πλήρει πολέμῳ ἀνέλαβε πάλιν τὴν ἀρχὴν ἡ μέρις τῶν φιλειρηνικῶν. Μετὰ τινὰ ἔτη στρατιωτικὴ στάσις ἀνεβίβασεν ἐπὶ τοῦ θρόνου τὸν Νικηφόρον Γ' τὸν Βοτανειάτην, ὅστις μετὰ τριετῆ βασιλείαν παρεχώρησε τὴν ἀρχὴν εἰς ἓνα τῶν στρατηγῶν του. Οὕτω δὲ κατὰ τὸ 1081, πεντήκοντα πέντε ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Βουλγαροκτόνου, τὸ κράτος ἀπέκτησε καὶ πάλιν ἀρχόντα, ὅστις ὑπὸ πᾶσαν ἐποψίν ἦτο ἄξιός τῆς θέσεως, τὸν Ἀλέξιον Κομνηνόν (1081—1118). Δὲν ἠδύνατο βεβαίως καὶ ὁ Ἀλέξιος νὰ πράξῃ τὰ ἀδύνατα, ἀλλ' ὅμως ἡ διοίκησις του συνετέλεσε νὰ ἀναστειλῇ ἐπὶ ἓνα αἰῶνα τὴν ἐπιχρεμαμένην καταστροφήν.

Κατὰ τὰ πενήκοντα περίπου ἔτη τὰ ὅποια μεσολαβοῦσι μετὰ τοῦ Βασιλείου Β' καὶ τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ ἡ ἐδαφικὴ ἔκτασις τῆς αὐτοκρατορίας εἶχεν ἐλαττωθῆ εἰς τὸ ἥμισυ. Ἡ Μικρὰ Ἀσία πλὴν μιᾶς στενῆς παραλιακῆς λωρίδος ὑπετάγη εἰς τοὺς Σελτζούκους, οἱ δὲ Νορμανδοί, οἱ Πετσενέγοι καὶ οἱ Βούλγαροι ἠπέλλουν τὰς εὐρωπαϊκὰς ἐπαρχίας. Ὁ Ἀλέξιος κατὰ τὰ τριάκοντα ἑπτὰ ἔτη τῆς βασιλείας του κτέταλε πᾶσαν προσπάθειαν ὅπως διατηρήσῃ μὲν ὅ,τι ἦτο ἀκόμη δυνατὸν νὰ σωθῇ, προβῆ δὲ καὶ εἰς κατακτήσεις ὁσάκις ἐδίδετο

κατάλληλος πρὸς τοῦτο εὐκαιρία. Ἀντήμειψε τὸ στρατιωτικὸν κόμμα τὸ ὁποῖον τὸν ἀνεβίβασεν ἐπὶ τοῦ θρόνου, χωρὶς νὰ ἐπιδαρύνῃ τὸ δημόσιον ταμεῖον, ἀπένειμε δὲ τίτλους καὶ τιμὰς εἰς τοὺς ὀπαδοὺς του. Ὡς πρὸς τοὺς βαρβάρους ἠκολούθησε τὰς παλαιὰς βυζαντινὰς παραδόσεις, ὑποτάσων αὐτοὺς διὰ τῆς βοήθειας ἄλλων βαρβάρων. Οὕτω λόγου χάριν συμμαχῶν πρὸς τοὺς Κουμάνους κατέστρεψε διὰ παντὸς τοὺς Πετσενέγους, τοὺς δὲ ἐξ αὐτῶν ἐπιζήσαντας, μετὰ τὴν σφαγὴν καθ' ἣν ἐξωλοθρεύθησαν ἀνὰ δεκάδας χιλιάδων ἄνδρες, γυναῖκες καὶ παιδιὰ, κατέστησε στρατιώτας καὶ ἀποίκους, καὶ παρεχώρησε μέγα μέρος τῶν λαφύρων πρὸς τοὺς συμμαχοὺς του ἵνα μὴ μετατραπῶσιν εἰς πολεμίους.

Φοβερώτεροι ὅμως πολέμιοι ἦσαν οἱ Νορμανδοί, οἱ δὲ ἐπικουροὶ πρὸς τοὺς ὁποίους ἠδύναντο νὰ καταφύγῳσιν οἱ Βυζαντινοὶ πρὸς καταπολέμησιν τῶν Νορμανδῶν ἦσαν μάλλον ἐπικίνδυνοι τῶν ἀγρίων ὀρδῶν τοῦ Βορρᾶ. Οἱ Βενετοὶ ὡς ἀντάλλαγμα τῆς βοήθειας τοῦ στόλου των ἐζήτησαν καὶ ἐπέτυχον προνόμια ἅτινα ἔμελλον νὰ πορίσωσιν εἰς αὐτοὺς ἐν τῷ μέλλοντι τὴν οἰκονομικὴν ἡγεμονίαν εἰς τὰς ἀνατολικὰς χώρας. Ἐπετράπη εἰς αὐτοὺς νὰ ἀγοράζωσι καὶ νὰ πωλῶσι καθ' ὅλην τὴν βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν χωρὶς νὰ πληρῶνωσι τελωνιακὰ ἢ λιμενικὰ δικαιώματα. Ἦσαν ἀπηλλαγμένοι καὶ τῆς τελωνιακῆς ἀκόμη ἐπισκέψεως καὶ ἐρεύνης τῶν ἐμπορευμάτων. Ἐπὲρ τοὺς τριάκοντα λιμένες, ἐν οἷς καὶ ὁ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἦσαν ἐλευθέρως προσιτοὶ εἰς τὰ βενετικὰ πλοῖα, μόνον δὲ τῆς Μαύρης θαλάσσης αἱ πόλεις δὲν ἀναγράφονται εἰς τὸν κατάλογον τῶν ἐλευθέρων λιμένων, ἴσως, ὅπως τινὲς ἐνόμισαν, διὰ νὰ μὴ παραδοθῇ εἰς τοὺς ξένους τοῦλάχιστον τὸ ἐμπόριον τοῦ σίτου. Βραδύτερον ὁ αὐτοκράτωρ ἠναγκάσθη νὰ παραχωρήσῃ ὅμοια προνόμια καὶ εἰς ἄλλους Ἰταλοὺς.



Αἱ ἐμπορικαὶ λοιπὸν πολιτεῖαι τῆς Δύσεως, ἡ Βενετία, ἡ Πίζα, ἡ Γένοβα, εἶχον πρακτορεῖα εἰς τοὺς κυριωτάτους λιμένας, ὁ δὲ ἐκ τῆς ἐμπορίας πλοῦτος, δι' αὐτὴν ἠδυνήθη κατὰ τοὺς προηγουμένους αἰῶνας τὸ κράτος νὰ ἐπανορθώσῃ τὰς οἰκονομικὰς αὐτοῦ ζημίας, μετέπεσεν εἰς ξένας χεῖρας. Ἐπεβλήθησαν δὲ οἱ Δυτικοὶ ὄχι μόνον ἕνεκα τῆς προνομιοῦχου αὐτῶν θέσεως, ἀλλὰ καὶ διότι ἦσαν περὶ τὰ ἐμπορικὰ ὑπέρτεροι τῶν ἐγχωρίων. Ἡ ὑπεροχὴ των προήρχετο ἐκ τῆς δυνάμεως τῆς νομισματικῆς αὐτῶν ἀγορᾶς, ἐκ τοῦ ἐξαιρέτου ὀργανισμοῦ τῶν τραπεζῶν των καὶ ἐκ τῆς τελειότητος τῆς ἐμπορικῆς των νομοθεσίας· πάντα ταῦτα ἦσαν πράγματα ἄγνωστα εἰς τοὺς Ἕλληνας. Οἱ κλοῦσιοι τραπεζῖται τῶν ἐμπορικῶν πόλεων διηύθυναν τὰς ἐργασίας τῶν παραβόλων ἐμπόρων, οἵτινες κατὰ τὰς περιστάσεις ἢ κατὰ τὰς ὁδηγίας τὰς ὁποίας ἐλάμβανον ἐξ Ἰταλίας ἐπεδίδοντο ἐν τῇ Ἀνατολῇ εἰς τὴν νομίμως ἀνεκτὴν ἢ καὶ τὴν ὅλως παράνομον λεηλασίαν. Τὸ ἐμπόριον τῶν Ἑλλήνων δὲν εἶχε πλέον ζωὴν. Ἄν καὶ αἱ Ἰταλικάι γαλέραι εἶχον καταλύσῃ τὴν μουσουλμανικὴν πειρατείαν, τὸ θαλασσινὸν ἐμπόριον τῶν Βυζαντινῶν ἔφθινεν ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν πλειότερον, οἱ δὲ ἐγχώριοι ἤρκοοντο πλέον εἰς τὰ ἀμφίβολα πλεονεκτήματα τῆς ἐν τῷ κράτει ἀποκαταστάσεως πλουσιῶν ξένων, οἵτινες οὐδεμίαν ὑπῆρχεν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἐγίνοντό ποτε Ἕλληνες.

Ὁ Ἀλέξιος παρεχώρησε τὰ ἐπιβλαβῆ ταῦτα προνόμια ἵνα ἀποφύγῃ κίνδυνον πολὺ μεγαλύτερον· εἶχεν ἄλλως ἱκανὴν ὀξυδέρκειαν ὥστε νὰ προβλέπῃ ποῖα ἀποτελέσματα θὰ εἶχον αἱ πράξεις του. Εἶχε τὴν εὐφυΐαν νὰ μετατρέπῃ εἰς ὄργανα τῆς θελήσεώς του ἐχθροὺς ἰσχυροτέρους, παραχωρῶν εἰς αὐτοὺς κατὰ τὰς κρίσιμους στιγμὰς δικαιώματα ἢ ἀφαιρῶν αὐτά. Ἀπέδειξε τοῦτο ὅτι ἐξ ἀνάγκης ἦλθεν εἰς συνεννόησιν

πρὸς τοὺς σταυροφόρους οἵτινες τραχύτεροι αὐτοῦ, ἐξ ἴσου δὲ ἄπιστοι, ἦσαν ὅμως ὀλιγώτερον πανουργοί. Οἱ θαυμάσται τῶν σταυροφόρων, τυφλοὶ περὶ τὰ ἐλαττώματα τῶν ἡρώων των, δὲν εὗρισκουσιν ἱκανὰ ἐπίθετα ὅπως στιγματίσωσι τὴν ἀπιστίαν τοῦ Ἑλληνος βασιλέως. Διατείνονται ὅτι ὁ Ἀλέξιος, ἀφ' οὗ μετεκάλεσεν ἐκ τῆς Δύσεως τοὺς σταυροφόρους, ἔπραξεν ὅ,τι ἠδυνήθη ὅπως ὠφελήθῃ ἐξ αὐτῶν καὶ ἀπαλλαγῇ διὰ τοῦ δόλου καὶ τῆς ἀπάτης τῶν ὑποχρεώσεων ἃς εἶχεν ἀναλάβει. Ἡ πρώτη σταυροφορία, λέγουσιν, ὀριστικῶς ἀπεφασίσθη ἕνεκα τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἀλεξίου πρὸς Ῥοβέρτον κόμητα τῆς Φλάνδρας, δι' ἧς ἐκάλει τοὺς ἡγεμόνας τῆς Δύσεως νὰ ἀναλάβωσι τὸν ἱερὸν πόλεμον. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ἔλεγε δῆθεν «ὅτι προτιμότερον θὰ ἦτο νὰ περιέλθῃ ἡ Κωνσταντινούπολις εἰς χεῖρας τῶν Λατίνων παρὰ νὰ καθυποβληθῇ εἰς τὸν νόμον τοῦ Μωάμεθ».

Ἄλλ' ἔχει τώρα ἐντελῶς ἀποδειχθῆ ὅτι τὸ ἐγγράφον τοῦτο ἐν τῇ ἀρχικῇ τοῦ συντάξει περιελάμβανε μόνον τὴν αἴτησιν ἀποστολῆς ἐπικουριῶν καὶ οὐδὲν ἄλλο, ἐπλαστουργήθη δὲ ἔπειτα καὶ διεσκευάσθη ἐπίτηδες καὶ ἀπὸ σκοποῦ ὑπὸ τῶν Δυτικῶν. Καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχον ἄλλαι ἀποδείξεις τῆς διασκευῆς, μόνη ἢ ἀνωτέρω παρατεθεῖσα φράσις θὰ ἤρκει νὰ καταστήσῃ ὑποπτον τὴν γνησιότητα τῆς ἐπιστολῆς.

Ὅταν ἔμαθον οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ ποῖον τρόπον οἱ σταυροφόροι ἐπεχείρουν τὴν ἐκστρατείαν, ἀνησύχησαν σπουδαίως βλέποντες πλησιάζοντας πρὸς τὴν βασιλεύουσαν τοὺς ἑτερογενεῖς ἐκείνους ὄχλους. Εἰς τὴν Γερμανίαν καὶ τὴν Βοημίαν οἱ σταυροφόροι εἶχον κατασφάξῃ ἢ λεηλατήσῃ τοὺς Ἰουδαίους ἀθρόους, παντοῦ ὀπόθεν διήρχετο ἡ σταυροφόρος σημαία ἐπηκολούθουν ἐμπρησμοί, φόνοι καὶ βιασμοί. Ὅσοι ἐκ τῶν σταυροφόρων ἀπήρχοντο εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἐκ ὀρη-

σκευτικῆς πεποιθήσεως δὲν ἦσαν εἰς κατάστασιν νὰ περιστελλῶσι τὰς βιαιοπραγίας τοῦ συνεκστρατεύοντος συρφετοῦ ἢ τῶν φανατικῶν αἵτινες ἐπίστευον ὅτι ὁ σκοπὸς δικαιολογεῖ τὰ μέσα. Καὶ αὐτοὶ οἱ ὑπέροχοι ἡγέται τῆς ἐκστρατείας, ὅπως ὁ Γοδοφρέδος ὁ Βουιλλῶνος, ἐλησημόνου ἐνίοτε τὴν χρησιότητα καὶ τὴν καλὴν πίστιν διὰ νὰ ἐπιτύχῃσι ταχύτερον τὸν σκοπὸν τῶν.

Ὁ Ἀλέξιος ἦτο καὶ αὐτὸς θρησκευτικώτατος, ἐνδιεφέρετο διὰ τὰ θεολογικὰ ζητήματα καὶ ἐβδελύσσετο τοὺς ἀπίστους, βεβαίως δὲ θὰ ἐχάρη, διότι ἡ Εὐρώπη ἠπείλει διὰ τόσων συμφορῶν τοὺς μουσουλμάνους, ἀλλ' ἦτο συγχρόνως καὶ πονηρὸς διπλωμάτης, συνδυάζων τὸ συμφέρον τοῦ πρὸς τὰς θρησκευτικὰς τοῦ πεποιθήσεις καὶ ὄχι ἀδίκως φοβούμενος τοὺς κεκυρυγμένους ἐχθροὺς τοῦ ἐξ ἴσου πρὸς τοὺς φίλους τοὺς εἰλικρινῶς ποθοῦντας νὰ τὸν ἀπαλλάξωσιν ἀπὸ τῶν ἀντιπάλων τοῦ. Ἐκτὸς δὲ τούτου ὁ μὲν στρατὸς τοῦ ἦτο ἀδύνατος, ὁ δὲ λαὸς οὐδεμίαν εἶχεν ὄρεξιν νὰ συμμερισθῇ τὸν ἐνθουσιασμὸν τῶν Δυτικῶν, καὶ ὅτε ἀκόμη ὁ ἐνθουσιασμὸς ἦτο εἰλικρινῆς καὶ καθαρὸς, διότι, ἂν ἡ σταυροφορία εἴλκυε τοὺς κατοίκους τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Φλάνδρας ὡς πρᾶγμα καινοφανές, διὰ τοὺς Ἀνατολικούς ὅμως οὐδὲν ἄλλο ἦτο ἢ παράτασις ὑφισταμένου μακροῦ ἀγῶνος, οὔτινος τὴν ἐξακολούθησιν μόνον ἢ σκέψις συνεβούλευε. Τῷ ὄντι δὲ ὁ ἀκάθεκτος πόθος τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Ἁγίας Γῆς εἶχεν ἐκτραγῆ ἐν τῇ Ἀνατολῇ κατὰ τὰς ἡμέρας τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου, ὅστις μάλιστα εἶχεν ὑποσχεθῆ διὰ τῶν ἐπαγγελιῶν τοῦ κλήρου τὸν στέφανον τοῦ μαρτυροῦ εἰς ὅσους ἠθέλον πέσῃ ἀγωνιζόμενοι κατὰ τοῦ Ἰσλάμ, ἀλλὰ κατὰ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα τὸ Βυζάντιον εἶχε περὶ τῶν σταυροφορικῶν πολέμων τὴν αὐτὴν γνώμην τὴν ὅποιαν καὶ ἡ Εὐρώπη τοῦ δεκάτου πέμπτου καὶ τοῦ δεκάτου ἕκτου αἰῶνος.

Ὅτε λοιπὸν οἱ σταυροφόροι διέβησαν τὰ ὄρια τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καὶ ἐδειξαν τὰ ἐλαττώματά των, οἱ Ἕλληνες τοὺς ἐθεώρησαν εὐθὺς ἀμέσως ὡς βαρβάρους ἐπικινδυνότερους τῶν Πετσενέγων διότι ἦσαν καὶ ἐμπειρότεροι περὶ τὴν πολεμικὴν τέχνην. Ὁ αὐτοκράτωρ ὅμως δὲν ἠδύνατο νὰ τοὺς ἐμποδίσῃ νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὴν χώραν τοῦ, ὑπεσχέθη μάλιστα βοήθειαν καὶ πρὸ πάντων τροφίμα καὶ ἐφόδια, ἔλαβε δὲ ὡς ἀντάλλαγμα τὴν διαβεβαίωσιν ὅτι ἔσαι χῶραι ἀνήκον πρότερον εἰς τὸ Βυζάντιον θὰ ἀπεδίδοντο εἰς αὐτὸ ἢ ὅτι ἐν πάσῃ περιπτώσει οἱ κατακτηταὶ θὰ ἀνεγνώριζον αὐτὸν ὡς κυρίαρχον. Ἡ τακτικὴ τοῦ Ἀλεξίου οὐδέποτε μετεβλήθη κατὰ τὴν πρόσοδον ἐκάστου στρατεύματος ἔπεμπε πρέσβεις μετὰ δώρων καὶ πολλῶν κολακευτικῶν λόγων, μεταξὺ δὲ τῶν ἄλλων ὅτι ὁ βασιλεὺς ἐθεώρει τοὺς ἐπιδρομεῖς ἐκείνους ὡς τέκνα τοῦ. Ὅπισθεν ὅμως τῶν πρέσβων ἠκολούθουν αὐτοκρατορικὸι στρατιῶται ὅπως κατὰ τὸ δυνατόν περιορίζωσι τοὺς λαφυραγωγούς καὶ εὐσχήμως ἀπελαύνωσιν αὐτοὺς τὸ ταχύτερον. Κατωρθώθη τοιουτοτρόπως ἡ μεταδίδοσις τῶν σταυροφόρων εἰς τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅπου ἡ φοβερὰ αὐτῶν ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ—κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ἐκστρατείας συνεποσοῦντο εἰς 300 χιλιάδας—προσεπόρισεν εἰς αὐτοὺς νίκας αἵτινες ἐπὶ μακρὸν χρόνον κατέστησαν ἀκίνδυνον τὴν ἰσχὺν τῶν Σελδούκων, ἀλλ' ὅμως τὸ κλίμα εἰς τὸ ὅποιον ἦσαν ἀσυνήθιστοι καὶ παντοειδεῖς στερήσεις ἠρᾶνισαν μεγάλως τὰς τάξεις των, ὥστε μετ' ὀλίγον δὲν ἠρῆθμεν πλέον τὸ στράτευμα εἰμὴ τὸ δέκατον ἢ καὶ ὀλιγώτερον τῆς ἀρχικῆς τοῦ δυνάμεως. Καθ' ὅλας τὰς μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Χριστιανῶν τῆς Δύσεως διαπραγματεύσεις εἴτε περὶ ἐπικουριῶν εἴτε περὶ διανομῆς τῶν ἐκ τῆς ἐπιχειρήσεως ὠφελημάτων ἢ βυζαντινῆ διπλωματικῆ ἀπέδειξε μεγίστην ἐπιδεξιότητα καὶ ἐπιτυχῶς ἀντετάχθη ὄχι μόνον εἰς



τούς ἀδαλωτέρους χριστιανούς τούς εὕρισκομένους μεταξὺ τῶν σταυροφόρων, ἀλλὰ καὶ εἰς τούς ἐξ αὐτῶν ἐπιτηδειότερους περὶ τὰ τεχνάσματα πάντοτε οἱ Φράγχοι εὕρισκοντο ἠπατημένοι, ἂν καὶ περὶ τὴν ἐκλογὴν τῶν μέσων δὲν ἦσαν εὐλαδέστεροι τῶν Βυζαντινῶν. Οὗτος εἶναι ὁ λόγος δι' ὃν οἱ Δυτικοὶ τόσον κατηγορήσαν τούς Βυζαντινοὺς, ὁ δὲ Ἀλέξιος παρεστάθη ὑπὸ τῆς ἱστορίας ὡς τέρας ἀπιστίας.

Ὁ υἱὸς καὶ διάδοχος τοῦ Ἀλεξίου, Ἰωάννης ὁ Β' (1118—1143), εὗρε τὸ κράτος εἰς κατάστασιν σχετικῶς καλυτέραν ἢ ἔτε ἀνέβη εἰς τὸν θρόνον ὁ πατὴρ του. Ἠκολούθησε τὴν αὐτὴν πολιτικὴν καὶ ἐπειδὴ διέθετε πραγματικωτέραν δύναμιν, εὐχερῶς ἀπέφυγε τὰς ἀμφιβόλους ἐκείνας πράξεις εἰς τὰς ὁποίας αἱ περιστάσεις εἶχον ἐξαναγκάσῃ τὸν Ἀλέξιον. Ἐξηκολούθησε τὰς ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ κατακτήσεις, ἀλλὰ μετὰ πολλῆς συνέσεως ἠνώρθωσε καὶ τὰ οἰκονομικὰ καὶ τὴν ἐν γένει διοίκησιν, δι' ὃ καὶ ἐπωνομάσθη *Καλοῖωάννης*.

Ἐν τούτοις δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀποκαταστήσῃ καὶ τὴν ἐμπορικὴν εὐπραγίαν, ἣ δὲ ἀποτυχία αὕτη ἐμελλε νὰ ἔχῃ βραδύτερον δεινοτάτας συνεπείας. Προσεπάθησε νὰ ἀφαιρέσῃ ἀπὸ τῶν Βενετῶν τὰ ὑπὸ τοῦ Ἀλεξίου χορηγηθέντα εἰς αὐτοὺς πρᾶνόμια, ἀλλ' ὁ στόλος του δὲν εἶχε τὴν δύναμιν νὰ προστατεύσῃ τὰ παράλια κατὰ τῶν πειρατῶν τῶν Βενετῶν, δι' ὃ καὶ ἠναγκάσθη μετ' ὀλίγον νὰ ὑποκύψῃ πάλιν εἰς τὴν οἰκονομικὴν τυραννίαν τῆς Δύσεως. Οἱ λιμένες τῆς Συρίας, ὅπου εἶχον τὴν ὑπεροχὴν οἱ Ἴταλοι, συνέκέντρωνον σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου τὸ πρὸς τὰ ἐσωτερικὰ τῆς χώρας ἐμπόριον, τῶν δὲ ἐμπορευμάτων τῆς Περσίας, τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Συρίας, τῶν ὁποίων ἄλλοτε κυριώτατος ἐμπορικὸς λιμὴν ἦτο ἡ Κωνσταντινουπόλις, ἀπὸ τοῦδε ἦτο πλεόν ἡ Βενετία καὶ ἡ Γένουα. Ὁ μετατοπισμὸς οὗτος ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ῥαγδαίαν παρακμὴν τοῦ

βυζαντινοῦ ἐμπορίου, ἣτις δὲν ἠδύνατο καὶ νὰ ἀποκρυβῇ ἔνεκα τῆς μειώσεως τῶν τελωνιακῶν προσόδων.

Ὁ υἱὸς τοῦ Ἰωάννου Μανουήλ ὁ Α' εἶχεν ὑπὲρ τὸ δέον ἐνστερνιασθῆ τὰς ἱπποτικὰς ἰδέας τῶν βαρῶν τῆς Δύσεως, ἐν ᾧ τὸ κράτος τότε εἶχεν ἀνάγκη βασιλέως ὅστις νὰ εἶναι καὶ δεξιὸς κυβερνήτης καὶ ἱκανὸς στρατηγός. Ἐπεχείρησε πολλοὺς ἐπιτυχεῖς πολέμους, ἀλλ' ἐξήντηλσεν οὕτω τὸ δημόσιον ταμεῖον καὶ θανασίμως ἐπληξε τὴν πολιτικὴν ἰσχὺν τῆς αὐτοκρατορίας. Καὶ ζῶν μὲν ἐθαυμάσθη καὶ ὑμνήθη, ἀλλὰ μετὰ θάνατον ἐκληροδότησεν εἰς τοὺς διαδόχους τοῦ τριαύτου κατὰστασιν πραγμάτων, ὥστε μόνον νέος Ἀλέξιος θὰ ἠδύνατο νὰ σώσῃ τὸ κράτος.

Ὁ Ἀνδρόνικος ὁ Α' δὲν ἔστερεῖτο προτερημάτων, ἀλλ' οὔτε ἠθικὰς ἀρχὰς εἶχεν οὔτε σύνεσιν. Ἀνέβη εἰς τὸν θρόνον ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ ἐθνικοῦ κόμματος, τοῦ ὁποίου ἐγκάρδιος πόθος ἦτο νὰ ἐξολοθρεύσῃ διὰ μιᾶς τὴν αὐξανομένην δύναμιν τῶν Φράγκων, πρὸς οὓς ὁ προκάτοχος ἐπεδείκνυε πᾶσαν συμπάθειαν καὶ εὐμένειαν. Ὁ βυζαντινὸς λαὸς ἔδλεπε μετ' ἀγανάκτησεως ὅτι ἐν τῇ ἰδίᾳ πατρίδι οἱ ξένοι τὸν εἶχον καταστήσει εἰς τὴν ἐσχάτην ἀθλιότητα· ἡ ἀγανάκτησις ἐξερράγη, ὁ δὲ ὄχλος προέβη εἰς ἀβρόας σφαγὰς τῶν ξένων χωρὶς νὰ φεισθῆ οὐδὲ τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδίων. Ὅσον φοβερὰ καὶ ἂν ὑπῆρξεν ἡ ἐξέγερσις αὕτη τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἶναι εὐνόητοι οἱ λόγοι οἱ προκαλέσαντες αὐτήν, ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ κυβέρνησις δὲν εἶχε τὴν δύναμιν νὰ τὴν καταστείλῃ ἢ τοῦλάχιστον νὰ τὴν περιορίσῃ ἐπηκολούθησε τρομερὰ ἀντίδρασις. Οἱ καταλαβόντες τὴν ἀρχὴν ἔδειξαν ὄχι ὀλιγωτέραν σκληρότητα πρὸς τοὺς ἐχθροὺς τῶν ἐμπορικῶν καὶ γεωργικῶν τάξεων, πρὸς τοὺς ἀγροτικοὺς δηλαδὴ εὐγενεῖς καὶ πρὸς τοὺς δημοσίους λειτουργοὺς τοὺς ἀπογυμνοῦντας

τούς μικροὺς ἰδιοκτήτας καὶ καταστήσαντας τὴν Ἑλλάδα κράτος τιμαριωτικόν. Ἄλλ' οὔτε αἱ δημεύσεις οὔτε αἱ σωματικαὶ ποιναὶ ἰσχυρὰν νὰ στερεώσωσι τὸ νέον καθεστῶς. Μία νέα στρατιωτικὴ στάσις ἐξεργάγη, ἣτις ἀνεβίβασεν εἰς τὸν θρόνον τὴν δυναστείαν τῶν Ἀγγέλων, ἐφ' ἧς ἐπέπρωτο τὸ Βυζαντιακὸν κράτος νὰ ὑποστῇ πλήγμα κείριον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου δὲν ἠδυνήθη πλέον νὰ ἀναλάβῃ. Δύο ἀδελφοὶ ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Ἀγγέλων κατέλαβον τὸν θρόνον· ἦσαν καὶ οἱ δύο ἀνίκανοι, ἀνανδροὶ καὶ ἀπιστοὶ καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους καὶ πρὸς ἀλλήλους. Ἐπὶ τῆς βασιλείας αὐτῶν τὸ βυζαντινὸν κράτος ἀπώλεσε καὶ πάλιν σημαντικὰς ἐπαρχίας καὶ κατὰ πρῶτον λόγον τὴν Βουλγαρίαν. Ἡ ἀφομοιωτικὴ δύναμις τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ δὲν ἴσχυσε νὰ ἐξελληνίσῃ τοὺς ἠττημένους τοῦ Βασιλεῦς τοῦ Β'· διετήρησαν τὴν γλῶσσάν των καὶ τοὺς θεσμοὺς των, οὐδέποτε δὲ ἀπέστησαν τοῦ σχεδίου τῆς ἀπαλλαγῆς των ἀπὸ τῆς βυζαντινῆς δεσποτείας, ἀφ' οὗ μάλιστα αἱ καταπιέσεις ἀνηλεῶν δημοσίων εἰσπρακτόρων ὄθουν αὐτοὺς εἰς ἐπαναστάσεις. Καὶ ἐστασιαζόν μὲν καὶ πρότερον κατ' ἐπανάληψιν οἱ Σλαῦοι, ἀλλ' αἱ στάσεις τάχιστα κατεστέλλοντο, ἐπὶ τῶν Ἀγγέλων ὅμως ἐπέτυχον ὀριστικῶς πλέον τὴν ἀπελευθέρωσιν αὐτῶν ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν εἰς ἀνεξάρτητον κράτος ἀποκατάστασιν. Ὁ εἰς ἐκ τῶν αὐτοκρατόρων ἐστρατήγει αὐτοπροσώπως ἐν Βουλγαρίᾳ· ὁ ἕτερος ἐπωφελοῦμενος τὴν ἐκ τῆς πρωτεύουσῆς ἀπουσίαν του τὸν ἐκήρυξεν ἑκπτωτον, κατὰ δὲ τὴν ἐπάνοδόν του τὸν συνέλαβε, τὸν ἐτύφλωσε καὶ τὸν ἐκλείσεν εἰς μοναστήριον. Τὸ κακούργημα τοῦτο ἔδωκεν εἰς τοὺς Βενετοὺς τὴν ποθουμένην ἀφορμὴν ὅπως ἐπιτεθῶσι κατὰ τοῦ Βυζαντίου.

Ὅπως δ' Ἀλέξιος Κομνηνὸς εἶχεν ἐπιτύχη, ὥστε αἱ ἱππότες τῆς πρώτης σταυροφορίας νὰ γίνωσιν ὄργανα τῶν πολιτικῶν

σκοπῶν του, οὕτω καὶ ἡ Βενετία κατώρθωσε νὰ πείσῃ τὰ εἰς τὴν Ἀγίαν Γῆν πορευόμενα σταυροφορικὰ στρατεύματα νὰ ἐκτελῶσι τὰ σχέδιά της. Ἡ ἐμπορικὴ πολιτεία τῶν Βενετῶν ἤξευρεν ἀκριβῶς τί ἠθέλει, τοῦτο δὲ ἤρκει ἀπέναντι τῶν σταυροφόρων, οἵτινες κατείχοντο ὑπὸ ἐντελῶς διαφόρων αἰσθημάτων. Οἱ Βενετοὶ ἤσκουν μίαν πολιτικὴν, ἣτις οὐδὲν εἶχε τὸ εὐγενές· δι' ἐπιδεξίων τεχνασμάτων κατώρθωσαν νὰ καταστήσωσιν ὑποχείριους διὰ προσωπικῶν δανείων τοὺς ταλαιπώρους ἱππότες, οὕτω δὲ εὐχερῶς παρέσυραν τοὺς προμάχους τῆς χριστιανικῆς πίστεως ὡς ἐπικούρους πρῶτον μὲν εἰς καθυπόταξιν τῆς Ζάρας, πόλεως τῆς Δαλματίας, ἣτις εἶχεν ἀποστατήσῃ ἀπὸ τῆς Βενετίας, ἔπειτα δὲ ὅπως συντελέσωσι καὶ αὐτοὶ νὰ ἐπανιδρυθῇ πάλιν ἐπὶ τοῦ θρόνου ὁ ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ ἐκβλήθεις Ἰσαάκιος Β'. Ἐκστρατεία ἐναντιὸν τῆς πλουσίας Κωνσταντινουπόλεως ὑπέσχετο πολὺ περισσότερα λάφυρα τοῦ κατὰ τῶν Μουσουλμάνων ἡγεμόνων πολέμου, πρὸς τοὺς ὁποίους ἄλλως οἱ Βενετοὶ εἶχον σπουδαίας καὶ φιλικὰς ἐμπορικὰς σχέσεις. Μάτην διεμαρτύρετο ὁ πάπας κατὰ τῆς ἐπαισχύντου ταύτης παραβιάσεως τοῦ ὄρκου τῶν σταυροφόρων· ἡ ἀπληστία τῶν ἱπποτῶν, οἵτινες εἶχον κατὰ νοῦν τοὺς θησαυροὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εὐρισκόμενοι μάλιστα εἰς ἐνδειαν χρημάτων, καὶ ὁ πόθος τῶν συνεχστρατευόντων φανατικῶν τοῦ νὰ ἀποκτήσωσιν ἄγρια λείψανα, συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ γίνῃ τὸ θέλημα τῶν Βενετῶν. Ἄνευ λοιπὸν μεγάλης ἀντιστάσεως ὁ σκοπὸς τῶν σταυροφόρων ἐπετεύχθη. Ὁ ἐκθρονίσας τὸν ἀδελφόν του Ἀλέξιος ὁ Γ' ἐγκατέλειπεν ἀνάνδρως τὴν πόλιν εἰς τὴν οἰκτρὰν τύχην της, οἱ δὲ σταυροφόροι περιωρίσθησαν ἐπὶ τοῦ παρόντος νὰ λεηλατήσωσι τοὺς κατοίκους λαμβάνοντες οὕτως ἀφ' ἑαυτῶν τὴν προσήκουσαν ἀμοιβὴν διὰ τὴν ὑπηρεσίαν τὴν ὁποίαν παρείχον εἰς τὸ Βυζάντιον ἐπανάγοντες εἰς τὸν θρόνον τοῦ ἀνάξιον αὐτοκράτορα.



Ὁ λαὸς ἀπελπισθεὶς κατέσφαξε τοὺς ἐν τῇ πόλει Φράγκους καὶ ἔκλεισε τὰς πύλας τῆς πόλεως, οὕτω δὲ οἱ ἱππότες εὗρον τὴν ἀφορμὴν τὴν ὁποίαν ἐζήτουν. Ἐφώρμησαν κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἥτις μετὰ δεινὸν ἀγῶνα ἐκυριεύθη (1204).

Ὅταν ὑπεχώρησεν ἡ πύλη ἡ ἀναστελλούσα τὴν ὁρμὴν τοῦ σταυροφορικοῦ στρατεύματος καὶ ἐσθέσθη μία πυρκαϊὰ ἡ ὁποία καθίστα δύσκολον τὴν εἰσβολὴν εἰς τὴν βασιλεύουσαν, ἤρχισαν ψυχραιμότερα οἱ σταυροφόροι τὴν λεηλασίαν καὶ τὴν σφαγὴν, ἀλλὰ πρὸ πάντων τὴν σφαγὴν. Ἐν τῇ στρατιᾷ ἐκείνῃ, ἥτις συνέκειτο ἐκ τόσων ἔθνῶν καὶ ἥτις ἐπιχειροῦσα τὴν σταυροφορίαν εἶχεν ὀρκισθῆναι νὰ μὴ παραβλάψῃ οὔτε τὴν περιουσίαν οὔτε τὴν ζωὴν τῶν Χριστιανῶν, νὰ τηρήσῃ δὲ αὐστηροτάτην ἀγγελίαν, κατὰ μὲν τὰς ἄλλας ὑπερβασίας ἕκαστος ἕκαμνε τὰς καταχρήσεις τὰς ὁποίας προετίμα, κατὰ τὴν λεηλασίαν ὁμοῦς ἅπαντες ἐνήργουν ἐν πλήρει συμφωνίᾳ. Διήρπασαν τὰ πολυτιμὰ ἐμπορεύματα τῶν καταστημάτων, ἐσύλησαν τὰς ἐκκλησίας, ἔθραυσαν ἢ ἔτηξαν πρὸς νομισματοκοπίαν τὰ χάλκινα τεχνουργήματα, διὰ τῶν ὁποίων οἱ αὐτοκράτορες ἀπὸ τῆς κτίσεως τῆς πόλεως εἶχον διακοσμήσῃ τὰ δημόσια μνημεῖα καὶ τὰς πλατείας. Ὁ Νικήτας ὁ Χωνιάτης, μάρτυς αὐτόπτης, ἀναγράφει πάντα τὰ ἀγάλματα τὰ καταστραφέντα τότε ὑπὸ τῶν Λατίνων, ἡ δὲ ἀναγραφή τοῦ βυζαντινοῦ ἱστορικοῦ ἀποδεικνύεται ἀκριβὴς ἐκ τῆς ἀφηγήσεως ἑνὸς ἐκ τῶν Γάλλων βαρῶνων, τοῦ Βιλλαρδουίνου, ὅστις ἐξιστόρησε τὰ κατὰ τὴν σταυροφορίαν ταύτην.

Ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας ἐληλάτει ἕκαστος δι' ἴδιον λογαριασμόν, ἔπειτα δὲ οἱ ἠγέται κατώρθωσαν νὰ συναθροίσωσιν ἀκόμη πᾶσαν ὑπερβαῖνον τὰ δεκαοκτὼ ἑκατομμύρια φράγκων εἰς χρυσὸν καὶ εἰς ἄργυρον, τῶν ὁποίων ἔγινε δημοσίᾳ διανομή. Ἀφ' οὗ δὲ ἡ πόλις τοιουτοτρόπως ἐληλατήθη, αὐτοκράτωρ μὲν εἰς

τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀνηγορεύθη ὁ Βαλδουῖνος τῆς Φλάνδρας, τιμαριωτικὰ δὲ κρατίδια ὑποκείμενα εἰς τὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ Λατίνου αὐτοκράτορος ἀνεφύησαν πανταχοῦ τῶν ἐπαρχιῶν, ὅπου οἱ βαρῶνοι εὐκόλως κατέστειλαν πᾶσαν τῶν κατοίκων ματαίαν καὶ ἀνοργάνωτον ἀντίστασιν. Οἱ Βενετοὶ κατέλαβον τὰ τρία ὄγδοα τῆς αὐτοκρατορίας ἐκλέξαντες κατὰ προτίμησιν νήσους καὶ λιμένας, ἀποδεικνύοντες δὲ καὶ ἐκ τούτου πόσον ἦσαν πρακτικώτεροι τῶν ἄλλων Λατίνων συμμάχων, καὶ ἐπὶ πολὺν δὲ χρόνον ἀφ' οὗ αἱ λοιπαὶ φραγκικαὶ βαρῶναι ἀποκεχωρισμέναι ἀπὸ τῆς Εὐρώπης ἐξηφανίσθησαν, οἱ Βενετοὶ διετηροῦντο ἀκόμη εἰς τὰς παραλίους πόλεις, ἐνθα εὗρισκοντο εἰς συνάφειαν πρὸς τὸν στόλον των. Ἐξ ὧν τῶν ξένων οἱ Βενετοὶ ἦσαν οἱ μᾶλλον μισητοὶ εἰς τοὺς Ἕλληνας, καὶ ὅμως ἡ βενετικὴ δεσποτεία ἤσκησε τὴν μέγιστην ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Καὶ ὡς πρὸς τοῦτο ἡ γλῶσσα ἀποτελεῖ ἐπίσης ἱστορικὴν μαρτυρίαν καὶ κατοπτρίζει οὕτως εἰπεῖν τὴν πορείαν τῶν γεγονότων, διότι οὐδεμίᾳ ἄλλῃ γλῶσσᾳ ἔδωκεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν τόσας λέξεις ὅσας ἡ ἰταλικὴ γλῶσσα καὶ ἰδίως ἡ βενετικὴ αὐτῆς διάλεκτος. Ἡ σημασία τῶν ξένων στοιχείων μιᾶς γλώσσης δὲν πρέπει κυρίως νὰ κρίνηται ἐκ τοῦ ποσοῦ τῶν δανεισμάτων, ἀλλὰ μᾶλλον ἐκ τῆς φύσεως αὐτῶν. Ὑπὸ τὴν ἐποψίν δὲ ταύτην ἂν ἐξετασθῇ τὸ πρᾶγμα, εὗρισκόμεν ὅτι αἱ ἰταλικαὶ λέξεις αἱ παραληφθεῖσαι εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν εἶναι δηλωτικαὶ χρωμάτων, ἀφηρημένων ἐννοιῶν καὶ βαθμῶν συγγενείας, καὶ ὅτι ἡ ἑλληνικὴ προσέλαβε καὶ διαφόρους ἰταλικὰς καταλήξεις, ταῦτα δὲ εἶναι τεκμήρια στενωτάτων σχέσεων μεταξὺ τῶν δύο ἔθνῶν. Πρέπει ἀκόμη νὰ σημειωθῇ καὶ τοῦτο, ὅτι αἱ ξένοι λέξεις αἱ προερχόμεναι ἐκ τῆς Λύσεως διεδόθησαν ἐπίσης καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα πολὺ περισσότερον ἢ αἱ ἐκ τῶν σλαυικῶν λόγου χάριν γλωσσῶν.

Είναι βεβαίως εύκολώτατον νά αποπλανηθῆ τις στηριζόμενος μόνον εἰς τὰ γλωσσικὰ ταῦτα τεκμήρια καὶ νά συναγάγῃ ἐξ αὐτῶν τολμηρὰ συμπεράσματα, διότι, ἂν λόγου χάριν αἱ λέξεις αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ξυλουργίαν καὶ τὰ ξυλουργικὰ ἔργα εἶναι ἰταλικαί, δὲν εἶναι δυνατόν ἐκ τούτου νά εἰκόσωμεν παρὰ πᾶσαν ἱστορικὴν παράδοσιν ὅτι οἱ Ἴταλοι εἰσήγαγον πάλιν τὴν τέχνην ταύτην εἰς τὸ Βυζάντιον, οὐδὲ εὐνάμεθα, ἐπειδὴ εἰς τὴν νεοελληνικὴν γλῶσσαν γίνεται χρῆσις τῆς ἰταλικῆς λέξεως κολῶνα, νά ἐξαγάγωμεν τὸ ἄτοπον συμπέρασμα ὅτι εἰς τὴν βυζαντινὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἦσαν σχεδὸν ἄγνωστον πρᾶγμα οἱ στῦλοι. Αἱ ὑπερβολαὶ αὗται τινῶν λογίων αἱ ἀναφερόμεναι μόνον εἰς μίαν ὄψιν τοῦ ζητήματος πρέπευμέν βεβαίως νά καθιστῶσιν ἡμᾶς προσεκτικούς, ὅχι ὅμως καὶ μέχρι τοῦ σημείου τοῦ νά ἀπορρίπτωμεν καθ' ὅλου χρησιμωτάτην ἄλλως μέθοδον ἐρεύνης, διότι ἡ ἐπιστημονικὴ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης κατὰ χρόνους καὶ τόπους ἐπιφυλάσσει ἀκόμη τὴν λύσιν πολλῶν τοιούτων ζητημάτων. Οὕτω λόγου χάριν ἡ παρακμὴ τοῦ βυζαντινοῦ ναυτικοῦ καὶ ἡ κατάπτωσις τοῦ ἐμπορίου ἐπ' ὠφελείᾳ τῶν ἰταλῶν ἐμπόρων καὶ τραπεζιτῶν γίνεται καταφανὴς διὰ τῆς γλώσσης ἐν ἣ πάντες σχεδὸν οἱ ναυτικοὶ ὅροι καὶ ἐμπορικαὶ λέξεις, ὅπως *κασσιτάλι*, *κάσσα*, *κάμπιο*, *κρέδιτο*, παρελήφθησαν ἐκ τῆς ἰταλικῆς. Κατὰ τὸν δέκατον ἑνατον αἰῶνα ἡ πρὸς τὴν καθαρολογίαν τάσις ἀντικατέστησε τοὺς ὅρους τούτους δι' ἀρχαιοφανῶν ἑλληνικῶν λέξεων, καὶ ἐπέτυχε μὲν ἐντελῶς ἡ προσπάθεια αὕτη ὡς πρὸς τοὺς οἰκονομικοὺς ὅρους, ἀλλ' ὅμως οἱ Ἕλληνες πλοίαρχοι καὶ ναῦται, ὅπως καὶ οἱ σπογγαλιεῖς καὶ οἱ ἀκτοπλεῦσαι, διετήρησαν τὰ ὀνόματα καὶ τὰ προστάγματα τὰ ὅποια μετεχειρίζοντο καὶ οἱ πατέρες των ὅτε ἐξωλόθρευον τὰ τουρκικὰ πλοῖα, μόνον δὲ εἰς τὸ πολεμικὸν ναυτικὸν τῆς Ἑλλάδος ἰσχι-

ουσιν οἱ ἀρχαιοπρεπεῖς ὅροι τοὺς ὁποίους ἐπέβαλον οἱ ἐπίσημοι κανονισμοί.

Μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Φράγκων κατάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐγένετο ἀμέσως φανερόν ὅτι ὀλιγοχρόνιος θὰ ἦτο ἡ διάρκειά τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ πορθηταὶ συμποσούμενοι εἰς δεκατρεῖς χιλιάδας περιήχθησαν εἰς τὴν ἀνάγκην νά πορίζωνται ἀφ' ἑαυτῶν τὰ πρὸς συντήρησιν μέσα, διότι οἱ ἐγχώριοι κάτοικοι τῆς ἀπεράντου χώρας ἐθεώρουν αὐτοὺς ὡς βαρβάρους καὶ ληστές. Μόνον τῇ βοήθειᾳ τοῦ στόλου τῶν Βενετῶν ὁ μετὰ ταχύτητος τηκόμενος στρατὸς τῶν σταυροφόρων ἠδυνήθη ὅπωςδῆποτε νά ἀντιστῆ ἐπὶ τινα χρόνον εἰς τοὺς Ἕλληνας ἡγεμόνας οἵτινες μετὰ τολμῆς καὶ ἐνίοτε στηριζόμενοι εἰς ποιᾶν τινα ἐπίφασιν νομιμότητος ἐξηκολούθησαν τὴν ἱστορικὴν παράδοσιν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Τῶν ἡγεμόνων τούτων οἱ ἰσχυρότατοι ἦσαν οἱ ἐν Νικαίᾳ βασιλεῖς· διὰ τῆς στρατιωτικῆς αὐτῶν ἀξίας εἶχον ἐπὶ ἱκανὸν χρόνον περιστείλη τοὺς Σελτζούκους, ἡ δὲ συνετὴ αὐτῶν οἰκονομικὴ διαχείρισις εἶχε πορίσῃ εἰς τὸ ὑπ' αὐτῶν ἰδρυθὲν βασίλειον τὰ ἀναγκαῖα πρὸς πόλεμον χρήματα. Τῆς ἐν Νικαίᾳ αὐτοκρατορίας ὁμοεθνεῖς ἀντίπαλοι ἦσαν ὁ δεσπότης τῆς Ἡπείρου καὶ ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Τραπεζοῦντος, ἀλλ' ἀμφότεροι εἶχον ἀποβάλλῃ πᾶσαν ἐλπίδα τοῦ νά ἀνακτιήσωσιν αὐτοὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Καὶ ὁ μὲν δεσπότης τῆς Ἡπείρου μὲ ὄλην τὴν εἰς αὐτὸν παρασχεθεῖσαν ὑπὸ τῶν Φράγκων ἐπικουρίαν ἠττήθη καὶ ἀπώλεσε τὸ κράτος του, ὁ δὲ αὐτοκράτωρ τῆς Τραπεζοῦντος περιώρισε τὴν φιλοδοξίαν του εἰς ἓν τμήμα τοῦ παλαιοῦ βασιλείου τοῦ Πόντου ἐνθα οἱ ἀπόγονοί του ἐφυτάζωον ἀκόμη ἐπὶ τινα ἔτη. Ἐπὶ τέλους οἱ Ἕλληνες τῆς Νικαίας ὑπὸ τὸν σφετεριστὴν τοῦ θρόνου Μιχαὴλ τὸν ἀρχηγέτην τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων ἀνέκτησαν ἄνευ πολλοῦ κό-



που τὴν παλαιὰν βασιλεύουσαν ἐκδιώξαντες ἐκεῖθεν τοὺς ἀπομένοντας ἐλεεινοὺς Φράγκους. Οὕτως ἐτελεύτησεν ἡ ἐπὶ πεντῆ, κοντα ἔτη διαρκέσασα λατινικὴ ἐν Κωνσταντινουπόλει δεσποτεία, ὀλεθρία καὶ εἰς τοὺς νικητὰς καὶ εἰς τοὺς νικηθέντας ὀχτημόνον κατὰ τὴν ἀρχὴν ἀλλὰ καὶ καθ' ὅλην αὐτῆς τὴν διάρκειαν.

Ἀποκατεστάθη λοιπὸν ἡ ἀρχαία ἀνατολικὴ ῥωμαϊκὴ αὐτοκρατορία, ἀλλὰ παραβαλλομένη πρὸς ὅ,τι ἦτο καὶ κατὰ τὰ δυσχερῆ ἀκόμη ἔτη, καθ' ἃ ὁ Ἀλέξιος ὁ Α' δὲν διέθετεν εἰμὴ μόνον ἐλάχιστα μέσα πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν πανταχόθεν περιχυκλούντων αὐτὸν πολεμίων, δὲν ἦτο πλέον ἢ ἀσήμαντον μόνον λείψανον τῆς ἀρχαίας λαμπρότητος. Ἐν Εὐρώπῃ οἱ Βούλγαροι καὶ οἱ Φράγκοι εἶχον ἀκρωτηριάσει τὸ κράτος, τὰς δὲ νήσους κατεῖχον οἱ Βενετοί· ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἡ τουρκικὴ φυλὴ τῶν Ὀσμανιδῶν ἐσημέραι προήγετο. Καὶ ὅμως δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι πάντες οὗτοι οἱ πολέμιοι θὰ κατεβάλλοντο ἴσως καὶ πάλιν διὰ τινος εὐμενείας τῆς τύχης καὶ διὰ στρατιωτικῆς εὐφυΐας μεγάλου τινὸς στρατηγοῦ, πρὸ πάντων διότι ἦσαν μεταξὺ τῶν διηρημένοι, ἂν οἱ Βυζαντινοὶ ἐκτὸς τῆς ἐπιμονῆς καὶ τῆς διοικητικῆς ἱκανότητος εἶχον καὶ οἰκονομικὴν εὐρωστίαν, ἀλλ' ἡ οἰκονομικὴ δύναμις τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶχε θραυσθῆ διὰ παντός. Ἡ πολιτικὴ σημασία τοῦ κράτους ἐξέλιπεν εὐθὺς ὡς παρήκμασε καὶ τὸ ἐμπόριον, καὶ ἠδυνήθη μὲν ἡ ἐμπειρία καὶ ἡ σύνεσις τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν τοῦ Βυζαντίου νὰ ἐπιβραδύνη κατὰ τι τὴν ὀριστικὴν πτώσιν, ἀλλ' ἡ ζωτικὴ δύναμις ἡ ἐπιτρέπουσα τὸν ἀγῶνα εἶχε τελείως ἐξαντληθῆ. Ἡ ἱστορία τῶν δύο τελευταίων αἰώνων τῆς ὑπάρξεως τοῦ Βυζαντίου παρουσιάζει ἀκριβῶς τὰ ἐλαττώματα ἐκεῖνα τὰ ὅποια αἰ. προλήψεις τῆς δυτικῆς Εὐρώπης ἀποδίδουσι συνήθως εἰς τὴν ὅλην Βυζαντινὴν ἱστορίαν. Τὸ Βυζάντιον ἀπώλεσε πλέον τὴν σημασίαν τὴν ὅποیان εἶχεν ὡς προπύργιον τοῦ εὐρωπαϊκοῦ

πολιτισμοῦ, ὀλίγαι δὲ λέξεις θὰ ἀρκέσωσι πρὸς σκιαγράφειν τῆς πορείας ἣν ἠκολούθησεν ἡ ὀριστικὴ αὐτοῦ παρακμῆ.

Μία στρατιὰ Σικελῶν μισθοφόρων μετακληθεῖσα ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Β' μετὰ τινὰς ἐπιτυχίας ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἐτράπη εἰς λαφυραγωγίαν τῶν αὐτοκρατορικῶν χωρῶν καὶ ἐπανῆλθεν ἐξ Ἀσίας ἐγκαταλείπουσα ὀριστικῶς εἰς τοὺς Μουσουλμάνους τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας. Ἄλλος αὐτοκράτωρ, ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός, ἐπικαλεσθεὶς τὴν βοήθειαν τῶν Σέρβων καὶ αὐτῶν τῶν Τούρκων, ὑπεβάλλεται εἰς τὴν κηδεμονίαν τῶν ἀσπονδοτάτων ἐχθρῶν τοῦ κράτους. Πρὸς στιγμὴν ἠδύνατο νὰ πιστευθῆ ὅτι μία εἰσοβολὴ τῶν Ταρτάρων εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν θὰ παρείχεν εἰς τοὺς Χριστιανούς τὴν ἐσχάτην εὐκαιρίαν ὅπως ἀπαλλαγῶσι τῶν Τούρκων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐλπίς αὕτη ἀπεδείχθη ματαία. Οἱ Παλαιολόγοι προσπαθοῦσιν ἀνευ ἐπιτυχίας νὰ λάβωσιν ἐπικουρίαν παρὰ τῆς Δύσεως θυσιάζοντες καὶ ὅ,τι ἐπὶ αἰῶνας ἐθεωρεῖτο ὡς τὸ καλλάδιον τοῦ Βυζαντίου, τὴν ὀρθόδοξον πίστιν· πλέον ἢ ἀπαξ ἐσάκις ἐπεκρέμαντο κίνδυνοι διεμήνουσιν εἰς τὴν Ῥώμην ὅτι ἡ ἐνωσις τῶν δύο Ἐκκλησιῶν δὲν ἦτο ἀδύνατος, ἀλλ' ἡ πρότασις τῆς εἰς τὸν πάπαν ὑποταγῆς οὐδέποτε κατὰ βάθος ὑπῆρξε σοβαρά. Ὁ πρῶτος τῶν Παλαιολόγων, ὁ Μιχαήλ, ὑπεσχέθη πρὸς τὸν πάπαν νὰ ἀναγνωρίσῃ τὸ πνευματικὸν αὐτοῦ πρωτεῖον, φοβούμενος τὸν Κάρολον τὸν Ἀνδηγαυόν, ἐξετέλεσε δὲ τὴν ὑπόσχεσιν του ὅταν περιέζωσεν αὐτὸν ὁ ἐσχάτος κίνδυνος καὶ οἱ μὲν Σέρβοι ἠρνήθησαν νὰ δώσωσι βοήθειαν, ἡ δὲ Βενετία, ἣτις ἐπὶ τινα χρόνον εἶχεν ὑποστηρίξῃ τὴν Αὐτοκρατορίαν, ἔδειξε διάθεσιν νὰ διευκολύνη, ὅπως καὶ πρὸ ἑβδομηκοντα περίπου ἐτῶν τὴν ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν τῆς Δύσεως κατάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἣτις εἶχεν ἀκόμη ἱκανὸν πλοῦτον, ὥστε νὰ ἐλκύη τὴν φιλοκτημοσύνην των. Ἡ πρωτα-

βουλία τοῦ αὐτοκράτορος ἦτο μὲν ἐπιτυχῆς ὡς δυναμένη νὰ ἔχῃ ἀμέσως εὐνοϊκὸν ἀποτέλεσμα, ὁ τρόπος ὅμως οὕτως τῆς ἐκ τῶν κινδύνων ἀπαλλαγῆς ἦτο ἀνάξιος πολιτικοῦ προβλέποντος τὸ μέλλον. Εἰς τὸν λαὸν ἡ ἔνωσις ἐνέπνεε φρίκην, οἱ δὲ εὐφρέστεροι καὶ εἰλικρινέστεροι τῶν κληρικῶν ἠρνήθησαν νὰ τὴν ἀποδεχθῶσιν.

Ὁ υἱὸς καὶ διάδοχος τοῦ ἐνωτικοῦ Μιχαὴλ Ἀνδρόνικος Β' δὲν ἐπέτρεψε κατ' ἀρχὰς νὰ κηδευθῇ μὲ τὰς αὐτοκρατορικὰς τιμὰς ὁ πατήρ του οὐδὲ νὰ λάβῃ χριστιανικὴν ταφήν, ἡ δὲ χήρα τοῦ Μιχαὴλ ἠναγκάσθη διὰ τοῦτο νὰ ἀνακαλέσῃ τὴν ἀσεβῆ πράξιν τοῦ συζύγου τῆς, νὰ καταδικάσῃ δὲ τὴν μισητὴν εἰς τοὺς Ἕλληνας ἐκκλησιαστικὴν ἔνωσιν. Ἡ φαινομενικὴ λοιπὸν συνδιαλλαγὴ δὲν ἔσχεν ἄλλο ἀποτέλεσμα εἰμὴ τὴν ἐπιτάσιν τῆς ἐχθρας τῶν ἀνατολικῶν πρὸς τὴν Δύσιν, ἡ δὲ ἀνελικρινῆς αὕτη συμφιλίωσις κατέστησε δυσκολωτέραν τὴν σύμπραξιν τῶν χριστιανικῶν κρατῶν κατὰ τοῦ Ἰσλάμ. Νέα τις πάλιν προσπάθεια ἐπιχειρηθεῖσα ἑκατὸν πενήκοντα περίπου ἔτη βραδύτερον ἔσχε τὸ αὐτὸ ἀποτέλεσμα, ἂν καὶ τῶρα οἱ Βυζαντινοὶ θὰ ἔκαμνον πᾶσαν ὑποχώρησιν εἰς τὴν Ῥώμην. Εἰς τὴν σύνοδον τῆς Φλωρεντίας (1439) ὁ προτελευταῖος αὐτοκράτωρ τῆς Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννης ἀπεδέχθη τὸν καθολικισμόν, ἐπιστρέψας δὲ εἰς τὴν πρωτεύουσαν ἔμεινε πιστὸς εἰς τὴν λατινικὴν πίστιν μὲ ὄλην τὴν ἀγανάκτησιν τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ κατωτέρου κλήρου, οἵτινες διεκήρυττον ὅτι προετίμων τοὺς Τούρκους μᾶλλον ἢ τοὺς Λατίνους.

Ἐἶναι γνωστὸν ὅτι πάντα ταῦτα εἰς οὐδὲν ἐχρησίμευσαν· ὁ πάπας δὲν ἠδύνατο, οἱ δὲ ἡγεμονες τῆς Δύσεως δὲν ἠθελον νὰ βοηθήσωσι τὸ Βυζάντιον. Ἐγκατάλειφθεις ὑπὸ πάντων ὁ Κωνσταντῖνος, ὁ τελευταῖος αὐτοκράτωρ, ἠγωνίσθη τὸν ἔσχατον ἀγῶνα καὶ ὅτε μετὰ ἡρωϊκὴν ἀμυναν ἔπεσεν ἡ Πόλις ἀπέθανε

καὶ αὐτὸς ἠγούμενος τῶν ἑμοσθῶν εἰς τὰς ὁδοὺς τῆς βασιλευούσης.

Ὁ νικητῆς Σουλτάνος κατέκτησε κράτος ἐξησθενημένον, ἀλλ' ὁ Ἕλληνισμὸς δὲν ἀπέθανε διὰ τῆς κατακτῆσεως. Κατὰ μακροὺς αἰῶνας τῆς δουλείας εἶχε καταφύγιον τὴν ἐθνικὴν ἐκκλησίαν, διὰ δὲ τῆς ἰσχυρᾶς τοῦ ἐπιδράσεως καὶ ἐπὶ καλοῦ καὶ ἐπὶ κακοῦ ἐπὶ τῶν ἀπογόνων τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Βυζαντινῶν ἔδειξε τὴν ἀφθαρτον δυνάμιν του. Ἀλλ' ἡ δύναμις αὕτη δὲν ἀσκεῖται νῦν εἰμὴ ἐπὶ ἐνὸς μικροῦ μέρους τῆς Εὐρώπης, καὶ εἰς αὐτὴν δὲ τὴν χερσόνησον τοῦ Αἴμου ὁ Ἕλληνισμὸς εὗρισκει ἀντιμέτωπον καὶ ἄλλον πολιτισμὸν οὕτως ἐν μέρει μόνον ἐπικρατεῖ. Ἡ σημερινὴ Μακεδονία ἀγωνίζεται ἀναφανδὸν ὅπως λάβῃ τὴν ἡγεμονίαν ἣτις ἄλλοτε ἀνήκεν εἰς τὸ Βυζάντιον. Οἱ Σλαῦοι, οἵτινες φαίνονται ἐδῶ ἐπικρατοῦντες, θὰ ἐκτοπίσωσιν ἄρα γε τοὺς Ἕλληνας; Εἶναι ἀμφίβολον πάντως ὅμως ὁ διεξαγόμενος ἀγὼν ἐξασθενεῖ τὴν γοητείαν τῶν νικητῶν τοῦ Βυζαντίου, τῶν Τούρκων, τῶν ὁποίων τὸ κράτος εἰσῆλθεν εἰς μίαν περίοδον παρακμῆς ὑπενθυμίζουσαν τοὺς τελευταίους αἰῶνας τῆς ἀνατολικῆς Ῥώμης.



## ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΚΤΟΝ

## ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΑΙ

Ἡ ἐπιστήμη τῶν Βυζαντινῶν — Ἡ θεολογία. — Σχέσις τῆς ἀνατολικῆς πρὸς τὴν δυτικὴν θεολογίαν. — Ἡ αἵρεσις τῶν Ἰουδαίων. — Ἐπίδρασις τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας. — Τὸ βιβλίον τοῦ Δημητρίου Κυδωνίου περὶ τοῦ καταφρονεῖν τὸν θάνατον. — Ὁ θρησκευτικὸς χαρακτὴρ τοῦ βυζαντινοῦ πνεύματος παρακωλύει τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἐπιστημῶν. — Γεωγραφία — Ἰατρικὴ — Νοσοκομεία. — Φυσικαὶ ἐπιστήμαι — Ψελλός. — Ποικιλομάθεια τοῦ Ψελλοῦ. — Χαρακτὴρ, φιλοπονία καὶ φιλελληνισμὸς αὐτοῦ. — Χρῆσις τῆς δημόδους γλώσσης ὑπὸ τοῦ Ψελλοῦ. — Ἀπεραντολογία αὐτοῦ καὶ ἀκαλαισθησία — Γλῶσσα τοῦ Ψελλοῦ. — Ἡ φιλολογία ἐν Βυζαντίῳ. — Ἡ μετρικὴ ἀποβαίνει ζήτημα ὀρθογραφίας. — Προσηλωσις τῶν Βυζαντινῶν εἰς τὰ ἀρχαῖα γράμματα. — Οἱ φιλόλογοι τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων. — Ἐπίδρασις ἐπὶ τῶν λογίων τῆς Δύσεως. — Ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων σύγκρισις αὐτοῦ πρὸς τὸν Ψελλόν. — Ἡ Μαρκιανὴ βιβλιοθήκη τῆς Βενετίας. — Οἱ ἀνθρωπισταί. — Ἱστοριογραφία. Ἄννα Κομνηνὴ. — Οἱ κατόπιν ἱστορικοί. — Πενία τῶν λογίων — Πρόδρομος καὶ Τζέτζης. — Ἀντίδρασις κατὰ τοῦ κλασικισμοῦ. — Σατυρικά ποιήματα ἀποδιδόμενα εἰς τὸν Πρόδρομον. — Τὸ ποίημα τοῦ Σπανέα. — Τὸ μυθιστόρημα τοῦ Καλλιμάχου καὶ τῆς Χρυσορρόης. — Ἐπίδρασις τῆς Δύσεως ἐπὶ τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. — Ἡ πρωτοτυπία τῶν Ἑλλήνων ἐκδηλοῦται καὶ ἐν τῇ μιμῆσει. — Ποίημα περὶ τῆς κατακτῆσεως τῆς Πελοποννήσου. — Τὸ μυθιστόρημα τοῦ Βελθάνδρου καὶ τῆς Χρυσάνθης. — Τὸ μυθιστόρημα τοῦ Λυβίστρου καὶ τῆς Ροδάμνης. — Ἡ ἐποποιία τῶν ζῶων. — Σχέσις τῆς δημόδους λογοτεχνίας ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ τῇ Δύσει. — Ὁ ἀσκητισμὸς ἐν τῇ βυζαντινῇ τέχνῃ. — Διαφοραὶ κατὰ χρόνους καὶ τόπους τὸ Ἅγιον Ὄρος. — Ὁ Μυστράς ἐπίδρασις τῆς Δύσεως καὶ τῆς τέχνης. — Τραπεζοῦς. — Κύπρος. — Δυτικὸς χαρακτὴρ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. — Ἡ λογοτεχνία καὶ ἔτι μᾶλλον ἢ δημόδης γλῶσσα μαρτυροῦσι τὴν ὑπεροχὴν τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου. — Ἀφθαρσία τοῦ Ἑλληνισμοῦ. — Συμπέρασμα.

Κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου ἤχησαν πολλοὶ καὶ παντοειδεῖς συγγραφεῖς καὶ μάλιστα φιλόσοφοι, φιλόλογοι καὶ ἐπιστήμονες, τὰ δὲ ἔργα αὐτῶν ἔχουσι σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἀρχαῖκόν χαρακτῆρα, διότι καὶ αἱ

μέγιστα τῶν συγχρόνων καταστροφῶν δὲν ἴσχυον νὰ ἀποτρέπωσιν αὐτοὺς ἀπὸ τῶν ἐπιστημονικῶν μελετῶν εἰς ἃς ἠσχολοῦντο ἐν τῇ ἡσυχίᾳ τοῦ σπουδαστηρίου.

Πρέπει δὲ ἐδῶ νὰ λεχθῶσι τινὰ καὶ περὶ τῆς καταστάσεως τῶν ἐπιστημῶν καθ' ὅλου ἐν τῷ Βυζαντίῳ. Εἰς πρὸ πάντων κλάδος ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης εἴλεγε τὸ ἐνδιαφέρον πάντων τῶν Βυζαντινῶν λογίων, ἡ θεολογία. Εἶδομεν ἀνωτέρω (μέρ. α' σ. 23) ὅτι πᾶσαι αἱ κοινωνικαὶ τάξεις εἶχον ἴσον ἐνδιαφέρον πρὸς τὰ θεολογικὰ ζητήματα, ἀλλὰ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦτο δὲν ὁμοιάζε πρὸς τὴν ἐρασιτεχνίαν τῶν ἀμαθῶν, ὅπως συνήθως συμβαίνει εἰς τὰς ἐπιστήμας τοῦ συρμοῦ, διότι ὄχι μόνον αἱ κληρικοὶ ἀλλὰ καὶ ὅσοι ἀκόμη ἐπεδίδοντο εἰς τὸν δημόσιον βίον ἀνεγίνωσκον καὶ ἐμελέτων τὰ παλαιότερα θεολογικὰ συγγράμματα, καὶ πολλοὶ δὲ αὐτοκράτορες ἦσαν δεινοὶ τῶν θεολογικῶν πραγμάτων συζητηταί, ὅπως ὁ Ἰουστινιανός, ὁ Ἡράκλειος, ὁ Ἀλέξιος Α' καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Κυντακουζηνός. Ἀλλὰ δυστυχῶς οἱ ἄνδρες ἐκεῖνοι οἱ ἐκ τοῦ προχείρου θεολογοῦντες εἶχον μὲν γνώσεις πολλὰς, ἀλλὰ δὲν εἶχον τὴν ἐλευθερίαν τοῦ πνεύματος. Ἦσαν δοῦλοι τῆς παραδόσεως καὶ ἐνόμιζον ὅτι δὲν ἦτο ἐπιτετραμμένον νὰ προβαίνωσιν εἰς οὐδεμίαν ἔρευναν, καὶ ἂν ἀκόμη ἐπρόκειτο περὶ δευτερευόντων ζητημάτων, περὶ ὧν δὲν εἶχον διαλάβῃ αἱ ἀλάθητοι τῆς πίστεως πηγαί, ἡ Ἁγία Γραφή καὶ αἱ ἀποφάσεις τῶν συνόδων. Τὸ παράδειγμα εἶχεν ἤδη δώσει ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός. Καὶ ὅμως ἡ βυζαντινὴ θεολογία εἶχε δύο τρόπους, διὰ τῶν ὁποίων θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποδῇ ὅπωςδῆποτε μᾶλλον προτότυπος μελετῶσα τὴν θεολογίαν τῆς Δύσεως ἢ ἀνακαινίζουσα ἐξυτὴν διὰ τῶν ἰδίων δυνάμεων, ἀσχολουμένη δηλαδὴ ἀντικειμενικῶς περὶ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν. Καὶ ἐγένοντο μὲν τινες προσπάθειαι κατ' ἀμφοτέρας τὰς διευθύνσεις ταύτας, ἀλλ' ἄνευ πολλῆς ἐπιτυχίας.

Ἡ διαίρεσις τῆς Ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας εἰς δύο τμήματα ἄτινα σὺν τῷ χρόνῳ ἀπέβαινον ὁσημέραι μᾶλλον ξένα πρὸς ἀλληλα ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ καταφρονῆ πάντοτε περισσότερο ἢ Ἀνατολὴ τὴν αἰρετικὴν καὶ βάρβαρον Δύσειν. Μόνον κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τῆς ὑπάρξεως τοῦ Βυζαντίου τὰ συγγράμματα τῶν μεγάλων θεολόγων τῆς Δύσεως μετεφράσθησαν ἐλληνιστί, καθ' ἣν δηλαδὴ ἐποχὴν καὶ μόνον ἡ ἰδιότης τῶν συγγραφέων τούτων ὡς Φράγκων ἤρκει νὰ καταστήσῃ μισητὰ τὰ ἔργα των εἰς τοὺς πλείστους τῶν Ἑλλήνων. Ἐφ' ὅσον ἡ πολιτικὴ δύναμις τοῦ κράτους ἠλαττοῦτο, ἡ Ἐκκλησία ἀπέβαινε αἰ μᾶλλον ἢ ἐνσάρκωσις τοῦ ἔθνισμοῦ, πᾶς δὲ ὁ ἐπιδεικνύων συμπάθειαν πρὸς οἰασδῆποτε λατινικὰς ἰδέας ἐθεωρεῖτο αὐτόχρημα προδότης τῆς πατρίδος. Εἶναι δὲ τὸ πρᾶγμα φυσικόν, διότι ὁ λαὸς σαφῶς κατενόει ὅτι αἱ γινόμεναι προσπάθειαι, πρὸς συνδιαλλαγὴν μετὰ τῆς Δύσεως προήρχοντο ἐκ λόγων πολιτικῶν.

Τὰ ἀπειράριθμα ἀντιρρητικὰ συγγράμματα τὰ ὅποια ἐγράφησαν περὶ τοῦ κυριωτάτου ζητήματος τοῦ χωρίζοντος τὰς δύο Ἐκκλησίας, περὶ τῆς ἐκπορεύσεως δηλαδὴ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, εἶχον πολὺ περισσότερους ἀναγνώστας ἢ ὅσον εἶναι δυνατόν νὰ φαντασθῶμεν ἡμεῖς σήμερον, ὅτε εἰς οὐδενὸς λογιῶν τὴν κεφαλὴν ἔρχεται ἡ ἰδέα νὰ ἐξαγάγῃ τὰ χειρόγραφα αὐτῶν ἐκ τοῦ κονιορτοῦ τῶν βιβλιοθηκῶν εἰς τὰς ὁποίας ἀπόκεινται καὶ νὰ τὰ ἐκδώσῃ. Ἀλλὰ πᾶσα αὕτη ἡ σπατάλη τῆς σοφίας οὐδένα ἔπειθε, διότι οἱ ἀντίπαλοι εἶχον, διὰ νὰ μὴ πεισθῶσιν, ἰσχυροὺς λόγους ἐντελῶς ἀλλοτρίους πρὸς τὸ συζητούμενον θέμα, τὸ μόνον δὲ ἀποτέλεσμα τῆς ἐριδος ἦτο ἡ ἐπαύξεισις τῆς μεταξὺ τῶν δύο μερίδων ἀπεχθείας καὶ ἡ ἔτι μεγαλυτέρα αὐτῶν διάσπασις. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἐντελῶς βυζαντινὸς τρόπος τῆς συζητήσεως ἔτειγεν εἰς τὸ ἀποτέλεσμα τοῦτο,

διότι τὰ κυριώτατα ἐπιχειρήματα τῶν ὁποίων ἐγένετο χρῆσις ἦσαν αἱ γνώμαι τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, αἵτινες περιεβάλλοντο μὲ τόσον κύρος ὥστε καὶ αὐτὴ τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἡ ἐξήγησις ὤφειλε νὰ συναρμοσθῇ πρὸς ἐκείνας, τοιαύτη δὲ τῷ ὄντι ὑπῆρξε καὶ ἡ ἀπόφασις μιᾶς συνόδου. Κατὰ μικρὸν δὲ ἐλησμονεῖτο σχεδὸν καὶ αὐτὸ τὸ κύριον θέμα, ἡ δὲ συζήτησις περιωρίζετο εἰς τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην ἐκτίμησιν τῶν συγγραμμάτων τῶν κριτικῶν καὶ τῶν ὑπομνηματιστῶν.

Αἱ πεποιθήσεις δὲν ἐσχηματίζοντο λοιπὸν πλέον διὰ τῆς βραδείας πείρας τοῦ βίου, ἀλλ' ἐστηρίζοντο εἰς λεπτολόγους θεολογικοὺς συλλογισμοὺς περιστρεφόμενους εἰς τὰ κυριώτατα σημεῖα τῆς ἐριδος, ἧτις ἐχώριζε τὰς δύο Ἐκκλησίας, διὰ τοῦτο δὲ καὶ βλέπομεν ἄνευ θαυμασμοῦ ὅτι λόγιοι ἄνδρες ἤδη προδεθηκότες τὴν ἡλικίαν συχνάκις μετέβαλλον γνώμας. Ὁ Βέκκος λόγου χάριν, πατριάρχης ὀνομαστός διὰ τὴν παιδείαν του, κατ' ἀρχὰς μὲν ἔγραψεν ἐναντίον τῶν Λατίνων, ἔπειτα δὲ μεταπεισθεὶς ἐκ τῆς ἀναγνώσεως θεολογικῶν διακρίσεων ἄλλου θεολόγου, ὁμοίως κατὰ τὴν λεπτότητα πρὸς ἱστοὺς ἀράχνης, ὑπεστήριξε τὰ ἀντίθετα. Τασσόμενος ὑπὲρ τῆς γνώμης τοῦ βασιλέως περιμένοντος βοήθειαν ἐκ τῆς Δύσεως ἐδημοσίευσεν παντοειδῆ βιβλία ὑπὲρ τῆς ἐνώσεως πρὸς τὴν Ῥωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν, ἐκθρονισθεὶς δὲ καὶ ἐξορισθεὶς μετέβαλε πάλιν γνώμην καὶ ἐκηρύχθη ἐναντίος τῆς ἐνώσεως.

Ἡ ἐθνικὴ θεολογία ἐδραίως καθιδρυμένη εἰς τὰ μοναστήρια τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἐξενίκησε, χωρὶς νὰ ἔχῃ πάντοτε ἀνάγκην νὰ καταφεύγῃ εἰς ἐπιχειρήματα ελλημμένα ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Ἡ δογματικὴ ἔρις ἡ ἀναφερομένη εἰς τὴν αἵρεσιν τῶν Ἡσυχαστῶν, ἧτις κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα ἔδωκεν ἀφορμὴν νὰ καταναλωθῇ τόση μελάνη, δὲν ἦτο κυρίως εἰμὴ ἀντίδρασις τῆς ἀνατολικῆς θεοσοφίας ἐναν-



τιον τῆς δυτικῆς σχολαστικῆς θεολογίας, ἧτις διὰ τῶν σταυροφόρων εἶχεν εἰσδύσει εἰς τὴν Ἀνατολήν. Οἱ Ἑσυχασταὶ ἐπίστευον ὅτι ἀδιακόπως προσευχόμενοι καὶ προβλέποντες, ὅπως οἱ φακίραι, τὸν ὀμφαλὸν τῶν, ἠδύναντο διὰ τῆς τεχνητῆς ταύτης ἐκστάσεως νὰ ἴδωσι καὶ αὐτοὶ τὴν ἐν τῷ ὄρει μεταμόρφωσιν τοῦ Χριστοῦ εἰς ἣν παρέστησαν κατὰ τὴν ἀφήγησιν τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ματθαίου ὁ Πέτρος, ὁ Ἰάκωβος καὶ ὁ Ἰωάννης. Τὴν ἀλλόκοτον ταύτην ἀσκητικὴν πείρασιν, ἧτις τόσον πολὺ προσκρούει εἰς τὴν ἡμετέραν λογικὴν, ἄλλοι μὲν ἐπολέμησαν ὡς αἰρετικὴν, ἄλλοι δὲ ὑπεστήριξαν ὡς ὀρθόδοξον. Καὶ οἱ πολέμιοι καὶ οἱ ὑπέρμαχοι τῶν Ἑσυχαστῶν ἦσαν ἐπίσης ἄνδρες μεγάλης παιδείας, ἐπὶ τέλους δὲ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ ἐθεώρησεν ὅτι δὲν ἀντέκειτο εἰς τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν ἡ Ἑσυχαστικὴ αἴρεσις. Ἡ ἀναγνώρισις αὕτη τῶν Ἑσυχαστῶν ἦτο κυρίως νίκη τῆς ἀνατολικῆς θεολογίας ἐναντίον τῆς Δύσεως.

Ἡ θεολογία λοιπόν, τὴν ὁποῖαν ἡ πρὸς τὴν Δύσιν ἐπαφὴ δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀνακαινίσῃ, δὲν μετερρυθμίσθη οὐδὲ ὑπ' ἐκείνων οἷτινες προσεπάθησαν νὰ ἐφαρμόσωσιν εἰς αὐτὴν τὰς ἰδέας τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων. Πράγματι δὲ ὁ Ψελλός, ὅστις κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα προέβη εἰς τοιαύτην ἀπόπειραν ἀπέτυχεν ἐντελῶς.

Πολλάκις ἤδη ἀνωτέρω ἐλέχθη ὅτι τὸ Βυζάντιον οὐδέποτε διέρρηξε τοὺς πρὸς τὴν παράδοσιν τῆς ἐθνικῆς φιλοσοφίας δεσμούς, ἀλλ' ὁ τρόπος καθ' ὃν ὁ Ψελλός ἐμελέτησε τοὺς παλαιοὺς φιλοσόφους καὶ μάλιστα τὸν Πλάτωνα ἔχει τι τὸ κενοφανές, ἡ δὲ πνευματικὴ κίνησις εἰς τὴν ὁποῖαν ἔδωκεν ἀφορμὴν δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς τὴν ἐν τῇ Δυτικῇ Εὐρώπῃ Ἀναγέννησιν. Ὁ Πατριάρχης Φώτιος ἐγίνωσκεν ἤδη ἄριστα τὸν Ἀριστοτέλην, ὁ δὲ μαθητὴς αὐτοῦ Ἀρέθας ἔγραψε παρατηρήσεις εἰς τὸν Πλάτωνα διασωθείσας μέχρις ἡμῶν ἐκ τῆς βιβλιοθήκης μάλιστα τοῦ Ἀρέθα προέρχεται ὁ περίφημος κώ-

διξ τοῦ Πλάτωνος, ὅστις εἶναι ἡ βᾶσις τῶν νεωτέρων φιλολόγων ὡς πρὸς τὴν κριτικὴν τοῦ πλατωνικοῦ κειμένου. Ἀλλὰ καὶ ὁ Φώτιος καὶ ὁ μαθητὴς αὐτοῦ περιωρίζοντο κυρίως εἰς τὴν συντήρησιν τῶν θησαυρῶν τῆς ἀρχαιότητος, ὁ Ψελλός ἔμως προβαίνει περαιτέρω. Ἡ φιλοσοφία του δὲν εἶναι ὁ νεοπλατωνισμός, ἀλλ' αὐτὸ τὸ σύστημα τοῦ Πλάτωνος ἀμέσως συνηρμοσμένον πρὸς τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Τοὺς Ἑλληνας φιλοσόφους ἐξελάμβανεν ὡς προφήτας, ὑπεράνω δὲ πάντων ἔτασσε τὸν Πλάτωνα χαίρων διότι ὁ Πλάτων ἠδυνήθη νὰ ἀρθῇ ἀπὸ τῆς κοιλάδος τῆς ἐθνικῆς θρησκείας εἰς τὰ ὕψη τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἀλλὰ τὰ μαθήματα τοῦ Ψελλοῦ (διότι ἦτο καθηγητὴς ἐν τῷ Πανδιδακτηρίῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως) δὲν ἐπενήργησαν ἐπὶ τῶν συγχρόνων ὅσον θὰ ἐπενήργουν ἂν ὁ Πλάτων ἐμελετᾶτο καθ' ἑαυτὸν καὶ ἀνεξαρτήτως ἀπὸ παντὸς ἄλλου θεωρητικοῦ συνδυασμοῦ. Οἱ δὲ κύριοι λόγοι δι' οὓς ἀπέτυχεν ὁ Ψελλός προέρχονται ἐκ τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ, διότι τότε οἱ ἄνθρωποι εἶχον ἀπολέσει πᾶσαν ἐννοίαν ὑψηλοτέρας τέχνης καὶ αὐτοτελοῦς ἐπιστήμης, αἱ δὲ ἀτομικαὶ προσπάθειαι τῶν λογίων πρὸς ἐπίτευξιν τοιούτων ἰδανικῶν δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀντιπαλαίωσι πρὸς τὸ ἐπικρατοῦν ρεῦμα τῶν ἰδεῶν.

ὑπὸ τὴν ἐποψιν ταύτην δὲν νομίζομεν ἄσκοπον νὰ ἐξετάσωμεν ἐγγύτερον ἐν τοῦλάχιστον φιλοσοφικὸν σύγγραμμα τῆς τελευταίας βυζαντινῆς περιόδου, ἵνα καταδειχθῇ ποῦ ᾠδήγησε καὶ τοὺς ἀρίστους τῶν λογίων ἡ ἀποκλειστικὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων. Θὰ ἐπανέλθωμεν μὲν εἰς τὸν Ψελλόν, ἀλλὰ πρὸ τούτου θὰ ἀπασχολήσῃ ἡμᾶς ἐπ' ὀλίγον τὸ ἔργον ἐνὸς θεολόγου, τοῦ Δημητρίου Κυδώνη (Κυδωνίου), ὃπερ τριακόσια περίπου ἔτη βραδύτερον ἀποδεικνύει εἰς τί κατήντησεν ἐν Ἑλλάδι ἡ λατρεία δι' ἧς ἠθέλησεν ὁ Ψελλός νὰ ἀναστήσῃ τὸν Πλάτωνα.

Ὁ Κυδώνης, πιστὸς φίλος τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ ἀκμά-

σαντος κατά τὸ δεύτερον ἡμίσιον τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος, ἦτο ἀνὴρ πολλῆς καὶ ποικίλης μαθήσεως, ἐξῆσε δὲ ἐπὶ τινὰ χρόνον ἐν Μεδιολάνῳ, ὅπου διδαχθεὶς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν ἐγνώρισε τὴν θεολογίαν καὶ τὴν φιλοσοφίαν τῆς Δύσεως, μετέφρασεν ἑλληνιστὶ τὸν Ἅγιον Αὐγουστίνον, τὸν Ἄνσελμον καὶ τὸν Θωμᾶν τὸν ἐξ Ἀκουίνου<sup>1</sup>, εἰς δὲ τὰς δύο μεγάλας ἀμφισβητήσεις, αἵτινες κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην διήρουν τὴν Ἐκκλησίαν, περὶ τῆς ἐκπορεύσεως δηλαδὴ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ περὶ τῆς ὀρθοδοξίας τῶν Ἑσυχαστῶν, ὃ Κυδῶνης ἐτάχθη πρὸς τὴν γνώμην τῶν Δυτικῶν. Ἐγραψεν ἐπιστολάς ἐκ τῶν ὁποίων φαίνεται ὅτι εἶχε πλήρη συνειδησὶν τῆς κρισίμου καταστάσεως τῆς πατρίδος του καὶ ὅτι πεποίθησθε του ἦτο ὅτι μόνη ἡ στενὴ πρὸς τοὺς Δυτικοὺς ἔνωσις ἠδύνατο νὰ παράσχη τὰ ἀποτελεσματικὰ μέσα πρὸς ἀναστολὴν τῶν τουρκικῶν κατακτήσεων. Παρὰ τοιούτου λοιπὸν ἀνδρὸς θὰ περιέμενέ τις μᾶλλον ἢ παρ' αἰουδήποτε ἄλλου, ὅτι ἐν τῇ πραγματικῇ φιλοσοφικῷ ζητήματι θὰ ἐξέφραξε προσωπικὰς ἐννοίας καὶ προσωπικὰ αἰσθήματα, καὶ ὅμως ὁ ἀναγινώσκων τὴν διεξοδικὴν του πραγματείαν ἐν ἧ θέλει νὰ ἀποδείξῃ πόσον εἶναι παράλογος ὁ φόβος τοῦ θανάτου, ἀπορεῖ καὶ ἐξίσταται ὄχι τόσο ἐνεκα τῆς γλώσσης, ἥτις οὐδεμίαν ἔχει πρωτοτυπίαν καὶ εἶναι ἀπλοῦν συνονθύλευμα τῆς γλώσσης τοῦ Πλάτωνος καὶ τῆς τῶν Πατέρων τοῦ τετάρτου αἰῶνος, ἀλλὰ κυρίως ἐνεκα τοῦ περιεχομένου. Ἄν δὲν ἦτο ἄλλοθεν γνωστὸν, ὅτι ὁ συγγραφεὺς εἶναι πιστὸς χριστιανός, δυσκόλως θὰ ἠδύνατο ὁ ἀναγνώστης νὰ εἴρῃ ἐνιαχοῦ τῆς συγγραφῆς του ἐννοίας τινὰς μαρτυρούσας τὴν θρησκευτικὴν του πίστιν. Πάντα τὰ παραδείγματα παραλαμβάνει ἐκ τῆς ἀρχαιότητος, ἀναφέρει δὲ τοὺς Σπαρτιάτας καὶ τοὺς εἰλωτας, τοὺς μαθητάς

<sup>1</sup> Ἰδ. Κρουμβάχερ Ἱστορ. τῆς Βυζαντ. Λογοτεχνίας, ἑλλην. μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου (Βιβλιοθ. Μαρασλή) Α' σ. 200. Σ. Μ.

τοῦ Ἐπικούρου καὶ τοὺς δύο Αἴαντας ὡς τινὰς συγχρόνους ἀνδρας καὶ ὀλίγον μόνον παλαιότερους, τοῦναντίον δὲ οὐδὲ λέξιν ἔχει ἀναφερομένην εἰς τὴν παλαιὰν ἢ τὴν Καινὴν Διαθήκην, ἐν ᾗ δὲ εἶχε μεταφράσῃ τὸν Θωμᾶν τὸν ἐξ Ἀκουίνου, ἐν μόνον ἐπιχείρημα λαμβάνει παρ' αὐτοῦ καὶ εἶναι μάλιστα τὸ μόνον χωρίον εἰς τὸ ὁποῖον ἐκφράζεται φιλόφρονον αἰσθημα, ὀλόκληρος δὲ ἡ λοιπὴ πραγματεία εἶναι ἀπλούστατα τεχνητὸς συναθροισμὸς θεωριῶν εἰλημμένων ἐκ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, ἀλλ' αἱ θεωρίαι αὗται αἰ παρεμβεβλημέναι εἰς τὸ ἔργον τοῦ Κυδῶνη δὲν ἔχουσι πλέον οὔτε τὴν ἰδεοδοξίαν ἥτις καταυγάζει τὰ συγγράμματα τοῦ Πλάτωνος, οὔτε τὸν ἐνθεὸν ζῆλον ὅστις εἰς τὰ ἔργα τοῦ Μεγάλου Βασιλείου παριστάνει τὴν Ἁγίαν Γραφήν ὡς τὸ προἄγγελμα μελλούσης μακαριότητος. Ὁ Κυδῶνης νομίζει τις ὅτι ἀγνοεῖ καὶ τὸ δρᾶμα τῆς ἀναστάσεως καὶ τοὺς παρηγορητικὸς λόγους τοῦ Ἰησοῦ καὶ τὰ παραδείγματα τῶν μαρτύρων καὶ τῶν ἁγίων τὰ ὅποια ἡ Ἐκκλησία προβάλλει εἰς τοὺς πιστούς, προσπαθεῖ δὲ μὲ τοὺς μικροὺς του μόνον συλλογισμοὺς νὰ καταστηλιτεύσῃ ὡς ἐντελῶς παράλογον τὴν μεγάλην ἀγωνίαν τῆς ἀνθρωπότητος τὴν προερχομένην ἐκ τοῦ φόβου τοῦ θανάτου. Τὰ ἀποδεικτικά του ἐπιχειρήματα ὑπενθυμίζουσι τὸ ἐγκώμιον τοῦ γήρατος τὸ ὁποῖον κάμνει ὁ Κικέρων<sup>1</sup> περὶ θεται μὲν ὁ ἀναγνώστης εἰς τὰς ἀποδείξεις τοῦ μεγάλου ῥήτορος, πολὺ εὐφραδεστέρου ἄλλως τοῦ Κυδῶνη, ὅτι ὁ ἀνθρώπινος βίος μόνον κατὰ τὴν δύσιν του εἶναι ὠραῖος, ἀλλ' ὅμως ἔπειτα μετὰ τρόμου συλλογίζεται ὅτι ἡ προῖουσα λεύκανσις τῆς κεφαλῆς του προαγγέλει ταχὺν θάνατον.

<sup>1</sup> «Φέρε ἴδωμεν, λέγει ὁ Κυδῶνης, ἐκ παλίων λογισμῶν κακοῦ παντὸς ἐπέκεινα τὸν θάνατον οἶονται οἱ ἄνθρωποι». Εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο ἀποκρίνεται. Τοὺς κακίζοντας τὸν θάνατον διαι-



ρει εἰς τρεῖς κατηγορίας, ἐκάστης δὲ τῶν κατηγοριῶν τούτων τὰ ἐπιχειρήματα ἀνασχευάζει κατὰ τὴν παλαιὰν συνήθειαν τῶν ἀντιρρητικῶν λόγων. «Οἱ μὲν προχειρότεροι, μᾶλλον δὲ ἀληθέστεροι καὶ τὰ ἑαυτῶν οὐκ ἐπιστάμενοι συγκαλύπτειν ὄνειδη, τὴν τῶν παντοδαπῶν ἡδονῶν ὀδύρονται στέρησιν καὶ τὸ ταύτας ἀφανίζον πάντων εἰκότως ἀηδέστερόν τε καὶ φοβερώτερον ἡγῆνται· οἱ δὲ κομψότεροι καὶ ἕσοις ἀλόγως τι ποιεῖν ἢ πάσχειν αἰσχύνῃ, πᾶσι φασι τοῦ εἶναι καὶ τῆς οὐσίας ἔφεσιν κατὰ φύσιν ἐγκείσθαι. Ἐὖ τοίνυν τὸ πᾶσιν ὀρεκτὸν ἀναιροῦν, καὶ τὸ μὲν εἶναι τῶν ὄντων ἐλαῦνον, ἀπώλειαν δὲ ἐπάγον, καὶ τὴν ἐκ τῆς φθορᾶς ἀμορφίαν καταχέρον τῶν οὕτω κάλιστα παρὰ τῆς φύσεως εἰργασμένων, τίς οὐκ ἂν φρίξειε; τίς δὲ οὐκ ἂν μισήσειε; τίς δὲ οὐκ ἂν καὶ μόνον λεγόμενον ὡς τῇ φύσει πολέμιον ἀποπέμφαιτο; Οὐ τῇ φύσει δὲ μόνον, ἀλλὰ πολλῶν πρότερον καὶ Θεῶν οὐ μόνον ὡς μόνῃ τὴν τελειωτάτην ἀθανασίαν κεκληρωμένῃ, ἀλλ' ὅτι καὶ τῇ τούτου προαιρέσει πάντων ἐναντιώτατον, εἴπερ ἂ παράγειν ἐκεῖνος καὶ συντηρεῖν προθυμεῖται, ταῦτ' ἐκεῖνος φθείρει καὶ διαλύει. Ταῦτά γε σωφρονέστεροι καὶ τῇ φύσει κεχηρημένοι, πρὸς τὴν τοῦ δικαίου μίσους ἀπόδειξιν. Οἱ δὲ λοιποὶ καὶ τρίτοι, σεμνότεροί τινες ὄντες καὶ εὐλαδέστεροι καὶ τι τῶν ἄλλων σοφώτερον ἀξιόσυντες διανοεῖσθαι, οὐχ ὧν ἔφημεν εἴνεκα τὸν θάνατον ἀξιοῦσι κακίζειν, ἀλλ' ὅτι μετ' ἐκεῖνον εὐθὺς ἀναγκαζόμεθα λόγον τῶν βεβιωμένων ὑπέχειν καὶ τὰς ὀδυνηροτάτας καὶ ἀλγεινοτάτας δι' αἰῶνος δίκας διδόναι, ὧν οὐκ ἂν ἐλαμβάνομεν πείραν μὴ τοῦ θανάτου τῶν σωμάτων τὰς ψυχὰς διαιροῦντος καὶ πρὸς τοὺς ἐκεῖ νόμους καὶ ἐξετασμοὺς παραπέμποντος. Τούτοις μὲν οὖν τοῖς λόγοις τινὲς καὶ ἑαυτοὺς καὶ τοὺς ἀκούοντας δεδιττόμενοι, αὐτοὶ τε καὶ πρὸς τοῦνομα τοῦ θανάτου ταραττόνται καὶ τοὺς ἄλλους πείθουσι τοῦ δέους αὐτοῖς κοινωνεῖν».

Οὕτω πως μακρολογῶν καὶ σωρεύων συνώνυμα ἐπὶ συνωνύμων χωρὶς νὰ ἐκφράζη καὶ ἐννοίας διαφόρους φαντάζεται ὁ Κυδωνῆς ὅτι δύναται νὰ θεραπεύσῃ τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τοῦ φόβου τοῦ θανάτου καὶ νομίζει ὅτι ἐπιτυγχάνει τοῦ σκοποῦ ὑπενθυμίζων μόνον εἰς αὐτοὺς ὅτι πρέπει νὰ ἀποφεύγῃ τὰς σωματικὰς ἡδονὰς, ὅτι ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς ψυχῆς ἀπὸ τοῦ σώματος εἶναι προτιμωτέρα παντὸς ἄλλου ἀγαθοῦ καὶ ὅτι ὁ ἐνάρετος βίος εἶναι ὄχι μόνον ἠφέλιμος ἀλλὰ καὶ τερπνός.

Ἡ πραγματεία τοῦ Δημητρίου Κυδωνῆ ἐτυπώθη τετράκις κατὰ τὸν δέκατον ἕκτον αἰῶνα, τρεῖς δὲ ἄλλαι ἐκδόσεις ἐδημοσιεύθησαν κατόπιν. Οἱ θαυμασταὶ τοῦ συγγραφέως ἔχουσιν ἄρα γε κατανοήσῃ ὅτι χριστιανὸς ἐμιλῶν τοιουτοτρόπως περὶ τοῦ θανάτου ἀπαρνέεται ἀπλούστατα τὸ βιβλίον τὸ ὁποῖον πιστεύει ὅτι προέρχεται ἐξ ἀποκαλύψεως; Ὅπως δὲ ἴσως πρέπει νὰ ἐμολογήσωμεν ὅτι μεταξὺ τῶν κακῶν συγγραφέων ὁ Κυδωνῆς ἦτο εἰς ἐκ τῶν καλύτερων καὶ ὅτι ὁ θαυμασμὸς τοῦ ὑπὲρ τοῦ Πλάτωνος ἦτο εἰλικρινής, ἀλλ' ὅμως οὔτε αὐτὸς οὔτε ἄλλος τις τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων κατώρθωσε νὰ ἀντλήσῃ ἐκ τῆς μελέτης τοῦ δαιμονίου φιλοσόφου τὴν ἔμπνευσιν ἐκείνην ἣτις ἄγει εἰς τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς σκέψεως. Οὐδὲν ἦττον τὸ ἔργον τοῦ Ψελλοῦ, εἰς ὃν ἐπανερχόμεθα, δὲν ὑπῆρξε τελείως ἀκαρπον, ἀλλ' ὅπως θὰ ἴσωμεν κατωτέρω, ἐξ αὐτοῦ ἠφελήθη μάλιστα ἢ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων καταφρονουμένη Δύσις.

Ὁ στενὸς θρησκευτικὸς χαρακτήρ τοῦ πνεύματος τῶν Βυζαντινῶν ἐξηγεῖ καὶ τὸν λόγον δι' ὃν ἡ ἀνεξάρτητος ἐπιστήμη δὲν ἠδύνατο παρ' αὐτοῖς νὰ ἀνθῆσῃ, συγχρόνως δὲ καὶ τὴν αἰτίαν δι' ἣν οἱ ἄνδρες ἐκεῖνοι, ἂν καὶ πολυμαθεῖς καὶ φιλόσπουδοι, ἔγραφον μὲν πολλά, ἀλλ' οὐδεμίαν κατώρθωσαν σημαντικὴν ἀνακάλυψιν εἰς οἷονδὴποτε ἐπιστημονικὸν κλάδον. Συνετήρησαν μὲν τὴν προγονικὴν κληρονομίαν, ἀλλ' εἰς αὐτὴν

οὐδεμίαν προσέθησαν ἀξίαν λόγου ἰδικήν των ἐφεύρεσιν. Ἐλέχθη ὑπὸ Ἀραβὸς σοφοῦ τοῦ δεκάτου αἰῶνος ὅτι «ἡ ἀμφιβολία εἶναι ἡ πρώτη βάσις πάσης ἐπιστημονικῆς προόδου», ἀλλὰ τοιοῦτον ἀξίωμα οὐδέποτε ἀνεγνωρίσθη εἰς τὸ Βυζάντιον. Ὑπῆρξαν βεβαίως καὶ εἰς τὴν κοινωνίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἄνθρωποι σκεπτικοί, ἢ χριστιανοὶ μόνον ἐκ συνηθείας ἢ ἐκ προσωπικοῦ συμφέροντος ἀκολουθοῦντες τὰ διδάγματα τῆς Ἐκκλησίας, θὰ ἦσαν ἴσως καὶ πολλοὶ κατὰ τοὺς χρόνους μάλιστα τῶν σταυροφοριῶν, ἀλλ' ἡ ἱστορία οὐδένα σκεπτικὸν ἀναγράφει μεταξὺ τῶν σοφῶν τοῦ Βυζαντίου, ἐπιχειροῦντα, ἀντὶ νὰ περιορίζηται εἰς ζητήματα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ὀρθότητα εἰδικῶν τινῶν σημείων τῆς κατὰ τὴν παράδοσιν ἐξηγήσεως τῶν ἱερῶν κειμένων, νὰ ἐξετάζῃ αὐτὰς τὰς βάσεις ἐφ' ὧν στηρίζεται πᾶσα σκέψις καὶ πᾶσα ἐρμηνεία. Ἀφ' οὗ εἶχον βιβλίον θεόπνευστον εἰς τὸ ὅποσον περιλαμβάνετο ἡ ἀλήθεια περὶ τῶν σημαντικωτάτων ζητημάτων, καὶ ἀφ' οὗ τὰ ζητήματα ταῦτα διεφωτίζοντο ἐν ταῖς λεπτομερείαις ὑπὸ ἀνδρῶν τῶν ὁποίων ἡ γνώμη εἶχε κυρωθῆ ὑπὸ συνόδων ἐπίσης θεοπνεύστων, οὐδαὶς πλέον λόγος ἐκίνει τοὺς Βυζαντινοὺς σοφοὺς εἰς τὴν προσωπικὴν ἐξέτασιν οὔτε ἐκείνων τῶν ζητημάτων, ἀλλ' οὔτε καὶ ἄλλων, τότε δὲ τὸ πνεῦμα εἰς ὃ μίᾳ ὑπερτέρα δύναμις διαρκῶς ὑπενθύμιζεν ὅτι ὑπάρχουσιν ὅρια ἄτινα δὲν εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ὑπερβῇ, περιορίζεν ἀεὶ μᾶλλον τὸ ἔδαφος τῶν ἐρευνῶν του καὶ κατετρίβετο εἰς λεπτολόγους διακρίσεις. Εἰς τὸν ἐρευνητὴν λοιπὸν οὐδὲν ἄλλο ἔργον ἀπέμεινεν εἰμὴ ἡ λεπτομερεστέρα μόνον ἐξέτασις ἢ ἡ πρακτικὴ ἐφαρμογὴ ἀληθειῶν, αἵτινες ἅπαξ καὶ διὰ παντός εἶχον κυρωθῆ ὡς ἀλήθειαι, δὲν ὑπελείπετο πλέον εἰς αὐτὸν πρὸς ἱκανοποίησιν τῶν ἰδεολογικῶν του τάσεων ἄλλο καταφύγιον εἰμὴ ὁ μυστικισμὸς καὶ ἢ εἰς πλήρη ῥῆξιν πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ λογικοῦ ἀγούσα

ἐκτασις. Ἐκτὸς δὲ τούτου οἱ ἐπιστήμονες τοῦ Βυζαντίου δὲν εἶχον φαντασίαν, ἢ δὲ φαντασία, ἀν καὶ ὑπὸ πολλῶν ἠμφισβητήθη ἢ χρησιμότης αὐτῆς, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι εἶναι ἀναγκαῖα εἰς παραγωγὴν ἀληθινῶν ἐπιστημονικῶν ἔργων καὶ εἰς τοὺς μεγάλους ἐπιστήμονας ἕως καὶ εἰς τοὺς μεγάλους καλλιτέχνους εἶναι ἀπαραίτητος ἡ ποιητικὴ πνοή.

Τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα δικαιολογοῦσι τὴν δυσμενῆ ἡμῶν κρίσιν περὶ τῆς βυζαντινῆς ἐπιστήμης, τὴν δὲ κρίσιν ταύτην δυνάμεθα νὰ ἐπιρῶσωμεν καὶ δι' ὀλίγων παρατηρήσεων περὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν οἱ Βυζαντινοὶ ἐκαλλιέργουν τοὺς διαφόρους κλάδους τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων. Οἱ Γερμανοὶ καὶ οἱ Ὀλλανδοὶ τοῦ δεκάτου ἔκτου καὶ τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνος ἀπέδειξαν ὅτι αἱ πρακτικαὶ γνώσεις τῶν ἀθρώπων τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ δύνανται ἄριστα νὰ συντελέσωσιν εἰς παραγωγὴν τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ θεωρητικῆς σπουδῆς τῆς γεωγραφίας, ἀλλὰ τὸ βυζαντινὸν ἐμπόριον δὲν προέβη εἰς τιαύτην ἀνάπτυξιν, περιορίσθη δὲ μόνον εἰς ἀπανθίσματα ἀκριβῶν περιγραφῶν τῶν χωρῶν τῶν ὑποκειμένων εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν ἀρχήν, εἰς τὴν σύνταξιν καλῶν ἐγχειριδίων ναυτιλίας, καὶ ὁδηγιῶν πρὸς χρῆσιν τῶν στρατιωτῶν, τῶν ἐμπόρων καὶ τῶν προσκυνητῶν. Ἡ βυζαντινὴ ἱστορία οὐδὲν μέγα ὄνομα ἀναφέρει ὅπως τοῦ Κοπερνίκου ἢ τοῦ Κεπλέρου, ἢ καὶ ὀλίγον ταπεινότερον ὅπως τοῦ Σνελλίου καὶ τοῦ Πλαγκίου<sup>1</sup>. Καὶ ὡς πρὸς τοῦτο ἀκόμη ὑπῆρχε θρησκευτικὸν κώλυμα, διότι ἐφοβοῦντο οἱ ἀν-

<sup>1</sup> Νικόλαος Κοπερνίκος, Πολωνός, ὁ μέγας ἰδρυτὴς τῆς νεωτέρας ἀστρονομίας (1473—1543). Ἰωάννης Κέπλερ, Γερμανός, ἐπιφανέστατος ἀστρονόμος, ἐπάμιλλος τοῦ Κοπερνίκου (1571—1630). Οὐίλλεβροῦδ Σνέλλιος, Ὀλλανδός, ἐπιφανὴς μαθηματικὸς καὶ ἀστρονόμος (1581—1625). Πέτρος Πλάγκιος, Ὀλλανδός, θεολόγος, ἀστρονόμος καὶ γεωγράφος (1552—1662). Σ. Μ.



θρωποι μήπως εἰπωσί τι ἀντικείμενον εἰς τὸ γράμμα τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Ὁ μόνος γεωγράφος ὁ μὴ ἐπιδιώκων πρακτικὸν σκοπὸν εἶναι ὁ σύγχρονος τοῦ Ἰουστινιανοῦ Κοσμᾶς ὁ Ἰνδικοπλεύστης, ὅστις ἐπέγραψε τὸ πρῶτον κεφάλαιον τοῦ συγγράμματός του «Πρὸς τοὺς χριστιανίζειν μὲν ἐθέλοντας, κατὰ τοὺς ἔξωθεν δὲ σφαιροειδοῦν τὸν οὐρανὸν νομίζοντας καὶ δοξάζοντας». Ὁ Κοσμᾶς λοιπὸν πολεμεῖ κυρίως τὴν δοξασίαν τοῦ Πτολεμαίου ἣν ἀπεδέχοντο ἄλλοτε καὶ αἱ Πυθαγόρειοι περὶ τοῦ σφαιροειδοῦς σχήματος τῆς γῆς, ἀν καὶ τινες τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ὅπως ὁ Μέγας Βασίλειος καὶ Γρηγόριος ὁ Νύσσης, ἐπιστημονικώτεροι τοῦ Κοσμᾶ, παρεδέχοντο τὴν ὀρθὴν περὶ τοῦ σφαιροειδοῦς σχήματος γνώμην, διατεινόμενοι ὅτι ἡ γνώμη αὕτη δὲν ἦτο καθ' ὅλου ἐναντία πρὸς τὴν Ἀγίαν Γραφήν, τὸ δὲ παράδειγμα τῶν ἀνατολικῶν τούτων Πατέρων ἀκολουθήσαντες καὶ οἱ Πατέρες τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας ἐκηρύχθησαν ὑπὲρ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς δοξασίας ἣν βραδύτερον ἐμελλε νὰ ἀναδειξῆ θριαμβεύουσαν ἢ εὐρωπαϊκὴ ἐπιστήμη. Οἱ πλείστοι ὅμως τῶν Βυζαντινῶν ἐξηγητῶν τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ἐν οἷς καὶ διάσημοι Πατέρες, ἐπέμενον εἰς τὴν γνώμην ὅτι ἡ γῆ ἔχει σχῆμα δίσκου καὶ ὅτι τὸ σύμπαν εἶναι διηρημένον εἰς ὀρόφους. Ἡ βυζαντινὴ λοιπὸν ἐπιστήμη εἶναι κατὰ τοῦτο ὑποδεεσττέρα τῆς ἑλληνικῆς, ἀν ὅχι ὡς πρὸς τὰ ἀποτελέσματα, τοῦλάχιστον ὡς πρὸς τὴν μέθοδον, οἱ δὲ Βυζαντινοί, ἄμεσοι κληρονόμοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, δὲν κατώρθωσαν νὰ χρησιμοποιήσωσι τοὺς θησαυροὺς τοὺς ὁποίους ἐκληροδότησαν εἰς αὐτοὺς οἱ πρόγονοί των, κατέλιπον δὲ εἰς τοὺς Ἀραβὰς τὴν δόξαν καὶ τῆς χρησιμοποιήσεως καὶ τῆς ἐπαυξήσεως αὐτῶν.

Δὲν θὰ εἶναι διάφορος ἡ κρίσις ἡμῶν καὶ περὶ τῆς λατρικῆς τῶν Βυζαντινῶν. Ἐπὶ μακρὸν χρόνον οὐδεὶς σχεδὸν ἐτόλμα νὰ

ἀμφισβητήσῃ τὸ ἀνεγνωρισμένον κύρος τοῦ Ἱπποκράτους καὶ τοῦ Γαληνοῦ, μόνον δὲ κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα ἐπῆλθε ποιά τις ἀναγέννησις τῆς λατρικῆς ὀφειλομένη ἕως εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῶν Ἀράβων λατρῶν, διότι οἱ Βυζαντινοὶ διέπρεψαν μόνον εἰς τὴν παρασκευὴν θαυματουργῶν συνταγῶν ἢ τὴν ἐπινοήσιν ἐξορκιστικῶν τύπων. Τὰ *λατροσόφια* εἶχον ἕκτακτον διάδοσιν ὅπως ἀποδεικνύει καὶ τὸ μέγα πλῆθος τῶν σωζομένων χειρογράφων αὐτῶν, εἶναι δὲ ταῦτα παράλογοι καὶ ἀγυρτικοὶ συνταγαὶ φαρμάκων πρὸς θεραπείαν τῶν διαφόρων νόσων συντεταγμένοι κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν δημώδη ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ διὰ τοῦτο ἄξιοι τῆς ἐρεῦνης τῶν γλωσσολόγων. Καὶ δὲν εἶναι μὲν βεβαίως ὀρθὸν νὰ ἐκληφθῶσι τὰ παράδοξα ταῦτα δημώδη λατροσόφια ὡς νομίμως οὕτως εἰπεῖν ἐκπροσωποῦντα τὴν βυζαντινὴν λατρικὴν ἐπιστήμην, ὅπως ἀποδεικνύει καὶ αὐτὴ ἡ γλῶσσα εἰς ἣν εἶναι γεγραμμένα, ἀλλ' ὅμως καὶ τῶν σοδαρῶν Βυζαντινῶν λατρῶν, κατὰ τὴν γνώμην τῶν ἀρμοδίων νὰ κρίνωσι περὶ τούτου, ὀλίγα εἶναι τὰ πρωτότυπα ἔργα. Καὶ ὡς πρὸς τοῦτο ἀκόμη ἡ ἑλλειψὶς ἰδεολογίας εἶναι ἡ αἰτία τοῦ κακοῦ. Εἰς τὰ πανδιδακτήρια ἐμορφοῦντο μὲν πεπειραμένοι πρακτικοὶ ὀφείλοντες τὴν ἐπιστήμην αὐτῶν εἰς τὰ ἐγχειρίδια τῶν Ἀράβων, δὲν ἐσχηματίσθη ὅμως καὶ σχολὴ λατρῶν ἀσχολουμένων εἰς τὴν παθολογίαν καὶ τὴν θεραπευτικὴν καθ' ἑαυτὰς καὶ ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τῆς πράξεως.

Εἶναι οὐδὲν ἥττον γνωστὸν ὅτι ἐπετεύχθη ἐν Κωνσταντινουπόλει ὀργανισμὸς θαυμασίως τέλειος ὡς πρὸς τὴν ἐπιμείλειαν τῶν ἀρρώστων. Περὶ τούτου δὲν δυνάμεθα ἀσφαλῶς νὰ κάμωμεν λόγον διότι σφίζεται τὸ *Τυπικὸν* τῆς μονῆς Παντοκράτορος τῆς ἰδρυθείσης ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Β' τοῦ Κομνηνοῦ (1118—1143) διαλαμβάνον λεπτομερῶς καὶ περὶ τοῦ ξενῶνος, ἦτοι τοῦ εἰς τὴν μονὴν προσηρτημένου νοσοκο-

μείου, ὅπερ περιελάμβανε πενήτηκοντα κλίνας μετὰ καὶ πολυκλινικῆς πρὸς θεραπείαν τῶν ἔξωθεν ἐρχομένων ἀρρώστων. Διηρεῖτο δὲ τὸ κυρίως νοσοκομεῖον εἰς πέντε τμήματα· τμήμα χειρουργικὸν μὲ πέντε κλίνας, τμήμα τῶν βαρέων νοσημάτων μὲ ὀκτώ, δύο τμήματα τῶν συνήθων νοσημάτων ἑκάτερον μὲ δέκα κλίνας καὶ τμήμα γυναικολογικὸν μὲ δώδεκα κλίνας. Ἐκαστὸν τμήμα εἶχε δύο ἰατρούς, πέντε βοηθοὺς καὶ δύο ὑπηρέτας. Εἰς τὸ γυναικολογικὸν τμήμα ἔκτος τῶν δύο ἰατρῶν ὑπῆρχε καὶ μία ἰατραινά. Τὴν νύκτα ἠγρύπνουσιν οἱ βοηθοί. Τὸ προσωπικὸν τοῦ νοσοκομείου ἦτο ἔμμισθον, εἰς τινὰς δὲ ὠρισμένας περιπτώσεις, ὅπως λόγου χάριν κατὰ τὴν ἐορτὴν τῶν ἁγίων Ἀναργύρων Κοσμά καὶ Δαμιανοῦ, προστατῶν τοῦ νοσοκομείου, ἐλάμβανε καὶ δῶρα. Ὅσάκις παρουσιάζετο βαρεῖα περίπτωσις εἰς τὴν πολυκλινικὴν ἐκ συμφώνου πρὸς τοὺς διευθυντὰς ἐκαλεῖτο καὶ δεύτερος ἰατρός εἰς συμβούλιον. Καθ' ἑκάστην εἰς ἕκ τῶν διευθυντῶν ἐπεσκέπτετο πάντας τοὺς κοιτῶνας, ἐξήταζεν ἂν ἦτα κατάλληλος ἢ τροφή καὶ ἂν τυχὸν οἱ ἀρρώστοι εἶχον παράπονα κατὰ τῆς ἐν γένει διαίτης. Τὸ νοσοκομεῖον εἶχε πρὸς τούτοις φαρμακεῖον μεθ' ἑνὸς διευθυντοῦ καὶ πέντε βοηθῶν, λουτρῶνα, ἀρτοποιεῖον καὶ ἐκκλησίαν. Ἵπῆρχεν ἀκόμη προσηρητημένον εἰς τὸ κατάστημα καὶ γηροκομεῖον εἰς τὸ ὅποιον διηγεῖτο διαρκῶς εἴκοσι τέσσαρες γέροντες ἀνίκανοι πρὸς ἐργασίαν, τὸ δὲ καταστατικὸν ἐκανόνιζε λεπτομερῶς τὰ κατὰ τὴν λειτουργίαν αὐτοῦ. Γινώσκωμεν προσέτι ὅτι πᾶς ἀρρώστος εἰσερχόμενος εἰς τὸ νοσοκομεῖον ἐλάμβανε καθαρὰ ἀσπρόρρουχα καὶ ἐνδύματα, ἐκεῖνα δὲ τὰ ὅποια ἐφόρει ἐπλύνοντο καὶ ἀπεδίδοντο εἰς αὐτὸν κατὰ τὴν ἐξοδὸν τοῦ ἐκ τοῦ νοσοκομείου<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Περί τοῦ Τυρικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορος ἰδ. Κρουμβάχερ Ἱστορ. τῆς βυζ. Λογοτεχν. μετάφρ. Σωτηριάδου Α' σ. 642 Ν. Ἑλληνισμ. Β' (1908) σ. 392 καὶ 491. Βυζαντιδος Α' (1909) σ. 490. Σ. Μ

Αἱ λεπτομέρειαι αὗται διεγείρουσι καὶ τινὰς ἀπορίας. Ἐκπλήσσει λόγου χάριν τὸ πολυάριθμον τῶν ἰατρῶν. Εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχη ἢ προσήκουσα τάξις καὶ ἡσυχία εἰς νοσοκομεῖον, ἔπου οἱ θεραπεύοντες εἶναι σχεδὸν ὅσοι καὶ οἱ θεραπευόμενοι; Οἱ ἀρμόδιοι ἂς ἐξηγήσωσι τὸ πρᾶγμα. Ἐνδέχεται ὅμως οἱ βοηθοὶ νὰ ἦσαν καὶ σπουδασταὶ τῆς ἰατρικῆς πρακτικῶς ἀσκούμενοι εἰς τὴν ἐξάσκησιν τῆς ἐπιστήμης των, ἢ ἴσως μία κλίνη νὰ περιελάμβανε ἐνίοτε πλεονακς ἀρρώστους. Ὅπως δὴποτε εἶναι βέβαιον ὅτι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος νοσοκομεῖον τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος δύναται μὲν νὰ παραβληθῇ κατὰ τὸν ὀργανισμόν αὐτοῦ πρὸς τὰ σημερινὰ θεραπευτήρια, ἦτο δὲ πολὺ ἀνώτερον τῶν μεσαιωνικῶν *hôtels Dieu* καὶ τῶν *alberghi dei poveri* τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, ἅτινα ἕνεκα τῆς μεγάλης ἀναλογίας τῆς θνησιμότητός των εἶχον πολὺ κακὴν φήμην.

Εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας οἱ Βυζαντινοὶ δὲν εἶχον κάμην πολλὰς προόδους, ἐγίνωσκον δὲ μᾶλλον ἐμπειρικῶς τὰ πράγματα. Ὅσάκις ἀπετόλμων νὰ ἐξέλθωσι τῶν ὀρίων τῆς πρακτικῆς ἀνάγκης παρέβαιον ἐντελῶς καὶ τὴν μὲν ὀρυκτολογίαν μετέβαλλον εἰς ἐπιστήμην τῶν μυστηριωδῶν ἰδιοτήτων τῶν λίθων, τὴν δὲ ζωολογίαν εἰς τερατολογίαν, τὴν δὲ ἀστρονομίαν εἰς ἀστρολογίαν, ἂν καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀστρονομίαν δὲν ὑπῆρξεν ἐντελῶς ἀκαρπὸς ἢ ἐπίδρασις τῆς περσικῆς καὶ τῆς ἀραβικῆς ἐπιστήμης.

Πᾶσαι δὲ αὗται αἱ λεπτομέρειαι τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, κατὰ τὴν περίοδον εἰς ἣν τώρα εὐρισκόμεθα, ἐνσαρκοῦνται ὁπῶς εἶπεῖν εἰς τὸν θαυμασίως πολυγραφώτατον ἐκεῖνον ἄνδρα οὕτινος ὑπεδείξαμεν ἀνωτέρω τὴν φιλοσοφικὴν ἐνέργειαν, εἰς τὸν Ψελλόν. Ὁ Ψελλὸς εἰς τὸ πρὸς τὴν μητέρα του Ἑγκώμιον διηγεῖται ὅτι εἰς αὐτὴν, γυναῖκα διακεκριμένην, ὤφειλεν εἶναι ἀνετράφη καὶ ἐπαιδεύθη ὁπῶς ὥστε ἐν ᾧ ἦτο υἱὸς



πτωχῶν γονέων ἐμορφώθη εἰς πάσας τὰς ἐπιστήμας δι' ὧν τότε ἠδύνατο νὰ διαπρέψωσιν οἱ ἄνθρωποι. Ἡ ἰσχυρά του διάνοια ἀντεῖχε καὶ εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς ἡμέρας καὶ εἰς τὰς μελέτας αἴτινες ὑπὸ τὴν ὀδηγίαν τῆς μητρὸς του παρε- τείνοντο μέχρι βαθείας νυκτός· «καὶ ἦν μοι, λέγει, παιδιὰ μὲν ἢ σπουδὴ, σπουδὴ δὲ ἢ παιδιὰ». Ἐν τῷ πανεπιστημίῳ ὁ Ψελλὸς συνεδέθη πρὸς εὐφυεῖς νέους ἀνωτέρας κοινωνικῆς τάξεως, βοηθούμενος δὲ καὶ ὑπὸ τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἰκανότητος, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῆς προστασίας τῶν ἰσχυρῶν φίλων του κατώρθωσεν ἀπὸ τῆς κατωτέρας θέσεως ἣν εἶχεν ἀναγκασθῆ κατ' ἀρχὰς νὰ δε- χθῆ ὅπως κορίζηται τὰ πρὸς τὸ ζῆν, νὰ φθάσῃ βραδύτερον εἰς τὰ ὕψατα τοῦ κράτους ἀξιώματα. Ὑπῆρξεν ὑπουργὸς πέντε αὐτοκρατόρων, ἐπὶ τινὰ δὲ χρόνον καὶ καθηγητῆς τῆς φιλο- σοφίας ἐν τῷ πανδιδακτηρίῳ τῆν Κωνσταντινουπόλεως. Πόσῃν δὲ σημασίαν εἶχεν ἢ εἰς τὰ δημόσια πράγματα ἀνάμιξις τοῦ Ψελλοῦ εὐχερῶς δύναται τις νὰ ἐννοήσῃ ἀναλογιζόμενος ὅτι τὴν πραγματικὴν τοῦ κράτους κυβέρνησιν διεχειρίζοντο τότε οἱ ἀνώτατοι αὐτοῦ λειτουργοί, διότι οἱ πλείστοι τῶν συγχρόνων αὐτοκρατόρων περιωρίζοντο ἐντὸς τοῦ παλατιοῦ των ὡς πρό- σωπα ἐντελῶς διακοσμητικὰ καὶ δὲν ἐξήρχοντο ἐκεῖθεν εἰμὴ εἰς ὠρισμένας δημοτελεῖς ἐσρτὰς ὅπως δοθῆ ἀφορμὴ εἰς τὸν λαὸν νὰ ἐξωτερικεύῃ τὴν ἔμφυτον εἰς αὐτὸν κλίσιν πρὸς ἐπευφημίαν.

Ὅταν ὁ Ψελλὸς καὶ οἱ περὶ αὐτὸν κατεῖχον τὴν ἐξουσίαν θὰ ἐνόμιζέ τις ὅτι εἶχεν ἐπέλθῃ ὁ χρυσοῦς αἰὼν καθ' ὃν, ὅπως ὁ Πλάτων ἠύχαστο, θὰ ἐβασίλευον οἱ φιλόσοφοι. Ἄλλ' ὁ ὑπέρ- τιμος καὶ ὕπατος τῶν φιλοσόφων οὔτε φιλόσοφος ἦτο οὔτε καὶ πολιτικὸς ἀνὴρ κατὰ τὴν ταπεινοτέραν τῆς λέξεως ἐννοίαν. Ἀκόπως συνέτατε τοὺς πολιτικοὺς λόγους, ἐπειδὴ δὲ ἦτο ἄνθρωπος πολυμαθῆς ἠδύνατο νὰ συζητῆ καὶ περὶ πραγμά- των ἀναφερομένων εἰς τὴν στρατηγικὴν καὶ τὴν τακτικὴν,

ἀλλὰ τὸ βλέμμα του δὲν εἶχε τὴν δύναμιν νὰ περιλαμβάνῃ διὰ μιᾶς καὶ γενικῶς τὰς ὑποθέσεις ἐν τῷ συνόλῳ, ἐκτὸς δὲ τού- του ἢ ἔλλειψις σταθερῶν ἀρχῶν τὸν καθίστα ἀνίκανον νὰ διδῇ τὴν προσήκουσαν κατεύθυνσιν εἰς τὴν πολιτικὴν τοῦ κράτους. Ὡς ὑπουργὸς τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Δούκα (1059-1067) ἐβοή- θει μὲν αὐτὸν εἰς σύνταξιν ἐγγράφων κατὰ τὸ ἐπιτετηθευμένον ὕψος τῆς ἐποχῆς, ἀλλ' ἦτο παντελῶς ἀνίκανος νὰ καθοδηγῆ ἐν τοῖς ἔργοις βασιλέα, ὅστις οὐδεμίαν εἶχε συνείδησιν τῆς κρισίμου καταστάσεως εἰς ἣν εὗρισκετο τὸ κράτος.

Ὁ Ψελλὸς ἤξευρε πᾶν ὅ,τι ἦτο δυνατόν νὰ ἠξεύρῃ τις καὶ ἀκόμη πλείοτερα, ἀλλ' ἡ ἐπιστήμη του ἦτο ἐπιστήμη μαθητοῦ ἢ σοφοῦ ἐγκλειστοῦ εἰς τὸ σπουδαστήριόν του. Ὑπενθυμίζει ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις τοὺς ἐπιφανεῖς ἄνδρας τῆς ἰταλικῆς Ἀνεγεν- νήσεως, ἀλλ' εἶχε μόνον τὰς ταπεινοτέρας ἰδιότητας τῶν ἀν- δρῶν ἐκείνων. Εἶχε τὴν ἐγκυκλοπαιδικὴν καλυμμένην τοῦ Ἀλβέρτη λόγου χάριν ἢ τοῦ Λεονάρδου δὲ Βίντσι<sup>1</sup>, ἀλλὰ δὲν εἶχε τὴν δύναμιν τῆς δράσεως ἣτις διέκρινε τοὺς ἀνδρας ἐκεῖ- νους, ὅταν δὲ ὑπῆρχεν ἀνάγκη ἐνεργείας ἢ ἀχρηστος αὐτοῦ πολυμάθεια εἰς οὐδὲν ἄλλο συνετέλει εἰμὴ εἰς τὸ νὰ κατακάμ- πτῃ τὴν ἄτονον ψυχὴν του. Πρὸ πάντων ὁ Ψελλὸς ἐστερεῖτο χαρακτῆρος, κατὰ πᾶσαν δὲ μεταβολὴν μοναρχίας προσήρμοζεν ἑαυτὸν πρὸς τὰς περιστάσεις. Προσφωνῶν τὸν Κωνσταντῖνον τὸν Μονομάχον μόλις ἀναβάντα ἐπὶ τοῦ θρόνου (1402) ὀνομά- ζει αὐτὸν «βασιλέα ἡλίου», πρὸς δὲ Ἰσαάκιον τὸν Κομνηνὸν ὅστις ἦτο μανιώδης κυνηγὸς γράφει ὅτι θὰ ἐπεθύμει νὰ εἶναι ἔλαφος, λέων ἢ πάνθηρ ἵνα ἔχη τὴν τιμὴν νὰ κυνηγῆται ὑπὸ

<sup>1</sup> Ὁ Λέων Ἀλβέρτη, Φλωρεντῖνος, ἦτο ἀρχιτέκτων, ζωγράφος, γλύπτης καὶ πολυμαθῆς λόγιος (1404—1472), ὁ δὲ Λεονάρδος δὲ Βίντσι, ἐπίσης Φλωρεντῖνος, μέγας ζωγράφος, ἀλλὰ καὶ γλύπτης, μηχανικός, ἀρχιτέκτων, μουσικός, λόγιος, διακριθεὶς δὲ καὶ εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας καὶ τὰ μαθηματικά (1452—1518). Σ. Μ.

τῆς Μεγαλειότητός Του. Ἔνεκα τῶν ἀλλοκότων τούτων ἀδυναμιῶν ὁ Ψελλὸς ἐδυσφημίσθη ὡς ἀνανδρὸς κόλαξ καὶ ἀτελής βραδύοργος, ἀλλ' ὅμως αἱ ιδιότητες αὗται δὲν ἀποτελοῦσι βεβαίως τὰ οὐσιώδη συστατικὰ τοῦ χαρακτήρος του.

Κατὰ βάθος ἦτο ἀγαθὸς ἄνθρωπος, ἀλλὰ καθ' ὑπερβολὴν ματαιόδοξος καὶ μὴ ἔχων τὸ σθένος νὰ καταβάλλῃ τὸν πειρασμὸν τοῦ νὰ ἐπιδεικνύῃ ἐκάστοτε τὴν ῥητορικὴν του εὐφυΐαν. Ἄν ἤθελεν ἀσχῆσθαι ἄλλο ἔργον ἢ συχον, μακρὰν τῆς αὐλῆς, καὶ ἤθελεν ἐπιδοθῆαι ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ τὰ γράμματα, ὁ βίος του θὰ ἀπετέλει τὸ θέμα καλλίστης βιογραφίας ἐν ἣ θὰ καταφαίνεται ἡ τρυφερότης τῶν αἰσθημάτων του πρὸς τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς ἐγγόνους του. Ἄλλ' ὅμως ὁ ἀνὴρ, ὅστις ἔπως ἀποδεικνύουσιν αἱ ἐπιστολαὶ του εἶχε τόσην κλίσιν πρὸς τὴν οἰκογενειακὴν στοργήν, ἔγινε πολιτικός, ἡ δὲ φυσικὴ του ἀγαθοπιστία ἐξετράπη εἰς ἀνανδρίαν ἀείποτε πρόθυμον εἰς πᾶσαν ὑποταγὴν καὶ πᾶσαν δουλοπρέπειαν. Ὅταν ὁ Ῥωμανὸς ὁ Διογένης ἀιχμαλωτισθεὶς εἰς τὸν πρὸς τοὺς Σελδζούκους πόλεμον ἐπανῆλθεν εἰς τὴν πατρίδα ἔνεκα τῆς γενναιοφροσύνης τοῦ νικητοῦ (ἴδ. σελ. 8), ὁ Ψελλὸς εἶχεν ἤδη κατορθώσῃ νὰ γίνῃ φίλος τῆς πολιτικῆς μερίδος ἣτις ἐκήρυξε τὸν ταλαίπωρον βασιλέα ἔκπτωτον τοῦ θρόνου, ἔπειτα δὲ τὸν ἐφυλάκισε καὶ τὸν ἐτύφλωσεν. Ὁ Ψελλὸς, ὅστις ἦτο ἠθικὸς συναίτιος τῆς κακουργίας, δὲν ἐδίστασε νὰ γράψῃ πρὸς αὐτὸν ἐπιστολὴν ἣτις εἶναι παράδειγμα ὑποκριτικῆς συμπαθείας. «Δὸς αἶνον τῷ Θεῷ, λέγει, ὅτι ἄνθρωπον ὄντα σε ἄγγελον εἰργάσατο, καὶ ὀμμάτων στερηθέντα σε τοῦ κρείττονος φωτός κατηξίωσε καὶ ἔταξε μετὰ τῶν γενναίων αὐτοῦ ἀθλητῶν, καὶ τὸ ἐπίκληρον ἀφελόμενός σε διάδημα οὐρανοπλόκῳ στεφάνῳ σε κατεκόσμησε». Καὶ ὅμως ἡ προσεκτικὴ ἀνάγνωσις τοῦ ἐγγράφου τούτου πείθει, ὅτι ὁ συντάξας αὐτὸ ἠσθάνετο τῷ ὄντι θαυμασμὸν πρὸς τὸν ἀνάνδρως προδοθέντα βασιλέα.

Ὁ Ψελλὸς κάμνει περὶ ἑαυτοῦ τὴν ἐξῆς ἔμολογίαν· «Ἄλλ' ἐγὼ, λέγει, πρὸς μὲν τὰς μαθήσεις ἀρρενωπότερον ἴσως διακείμαι, πρὸς δὲ τὴν φύσιν θῆλύς εἰμι». Ἡ τρυφερότης αὕτη καταφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖον ὀμιλεῖ περὶ τῶν φίλων του καὶ περὶ τοῦ οἰκογενειακοῦ του βίου. Περὶ τοῦ γάμου κατ' ἐπανάληψιν ἀποφαίνεται ὅτι εἶναι «συνδρομὴ ψυχῶν», καὶ «οὐ συνοικέωσις σωμάτων μόνον, ἀλλὰ καὶ ψυχῶν», ὁ δὲ χαρακτηρισμὸς οὗτος ὑπὸ Ἑλληνοῦ ἐκφερόμενος φαίνεται εἰς ἡμᾶς σχεδὸν αἰσθηματολογικός. Κρίνει ἐπιεικῶς τὴν ἀνθρωπίνην ἀδυναμίαν καὶ νομίζει ὅτι ἡ εὐσπλαγχνία εἶναι ἀρετὴ μεγαλυτέρα τῆς εὐσταθείας. Παραβάλλει ἓνα ἐκ τῶν φίλων του προσαρμοσθέντα πρὸς τὴν μεταβολὴν τῶν πραγμάτων, πρὸς τὸ θρυλούμενον ἄγαλμα εἰς τὸ ὁποῖον ὁ τεχνίτης εἰργάσθη τοὺς ὀφθαλμοὺς κατὰ τρόπον ὥστε νὰ φαίνωνται ὅτι παρακυλοῦθοῦσι διὰ τοῦ βλέμματος τὸν θεατὴν πρὸς οἰονδήποτε μέρος καὶ ἂν ἴσταται· «οὐ γὰρ ὡσπερ Φωκίων καὶ Κάτων, βαρεῖς καὶ οὐκ ἀνεκτοὶ φανέντες, οὐδὲ κατάλληλοι τοῖς καιροῖς, μετὰ τῶν πραγμάτων καὶ ἑαυτὸν προσαπώλεσεν». Ὡς ὑπουργὸς παραινεῖ ἓνα δικαστὴν ἐπαρχίας νὰ φανῆ ἐπιεικῆς πρὸς πταίσαντα ὑπάλληλον· «οὐ γὰρ πάντες ἀπόστολοι οὐδὲ πάντες προφῆται, ἢ, ἵνα τὰ σὰ λέγω, οὐ πάντες Μίνωες ἢ Ῥαδαμάνθυες». Τῆς ἐπιεικείας ταύτης κάμνει χρῆσιν καὶ διὰ ἴδια αὐτοῦ ἐλαττώματα, οὐδαμοῦ δὲ τῶν ἐπιστολῶν του διαφαίνεται ὅτι ἔχει συναίσθησιν τῶν σφαλμάτων του· εἰλικρινῆς ἔμολογία θὰ τὸν καθίστα συμπαθέστερον καὶ ἂν ἤθελεν ἀκόμη διαπράξῃ μεγαλτέρας κακουργίας. Ἄλλ' ὅταν προσβληθῆ ἢ προσωπικῆ του ματαιοφροσύνη, τότε ἐξαφανίζεται καὶ ἡ ἀγαθότης του, καθυβρίζει δὲ τοὺς τολμώντας νὰ ἀμφιβάλλωσι περὶ τῆς καθηγητικῆς του ἱκανότητος καὶ δεινῶς ἐπιτίθεται κατὰ τῶν φθονερῶν οἵτινες δὲν ἠνείχοντο βλέποντες.



συρρέοντας Κελτούς και Ἀραβας εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὅπως ὑπὸ τὴν ὀδηγίαν του μυηθῶσι τὴν πλατωνικὴν φιλοσοφίαν· τοὺς ἀποκαλεῖ δὲ «βατράχους φωνοῦντας ἐκ τελμάτων καὶ κύνας ὕλακτοῦντας καὶ κανθάρους παίζοντας ἐν κοπρίαις». Τόσον δὲ εἶχον ὀξυνθῆ τότε αἱ μεταξὺ τῶν λογίων ἔριδες ὥστε ὁ αὐτοκράτωρ ἐκλείσει τὸ πανεπιστήμιον, ὃ δὲ Ψελλὸς ἀπομακρυνθεὶς ἐπὶ τινα χρόνον ἀπὸ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων ἐμόνασεν ἐπὶ τοῦ ὄρους Ὀλύμπου τῆς Βιθυνίας ἐκεῖθεν τοῦ Βασπόρου. Ἄλλ' οἱ καλόγηροι κατεφρόνουν τὴν εἰδωλολατρικὴν του σοφίαν, ἐκεῖνος δὲ ἀπαλλαγὴς τῆς φαντασιώσεως ἤτις τὸν εἶχε καταλάβῃ περὶ τῆς μοναστηριακῆς γαλήνης, ἐπανῆλθε καὶ πάλιν εἰς τὸν πολυτάραχον βίον τῆς πόλεως προτιμήσας τὰ ἐν τῇ κοινῶνι δεινὰ τῆς συμβιώσεως μετὰ τῶν ἀγίων ἐκείνων μοναχῶν οἵτινες δὲν ἦσαν ὀλιγώτερον ὀχληροὶ τῶν ἐν σοφίᾳ συγαδέλφων του. Εἰς ἐκ τῶν καλογήρων τούτων, ὀνομαζόμενος Ἰάκωβος, ἔγραψε κατ' αὐτοῦ διτε κατέλιπε τὸ ἡγιασμένον ὄρος τοῦ ἐξῆς κακεντρεχεῖς στίχους:

Ὁ δέσποτα Ζεῦ καὶ πάτερ καὶ βακλέα (:)  
ὄβριμοβουγαῖε καὶ βαρυβρέμων,  
Ὀλυμπον οὐκ ἤνεγκας κἄν βραχὺν χρόνον,  
οὐ γὰρ παρήσαν αἱ θεαὶ σου, Ζεῦ πάτερ.

Ὁ Ψελλὸς ἐσπευσε νὰ ἀπαντήσῃ δι' ἐνὸς σατυρικοῦ ποιήματος ὑπὸ μορφήν κανόνος ἐκκλησιαστικοῦ, οὗ ἡ ἀκροστιχίς ἀπετέλει τὴν ἐξῆς φράσιν «Μέθυσον Ἰάκωβον εὐρύθμως ἄδω, Κώνστας»<sup>1</sup>. Φαίνεται δὲ ὅτι ἡ παρωδία αὕτη ἱεροῦ ὕμνου

<sup>1</sup> Βλ. τὸ κείμενον τῆς παρωδίας ταύτης ἐν Σάθα Μισσαιων. Βιβλιοθ. Ε' σ. 177. Ἡ πρώτη στροφή, κατὰ τὸν ἦχον τοῦ Ἀρματηλάτην Φαραῶ, ἔχει ὡς ἐξῆς «Μέθη καὶ πότοι καὶ χοροί, Ἰάκωβε, ἡ σὴ πανήγυρις, καὶ σὺν πότῳ κρότοι καὶ τρυφαὶ καὶ χάριτες, ὄρχισματα καὶ κύμβαλα καὶ βοτρυῶν ἐκθλίψεις καὶ ῥᾶγες ληνοβατούμεναι καὶ κοιλίαι πίθων πληρούμεναι». Σ. Μ.

εἶχε μεγάλην διάδοσιν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, βεβαίως δὲ θὰ ἐθαύμασαν οἱ ἄνθρωποι τὴν σκωπτικὴν εὐτραπελίαν τοῦ ποιητοῦ, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ σκανδαλισθῶσι διὰ τὴν ἄτοπον χρησιμοποίησιν τοῦ ὀμολογικοῦ τύπου. Ἡ Ἐκκλησία εὐκόλως συγχωρεῖ καὶ ἀτόπους ἀκόμη ἀστεϊσμοὺς ὅταν εἶναι βεβαία περὶ τῆς ἀκραδάντου πίστεως τῶν γραφόντων.

Ἡ φιλοπονία καὶ ἡ ἀντοχὴ τοῦ Ψελλοῦ θὰ ἦτο ἀναντιρρήτως ἑκτάκτος, διότι μὲ ἕλας τὰς παντοειδεῖς πολιτικὰς μερίμνας αἵτινες τὸν ἐδάρυνον εὗρισκεν ἀκόμη καιρὸν νὰ προσκτᾷ ἀπεράντους γνώσεις καὶ νὰ ἀναγράψῃ ἔπειτα κῦτὰς εἰς καλυαριθμώτατα βιβλία. Τὰ μέχρι τοῦδε ἐκδεδομένα ἔργα του περιέχουσι χιλιάδας σελίδων, αὗται δὲ εἶναι μέρος μόνον τῆς ὕλης αὐτοῦ συγγραφικῆς παραγωγῆς, ἣτις κυρίως συνίσταται εἰς θεολογικὰς μελέτας καὶ εἰς πραγματείας ἀναφερομένας εἰς τὰ κείμενα, ἔπειτα εἰς μίαν σύγχρονον χρονογραφὴν περιλαμβάνουσαν τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ἐκτὸν ἐτῶν (976-1077), εἰς ἑρμηνείαν δικανικῶν ζητημάτων, εἰς ἀνατομικὰς ἐκθέσεις, εἰς φιλοσοφικὰς θεωρίας. Συμφύρεται δὲ ἀναμιξ πεζὸς καὶ ἔμμετρος λόγος ἐπὶ ζητημάτων περιεργωτάτων, περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς γεωμετρίας, περὶ τῶν ιδιοτήτων τῶν ἀστρῶν καὶ τῶν λίθων, περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς γεννήσεως κατ' ἀρέσκειαν ἀρσενικῶν ἢ θηλυκῶν τέχνων. Πᾶσα περίστασις καὶ πᾶσα εὐκαιρία φαίνεται εἰς αὐτὸν εὐπρόσδεκτος ὅπως γράψῃ. Γράφει ἐγκώμια τοῦ φύλλου, τῆς κόρεως, τῆς φθειρῆς καὶ τῆς γραμματικῆς, γράφει προτρεπτικοὺς λόγους πρὸς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ ἵνα φοιτῶσιν ἐπιμελέστερον εἰς τὰ μαθήματα καὶ νὰ μὴ ἀπουσιάζωσιν ὅταν βρέχη, ἐρμηνεύει παροιμίας καὶ δημῶδεις δεισιδαιμονίας. Ἀνὰ ἑκατοντάδας ἀριθμοῦνται αἱ ἐπιστολαὶ του, ἐν αἷς σημειοῖ καὶ πολλὰς τοπικὰς παρατηρήσεις.

Τὰ πολυτιμότερα τεμάχια τοῦ γραμματειακοῦ τούτου φερῆ-

τοῦ εἶναι αἱ πραγματεῖαι τοῦ Ψελλοῦ αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ἀρχαιότητα. Ὁ συγγραφεὺς ἔχει τὴν συνείδησιν ὅτι εἶναι ἑμογενῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ὁ δὲ φιλελληνισμὸς του καταφαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι θεωρεῖ καὶ τοὺς χριστιανοὺς Ἑλληνας καὶ τοὺς εἰδωλολάτρας ὡς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ ἔθνος. Πρὸ αὐτῶν οἱ Βυζαντινοὶ ἦσαν πρὸ πάντων χριστιανοί, οἱ δὲ ἐπιφανέστεροι ἐθεώρουν ἑαυτοὺς ὡς κληρονόμους καὶ τῆς Ῥώμης ἐπίσης ὅπως καὶ τῆς Ἑλλάδος, ἀλλ' ὁ Ψελλὸς ἀποβλέπει μόνον εἰς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον, οὔτινος ἀγαπᾷ τὰ σφζόμενα λείψανα, ὅπως οἱ νεώτεροι ἀρχαιολόγοι. Θὰ ἐπεθύμει νὰ μεταδώσῃ εἰς τοὺς ὑπ' αὐτοῦ πεμπομένους εἰς τὴν Ἀττικὴν δημοσίους λειτουργοὺς μέρος τῆς υἱϊκῆς του στοργῆς πρὸς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, παρ' αὐτῶν δὲν δέχεται, ὅπως παρ' ἄλλων εὐνοουμένων του, ὡς δῶρα προϊόντα τῆς γῆς ἢ τῆς θήρας, ἀλλὰ τοὺς παρακαλεῖ μόνον νὰ μεριμνῶσι περὶ τῶν μνημείων τῆς ἀρχαιότητος. Οὔτε τὸν νεοπλατωνισμὸν πρεσβεύει, οὔτε τὸ σύστημα τοῦ Ἀριστοτέλους ἀποδέχεται, ἂν καὶ ἐπαινούμενον ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας· τὸ μὲν Ἀριστοτελικὸν σύστημα θεωρεῖ σκοτεινόν, τὸν δὲ πανθεισμὸν τῶν νεοπλατωνικῶν τῆς Συρίας τὸν ἀνάμικτον πρὸς ἀνατολικὴν δαιμονολογίαν καταπολεμεῖ, διότι νομίζει αὐτὸν ὡς αἵρεσιν ἣτις ἀφίσταται τῆς Ἐκκλησίας πολλῶν μᾶλλον ἢ τὸ σύστημα τοῦ Πλάτωνος. Εἰς πᾶσαν φράσιν τῶν ῥητορευμάτων του διακρίνεται ὁ ζῆλος αὐτοῦ ὑπὲρ τοῦ μεγάλου φιλοσόφου, καὶ κατ' ἐπανάληψιν ἀναφωνεῖ· «Ἐμὸς ὁ Πλάτων 1» Ἀλλὰ δὲν ἀγαπᾷ μόνον τὸν Πλάτωνα, ἀγαπᾷ δλόκληρον τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα. «Ἡ ἑλληνικὴ σοφία, λέγει ἀποτεινόμενος πρὸς τοὺς μαθητὰς του, περὶ τὴν δόξαν τοῦ θεοῦ διαμαρτάνουσα καὶ τὸ θεολογικὸν μέρος οὐκ ἀναμάρτητον ἔχουσα, τὴν φύσιν οὕτως ἐγνώρισεν ὡς αὐτὸς ὁ Πλάστης ἐποίησεν». Εἰς δὲ τὴν διδασκαλίαν του προέβαιεν ἔτι πολὺ παραιτέρω·

κατ' αὐτὸν οἱ ἀρχαῖοι ποιηταὶ ἦσαν προφήται ὑπὸ ἀλληγορικὴν μορφήν προαγγείλαντες τὰς ἀληθείας τοῦ Χριστιανισμοῦ, «ἀπόρρητον ἔχοντες τὴν ἀλήθειαν ὑπὸ φαυλοτέρῳ τῷ σχήματι». Ἐν τῇ ἐπιταφίᾳ λόγῳ εἰς τὸν φίλον του Νικήταν μαῖστορα τῆς σχολῆς τοῦ Ἁγίου Πέτρου λέγει περὶ τοῦ ἐγκωμιαζομένου· «Τοιγαροῦν αὐτῷ ἢ μὲν καθιεμένη χρυσῇ παρ' Ὀμήρῳ σειρά, στάσις τις ἐδόκει τῆς περιφορᾶς τοῦ παντός, Ἄρης δὲ δεσμούμενος ὁ θυμὸς (τὸ πάθος) ἐγινώσκετο τῇ ἀρρήτῳ δυνάμει τῶν λόγων..., ἢ δὲ φίλη πατρὶς πρὸς ἣν οἱ περὶ τὸν Ὀδυσσεῖα ἀπὸ τῆς καταφαρματτοῦσης ἠπείγοντο, ἢ ἄνω ὑπενοεῖτο Ἱερουσαλήμ, ἐν ἣ πρώτως γεγεννημένους ὁ πολυπαθῆς αὐτὸς χώρος ἐδέξατο, ἐν ᾧ δὴ εἰμὴ πρὸς ἐκείνην ἐπειγομένη τῇ τῆς ἡδονῆς ἀπάτῃ δελεαζόμενοι εἰς θηρίων ἰδέαν ἀπὸ τῶν κρειττόνων μορφῶν μεθιστάμεθα». Τοιοῦτος Ὀμηρίδης (μελετητῆς τοῦ Ὀμήρου) ἦτο ὁ Νικήτας, οὔτινος τὰς γνώμας συμμερίζεται καὶ ὁ Ψελλός· «οὐ κατὰ τοὺς πολλοὺς προσέχων τῷ γράμματι, οὐδὲ θελγόμενος τῷ μέτρῳ τὴν ἀκοήν, οὐδὲ τῷ φαινομένῳ διδοῦς, ἀλλὰ τὸ ἀπόθετον (ἀπόκρυφον) κάλλος ζητῶν». Κατὰ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον ὑποδεικνύεται καὶ τῶν ἄλλων ποιητῶν ἢ μελέτη, τοῦ Πινδάρου, τοῦ Ἐπιχάρμου, τοῦ Ἀρχιλόχου.

Ἀλληγορίας ἀνεύρισκεν ὁ Ψελλὸς καὶ εἰς τὴν Ἁγίαν Γραφήν· οὐδέν, λέγει, ὑπάρχει ἀσύμβολον εἰς τὸ εὐαγγελίον, «οὐδὲ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἰχθύων, οὐδὲ τὰ τῶν Ἀποστόλων ὀνόματα, οὐδὲ ἡ τοῦ Προδρόμου ζώνη, οὐδ' αἱ τῆς καμήλου τρίχες, ἀλλ' ἵνα τὸ πᾶν συντεμῶν εἶπω ὅτι πᾶς εὐαγγελικὸς λόγος γινώσιν ἔμφυτον ἔλαχε δυσβεβήρητον τοῖς πολλοῖς». Ἐρμηνεύων δὲ ἀλληγορικῶς καὶ τοὺς Ἑλληνας συγγραφεῖς ὅπως καὶ τὴν Ἁγίαν Γραφήν, δημιουργεῖ αὐτῷ μίαν πνευματικὴν ἐνότητα μεταξὺ ταύτης καὶ ἐκείνων. Ἄλλ' ἂν καὶ ἡ Ἐκκλησία ἐθεώρει τὸν πρὸς τὸν Πλάτωνα διάπυρον ζῆλόν του ὡς τινα τάσιν



πρὸς τὴν αἴρεσιν, θὰ ἦτο παρεξήγησις τῶν ἰδεῶν του ἢ κατὰ-  
 χρισίς αὐτοῦ ἐπὶ ἑτεροδοξία, διότι ἐκεῖνος σαφῶς ὁμολογεῖ,  
 ὅτι ὁ θαυμασμός του πρὸς τὴν βαθεῖαν διάνοιαν τῶν ἀρχαίων  
 φιλοσόφων οὐδόλως τὸν ἐμποδίζει νὰ ἀπορρίπτῃ τὰς θεωρίας  
 των ὁσάκις αἱ θεωρίαι των ἀντίκεινται πρὸς τὴν χριστιανικὴν  
 διδασκαλίαν, τοῦτο ὅμως ἔχει τὴν ἰδέαν ὅτι σπανίως συμβαί-  
 νει, ἀρκεῖ μόνον νὰ ἤξεύρῃ τις νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς τὰ νοήματά  
 των. Οὕτως ἀπολογεῖται πρὸς τοὺς ἐχθροὺς του ὧν ἀναιρεῖ  
 τὰς κατηγορίας, ἀλλ' ἐνίοτε ὑπέκων εἰς τὸ αἰσθημα τοῦ  
 ἀνθρωπίνου φόβου ἐμφαντικῶς ἐπιμένει εἰς τὴν γνώμην ὅτι τὰ  
 διδάγματα τῆς Ἐκκλησίας ὑπερέχουσι τῆς διδασκαλίας τοῦ  
 Πλάτωνος, ἐν γένει ὅμως φαίνεται εἰλικρινῆς ἢ ἀπολογία του.  
 Τεῖνει μὲν ἐνίοτε τὴν ἄλυσιν τὴν συνδέουσαν αὐτὸν πρὸς τὴν  
 πίστιν, ἀλλ' οὐδέποτε ἐσχέφθη νὰ τὴν διαρρήξῃ, ὁσάκις δὲ  
 συμβῆ κατὰ τὰς μελέτας του νὰ εὑρεθῇ εἰς σύγκρουσιν πρὸς  
 τὸ χριστιανικὸν δόγμα, παύει τὰς ἐρεῦνας του ἢ προαγγέλλει  
 εἰς τοὺς ἄλλους τὸν κίνδυνον. Ἦτο πολὺ μάταιος ὥστε νὰ  
 σιωπᾷ ὁσάκις ἤξευρεν ὅτι δῆποτε, ἀλλὰ καὶ ἐφοβεῖτο τὰς  
 ἀποκρύφους μαγικὰς δυνάμεις, διὰ τοῦτο δὲ κάμνει μὲν κατ'  
 ἐπανάληψιν λόγον περὶ ἐνεργείας τῶν δαιμόνων καὶ περὶ τῶν  
 μυστηρίων τῆς ἀστρολογίας, ἀλλὰ προσθέτει ἐκάστοτε, ὅτι θεω-  
 ρεῖ ἄξιαν κατακρίσεως καὶ καταδίκης πᾶσαν ἀσεβῆ δύναμιν.  
 Ἀποτροπιάζεται τὰ μαγικὰ περὶ λαπτα καὶ τοὺς μαγικοὺς τύ-  
 πους, καθὼς καὶ τὰς μυστηριώδεις ἀπομιμήσεις τῶν κοσμικῶν  
 φαινομένων, κατὰ τρόπον δὲ τόσον ἐμφαντικὸν ὥστε ἐξ αὐτοῦ  
 ποριζόμεθα ἀξιόλογον εἰκόνα τῆς τότε ἐπικρατούσης δεισι-  
 δαιμονίας.

Ὡς πρὸς μὲν τὴν φιλοσοφίαν ὁ Ψελλός, ἂν εἶναι ὀρθή, ἢ  
 ἡμετέρα κρίσις, ἐπέδειξεν ἀληθῆ παιδείαν, ὡς πρὸς δὲ τοὺς  
 ἄλλους ὅμως κλάδους τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως περὶ οὓς ἡσχο-

λήθη ἄκριτον μόνον πολυμάθειαν. Τὰ ἱατρικὰ καὶ νομικὰ αὐτοῦ  
 σπουδάσματα φαίνεται ὅτι περιωρίζοντο μόνον εἰς τὴν ἐρμη-  
 νεῖαν τῶν τεχνικῶν ἔρων, εἰς δὲ τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας δὲν  
 ὑπῆρξεν ἀνώτερος οὔτε τῶν συγχρόνων οὔτε τῶν παλαιότερων  
 Βυζαντινῶν. Ἐστηρίζετο καὶ αὐτὸς εἰς θεωρίας ἐκ τῶν προτέ-  
 ρων καὶ ἐνόμιζε τὴν παρατήρησιν ὡς πρᾶγμα δευτερεύον, ἢ  
 τοῦλάχιστον ἀπεδέχετο ἀκρίτως τὰς τερατολογίας τὰς ὁποίας  
 ἄλλοι διετείνοντο ὅτι εἶχον ἐξακριβώσῃ καὶ ταύτας ἐλάμβανεν  
 ὡς βᾶσιν τῶν θεωριῶν του. Ἐπειδὴ δὲν ἠδύνατο νὰ ζήσῃ ἐξω  
 τῶν τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὁ βίος του ἦτο καθ'  
 ὄλου ἀστικός, ἐξηγεῖται ἐκ τούτου καὶ ἡ ἀναισθησία του πρὸς  
 τὰς φυσικὰς καλλονὰς, ἂν καὶ ὁ ἀνάλογος τρόπος καθ' ὃν  
 πραγματεύεται καὶ τὰ γραμματικὰ ζητήματα δεικνύει ὅτι ἡ  
 ἀδιαφορία ἦτο χαρακτηριστικὸν προερχόμενον καὶ ἐξ αὐτῆς  
 τῆς φύσεως τοῦ πνεύματός του. Εἶναι εἰς ἐκ τῶν σπουδαιοτά-  
 των ἀντιπροσώπων τοῦ εἴδους ἐκεῖνου τῶν καὶ σήμερον ἀκόμη  
 ὑπαρχόντων φιλολόγων οἵτινες προσκολλῶνται μᾶλλον εἰς τὴν  
 κατὰ παράδοσιν μεταγραφὴν τῶν γραμμάτων ἢ εἰς τὴν μελέ-  
 την τῶν φθόγγων καὶ εἰς τὸν τρόπον καθ' ὃν οἱ φθόγγοι γί-  
 νονται ἀντιληπτοί.

Κρίνων τις ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς πραγματειῶν τινῶν τοῦ Ψελ-  
 λοῦ ἠθέλε νομίσει ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἠγάπησε πλείοτερον τῶν  
 συγχρόνων του τὴν τόσον ἐν Βυζαντίῳ καταφρονουμένην δη-  
 μῶδη γλῶσσαν· εἰς μάλιστα ἐκ τῶν καθ' ἡμᾶς λογίων τὸν  
 ἐπαινεῖ, διότι ἠρμήνευσε τοὺς ἰδιωτισμοὺς καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ  
 λαοῦ μετὰ τοῦ αὐτοῦ ζήλου μεθ' οὗ ἠρμήνευσε καὶ τὴν γλῶσ-  
 σαν καὶ τὰ ἀρχαιολογήματα τοῦ Ὀμήρου, ἀλλ' ἡ ἀνάγνωσις  
 τῶν εἰς τὰ ζητήματα ταῦτα ἀναφερομένων πραγματειῶν πείθει  
 ὅτι ὁ Ψελλός δὲν εἶχε πραγματικὸν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν γλῶσ-  
 σαν καὶ τὸν βίον τοῦ λαοῦ. Συλλέγει μόνον ὠρισμένας ἐκφρά-

σεις ὅπως κάμῃ χρήσιν αὐτῶν πρὸς ἴδιον σκοπὸν, εἰς τοῦτο δὲ καὶ μόνον, τὸ ὅποτον ἔπραττον καὶ ἄλλοι Βυζαντινοί, ὀφειλομεν τὰς διασωθείσας ὀλίγας λαογραφικὰς γνώσεις, τὰς ὁποίας ὁ συγγραφεὺς δὲν εἶχε κυρίως σκοπὸν νὰ μεταδώσῃ. Αἱ τοιαῦται ἄλλως ἐρμηνεῖται ἀπομακρύνονται ἐν γένει τόσον πολὺ ἀπὸ τοῦ σαφοῦς νοήματος τοῦ κειμένου ὥστε πῶς τις πείθεται ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ λόγιοι οὐδόπως εἶχον κατὰ νοῦν νὰ παρασκευάσωσι πραγματικὸν ἐρμηνευτικὸν ὑπόμνημα τῶν δημωδῶν μνημείων. Τὰς συλλογὰς ταύτας τῶν παροιμιῶν καὶ τῶν παραδόσεων προεκάλεσεν ἢ τάσις ἐκείνη ἣν εἶχον οἱ Βυζαντινοὶ νὰ ἀναζητῶσι πάντοτε μίαν ἀπόκρυφον ἔννοιαν καταληπτὴν μόνον εἰς τοὺς λόγιους καὶ τοὺς ἀνεπτυγμένους ἀνδρας, καὶ ἡ ἰδέα ὅτι οἱ ἀπλοὶ καὶ ἀνθρωποὶ ὁμοιάζουσι πρὸς τὰ παιδία καὶ ἀσυνειδήτως ἐκδηλοῦσι κεκαλυμμένας ἀληθείας, τὰς ὁποίας ὅμως μόνον οἱ λόγιοι δύνανται νὰ ἐξάγωσιν ἀπὸ τοῦ βάθους εἰς τὸ ὅποτον εἶναι κεκρυμμένα. Θέλων λόγου χάριν ὁ Ψελλὸς νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἀπόκρυφον ἔννοιαν γνωστῆς παροιμίας ἐρωτᾷ: «τις ὁ λίθος ὃν ἔρριψεν ὁ μωρὸς καὶ ἑκατὸν φρόνιμοι οὐκ ἴσχυσαν ἀνελεῖν;». Καὶ ἀποκρίνεται ὅτι «ὁ λίθος ὁ ἀκρογωνιαίος ἐστὶ Κύριος ὁ συνδέσας τὰ διεστῶτα καὶ τὰ διεσχορπισμένα συναγαγών. Ῥίπτει δὲ τοῦτον οὐκ ἀπωθούμενος, ἀλλ' εἰς μέσον τιθεῖς, ἵν' ἔχοιμεν ἐπ' αὐτοῦ βεβηκέναι ὁ τὴν μωρίαν τοῦ εὐαγγελικοῦ ἐμπεπιστευμένος κηρύγματος, ὁ τὴν ἀνθρωπίνην ὑπερναθάς φρόνησιν καὶ ὑπὸ τοῦ θεοῦ πνεύματος γενόμενος κατακώχιμος καὶ ὡς ἀληθῶς ἔνθους καὶ θεοφόρητος· οἱ δὲ μὴ δυνάμενοι τοῦτον ἀνελεῖν ἑκατὸν φρόνιμοι περὶ τοῦ κόσμου εἰσὶ καὶ περὶ τὴν ὄντως σοφίαν ἀσύνητοι, περὶ ὧν αὐτὸς ὁ λόγος φησὶν· ἐξομολογοῦμαι σοι, πάτερ, κύριε τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, ὅτι ἀπέκρυψας ταῦτα ἀπὸ σοφῶν καὶ συνετῶν καὶ ἀπεκάλυψας αὐτὰ ἀνηπίοις». Τὰ

παράδειγμα τοῦτο δὲν εἶναι καὶ ἐκ τῶν μᾶλλον ἀπειροκάλων, εὐκόλον δὲ εἶναι νὰ φαντασθῇ τις τίνα μωρὰ συμπεράσματα δύνανται νὰ ἐξαχθῶσι διὰ τῆς μεθόδου ταύτης, ὅταν κάμνωσι χρήσιν αὐτῆς συγγραφεῖς ὀλιγώτερον εὐφυεῖς τοῦ Ψελλοῦ.

Ἄλλὰ βεβαίως ὁ Ψελλὸς μὲ ὄλην του τὴν πολυμαθειαν δὲν θὰ ἀπέβαινε ὁ περιφημότετος ἀνὴρ τῆς ἐποχῆς του, ἂν δὲν ἦτο πρὸ πάντων γλαφυρὸς καὶ κομψολόγος. Τὸ ἐγκώμιον τὸ ὅποτον κάμνει πρὸς τοὺς φίλους του λέγων ὅτι εἶχον ἀπαράμιλλον τὴν γλῶσσαν ἐφαρμόζεται πρὸ πάντων εἰς αὐτόν. Ἡ τέχνη τῆς συνθήκης τῶν λέξεων, κατὰ τὴν ἰδίαν του ὁμολογίαν, τὸν γοητεύει, δλόκληρον δὲ τὸ συγγραφικὸν του ἔργον ἐπιβεβαιῶσι τὴν ὁμολογίαν ταύτην. Αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην νὰ συνδυάξῃ τὴν περιτολογίαν πρὸς ἐπίλεκτον κομψότητα, ἐκ τούτου δὲ ἐκίνει τὸν θαυμασμὸν τῶν ἀυλικῶν κύκλων εἰς τοὺς ὁποίους ἐφοῖτα. Ἐνθουσιώδη θαυμασμὸν λέγεται ὅτι ἐξεδήλωσεν ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος ὁ Δεῦκας, ὅταν ἔλαβε παρ' αὐτοῦ τὴν ἐξῆς ἐπιστολήν, συνοδεύουσαν δῶρον τριῶν ἰχθύων· «Πάλιν δεξιούμαι σε τὸν δεσπότην μου καὶ βασιλέα τρισὶ λευκοσκάροις, ὁ δὲ ἀριθμὸς μυστικὸς καὶ θεῖον τὸ ὄνομα· τό τε λευκὸν τοῦ ἰχθύος ἐκφαντικὸν τῆς σῆς καθαρότητος, ἀλλὰ καὶ ὁ σκάρος μόνος τῶν ἰχθύων λαλίστατος, καὶ ἐστὶν ὡσανεὶ ἰχθύς μουσικὸς, σύμβολον καὶ οὗτος τῆς σῆς εὐστρόφου γλώττης καὶ μουσικῆς. Σφίξει μὲν οὖν σε ἡ Τριάς, καταυγάζει δὲ σε ἡ λευκότης τῶν ἀρετῶν, εἷης δὲ καὶ τῆ γλώττη τὰ θεῖα φθεγγόμενος, χρηστότατε καὶ ἐπιεικέστατε βασιλεῦ».

Ἡ μανία αὕτη τοῦ νὰ σωρεύῃ ἡχηρὰς φράσεις καὶ ἡ ἐνδόμυχος ἀνάγκη τοῦ νὰ ἐπιδεικνύῃ εἰς πᾶσαν περίστασιν πανταχόθεν συνειλεγμένην βιβλιακὴν σοφίαν ἀφαιροῦσιν ἀπὸ τοῦ συγγραφέως πάντα ἔλεγχον τῆς ἰδίας αὐτοῦ φαντασίας καὶ πρωτοτυπίας. Ἐπὶ τῇ θανάτῳ τῆς θυγατρὸς του Στυλιανῆς



ἔγραψεν ἐγκώμιον εἰς αὐτήν. Τοῦ ἐγκωμίου τούτου πολλὰ χωρία μαρτυροῦσιν εἰλικρινές αἰσθημα πατρικῆς στοργῆς, ἀλλ' ἡ μανία τοῦ πρὸς τὴν ἀλόγιστον ἀδολεσχίαν τὸν ὠθεῖ εἰς διεξοδικὴν περιγραφὴν τοῦ κάλλους τῆς ἀποθανούσης κόρης, ἐπὶ τοσοῦτον δὲ ἐπιμένει εἰς τὰς λεπτομερείας, ὥστε ἐκτρέπεται εἰς τσσαρῶν πυκνῶν σελίδων ἀνατομικὴν πραγματείαν, ἀναφέρει δὲ πάντα τὰ μέλη τοῦ σώματος τῆς ἐγκωμιαζομένης θυγατρὸς καὶ λέγει πράγματα τὰ ὅποια νεκροσκόπος λατρός θὰ ἐδίσταζε νὰ εἴπῃ μνημονεύων τὴν Ἀφροδίτην τῆς Κνίδου καὶ ὑπενθυμίζων ἀτοπὸν τι ἀνέκδοτον. Ἐμπνέεται δὲ πάντα ταῦτα ὁ τεθλιμμένος πατήρ ἐκ μιᾶς εἰκόνας τὴν ὁποίαν ἀναφέρει συγγραφεὺς ἔχων τὰς αὐτὰς καὶ ἐκεῖνος ιδέας. Καὶ ὅμως ὑπὸ τῶν συγχρόνων ἐθαυμάζοντο πάντα ταῦτα, ἴσως δὲ καὶ θὰ ἐξακολουθῆ νὰ εὐρίσκη θαυμαστάς ἡ γλῶσσα τοῦ Ψελλοῦ, ὃν οἱ ἄνθρωποι δὲν παύσωσι νὰ πιστεύσωσιν ὅτι εἶναι δυνατόν ταπεινάς ιδέαι νὰ ἐκφράζωνται διὰ ποιητικῶν φράσεων, ἢ ποιητικαὶ ἔννοιαι νὰ περιβάλλωνται διὰ χυδαίας μορφῆς. Πάντως ὅμως θὰ κατανοηθῆ ἐπὶ τέλος ὅτι δὲν εἶναι ἄξιον θαυμασμοῦ πᾶν ὅ,τι ἐγράφη εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἀλλ' εἶναι ἄξιο θαυμασμοῦ μόνον οἱ ἐπιφανεῖς τῶν Ἑλλήνων, τότε δὲ δὲν θὰ ἔχωσι πλέον καὶ τὴν ἀξίωσιν οἱ ἄνθρωποι ὅτι καὶ τὰ νοήματα τοῦ Ψελλοῦ εἶναι ἐπίσης ἀξιοθαύμαστα ὅπως καὶ ἡ γλωσσικὴ μορφή δι' ἧς τὰ περιβάλλει.

Ὁ Ψελλὸς ἐκαυχᾶτο ὅτι εἶναι μιμητὴς τοῦ Πλάτωνος, καὶ ὅμως τὸ ὕψος αὐτοῦ οὐδενὸς ἐκ τῶν ἐνδόξων συγγραφέων ἀπέχει πλειότερον, ὅσον τοῦ Πλάτωνος, διότι οὐδέποτε κατενόησεν ὅτι ἡ γοητεία τοῦ Ἀθηναίου φιλοσόφου προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι ἐν αὐτῷ ὑπάρχει τελεία ἐνότης καὶ ἁρμονία μεταξὺ τῆς ὕλης καὶ τοῦ εἶδους, οὐδέποτε ἀντελήφθη ὅτι ὁ Πλάτων ἔγραψεν ὅπως διανοεῖτο καὶ ὅπως ἐλάλει, ἤξευρε δὲ νὰ κάμνη

πάσας ἐκείνας τὰς ἀναγκαίας παραχωρήσεις εἰς ἃς δὲν ἤξευρουσι νὰ υποβάλλωνται οἱ συγγραφεῖς οἱ ἔχοντες τὸν δογματικὸν χαρακτῆρα τὸν ὅποιον ἔχει καὶ ὁ Ψελλός. Τοῦτο ἄλλως οὐδέποτε κατενόησαν καὶ πάντες οἱ σύγχρονοι τοῦ Ψελλοῦ, καὶ διὰ τοῦτο ἐθαύμαζον τὴν τεχνικὴν αὐτοῦ ἐπιτηδειότητα ὡς τύπον καὶ ὑπόδειγμα συγγραφικῆς καλαισθησίας. Ἰπῆρξε δὲ ὁ πρόδρομος καὶ εἰς ἐκ τῶν κυριωτάτων παραγόντων τῆς ἐπὶ τῶν Κομνηνῶν φιλολογικῆς ἀναγεννήσεως, ἥτις κυρίως συνίσταται εἰς τὴν ἐπαναφορὰν τῶν ἐξωτερικῶν τύπων καὶ τῶν καλλιωπισμάτων τοῦ ἀρχαίου λόγου. Ὅσον ὀλιγώτερον ἐνδοξοὶ ἦσαν οἱ τότε καιροί, τόσον περισσότερον ἐλλυον τοὺς ἄνθρώπους οἱ τύποι τοῦ παρελθόντος (δὲν ἔπρεπε τοὺς τύπους νὰ παρακολουθῆ καὶ ἡ οὐσία;) καὶ ὅσον περισσότερον ἀφίσταντο οἱ χρόνοι, τόσον περισσότερον προσείχον οἱ ἄνθρωποι εἰς τὰς λεπτομερείας τῆς ἐξωτερικῆς μιμήσεως. Οὕτω δὲ ἡ ὑπερκαθαρολογία οὐδέποτε ἄλλοτε ἐπεκράτησε τόσον, ὅσον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐθνικῆς καταπτώσεως, ἕως οὗ ἐξαιτίας τῆς ὑπερβολῆς προεκάλεσε μιαν ἀντίδρασιν, ἥτις ἐπανήγαγεν εἰς κοινὴν χρῆσιν τύπους γενικωτέρους καὶ συνηθεστέρους. Ἀλλὰ πρὶν ἢ ἔλθωμεν εἰς τὴν λεπτομερῆ ἐξέτασιν ἀντιπροσώπων τινῶν τῶν δύο τούτων τάσεων τῆς γραμματικῆς τῶν τελευταίων αἰώνων τοῦ Βυζαντίου καλὸν εἶναι νὰ ἴδωμεν τί κυρίως ἐπραξαν οἱ Βυζαντινοὶ ὑπὲρ τῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης τῶν γραμμάτων καὶ εἰς τί ἀκριδῶς συνίσταντο τὰ φιλολογικὰ αὐτῶν σπουδάσματα.

Οἱ Βυζαντινοὶ ἐπέδειξαν τὰς αὐτὰς τάσεις εἰς τὴν σπουδὴν πασῶν τῶν ἐπιστημῶν, ὥστε καὶ οἱ φιλόλογοι αὐτῶν κατὰ φυσικὴν ἀκολουθίαν δὲν εἶχον οὔτε μεγάλην πνευματικὴν ἀνεξαρτησίαν ὡς πρὸς τὴν ἔρευναν, οὔτε εἰλικρινῆ πόθον νὰ ἐμβαθύνωσι πλειότερον τῶν προκατόχων των εἰς τὴν γνῶσιν τῶν σχέσεων αἰτινῆς συνδέουσι τὰ γλωσσικὰ φαινόμενα. Ὁ ἀτυχῆς

θαυμασμός των πρὸς τοὺς ἀρχαίους γλωσσικοὺς τύπους προσέδωκε ψευδῆ χαρακτῆρα εἰς τὴν διδασκαλίαν των, ὥστε οἱ γραμματικοὶ ἀπέκρουον πᾶσαν ἐπιστημονικὴν ἐξέτασιν τῶν φαινομένων τῆς συγχρόνου γλώσσης, προτιμῶντες νὰ ἀντιγράψωσι τοὺς προκατόχους των καὶ παρεισάγοντες οἶονεὶ διὰ τῆς βίας τὰ νέα φαινόμενα ἅτινα παρήγοντο πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν των εἰς τὸ γραμματικὸν σύστημα τὸ ὅποιον εἶχε πρὸ πολλῶν αἰώνων ὑπὸ ἄλλων ἀνθρώπων καὶ πρὸς ἄλλας ἐπόψεις συντελεσθῆ. Ἡ ἀπολύτως ἱστορικὴ ὀρθογραφία τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης, ἣτις εἶχεν ὑποστῆ ἀκριβῶς ἐν τῇ οὐσίᾳ τῶν φθόγγων τόσον μεγάλης μεταβολάς, ἠνάγκασε τοὺς Βυζαντινοὺς νὰ κατατρίβωσι τὰ κάλλιστα τῆς μαθητείας ἔτη εἰς μίαν ἄγονον μελέτην τὸ νὰ γράψωσιν ἄνευ ὀρθογραφικῶν σφαλμάτων ἐθεωρεῖτο τέχνη ἣν ὀλίγοι μὲν κατεῖχον καὶ δι' ἣν ὑπερμέτρως ἐκαυχῶντο. Πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ἐπιφθόνου ταύτης μαθήσεως ἀρίστη μέθοδος καὶ ἀναντιρρήτως ἡ μόνη πρακτικὴ ἦτο ἀκριβῶς ἐκείνη, ἣτις ἐνέκρωνε τὸ πνεῦμα. Προσετίθετο δηλαδὴ εἰς τὰ ἀρχαῖα κείμενα συνεχῆς ἐρμηνεῖα τῶν δυσκόλων λέξεων ἢ καὶ πλήρης μεταξὺ τῶν στίχων τοῦ κειμένου ἐξήγησις, οἱ δὲ μαθηταὶ ὤφειλον νὰ ἀντιγράψωσι ταῦτα καὶ νὰ μανθάνωσιν αὐτὰ ἀπὸ στήθους<sup>1</sup>. Ἡ ἐξήγησις δὲν ἐγίνετο μὲν εἰς τὴν δημώδη γλώσσαν ἀλλ' εἰς γλωσσικὸν τύπον πολὺ πλησιέστερον πρὸς τὴν δημώδη ἢ τὸ ἔργον δὲν ἦτο τοιοῦτον ὥστε νὰ προκαλῆ καὶ διεγείρῃ τὴν σκέψιν τῶν μαθητῶν, ἐμάνθανον τοῦλάχιστον νὰ σκέπτονται λογικώτερον, ἐκτὸς δὲ τούτου τὸ περὶ αὐτὸ ὁ λόγος πρακτικὸν σύστημα δὲν ἔχει τὸ ἐλάττωμα νὰ κάμνῃ τοὺς παῖδας νὰ μελετῶσι

1 Ἡ μέθοδος αὕτη τῆς διδασκαλίας, ἐπικρατήσασι εἰς τὰ ἡμέτερα σχολεῖα μέχρι τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως, εἶναι ἡ γνωστὴ ὑπὸ τὸ ὄνομα ψυχαγωγία, τὴν ὁποίαν ὁ Κοραῖς ἐπωνόμασε ψυχοκτασίαν, ὡς κτείνουσαν τὴν ψυχὴν. Σ. Μ.

τὰ ἴδια αὐτῶν σφάλματα, ὅπως συμβαίνει διὰ τινῶν νεωτέρων διδακτικῶν μεθόδων. Διὰ τῆς τοιαύτης λοιπὸν συντόνου καὶ ἐπιχειρῶν παρατεινομένης σπουδῆς τῶν ἀρχαίων συγγραφέων οἱ εὐφύτεροι τῶν μαθητῶν ἀπέβαινον ἐπὶ τέλους ἐπιτηδειότατοι εἰς τὸ νὰ μιμῶνται τοῦλάχιστον χονδρικῶς τὰ παραδείγματα περὶ τὰ ὅποια ἐμελέτων, οἱ δὲ ὀφθαλμοὶ αὐτῶν ἐσυνήθιζον τοιοῦτοτρόπως νὰ διακρίνωσι τὴν ταυτότητα τῶν φθόγγων παρὰ τὴν ἐπελθοῦσαν ἀλλοίωσιν τῆς προφορᾶς, ἣτις ὅμως ἀθαιρέτως ἀπεδίδοτο δι' ἀναλλαιώτου ὀρθογραφίας.

Μετὰ τὴν ὀρθογραφίαν ἤρχετο ἡ μελέτη τῶν τύπων. Οἱ φιλόλογοι ὅπως καὶ οἱ παιδαγωγοὶ οὐδόλως ἠσχολοῦντο περὶ τὴν σύνταξιν τῆς προτάσεως καὶ περὶ τὸν ρυθμὸν, πράγματα εἰς πᾶσαν γλώσσαν χαρακτηριστικώτατα. Τὸν ρυθμὸν τοῦ πεζοῦ λόγου τῶν κλασσικῶν συγγραφέων ἐκανόνιζεν ἡ ποσότης τῶν συλλαβῶν, οἱ Βυζαντινοὶ ὅμως πεζογράφοι οἱ μεταχειριζόμενοι τοὺς ἀρχαίους τύπους εἰσήγαγον μὲν ὁμοίως εἰς τὴν φράσιν ἴδιόν τινα ρυθμὸν, ἀλλὰ στηριζόμενον ὄχι εἰς τὴν προσῳδίαν, ἀλλ' εἰς τὸν τόνον τῶν λέξεων. Ἡ αἴσθησις λοιπὸν τῆς ἐσωτάτης τέχνης τῶν παλαιῶν συγγραφέων εἶχεν ἀπολεσθῆ, ἂν δὲ ἀνέξῃ ὁ Δημοσθένης ἢ ὁ Θουκυδίδης καὶ ἤκουε τοὺς ἀπογόνους του ἀναγινώσκοντας τὰ ἔργα του θὰ ἠσθάνετο τὴν ἐντύπωσιν τὴν ὅποιαν αἰσθάνεται καὶ σημερινὸς Γάλλος ἀκούων ὑπὸ Ἄγγλου ἀναγινωσκομένην τὴν γαλλικὴν γλώσσαν. Μόνον εἰς τὴν ποίησιν ἐλαμβάνετο πρὸ ὀφθαλμῶν ἡ ποσότης τῶν φωνηέντων, διότι καὶ αὕτη ἡ ἐξωτερικὴ μορφή τῆς ὁποίας οἱ συγγραφεῖς ἤθελον νὰ κάμωσι χρῆσιν ἤρκει νὰ ὑπενθυμίξῃ εἰς αὐτοὺς, ὅτι δὲν ἐλάλουν πλέον τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν. Ἡ μετρικὴ λοιπὸν ἀποβάσα εἰς τὸ ἐξῆς μίᾳ ἀπλῇ ὑποδιαίρεσιν τοῦ ὀρθογραφικοῦ ὑπήχθη εἰς κανόνας ἀθαιρέτους καὶ δὲν ἐκανόνιζετο πλέον κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἀκοῆς. Βίδομεν ἄνωτέρω (μέρ. β' σ. 88)



πόσον είχεν εὐδοκίμησιν ἢ μίμησις τῆς ἀρχαίας ποιητικῆς τέχνης, ἐπ' ὅσον δὲ οἱ στιχουργοὶ ἀπέβαινον ἐπιτηδειότεροι εἰς τὴν σύνθεσιν τεχνητῶν παιημάτων, ἐπὶ τοσοῦτον προσεπάθουν νὰ γίνωνται ἕσθ' τὸ δυνατόν ὑπέρτεροι ἑαυτῶν, ἕως οὗ ἔφθανον μέχρι τοῦ γελοίου. Ἄλλοτε εὐδοκίμουν πολὺ τὰ ποιήματα ὧν οἱ στίχοι πότε μὲν μακρότεροι πότε δὲ βραχύτεροι ἔγράφοντο οὕτω πως ὅ εἰς μετὰ τὸν ἄλλον ὥστε νὰ ἀποτελήται, ἂν καλῶς ἐτηρεῖτο ἢ ἀπαιτουμένη διάταξις ἐν τῇ ἀντιγραφῇ, σχῆμα ἀγγείου. Ἐπὶ τῶν Κομνηνῶν οἱ στιχουργοὶ ἐφιλοτιμοῦντο νὰ ὑπερνικῶσι καὶ μεγαλυτέρας ἀκόμη δυσκολίας. Ἐγράφον ποιήματα τῶν ὁποίων ἕκαστος στίχος περιείχεν εἰκοσιτέσσαρα γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου ἢ στίχους οἵτινες ἐξέφραζον τὸ αὐτὸ νόημα εἴτε ἀνεγινώσκοντο τὰ γράμματα αὐτῶν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς εἰς τὸ τέλος εἴτε ἀπὸ τοῦ τέλους εἰς τὴν ἀρχήν. Ἄλλοι ἐπεννόησαν ποιήματα κλιμακωτά, τῆς τελευταίας λέξεως ἑκάστου στίχου ἐπαναλαμβανομένης εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐπομένου, καὶ ἄλλα παρόμοια<sup>1</sup>.

Ἄλλ' ἡ κυριωτάτη ἀρετὴ τῶν Βυζαντινῶν φιλολόγων εἶναι ἀναντιρρήτως ὁ ἀνυπέβλητος αὐτῶν ζῆλος δι' οὗ κατώρθωνον νὰ γίνωνται τῷ ὄντι πολυμαθέστατοι, κατὰ τοῦτο δὲ βεβαίως ὑπερτεροῦσι τῶν συγχρόνων λογίων τῆς Δύσεως. Ἐπειτα, ἕνεκα τῆς περὶ τὴν ἀρχαιότητα μελέτης των, ἐξ ἧς ἐπορίζοντο καὶ ἀσφαλεστέραν κριτικὴν μέθοδον, εἰργάζοντο καλύτερον τῶν δυτικῶν καλογῆρων, διότι ἐκεῖνοι, ζῶντες ἐν χώρᾳ ὅπου τὸ δίκαιον τοῦ ἰσχυροτέρου εἶχε μεγαλυτέραν σημασίαν τῶν ἐπιστημονικῶν σπουδῶν, ἐπεδίδοντο μεμονωμένοι εἰς τὸ ἔργον τοῦτο. Καὶ ὅμως ἕκτοτε ἔξοχοί τινες ἄνδρες τῆς Δύσεως προεμήνουσιν ὅτι ἡ ὑπεροχὴ τῆς Ἀνατολῆς δὲν ἔμελλε νὰ ἔχη μεγά-

λὴν διάρκειαν, ἐν ᾗ δὲ ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἔζη ἐπαναπαυομένη ἐπὶ τῆς παλαιᾶς δόξης, οἱ σπόροι ἐνὸς ὑπερτέρου πολιτισμοῦ ἤρχιζον νὰ ἀναπτύσσωνται εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην.

Ἡ φιλολογικὴ ἐπιστήμη τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Κομνηνῶν αἰῶνας εἶχε κυριώτατα περιορισθῆ εἰς τὴν ἐπιμελῆ συντήρησιν τῶν λειψάνων τῆς ἀρχαιότητος. Πολλὰ βεβαίως συγγράμματα ἀπωλέσθησαν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς εἰκονομαχίας, ἀλλ' ὅμως εἰς ἄνδρας οἷος ὁ Φώτιος καὶ οἱ περὶ αὐτὸν ὀφειλομένον ὁπωσδήποτε τὴν διάσωσιν τῶν κυριωτάτων Ἑλληνικῶν συγγραφέων. Τὰ χειρόγραφα ἐθεωροῦντο πολὺτιμα πράγματα, ἢ δὲ εἰς αὐτὰ ἀποδιδόμενη ἀξία ἦτο ἀνάλογος πρὸς τὴν ἐπιμέλειαν καὶ τὴν ἀκρίβειαν τῆς γραφῆς, πολλὴ δὲ ὡσαύτως κατεβάλλετο φροντίς καὶ διὰ τὴν ἀκριβῆ αὐτῶν ἀντιγραφὴν. Κατὰ τοὺς χρόνους μάλιστα τῶν Κομνηνῶν ἠσχολοῦντο μετὰ ζήλου περὶ τὰ χειρόγραφα οἱ ὑπομνηματισταί, καὶ μολονότι πολλαὶ ἐξηγήσεις αὐτῶν εἶναι ἄστοχοι καὶ ἡμαρτημέναι, ἀλλ' ὅμως διέσωσαν καὶ πλείστας ὀρθὰς ἐρμηνείας αἵτινες διαφωτίζουν τοὺς ἀρχαίους συγγραφείς, τοῦτο δὲ διότι εἶχον πρὸ ὀφθαλμῶν παλαιότερα ὑπομνήματα τὰ ὅποια κατόπιν ἀπωλέσθησαν. Ὁ Εὐστάθιος ὁ ὑπομνηματίστας οὕτω τὸν Ὅμηρον δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς τὸ ἄριστον παράδειγμα τῶν Βυζαντινῶν φιλολόγων. Τινὲς ἐξ αὐτῶν μετεχειρίσθησαν τὸ ἄφθονον ὕλικόν τὸ ὅποτον ἐπορίζοντο ἐκ τῆς ἐνδελεχοῦς μελέτης τῶν ἀρχαίων καὶ ἐκ τῶν ἰδίων σημειωμάτων πρὸς σύνταξιν διαφόρων λεξικῶν ἀνίσου ἀξίας. Ἐκ τῶν ἀρίστων τοιούτων λεξικῶν, ὀλίγον παλαιότερον τῆς περιόδου ταύτης, εἶναι τὸ τοῦ Σουΐδα, ὅπερ δὲν ἐξηγεῖ μόνον τὰς λέξεις, ἀλλὰ περιέχει καὶ πολλοὺς ὀρισμοὺς πραγμάτων καὶ ἀναγραφὴν ἀρχαίων χωρίων, δι' ὃ καὶ οἱ σημερινοὶ φιλόλογοι εὐρίσκουσι παρὰ τῆς Σουΐδα πράγματα ἄλλοθεν ἄγνωστα.

1 Ἰδ. Ν. Γ. Πολίτου Στιχουργικὰ παίγνια ἐν τῷ περιοδ. Ἐστία τοῦ 1885. τομ. 19. Σ. Μ.

Ἄλλὰ διάφορος εἶναι ὁ χαρακτήρ τῆς φιλολογίας κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων. Ἡ ἀναγέννησις τῆς ὁποίας εἰσηγητῆς ὑπῆρξεν ὁ Ψελλός, ἐπέδρασε καὶ ἐπὶ τοῦ τρόπου τῆς μεταχειρίσεως τῶν συγγραφέων. Ἰίνεται τώρα προσπάθεια ὅπως ὁ ἀναγνώστης πλησιάσῃ πρὸς τὸ ἀρχαῖον κείμενον πλειότερον ἢ ὅσον ἐπιτρέπει ἡ φιλήμελῆ τῶν χειρογράφων, ἀποτολμῶνται εἰκασίαι πλειότερον ἢ ἄλλοτε, μεταβάλλονται ἀφόδως τὰ χωρία τὰ μὴ παρέχοντα ἐπαρκῆ ἔννοια, διορθοῦται ἡ παράδοσις καὶ ἀπαλλάσσεται πολλῶν σφαλμάτων. Ἐννοεῖται ὅμως ὅτι ἡ ἀπαλλαγὴ αὕτη δὲν γίνεται ἀνευ προσθήκης ἄλλων νέων σφαλμάτων. Θὰ ἤμεθα ὅμως ἄδικοι, ἂν ἐψέγομεν σοβαρῶς τοὺς Βυζαντινοὺς διὰ τοῦτο, τοῦναντίον μάλιστα ἡμεῖς οἱ νεώτεροι πρέπει νὰ ἀναγνωρίσωμεν αὐτοὺς ὡς ἐμοτέχνους οἵτινες δὲν ἦσαν μὲν ἀναμάρτητοι, ὅπως δὲν εἶμεθα καὶ ἡμεῖς, ἀλλ' ἐνίοτε εἶχον μεγάλην ἀγχίνοιαν. Ἀκόμη καὶ εἰς τὰς ὀλιγώτερον ἐπιτυχεῖς προσπάθειαι των ὅπως βελτιώσωσι τὰ κείμενα οἱ φιλόλογοι τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων εἰσήγαγον ἐξ εἰκασίας διορθώσεις τὰς ὁποίας πολλοὶ γενεαὶ φιλόλογων ἐξελάμβανον ὡς ἀρχετύπους γραφῆς καὶ μόνον κατὰ τὸν δέκατον ἕνατον αἰῶνα ἀπεδείχθη ὅτι ἦσαν εἰκασίαι. Δὲν διέκρινον μὲν ἀκριδῶς τὰς γραφὰς τοῦ χειρογράφου ἀπὸ τῶν διορθώσεων τοῦ ἐκδότου ἢ ἄλλων λογίων, ἡ δὲ κριτικὴ αὐτῶν παρασκευὴ ἦτο βεβαίως ἀτελής παραβαλλομένη πρὸς τὰς σημερινὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ μεταξὺ αὐτῶν ὑπῆρξαν καὶ ἄνδρες δυνάμενοι ἄριστα νὰ παραβληθῶσι πρὸς τοὺς νεωτέρους φιλόλογους.

Ἀποδίδομεν πολλήν σημασίαν εἰς τὴν φιλολογικὴν ἐπιστήμην τῶν τελευταίων αἰώνων τοῦ Βυζαντίου, διότι ἤσκησε μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν ἀνθρωπιστῶν τῆς Δύσεως. Διὰ τῆς ἐπιστήμης τῶν Βυζαντινῶν εἰσήχθη ὁ Ἑλληνισμὸς εἰς τὴν Δύσιν καὶ ἀπέβη εἰς ἕκ τῶν παραγόντων τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ τῶν πο-

λιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν φαινομένων τὰ ὅποια ἐξ αὐτῆς προῆλθον. Κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας δὲν εἶχε μὲν ἐξαφανισθῆ ἔν τῇ Δύσει ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἀλλ' ἐμανθάνετο μόνον ἡ διὰ τὸν πρακτικὸν σκοπὸν τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων πρὸς τὴν Ἀνατολήν, ἢ ὡς μέσον τοῦ νὰ μανθάνωσιν οἱ δυτικαὶ λόγιοι τὰς ἰδέας τῶν πολιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἀντιπάλων των. Ἡ ἐν τοῖς μοναστηρίοις σπουδὴ τῆς ἀρχαίας γλώσσης τῆς Ἐκκλησίας οὐδαμῶς ἐπενήργησεν εἰς τὸν πολιτισμὸν τῶν λαϊκῶν, μόνον δὲ κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος ἔδωκεν ἀφορμὴν τὸ παράδειγμα τοῦ Πετράρχου καὶ τοῦ Βοκκάκκου εἰς τὴν διάδοσιν τῆς μελέτης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ ἐκτὸς τοῦ κύκλου τῶν ἐξ ἐπαγγέλματος λογίων, διὰ τοῦτο δὲ ἔχουσι καὶ μεγάλην σημασίαν αἱ ἑλληνικαὶ σπουδαὶ ὡς πρὸς τὴν μόρφωσιν τῆς καλαισθησίας τῶν συγχρόνων, πάντως πολὺ μεγαλυτέραν ἢ ὅσον ἔχει ἡ ἑβραϊκὴ γλῶσσα κατὰ τοὺς νῦν χρόνους.

Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἀκόμη καθ' ἣν πάντες ἐσπούδαζον τὰ ἑλληνικὰ ὀλίγοι μόνον κατώρθωνον νὰ προβαλῶσι πέρα τῶν πρώτων τῆς γλώσσης στοιχείων. Ὁ Βοκκάκιος ἐπέτυχεν νὰ διορισθῆ ὁ ἐκ τῆς μεσημβριτῆς Ἰταλίας Ἑλληνοδιδάσκαλός του Λεόντιος Πιλᾶτος († 1365) καθηγητῆς ἐν τῇ Πανεπιστημίῳ τῆς Φλωρεντίας, ὅστις ὅμως διὰ τὸ εὐμετάβολον τοῦ χαρακτήρος του μετὰ τρία ἔτη κατέλιπε τὴν Φλωρεντίαν, οἱ δὲ φιλομαθεῖς Ἰταλοὶ οἱ θέλοντες νὰ παρατελῶσι τὰς ἑλληνικὰς σπουδὰς των ἔπρεπε νὰ μεταβαλῶσιν τὴν Κωνσταντινούπολιν. Τοῦτο δὲ καὶ ἐπραξάν πολλοὶ νέοι μεγάλων οἰκογενειῶν· ἀλλὰ τὸ ταξίδιον ἦτο ἐπίπονον, ἐπικίνδυνον καὶ δαπανηρόν, ἡ δὲ ἐν τῇ βυζαντινῇ πρωτεύουσῃ διαμονὴ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην πᾶν ἄλλο ἢ εὐάρεστος, ὥστε οἱ ὀλίγοι ἐκεῖνοι ἐκλεκτοὶ ἦσαν τὸ πολλοστημόριον μόνον τῶν ἐπιθυ-



μούντων να σπουδάσωσι τὴν Ἑλλάδα. Ὅτε δὲ αἱ ἔθνικαὶ συμφοραὶ ἠνάγκασαν τοὺς Ἕλληνας λογίους νὰ καταλιπῶσι τὴν πατρίδα, τότε μόνον ὁ Ἑλληνισμὸς εἰσήλασε θριαμβευτικῶς διὰ δευτέραν φοράν εἰς τὴν Ἰταλίαν, ἀλλὰ καὶ πεντήκοντα ἤδη ἔτη πρὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως πολλοὶ λόγιοι Ἕλληνες ἐπορεύοντο ἐκεῖ ἐλκυσόμενοι μάλιστα ἐξ ὧν εἰς αὐτοὺς ἔλεγον οἱ Ἰταλοὶ μαθηταὶ ἢ θαυμάσται των περὶ τῆς μεγάλης τιμῆς καὶ ὑπολήψεως ἧς ἠξιοῦντο οἱ ἐπιστήμονες εἰς τὴν Ῥώμην καὶ τὰς εὐδαιμονούσας πολιτείας τῆς Ἰταλίας.

Οἱ περισσότεροὶ τῶν λογίων τούτων δὲν ἦσαν μὲν ἐκτάκτου ἀξίας, ἀλλ' ὅμως ἠδύναντο νὰ ἱκανοποιῶσι τὰς προσδοκίας τῶν Ἰταλῶν. Ἡ ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῶν βιογραφιῶν τῶν ἀνδρῶν τούτων καὶ ἐκ τῆς μελέτης τῶν ἔργων των ἐντύπωσις εἶναι ὅτι ἔχουσι πάντες τοὺς αὐτοὺς χαρακτῆρας, οὐδεὶς δὲ ἐξ αὐτῶν ἀποτελεῖ ἰδίαν καὶ ἐξέχουσαν προσωπικότητα ἦσαν ἀκόμη μεσαιωνικοὶ ἄνθρωποι διαφέροντες κατὰ τοῦτο ἀπὸ τῶν ἀνθρωπιστῶν, ἐκάστου τῶν ὁποίων εἶναι ἰσχυρῶς διαγεγραμμένος ὁ ἀτομικὸς χαρακτήρ. Οἱ μαθηταὶ λοιπὸν ὑπερέβησαν τοὺς διδασκάλους, διότι εἶχον περισσότεραν εὐφυΐαν καὶ περισσότεραν διάθεσιν πρὸς τὰς ἐπιστημονικὰς σπουδὰς, ἀκόμη δὲ καὶ περισσότεραν αἰσθησὶν τοῦ καλοῦ ἐν τῇ τέχνῃ τῶν λόγων. Οἱ Ἕλληνες δὲν ἐστεροῦντο πνευματικῆς ἐτοιμότητος, δι' ἣν καὶ κατώρθωσαν νὰ ἐκμάθωσι εἰς βραχὺ διάστημα χρόνου τὴν λατινικὴν γλῶσσαν τὴν ὁποίαν μετεχειρίζοντο μετ' εὐφραδείας, μένοντες ὅμως πάντοτε πιστοὶ εἰς τὰ διδάγματα τῶν ὁμοεθνῶν ῥητοροδιδασκάλων τοὺς ὁποίους καὶ ἐμιμοῦντο. Ὁ Ἔρασμος<sup>1</sup>, ὅστις δὲν ἦτο πολὺ ἀφειδῆς εἰς τοὺς ἐπαίνους, ἐθαύμαζε τὴν λατινομάθειαν Θεδώρου τοῦ Γαζῆ.

1 Ὁ γνωστὸς περίφημος ὀλλανδὸς φιλόλογος (1467-1536), ἀνὴρ εὐφυέστατος καὶ πολυμαθέστατος, εἰς δὲ ἐκ τῶν προδρομῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μεταρρυθμίσεως. Πολλὰ καὶ ποικίλα εἶναι τὰ φιλολογικὰ του ἔργα. Εἶναι ἰδίᾳ γνωστὸς, διότι ἀπέρριπτε τὴν νεωτέραν προφορὰν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, καὶ διὰ τοῦτο ἢ καὶ νῦν ἐν χρήσει ἐν τοῖς σχολείοις τῆς Δύσεως προφορὰ ὀνομάσθη ἔρασμιανῆ. Σ. Μ.

Ἀλλὰ τὸ βυζαντινὸν πνεῦμα ἦτο πεζόν, δὲν ἠσθάνετο δὲ καὶ τὴν ἀνάγκην νὰ ἀνοίξῃ νέας ὁδοὺς, διὰ τοῦτο οἱ Βυζαντινοὶ παρήγαγον μάλιστα διδακτικὰς γραμματικὰς, μεταφράσεις Ἑλλήνων συγγραφέων, ἀκόμη δὲ καὶ τινὰς ῥητορικὰς ἢ ποιητικὰς συγγραφάς. Σχεδὸν δὲ πάντες συνῆπτον πρὸς τὸ διδασκαλικὸν ἐπάγγελμα καὶ τὸ ἔργον τοῦ ἐμπόρου χειρογράφων καὶ τοῦ ἐπ' ἀμοιβῇ καλλιγράφου, εἶναι δὲ λίαν εὐάριθμοι ὅσοι ἐπετύχχανον διὰ τῶν ἐπιτηδευμάτων τούτων νὰ ἐξασφαλίσωσιν ἄνετον βίον. Τῶν πλειοτέρων ὁ βίος ἦτο ὅμοιος πρὸς τὸν τοῦ πειναλέου Γραικύλου ὃν περιγράφει ὁ Ἰουβενάλιος, θὰ ἦσαν δὲ πάντως κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην πολὺ πλειότεροὶ οἱ πένητες λόγιοι, ἂν δὲν εὗρισκετο τότε ἐν Ῥώμῃ ὁμοεθνῆς ἀνὴρ μεγάλης ἀπολαύων τιμῆς καὶ ἀνεξάντλητον ἔχων τὴν ἐλευθερίτητα. Ὁ ἀνὴρ οὗτος, ὅστις διὰ τοῦ παραδείγματός του ἔδειξεν εἰς ποῖον μεγαλεῖον ἠδύναντο νὰ φθάσωσι κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τῶν ἔθνικῶν συμφορῶν οἱ ἄριστοὶ ἀντιπρόσωποι τῆς βυζαντινῆς ἐπιστήμης, εἶναι ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων.

Ὁ Βησσαρίων εἶχεν ἀποκτήσῃ πρῶτον μὲν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἔπειτα εἰς μίαν μονὴν τῆς Πελοποννήσου πάσας τὰς ἐφικτὰς κατὰ τὴν ἐποχὴν του φιλολογικὰς καὶ ἐπιστημονικὰς γνώσεις, ἔνεκα δὲ τῆς παιδείας του προήχθη ταχέως καὶ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱεραρχίαν καὶ κατέλαβεν ἐπιφανῆ θέσιν μεταξὺ τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου κατὰ τὴν σύνοδον τῆς Φλωρεντίας (1439, ἰδ. σ. 24) ἔπαι ἐπισήμως ἀποκατεστάθη ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Βησσαρίων ἐτάχθη ἐν τῇ συνόδῳ μεταξὺ ἐκείνων οἵτινες κατ' ἀρχὰς μὲν μετὰ τινος ἀμφιβολίας, ἔπειτα ὅμως ἀδιστακτικῶς ὑπεστήριξε τὴν ἔνωσιν μετὰ τῆς Ῥώμης. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ἡ φιλοπατρία του, ὀλιγώτερον φανατικὴ τῆς τῶν πλείστων ἄλλων Ἑλλήνων κληρικῶν, τὸν ἐπεισε νὰ ὑπαχωρήσῃ εἰς τὰς ἀξιώσεις

τοῦ Πάπα, πρὸ παντὸς ἐσκέπτετο ὅτι ἔπρεπε νὰ σωθῇ ἡ Ἑλλάς, ἡ Ἑλλάς δὲ καὶ ἡ ἀρχαία καὶ ἡ σύγχρονος πατρίς ἦτο μία καὶ ἐνιαία κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ ὅπως καὶ κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ Ψελλοῦ. Ἡ γνώμη τοῦ αὐτοῦ δὲν προήρχετο μὲν ἐκ τῆς ἐλαφρότητος ἐκείνης ἣτις ἐξαγοράζει μίαν πόλιν διὰ μιᾶς λειτουργίας κατὰ τὸ γνωστὸν λόγιον τοῦ Ἑρρίκου Δ' τῆς Γαλλίας, ἀλλ' ὅμως πάντως, ἂν δὲν εἶχε σαφῶς ἐννοήσῃ ὅτι μόνον ἡ ἔνωσις τῶν Ἐκκλησιῶν ἠδύνατο τότε νὰ σώσῃ τὴν πατρίδα του, δὲν θὰ ἐπέθετο εὐκόλως ὑπὸ τῶν ἐπιχειρημάτων τῶν δυτικῶν ἐπισκόπων οὐδὲ θὰ ἐλησμόνει τὰ εἰκοσιπέντε παράπονα τὰ ὅποια ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία εἶχε κατὰ τῆς λατινικῆς.

Ἐπανελθὼν εἰς τὴν Ἑλλάδα ταχέως ἀντέλήφθη ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ παραμείνῃ, διότι εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν δὲν ἦσαν ἀνεκτοὶ εἰμὴ ἐκεῖνοι οἱ κληρικοὶ ἐκ τῶν ὑπογραψάντων τὸν τόμον τῆς ἐνώσεως, οἵτινες ἐπιστρέψαντες εἰς τὴν πατρίδα εἶχον ἀποπτύσῃ ὅ,τι ἐν Φλωρεντίᾳ ὄχι μετὰ πολλῆς εἰλικρινείας εἶχον ἐμόσῃ. Ὁ Βησσαρίων λοιπὸν ἀποδεχθεὶς τὰ ἐπακολουθήματα τῆς ἐν τῇ συνόδῳ γνώμης τοῦ ἀπῆλθεν ἐκ τῆς χώρας ἣς εἶχεν ἐγκαταλείψῃ τὴν πίστιν καὶ ἔπου κατὰ τὰς ἰδέας τῶν Ἀνατολικῶν δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ ἔχη θέσιν, καὶ μετέβη εἰς τὴν Ῥώμην. Ἐκεῖ εὗρε λαμπρὸν στάδιον ὁ πτωχὸς Ἕλληνας ἐπίσκοπος τῆς Νικαίας ἔγεινε καρδινάλιος, προικοδοτηθεὶς δὲ διὰ τῶν πλουσιῶν προσόδων πλειστῶν ἐνοριῶν εἶχε πλέον τὰ μέσα νὰ ζῇ ἡγεμονικῶς ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι καρδινάλιοι, ἔχων ἑκατοντάδας ὑπηρετῶν καὶ δαπανῶν θησαυροὺς διὰ τὰ πολυτελεῆ παλάτια του καὶ τὰς πολυτίμους συλλογὰς του.

Τοιαύτης τυχῶν προαγωγῆς ὁ Βησσαρίων ὀλίγον ἔληψε οὐχὶ ἄπαξ ἀλλὰ δις νὰ ἐκλεχθῇ πάπας. Ἀλλ' ἡ εὐτυχία δὲν μετέβαλε τὸν χαρακτήρα του οὐδέποτε ἀπηνήθη τὴν καταγωγὴν του ὅπως ὑπῆρξε Λατῖνος μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων οὕτως

ὑπῆρξεν Ἕλληνας μεταξὺ τῶν Λατίνων, ἔμεινε δὲ πιστὸς καὶ εἰς αὐτὰς τὰς ἐξωτερικὰς συνηθείας τοῦ ἔθνους του διατηρήσας τὴν μακρὰν ἐλληνικὴν γενειάδα ἐν ᾧ οἱ ἄλλοι καρδινάλιοι ἦσαν πάντες ἐξυρισμένοι. Ὀλόκληρον τὸν βίον του ἀφιέρωσεν εἰς τὸν Ἑλληνισμόν. Εἶχε κυρίως τρία ἰδανικά, ἀλλ' ἐπεισύθη ὅτι τὰ δύο πρῶτα, ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς πατρίδος του, δὲν ἦσαν ἢ φρούδη μόνον ἐλπίς καὶ εὐγενὴς παράνοια, δι' ὃ καὶ μετὰ πόνου τὰ εἶδε ματαιούμενα. Καὶ ἐξηκολούθησε μὲν νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἔνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν ἐναντίον τῆς γνώμης τῶν ὁμοεθνῶν του καὶ ὅταν ἀκόμη εἶχεν ἀπολέσει πᾶσαν ἐλπίδα πραγματοποιήσεως τοῦ ὀνείρου του, νὰ κηρύττῃ δὲ εἰς τὴν Δύσειν σταυροφορίαν κατὰ τῶν Τούρκων εἴτε ὡς ἀπεσταλμένος τῶν παπῶν εἴτε καὶ ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας. Εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τοιαύτης σταυροφορίας μόνον ἐκεῖνος ἠδύνατο νὰ πιστεύῃ, ὅστις ἐκ τῆς μεγάλης του φιλοπατρίας ἐπέμενε νὰ μὴ διακρίνῃ οὔτε τῆς Ἐκκλησίας τὴν ἀδυναμίαν οὔτε τῶν χριστιανῶν ἡγεμόνων τὰς διχογνωμίας. Τὸ τελευταῖόν του ἰδανικόν, τὸ καὶ εὐγενέστατον, ὑπῆρξεν ἡ ἐπέκτασις τοῦ πνευματικοῦ κράτους τῆς Ἑλλάδος. Τοῦτο δὲν ἐματαιώθη ὅπως τὰ δύο ἄλλα καὶ ὁ Βησσαρίων ἠδυνήθη ὄχι μόνον νὰ ἐργασθῇ ὑπὲρ εὐσδώσεως αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ μετὰ χαρᾶς νὰ ἴδῃ τὴν ἐπιτυχίαν τῶν προσπαθειῶν του.

Τοὺς θησαυροὺς οὗς ἄλλοι καρδινάλιοι ἐσπατάλων ὅπως περιβάλλονται διὰ πολυτελείας καὶ λάμπσεως ἐδαπάνᾳ ἐκεῖνος εἰς ὑποστήριξιν λογίων συμπολιτῶν του καὶ εἰς συνάθροισιν χειρογράφων. Τὸ ἐπὶ τοῦ Κυρήναίου μέγαρόν του δὲν ἦτο μόνον ἄσυλον εἰς ὃ κατέφευγον οἱ πένητες λόγιοι οἱ ἀναγκασόμενοι νὰ ζῶσι διὰ τῆς γραφίδος των, ἀλλὰ καὶ ἐντευκτῆριον ἐν ᾧ ἐσχετίζοντο πρὸς τοὺς ἀρίστους πολίτας τῆς Ῥώμης καὶ ἀπεκόμιζον τὴν πεποιθήσιν ὅτι καὶ τώρα ὅπως καὶ κατὰ τοὺς



χρόνους τοῦ Σύλλα πάντα τὰ κατὰ τῶν ἀπογόνων παράπονα ἐλησμονοῦντο ἐξ ἀγάπης πρὸς τοὺς προγόνους. Ἐν τῇ ἰδιωτικῇ ἐκείνῃ Ἀκαδημίᾳ ὁ Πλάτων κατ' ἐξοχὴν ἐτιμᾶτο. Ἦδη οἱ πρῶτοι ἀνθρωπισταὶ ἡγουμένου τοῦ Πετράρχου εἶχον τάξιν τὸν Πλάτωνα ὑπεράνω τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ φιλοσόφου τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ δὲν ἐγίνωσκον ὅμως ἐκ τῶν συγγραφῶν αὐτοῦ εἰμὴ ὄσα μέρη εἶχε μεταφράσει λατινιστὶ ὁ Κικέρων εἰς πολλὰ ἐκ τῶν ἔργων του καὶ μάλιστα εἰς τὴν **Πολιτείαν**. Ἡ πρὸς τὸν Πλάτωνα λατρεία ἐγέννησεν εἰς αὐτοὺς καὶ τὸν πόθον τοῦ νὰ γνωρίσωσιν αὐτὸν βαθύτερον καὶ ἀμεσώτερον, μόνος δὲ ὁ Βησσαρίων καὶ οἱ περὶ αὐτὸν ἠδύναντο νὰ ἀναπληρώσωσι τὸ ἐλλείπον. Αἱ πλατωνικαὶ μελέται τοῦ Ψελλοῦ βλέπομεν ὅτι διεκόπησαν· ὁ Πλήθων ὁ διδάσκαλος τοῦ Βησσαρίωνος ἦτο κατ' εὐθείαν πνευματικὸς διάδοχος τοῦ βυζαντινοῦ φιλοσόφου ὅστις δὲν ἠδύνατο νὰ ἀποδεχθῇ τὸν ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας ἀποκλεισμόν τοῦ Πλάτωνος. Τὴν πνευματικὴν ταύτην συγγένειαν ἐπικυρεῖ ἔτι μᾶλλον ὁ Βησσαρίων οὗτινος ἡ πρὸς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα ἀγάπη καὶ ἡ πρὸς τὸν Πλάτωνα λατρεία συμφωνοῦσι πληρέστατα πρὸς τὰς ἀγαπητὰς ἰδέας τοῦ Ψελλοῦ. Ὁ σύγχρονος καὶ ὁμοεθνὴς τοῦ Βησσαρίωνος Γεώργιος ὁ Τραπεζούντιος γράψας δῆθεν **Σύγκρισιν Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους** ὕβρισε δεινῶς τὸν Πλάτωνα ὡς ἀμαθῆ, ὡς ἀσεβῆ καὶ ἀνήθικον. Ὁ Βησσαρίων ἀνεσκεύασε τὰς ὕβρεις γράψας λατινιστὶ πραγματείαν ἣτις εἶναι τὸ διεξοδικώτατον τῶν ἔργων του πρὸς τὸν συνοφαντοῦντα τὸν Πλάτωνα, ἐν ᾗ ἔκαμνε πραγματικὴν σύγκρισιν μεταξὺ τῶν δύο φιλοσόφων καὶ ὑπεστήριξε τὸν Πλάτωνα κατὰ τῶν κατηγοριῶν τοῦ βλασφήμου, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ κατηγορῇ τὸν μέγαν αὐτοῦ μαθητὴν. Τὸ περιεχόμενον τῆς σοφῆς ταύτης συγγραφῆς, ἐξ ἧς καταφαίνονται αἱ ἐξοχοὶ τῷ ὄντι γνώσεις τοῦ

καρδινάλιου καὶ εἰς τὰ ἑλληνικὰ καὶ εἰς τὰ λατινικὰ γράμματα, δίδει ἀφορμὴν νὰ παρεξετάσωμεν τὰς περὶ Πλάτωνος ἰδέας αὐτοῦ πρὸς τὰς τοῦ Ψελλοῦ.

Ἀμφότεροι θαυμάζουσιν ἐκείνας μάλιστα τὰς ιδιότητας τοῦ Ἀθηναίου συγγραφέως καὶ φιλοσόφου, αἵτινες σήμερον δὲν ἀπολαλοῦσι πολλῆς ἐκτιμῆσεως. Θαυμάζουσι τοῦ Πλάτωνος τὴν ἐξοχὴν ἐμπειρίαν περὶ τὴν μεταχείρισιν πάντων τῶν ὅπλων τῆς ρητορικῆς, ὅχι δὲ τὴν μεγάλην διαλεκτικὴν ἰδιοφυΐαν ἣτις δίδει εἰς αὐτὸν τὴν δύναμιν νὰ περιβάλλῃ τὰς ἀποδείξεις του διὰ μορφῆς προσωπικῆς καὶ πρωτοτύπου. Καὶ αὐτὸς ὁ Πλάτων, ὅπως καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι διδάσκαλος ἐξηγῶν τὴν τέχνην κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ θεωρίαν, χωρὶς νὰ κάμνῃ χρῆσιν ἐν τῇ διδασκαλίᾳ του μακρῶν ἀναπτύξεων, ἀλλ' ἀρκούμενος μόνον εἰς τὴν παράθεσιν καταλλήλων παραδειγμάτων. Ἡ σχολαστικὴ αὕτη ἀντίληψις τῶν πραγμάτων ἄγει αὐτοὺς εἰς τὸ νὰ ἐκλαμβάνωσι καὶ τὰς περὶ συγχρόνων ρητόρων γνώμας τοῦ Πλάτωνος κατὰ τρόπον διάφορον τῆς σημερινῆς ἐπιστήμης. Ἄλλ' ἡ συμφωνία τοῦ Ψελλοῦ καὶ τοῦ Βησσαρίωνος ἐκδηλοῦται μάλιστα ἐκ τῆς τάσεως ἣν ἀμφότεροι ἔχουσι νὰ συνιστῶσι τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Ἀθηναίου φιλοσόφου ὡς συντελεστικὴν εἰς τὴν γνώσιν τῶν ἀληθειῶν τοῦ χριστιανισμοῦ, διότι ἀπὸ κοινοῦ ἀποδίδουσιν εἰς τοὺς μεγάλους φιλοσόφους τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος οἶοναι προαίσθημά τι τῆς μελλούσης ἀποκαλύψεως. Δὲν ὑποστηρίζουσι μὲν ὅτι ὁ Πλάτων ἦτο χριστιανὸς (ὁ Βησσαρίων μάλιστα λαμβάνει τὸν κόπον καὶ νὰ ἀνασκευάσῃ τὴν ἀντίθετον γνώμην καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν Ἀριστοτέλην) οὐδὲ ὅτι ἐγνώρισε τὴν Ἁγίαν Τριάδα, ἀλλὰ μόνον ὅτι τὴν προησθάνθη, ἔχοντες ὡς βάσιν τῆς γνώμης των χωρία τινὰ τοῦ τετάρτου βιβλίου τῶν Νόμων τοῦ Φιλίππου καὶ τοῦ Τιμαίου ἅτινα συμφωνοῦσι σχεδὸν κατὰ λέξιν πρὸς ἀντι-

στοιχα χωρία τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Οὐδείς ἐθνικός συγγραφεὺς ἐπλησίασε μᾶλλον τοῦ Πλάτωνος πρὸς τὴν γνῶσιν τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας. «Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἤθελε νὰ ἀσχοληθῆ περὶ πράγματα τὰ ὁποῖα δὲν ἐπιδέχονται ἀπόδειξιν, παραλείπει λοιπὸν ἐντελῶς τὴν πρὸς τὰ ὑψηλότερα καὶ τὰ θεῖα πίστιν, ἀν καὶ ταῦτα εἶναι παντὸς ἄλλου σημαντικώτερα καὶ δύνανται μάλιστα νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς μέσα ἀποδεικτικά, διότι τὸ θεῖον εἶναι ἡ πρώτη αἰτία παντὸς ὑπερ ὑπάρχει. Ὅχι δὲ μόνον οὐδὲν ἔγραψε περὶ τούτου, ἀλλὰ καὶ ἀπέκρυψεν ὅ,τι διανοεῖτο. Ὁ Πλάτων τοῦναντίον συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἡμετέραν ὁρησκείαν καθότι δὲν ἀπαιτεῖ μὲν ἀπόδειξιν, θεωρεῖ δὲ τὴν πίστιν ὡς τὴν πρώτην ἀρετὴν, διὰ τῆς ἐξασκήσεως δὲ τῆς ἀρετῆς ταύτης νομίζει ὅτι πρέπον εἶναι νὰ τιμῶμεν τὸ θεῖον».

Ἡ συμφωνία ἣν ὁ Βησσαρίων παραδέχεται μεταξὺ Πλάτωνος καὶ Ἀγίας Γραφῆς εἶναι πολὺ ἀσαφής καὶ δὲν στηρίζεται κατὰ τὴν ἡμετέραν γνώμην εἰμὴ εἰς ἀναλόγους πλατωνικὰς ἐννοίας πολὺ γενικὰς καὶ ἀορίστους ὅτι τὸ θεῖον εἶναι ἐκ πάντων τῶν ὄντων τὸ πρῶτον, ὅτι ὁ θεὸς ἀγαπᾷ τὴν δικαιοσύνην, ὅτι ὁ θεὸς πολεμεῖ τοὺς ὑπερηφάνους. Διὰ νὰ συμπεράνῃ ὁ Βησσαρίων ὅτι ἡ πίστις πρέπει νὰ εἶναι ἡ βᾶσις τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς εὐδαιμονίας ἐκλέγει, ὅπως νομίζομεν, ἐπιμελῶς μεμονωμένας φράσεις τοῦ Πλάτωνος χωρὶς νὰ ἐμπνέηται ὑπὸ τοῦ πνεύματος ὅπερ ζωογονεῖ τὸ ὄλον αὐτοῦ φιλοσοφικὸν σύστημα. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἐπὶ τοῦ πνεύματος τῶν χριστιανῶν τοῦ ἐνδεκάτου ἢ τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος οἱ παραλληλισμοὶ οὗτοι μεταξὺ ἐλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ χριστιανικῆς διδασκαλίας ἔκαμνον βαθυτάτην ἐντύπωσιν.

Ἐννοεῖται ὅτι ὁ Βησσαρίων δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ὑπερασπίζῃ καὶ ἐκεῖνας τὰς θεωρίας τοῦ Πλάτωνος αἵτινες κατ' ἐξοχὴν ἐσκανδάλιζον τοὺς χριστιανούς, τὰς θεωρίας του δηλαδὴ περὶ

ἔρωτος καὶ περὶ κοινογαμίας, ἀλλ' ὡς εἶναι ἔμως προφανές ὅτι δὲν προσέκρουεν εἰς αὐτὰς πλειότερον καὶ τοῦ Ψελλοῦ, ὅπως δὲ θὰ ἔκαμνε νεώτερος ἱστορικός, προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσῃ τὰς ὅχι πολὺ χριστιανικὰς ἐκεῖνας θεωρίας ἐκ τῶν ἰδεῶν αἰτινες ἐπεκράτουν κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ φιλοσόφου, ὅτε πολλὰ πράγματα ἐπετρέποντο ἅτινα βραδύτερον ἐθεωρήθησαν ὡς αἰσχρὰ, καὶ λέγει ὅτι εἰς πολλὰ εἰδωλολατρικὰ ἔθνη ὑπάρχουσιν ἐκ συνηθείας καταχρήσεις πολὺ μεγαλύτεραι, προσθέτων ἀκόμη ὅτι τὴν ἀγνείαν δύνανται ἄριστα νὰ τηρῇ λαὸς μὴ ἀποδίδων μεγάλην σημασίαν εἰς τὸ νὰ καλύπτῃ ἐπιμελῶς πάντα τὰ μέλη τοῦ σώματος, ὅσον καὶ αἱ γυναῖκες τῆς Ἰταλίας αἵτινες δημοσίᾳ ἐμφανίζονται φοροῦσαι ἀσέμνως ἐξώμους ἐσθῆτας.

Ἡ ὑπάρχουσα διαφορὰ μεταξὺ τοῦ Βησσαρίωνος καὶ τοῦ Ψελλοῦ προέρχεται κυρίως ἐκ τοῦ χαρακτήρος των. Καὶ ὁ Βυζαντινὸς φιλόσοφος ἦτο ματαιόφρων, ἅμα δὲ καὶ φίλερις, δι' ὃ καὶ ἀποδεικνύεται ἔχων ἴσην ἰκανότητα καὶ διὰ τὰς ὑβρεῖς καὶ διὰ τοὺς ἐπαίνους καὶ διὰ τὴν κολακείαν. Ὁ καρδινάλιος τοῦναντίον ἦτο ἀνὴρ συνδιαλλακτικὸς ἀποφεύγων πάντοτε νὰ προσβάλλῃ τὸν ἀντίπαλον. Ὅτε πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ νὰ γίνῃ πρὸς αὐτὸν εὐάρεστος ἐδημοσίευσεν εἰς ἐκ τῶν φίλων του, ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης, σφοδρὰν πραγματείαν ἐναντίον τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Ἀριστοτελιζόντος Θεοδώρου τοῦ Γαζῆ, ὅχι μόνον δὲν ἐκηγνήθη ὑπὸ τοῦ Βησσαρίωνος, ἀλλὰ τοῦναντίον δι' ἐπιστολῆς ἐπετιμήθη διότι ἠΐκησε τοιούτους ἀνδρας. Ὁ Βησσαρίων δὲν ἦτο ἀδιάλλακτος οὐδὲ μεροληπτικός, ἀπὸ χαρακτήρος ἐνδιέφερον αὐτὸν μόνον τὰ κατὰ θεωρίαν πράγματα, δὲν εἶχε δὲ ἄλλην ἐμπάθειαν πλὴν τοῦ φιλελληνισμοῦ. Ἰάσσεται μὲν ὑπὲρ τοῦ Πλάτωνος, ἀλλὰ χωρὶς νὰ ἀδικῇ τὸν Ἀριστοτέλην, «τιμᾷ τὸν Ἀριστοτέλην, ἀλλ' ἀγαπᾷ τὸν Πλάτωνα», οὔτε δὲ καὶ τοὺς ὑπομνηματιστὰς τοῦ Πλάτωνος τοὺς νεοπλα-



τωνικούς και μάλιστα τὸν Ἰάμβλιχον ἐντελῶς ἀπορρίπτει, καθ' ὃν κυρίως κατεφέρετο ὁ Ψελλός. Δὲν λοιδορεῖ οὐδὲ τὸν ἀντίπαλον ἐκεῖνον ὃν ἐστιγματίσεν ὡς συκοφάντην τοῦ Πλάτωνος, ἀλλὰ προσπαθεῖ μόνον νὰ τὸν μεταπεισῇ δι' ἀποδείξεων καὶ λογικῶν ἐπιχειρημάτων. Ἰχνος δὲν ὑπάρχει εἰς τὰς συγγραφὰς τοῦ Βησσαρίωνος τῶν ἀλληγοριῶν ἐκείνων καὶ τῶν μυστηριωδῶν ὑπαινιγμῶν δι' ὧν ἤθελεν ὁ Ψελλός νὰ συμβιδάσῃ τὴν ἑλληνικὴν ἐλευθερίαν πρὸς τὰς ἀποκαλύψεις τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Πολὺ διστάζει νὰ παραδεχθῇ ὅτι, ἐπειδὴ ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει τὸν Ὀμηρικὸν στίχον «Οὐκ ἀγαθὸν πολυχειρανίη· εἰς κοίρανος ἔστω», εἶναι τοῦτο τεκμήριον ὅτι καὶ ἐπρέσθευε μονοθεϊσμόν. Εἶναι ὀλιγώτερον ἀγγέλους τοῦ Ψελλοῦ, καὶ τῆς ἀγγιλοίας του ὅμως κάμνει ὀλιγωτέραν κατάχρησιν. Θαυμάζει μὲν τὰ ῥητορικὰ σχήματα, ἀλλὰ σπανίως τὰ μεταχειρίζεται. Ἡ μετριοπάθειά του ἐξηγεῖ καὶ τὸν λόγον δι' ὃν πάντοτε μὲν ἐπέτυχεν ὡς λόγιος, ἐλαχίστην ὅμως ἠδυνήθη νὰ ἀσκήσῃ ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν συγχρόνων του ὅταν ἠθέλησε νὰ ἐπενεργήσῃ ἐπὶ τοῦ θρησκευτικοῦ αὐτῶν αἰσθήματος.

Ζῶν ἤδη ὁ Βησσαρίων ἐκληροδότησεν εἰς τὴν Βενετικὴν Πολιτείαν τὴν σπανίαν συλλογὴν ἑλληνικῶν χειρογράφων ἣν εἶχε κατορθώσῃ νὰ συναθροίσῃ ἕνεκα τῆς μεγάλης αὐτοῦ πολυμαθείας μᾶλλον ἢ ἕνεκα τῶν ἀφθόνων χρηματικῶν μέσων τὰ ὅποια ἠδύνατο νὰ διαθέσῃ. Ἐνα μόνον ἔθετεν ὄρον εἰς τὴν γενομένην δωρεάν, νὰ εἶναι προσιτὰ τὰ βιβλία του «εἰς τοὺς Βενετοὺς καὶ εἰς ὅσους ἤθελον νὰ καλλιεργῶσι τὰ γράμματα». Διὰ τῆς δωρεᾶς ταύτης 900 χειρογράφων βιβλίων ὁ Βησσαρίων ὑπῆρξεν ὁ ἰδρυτὴς τῆς περιφήμου Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης δι' ἣν ἐξήκοντα περίπου ἔτη βραδύτερον ὁ Σανσοβίνο<sup>1</sup>

ἔκτισε τὸ μεγαλοπρεπὲς μνημεῖον τὸ ἐποῖον καὶ τῶρα ἀκόμη θαυμάζεται εἰς τὴν Πιατσέτταν τῆς Βενετίας, τὸ διατεθὲν ὅμως ἔπειτα εἰς ἄλλην χρῆσιν. Τὸ κληροδότημα τοῦτο συμβολίζει εὖτως εἰπεῖν ὀλόκληρον τὴν δρᾶσιν τοῦ Βησσαρίωνος. Ἡ πολυμόχθως συλλεγεῖσα βιβλιοθήκη του δὲν ἐμελλε νὰ διατηρῆται εὖτε εἰς τὴν πόλιν τῶν Παπῶν εὖτε εἰς τὴν καθαρῶς ἰταλικὴν Φλωρεντίαν, ἀλλ' εἰς τὴν Βενετίαν ἤμεις ἀπετέλει τὸν κρίκον μεταξὺ τοῦ Λατινισμοῦ καὶ τῆς Ἑλλάδος, εἰς ἣν ἕξων χιλιάδες Ἑλλήνων καὶ ἔπου ὑπῆρχον ἀκόμη τόσαι ἀναμνήσεις διηγούμεναι τὸ μεγαλεῖον τῶν προγόνων των. Οἱ πνευματικοὶ ἐκεῖνοι θησαυροὶ δὲν εἶχον συναθροισθῆ διὰ τὴν δόξαν ὀλίγων μόνον ἀνθρώπων οὕτε ἐπ' ὠφελείᾳ μιᾶς μικρᾶς κοινότητος, διὰ τοῦτο δὲ καὶ μετέβαλεν ὁ δωρητὴς τὴν προτέραν γνώμην τοῦ νὰ δωρήσῃ τὴν βιβλιοθήκην του εἰς μίαν βενετικὴν μονήν. Ὅπως καθ' ὅλον τὸν βίον ἐθεώρησεν ὡς σωτηρίαν τῶν συμπολιτῶν του τὴν ἔνωσιν αὐτῶν πρὸς τὴν νεωτέραν δυτικὴν Εὐρώπην, οὕτω καὶ μετὰ θάνατον ἠθέλησε νὰ εἶναι χρήσιμος ἡ βιβλιοθήκη του καὶ εἰς τὴν Ἀνατολήν καὶ εἰς τὴν Δύσιν.

Τὸ πλεῖστον μέρος τῆς δράσεως τοῦ Βησσαρίωνος καὶ μάλιστα ἡ σύνταξις τοῦ περὶ Πλάτωνος συγγράμματός του ἀνάγεται εἰς τοὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως χρόνους, πλεόν δὲ τοῦ ἡμίσεως τῶν συγγραφῶν του ἐγράφησαν λατινιστί, διὰ τούτους δὲ κατ' ἐξοχὴν τοὺς λόγους ἡ ἐξέτασις αὐτοῦ δὲν εἰσέρχεται κυρίως εἰπεῖν εἰς τὸ σχέδιον τοῦ παρόντος βιβλίου. Ἀλλ' εἶναι ἔμως ἄξιος νὰ ἔχῃ ἰδίαν θέσιν ἐν αὐτῷ διότι οὐδέποτε ἔπαυσε συναισθανόμενος ὅτι εἶναι Ἕλληνας καὶ διότι δι' αὐτοῦ ἀνεπτύχθη καὶ ἦνθησεν ὁ σπόρος ὃν ἔσπειρεν ὁ Ψελλός. Ὅτε ἦλθε νὰ ἐγκατασταθῇ εἰς τὴν Ἰταλίαν, τὸ πνεῦμά του ἦτο ἤδη τελείως ἀνεπτυγμένον, ἔκτοτε δὲ ἤδη ἐδείκνυε καὶ διὰ λόγων καὶ δι' ἔργων ὅτι τὸ πολυτιμότερον

<sup>1</sup> Ὁ Ἰάκωβος Τάττης ὁ ἐπιλεγόμενος Σανσοβίνο (1479—1570) γεννηθεὶς ἐν Φλωρεντίᾳ, γλύπτης καὶ ἀρχιτέκτων, ἦτο εἰς ἕκ τῶν ἀριστοῦ καλλιτεχνῶν τῆς Ἀναγεννήσεως. Σ. Μ.

θῶρον τὸ ὁποῖον θὰ ἔκαμνεν ὁ βυζαντινὸς ἀνθρωπισμὸς εἰς τὸν πολιτισμὸν τῆς Δύσεως θὰ ἦτο ὄχι ἐκείνη ἢ ἡμίνεκρος καὶ δουλικὴ μίμησις τοῦ Δημητρίου Κυδῶνη, ἀλλὰ μία βαθεῖα μελέτη τοῦ Πλάτωνος δυναμένη νὰ παραγάγῃ διαρκῆ ἀποτελέσματα. Ὁ ἐνθουσιασμὸς μὲ τὸν ὁποῖον οἱ σύγχρονοι ὑπεδέχθησαν τὴν περὶ Πλάτωνος συγγραφὴν τοῦ ὑπῆρξε μέγας, ἴσως δὲ καὶ ὑπερβολικὸς, ἀλλ' ὁ ἐνθουσιασμὸς ἐκεῖνος ἐκαρποφόρησε μάλιστα διὰ τῶν ἔργων τοῦ Μαρσιλίου Φικίνου<sup>1</sup>, ὅστις διὰ τῶν προσπαθειῶν του ὅπως στερεώσῃ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν διὰ τῆς μελέτης τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν νεοπλατωνικῶν ἤσκησεν ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων τῶν συγχρόνων του.

Ἡ μελέτη λοιπὸν τοῦ Πλάτωνος ὑπῆρξε τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιδράσεως ἣν ὁ ὑπὸ τοῦ Ψελλοῦ τὸ πρῶτον εἰσηγηθεὶς ἀνθρωπισμὸς ἤσκησεν ἐπὶ τῆς ἐπιστήμης. Ἄς ἴδωμεν νῦν πῶς ἐπενήργησεν ἡ ἐπίδρασις αὕτη ἐπὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς κυρίως λογοτεχνίας. Δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὰ ἔργα τῶν ἱστορικῶν ὡς ἀποτελοῦντα μετὰδασιν ἀπὸ τῆς ἐπιστήμης εἰς τὴν λογοτεχνίαν. Πρέπει δὲ περὶ τούτων νὰ περιορισθῶμεν εἰς ὀλίγας μόνον λέξεις, διότι εἴπομεν μὲν ἤδη ποῖα εἶναι ἡ ἀξία τῆς ἱστοριογραφίας τῶν Βυζαντινῶν ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον αὐτῆς; ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ πλήθος τῶν συγγραφέων ἀναγκάζει ἡμᾶς νὰ ἐξετάσωμεν ἐκείνους μόνον οἵτινες κάλλιον ἐκπροσωποῦσι τὸ ὅλον εἶδος. Αἱ κοινὰ ἀρεταὶ τῶν ἱστοριογράφων οἵτινες μέχρι τῆς ἀλώσεως ἐξιστόρησαν τὰς συμφορὰς τοῦ

<sup>1</sup> Marsiglio Ficino (1433-1499), ἀνὴρ πολυμαθέστατος ἐκ Φλωρεντίας καὶ ἑλληνιστῆς διακεκριμένος, ἐτίμα τὸν Πλάτωνα μέχρις εἰδωλολατρίας καὶ ἐφιλοπόνησε τὴν πρώτην αὐτοῦ λατινικὴν μετάφρασιν ἐν Βενετίᾳ τῷ 1491. Μετέφρασε καὶ τὰς ἑννεάδας τοῦ Πλωτίνου καὶ ἄλλα νεοπλατωνικὰ συγγράμματα. Ἰδρυσεν ἐν Φλωρεντίᾳ Πλατωνικὴν Ἀκαδημίαν. Σ. Μ.

Βυζαντίου εἶναι ἀξιόλογοι· μετὰ πολλοῦ ζήλου ἠρεύνησαν τὰς ὑπὸ τῆς προφορικῆς ἢ γραπτῆς παραδόσεως διασωθείσας λεπτομερείας, εἶναι ἀμερόληπτοι καὶ ὅταν ἀκόμη κάμνωσι λόγον περὶ τῆς μερίδος εἰς ἣν αὐτοὶ ἀνήκουσιν, ἐπὶ τέλους δὲ ἔχουσιν ὅπωςδῆποτε ἀνεπτυγμένην καὶ τὴν τέχνην τῆς συνθέσεως ἕνεκα τῆς ἀνατροφῆς αὐτῶν πρὸς τὰ μεγάλα παραδείγματα τῆς ἀρχαιότητος τὰ ὁποῖα ἐμιμοῦντο. Ἄλλ' ὅμως ἡ μίμησις τῶν κλασσικῶν ἀπέβη εἰς αὐτοὺς ὀλεθρὰ ὑπὸ τὴν ἐποψίν τοῦ ὕφους. Ἔστω δὲ ὡς παράδειγμα ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνὴ (γεννηθεῖσα τῷ 1083). Ἡ βασιλόπαις ἔλαβε τοιαύτην ἀνατροφήν, ὥστε ἀπέβη πράγματι λογιὰ. «Ἐγὼ, λέγει ἐν τῷ προοίμιῳ τοῦ ἱστορικοῦ αὐτῆς συγγράμματος, Ἄννα, θυγάτηρ μὲν τῶν βασιλέων Ἀλεξίου καὶ Εἰρήνης, πορφύρας τιθήνημά τε καὶ γέννημα (ἀρέσκειται δὲ νὰ ἐπαναλαμβάνῃ ὅτι ἐγεννήθη ἐν τῇ πορφύρᾳ), γραμμάτων οὐκ ἄμοιρος, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐλληνίζειν ἐς ἄκρον ἔσπουδακυῖα καὶ ῥητορικῆς οὐκ ἀμελετήτως ἔχουσα καὶ τὰς Ἀριστοτελικὰς τέχνας εὐἀναλεξαμένη καὶ τοὺς Πλάτωνος διαλόγους, καὶ τὸν νοῦν ἀπὸ τῆς τετρακτύος<sup>1</sup> τῶν μαθημάτων πυκάσασα... βούλομαι δὲ τῆσδέ μου τῆς γραφῆς κτλ.». Ἐνδιεφέρετο διὰ πᾶν ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀνατροφήν καὶ τὴν ἐκπαίδευσιν, λεπτομερῶς δὲ ἐξηγεῖ τὴν μέθοδον τῆς διδασκαλίας ἣτις ἐπεκράτει εἰς ἐν μέγα σχολεῖον ὅπερ ἵδρυσεν ὁ πατὴρ αὐτῆς ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος καὶ τὴν ὀνομαζομένην αὐτῇ δὲν ἐπιδοκιμάζει<sup>2</sup>. Καὶ ὅμως δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ θεωρῆται ὡς ἐξ ἐπαγγέλματος λογιὰ γυνή, ἀλλ' ὡς βασιλόπαις ἣτις αἰσθάνεται ἑαυτὴν

<sup>1</sup> Ἡ τετρακτύς τῶν μαθημάτων περιελάμβανε παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς τὴν ἀστρολογίαν, τὴν γεωμετρίαν, τὴν ἀριθμητικὴν καὶ τὴν μουσικὴν. Σ. Μ.

<sup>2</sup> Ἡ μέθοδος αὕτη εἶναι ἡ σχεδιογραφία (σχέδαι), ἡτοι ἡ τεχνολογία, ἡ γραμματικὴ ἀνάλυσις ἐκάστης λέξεως χωριστά. Ἄ. Κομν., Ἀλεξιάδ. ΙΕ' σελ. 485. Σ. Μ.



προωρισμένην διὰ τὴν δρᾶσιν μᾶλλον ἢ διὰ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν μελέτην. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀλεξίου ἡ φιλοδοξία αὐτῆς τὴν ὤθησε νὰ ἐπιχειρήσῃ συνωμοσίαν ὅπως ἀναβιδάσῃ ἐπὶ τοῦ θρόνου τὸν σύζυγόν της Νικηφόρον Βρυέννιον ἀντὶ τοῦ ἀδελφοῦ της Ἰωάννου ὅστις ἦτο ὁ νόμιμος διάδοχος. Ἡ ἐπιχειρήσις ἀπέτυχεν ἕνεκα τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ἰωάννου καὶ τῆς νομιμοφροσύνης τοῦ Βρυέννιου, ἡ δὲ Ἄννα ἀγανακτήσασα κατὰ τοῦ συζύγου τὸν ἐπετίμησε διότι ἀπέφυγε τὴν βασιλείαν ἣν ἡ φύσις προορίζει εἰς τοὺς ἄνδρας, μεταχειρισθεῖσα ἐλευθεροστομίαν ἀποδεικνύουσαν ὅτι δὲν ἐφρόντιζε πολὺ περὶ τῆς αἰδημοσύνης. Τὸ γεγονός τοῦτο ἀναφέρει ὁ ἱστορικὸς Νικήτας Χωνιάτης. Ἄν ἡ Ἄννα εἶχε συγγράψῃ μὲ τοιοῦτον πραγματισμὸν καὶ τὴν ἐπικὴν πεζογραφίαν ἣτις ἐπιγράφεται Ἀλεξιάς καὶ εἰς τὴν ὅποίαν περιγράφει τὸν βίον τοῦ πατρὸς της, θὰ εἶχομεν νῦν μίαν διήγησιν νευρώδη πλήρη δυνατῶν ἐντυπώσεων καὶ ἐμπνεομένην ὑπὸ τοῦ πάθους. Ἄλλ' εἰς τὴν Ἀλεξιάδα, ὅποια εἶναι, ἡ διαψευσθεῖσα αὐτῆς ὑπερηφάνεια ἐνιαχοῦ μόνον διαφαίνεται. Ἡ βασιλόπαις ἀφ' οὗ ματαίως προσεπάθησε νὰ καταλάβῃ τὸ στέμμα καὶ ἐκλείσθῃ ἔπειτα πρὸς παρηγορίαν εἰς μοναστήριον, ἀπέβη μόνον χειραφετημένη γυνὴ μὴ κατορθώσασα νὰ ὑψωθῇ ὑπεράνω τῆς αὐλικῆς καὶ λογίας ἀνατροφῆς τὴν ὅποίαν ἔλαβε, καὶ οὐδὲν πλεόν.

Ὁ τρόπος καθ' ὃν ἐκφράζεται εἶναι οὐδὲν ἄλλο ἢ ἐπιτετηδευμένος. Ὅταν πρόκειται νὰ παραθέσῃ σλαυικὰς τοπωνυμίας νομίζει ἀναγκαῖον νὰ ζητήσῃ αἰονεὶ συγγνώμην διότι καταμιαίνει τὸ ὄφος τῆς ἱστορίας. «Καὶ μεμφέσθω μηδεὶς ἡμῖν τοιούτοις χρωμένοις ὀνόμασι βαρβαρικοῖς, καὶ ἀφ' ὧν ἔστι τὸ ὄφος τῆς ἱστορίας καταμιαίνεσθαι· οὐδὲ γὰρ οὐδ' Ὅμηρος ἀπηξίωσε Βοιωτοὺς ὀνομάζειν καὶ τινὰς βαρβαρώδεις νήσους διὰ τὴν τῆς ἱστορίας ἀκρίθειαν». Περιφράζει πάντοτε τὰς λέξεις

τὰς δηλωτικὰς τοῦ θανάτου καὶ τοῦ φόνου. Περιγράφουσα τὸ στρατήγημα τοῦ Βαϊμούντου, ὅστις ἵνα θεωρηθῇ νεκρὸς ἐξηπλώθη ζῶν ἐντὸς λάρνακος εἰς ἣν ἐνετέθη καὶ ἀποσφαγεῖς ἀλεκτρυῶν ἀποδᾶς τὴν τετάρτην ἢ τὴν πέμπτην ἡμέραν βαρυοδμότατος, προσθέτει ἐν τέλει «Ἐγώ γε θαυμάζω πῶς τοσαύτην ὑπήνεγκε τῆς βίβδος πολιορκίαν ζῶν ἔτι μετὰ νεκροῦ συνεκφερόμενος σώματος».

Ἀκολουθοῦσα τὰς παραδόσεις τοῦ Ψελλοῦ παρεισάγει καὶ αὐτῇ, ὅπως ὁ Πλάτων, εἰς τὸν πεζὸν λόγον ῥήσεις Ὀμηρικὰς, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἀντιλαμβάνηται τὴν Πλατωνικὴν εἰρωνείαν· ὁ Πλάτων λόγου χάριν περιγράφων σοφιστὴν ἠρεθισμένον διότι εἶχεν ἐκ τῆς συζητήσεως περιχθῆ εἰς τὸ ἀδιέξοδον καὶ ἐτοιμαζόμενον νὰ ἀμυνθῆ, προαγγέλλει τὴν ἐπίθεσιν δι' ἑνὸς πολεμικοῦ στίχου τῆς Ἰλιάδας, ἐν ᾧ ἡ Ἄννα μεταχειρίζεται παρομοίας ῥήσεις ὅταν πρόκειται σοβαρῶς νὰ προδῆ εἰς τὴν ἐξιστόρησιν αἱματηροῦ ἀγῶνος. Ἡ ἐκ πολλῶν βιβλίων συγχειμένη Ἀλεξιάς θὰ περιστέλλετο εἰς τὴν προσήκουσαν ἔκτασιν ἂν ἀφηροῦντο ἐξ αὐτῆς πᾶσαι αἱ διὰ νέων λέξεων ἐκφραζόμενοι δισσολογίαι.

Καὶ ἄλλα δὲ ἐλαττώματα ἀσχημίζουσι τὸ σύγγραμμα· ἔλλειψις καλαισθησίας καὶ παιδαριώδης ματαιότης. Τὰ ἐξῆς περὶ τῆς γεννήσεώς της. «Κατὰ δὲ τὸ περιόρθρον, σάββατον δὲ ἦν, τίχεται τοῦτοις (τοῖς γονεῦσι) παιδίον θῆλυ, ἐμπερές ὡς ἔλεγον κατὰ πάντα τῷ πατρί. Ἐγὼ δὲ ἦν ἄρα τοῦτο, καὶ ὡς γε τῆς βασιλίδος καὶ μητέρος ἔν τισι καιροῖς διηγουμένης ἤκουον ὅτι πρὸ τρίτης ἡμέρας τῆς τοῦ βασιλέως εἰς τὰ ἀνάκτορα εἰσελεύσεως (ἐπανῆει γὰρ ἤδη ἀπὸ τῆς τοῦ Ῥομπέρτου μάχης καὶ τῶν πολλῶν ἐκείνων πολέμων καὶ κόπων), ταῖς ὧδισι συνεχομένη, σταυροῦ τύπον τῇ γαστρὶ ἐνσημήνασα, ἔφη· Μείνον ἔτι, παιδίον, τὴν τοῦ πατρὸς ἀφίξιν.

Πολλά δὲ αὐτήν, ὡς ἔλεγεν, ἢ πρωτοβασίλισσα καὶ μήτηρ αὐτῆς καταμεμφαμένη, ἔφη· Εἰ δὲ μετὰ μῆνα ἐλεύσεται οἶδας ; καὶ πῶς αὐτὴ τοσαύταις ὀδύναϊς ἐγκαρτερήσῃς ; Ἄλλὰ ταῦτα μὲν ἢ ἐκείνης μήτηρ· τὸ δὲ γε τῆς βασιλίδος ἐπίταγμα πέρας εἰλήφει ὅπερ κἂν τῆ γαστρὶ τὴν εἰς τὸ μέλλον πρὸς τοὺς γειναμένους εὐνοίαν ἀριδῆλως ὑπεσημαίνετο».

Παρὰ πάσας ταύτας τὰς ἀλλοκότους ἐπινοήσεις, ἢ μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς Ἀλεξιάδος ἐντύπῳσις εἶναι ὅτι ἡ Ἄννα ἢ Κομνηνὴ, ἦν καὶ θύμα οὕτως εἰπεῖν τῆς ῥητορικῆς, ἀποτελεῖ ὅμως μίαν ἰδιαιτέραν φυσιογνωμίαν, ἃν ὄχι ἐλκυστικὴν, τοῦλάχιστον ἐνδιαφέρουσαν. Διὰ μέσου τῶν σχολαστικῶν αὐτῆς παραβολῶν διαφαίνεται ἡ στοργὴ καὶ ὁ θαυμασμός της πρὸς τὸν πατέρα. Τὰ αἰσθήματα ταῦτα τὴν παρεκίνησαν νὰ γράψῃ καὶ τὴν ἱστορίαν του, τὸ μόνον ἔργον τὸ ὁποῖον ἔγραψεν. Ἡ εὐστοχία τοῦ πνεύματός της φαίνεται εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν σταυροφόρων. Διακρίνει σαφῶς ὅτι ἐξ αὐτῶν οἱ μὲν ἀπλοῖ-κώτεροι ἐπόθουν τῷ ὄντι νὰ ἀπελευθερώσωσιν ἀπὸ τῶν ἀπίστων τὸν τάφον τοῦ Σωτῆρος, ἀλλ' ὅτι ὅμως οἱ ἄλλοι, οἱ πονηρότεροι, ἀπέβλεπον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Διακόσια ἔτη πρὸ τῆς λατινικῆς κατακτῆσεως οἱ Ἕλληνες σαφῶς κατενόησαν πόσα ζιζάνια εἶχον σπαρῆ ἀναμέσον τοῦ οἴτου. Ἐξοχος εἶναι καὶ ἡ σκιαγραφία τῶν Φράγκων καὶ τῆς ἀγρίας ὀρμῆς ἣτις τοὺς ἐλαύνει. «Κελτὸς γὰρ ἀνὴρ ἔποχος μὲν ἀκατάσχετος καὶ κἂν τεῖχος διατιτραίνει Βαβυλώνιον, ἀποβεδηκῶς δὲ τοῦ ἵππου ἄθυρμα τοῖς ἐθέλουσι γίνεται». Ἐθαύμαζε τὴν ὑπεροχὴν τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ πλειότερον ἢ ὅσον ἐπέτρεπεν ἢ σχολαστικὴ αὐτῆς μὀρφωσις. Τοὺς βαρβάρους ἵππότητας ἐθεώρει ἐπικινδύνους, τοῦ δὲ πατρός της δὲν ἐξετίμα μόνον τὴν πολεμικὴν ἀνδρείαν, ἀλλὰ καὶ τὴν λεπτότητα ἐκείνην τοῦ πνεύματος ἣτις διέκρινε τὸν Ἕλληνα ἀπὸ τοῦ Φράγκου τοῦ

μὴ ἀποβλέποντος εἰμὴ εἰς τὴν κτηνώδη βίαν. Ἐνεκα δὲ τοῦ συνόλου τῶν ἀρετῶν αἴτινες ἐκόσμουν τὸν Ἀλέξιον νομίζει ὅτι ὁ πατὴρ αὐτῆς εἶναι ἄξιος τῆς ἐπωνυμίας τοῦ δεκάτου τρίτου ἀποστόλου ὅπως καὶ ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος.

Ἡ φιλόδοξος αὕτη βασιλόπαις εἶναι τραγικὸν πρόσωπον, ἃν δὲ παρεισῆχθη ἐνιαχοῦ τοῦ συγγράμματος αὐτῆς καὶ κωμικὸν στοιχεῖον ἔνεκα τῆς συγχρόνου ψευδοκαλαισθησίας, δὲν πρέπει διὰ τοῦτο ἀδίκως νὰ κριθῆ.

Πάντες σχεδὸν οἱ ἱστοριογράφοι τῆς τελευταίας ταύτης περιόδου ἔχουσι τὰ αὐτὰ ἐλαττώματα· μεταχειρίζονται τεχνητὴν γλῶσσαν, ἣτις τοὺς ἐμποδίζει νὰ ἀνευρίσκωσι πρωτοτύπους ἐκφράσεις, ἐκτὸς δὲ τούτου ἐπειδὴ πάντες ἀναγινώσκουσι τὰ αὐτὰ βιβλία ἔχουσιν ἀπὸ κοινοῦ μίαν ἀπειροκαλίαν ἣτις καταπνίγει ἐν γένει πάντα ἀτομικὸν χαρακτῆρα. Ὅσως ὀλίποτε ὅμως ὑπάρχουσι μεταξὺ αὐτῶν καὶ διαφοραὶ, αἴτινες δὲν θὰ διεκρίνοντο ἴσως ἂν ἤθελε συνταχθῆ μία χρηστομάθεια ἀποτελουμένη ἐξ ἀποσπασμάτων τῶν ἔργων των. Καὶ κατὰ πρῶτον διαφέρουσι λόγου χάριν ὡς πρὸς τὸν τρόπον καθ' ὃν ἐρμηνεύουσι τὰ γεγονότα· ἡ διαφορὰ πρὸ πάντων φαίνεται εἰς τοὺς μεταγενεστέρους συγγραφεῖς, οἵτινες πάντες πραγματεύονται τὴν ἱστορίαν τῶν δύο τελευταίων αἰώνων τοῦ Βυζαντίου. Ἐπειδὴ δηλαδὴ συνεχίζουσι τὴν ἱστορικὴν ἀφήγησιν μέχρι τῶν πρώτων ἐτῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀναγκάζονται νὰ κρίνωσι τὸ διεθνὲς ἐκεῖνο γεγονός, τὸ ὁποῖον τόσο ἀγρίως διέψευσε τὴν πίστιν αὐτῶν εἰς τὴν αἰωνιότητα τῆς Νέας Ῥώμης. Ὁ Καλκοκονδύλης, ὅστις ὡς πρὸς τὸν ἐπιστημονικὸν τρόπον καθ' ὃν ἀντιλαμβάνεται τὰ πράγματα εἶναι ὁ ἄριστος τῶν συγχρόνων ἱστορικῶν, βλέπει σαφῶς ὅτι πρὸς ἐξήγησιν τῶν συγχρόνων μεγάλων γεγονότων δὲν ἀρκεῖ νὰ λαμβάνηται πρὸ ὀφθαλμῶν μόνον ὁ ἑλληνισμὸς καὶ ὅτι εἰς τὸ



ἔξης ὁ κυριώτερος παράγων εἶναι ἡ ἀρχομένη δύναμις τῶν Τούρκων. Δὲν προσκυνεῖ ὅμως τὸν ἀνατέλλοντα ἥλιον, ἀλλ' ἀναγνωρίζει τὸ μεγαλεῖον τῆς ἡττης καὶ τὴν ἀδυναμίαν τοῦ ἔθνους του, ἔχει δὲ πίστιν εἰς τὸ μέλλον. Ἕλληνας βασιλεὺς θὰ ἀρξῆ πάλιν τῶν Ἑλλήνων, τότε δὲ τὸ κλέος τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης τὸ εἰσέτι μέγα θὰ καταστῆ ἑσαυθὺς μετῴον. Ἐγραψε δέ, καθὼς λέγει εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν ἱστορίαν του, ἀκριβῶς ἕνεκα τῆς πεποιθήσεως τὴν ὅποیان ἔχει ὅτι ἡ γνώσις τῆς γλώσσης ταύτης θὰ διαδοθῆ ἀνὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην.

Ἄλλὰ πάλιν τὴν γλῶσσαν τὴν τιμωμένην ὡς μίαν ἀναλλοίωτον καὶ ἔκτος τῆς ἀνθρωπότητος ὑπάρχουσαν ἀφηρημένην οὐσίαν ἐξελάμβανον δυστυχῶς οἱ Ἕλληνες ὡς ἀφετηρίαν τῆς φιλοπατρίας των. Ἀγαπῶντες μόνον τὰ ἀρχαῖά των δὲν ἠδυνήθησαν οἱ Βυζαντινοὶ νὰ δημιουργήσωσιν ἴδιαν λογοτεχνίαν ζωντανὴν καὶ ἀξιόλογον. Διὰ τοῦτο ὀφείλεται μὲν εὐγνωμοσύνη εἰς αὐτοὺς διότι ἐθεράπευσαν καὶ συνετήρησαν τὸν θησαυρὸν ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἄλλα ἔθνη ἤντησαν τὴν ἐπιστήμην, ἀλλ' εἶναι ὅμως λυπηρὸν ὅτι ἐντελῶς ἐπιδοθέντες εἰς τὴν ἀποκλειστικὴν ἐκείνην μέριμναν δὲν ἠδυνήθησαν νὰ καταλίπωσιν εἰς τοὺς μεταγενεστέρους δημιουργήματα προσωπικῆς ἐμπνεύσεως.

Ἡ μερὶς ἐκείνη, ἣτις ἐπίστευεν ὅτι θὰ ἐσφίζετο ἡ πατρίς ἀπὸ τῶν περικυκλούντων αὐτὴν κινδύνων διὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐνώσεως πρὸς τοὺς Δυτικούς, ἐπεφάνη καὶ πάλιν ἐπὶ τῆς σκηπῆς. Ὁ Δούκας δὲν ἀγαπᾷ ὡς ἀρχαιολόγος τὴν Ἑλλάδα, ὅπως ὁ Χαλκοκονδύλης, ἀλλὰ κατηγορεῖ ὡς αἰτίους ὅλων τῶν συμφορῶν τοὺς πείσμονας ἐκείνους Βυζαντινοὺς οἵτινες ἔχοντες ὡς σύνθημα ὅτι «Κρειττότερόν ἐστιν εἰδέναι ἐν μέσῃ τῇ πόλει φακιδόλιον βασιλεῦον Τούρκων ἢ καλύπτραν λατινικὴν», διεχύδουσιν ὁμοῦ μετὰ τῆς χριστιανικῆς των πίστεως καὶ τὴν ἐλευθερίαν τῆς πατρίδος των. Καὶ δὲν ἔχει μὲν τὴν δύναμιν

νὰ ἀπαλλαγῆ τελείως ἀπὸ τῆς ῥητορικῆς καὶ ἀπὸ τῶν ἀρχαϊκῶν τύπων, ἀλλ' ὅπως ὅποτε εἶναι ἤδη ἀπλούστερος περὶ τὴν ἔκφρασιν. Τὰς ἰταλικὰς ἢ τουρκικὰς λέξεις τὰς ὁποίας οἱ παλαιότεροι ἢ νεώτεροι φιλόλογοι καταφρόνουν μετ' ἐπιδεικτικῆς προσποιήσεως, ἣτις ἐπὶ τέλος κατήντησε πεποιθήσις, μεταχειρίζεται ἐλευθέρως ὁ Δούκας ὅπως ἀκριβῶς ἐκφράσῃ τὰ ὅπ' αὐτῶν σημαινόμενα πράγματα. Ἐφαίνεται ὅτι ἐμελλε νὰ εἶναι ὁ πρόδρομος μιᾶς ἐλληνικῆς Ἀναγεννήσεως ἀπηλλαγμένης ἀκριβῶς τοῦ μεγάλου ἐλαττώματος τῆς ἰταλικῆς, τοῦ ἀντιδημοκρατικοῦ δηλαδὴ πνεύματος, ὃχι μόνον ὅμως δὲν ἠκολούθησαν τὸ παράδειγμά του καὶ τὰς ἐπαγγελίας του οἱ ὁμογενεῖς λόγιοι, ἀλλὰ τοῦναντίον ἐπὶ τοσοῦτον αὐτὸς ἀπεμονώθη, ὥστε ἀποτελεῖ ἕως σήμερον ἐξαιρέσιν ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἐλληνικῇ ἱστοριογραφίᾳ.

Ἡ χρῆσις ἐξηφανισμένων γλωσσικῶν τύπων ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀνάγκην μακροχρονίου ἐξασκήσεως πρὸς ἔκφρασιν καὶ τῶν κοινοτάτων ἐννοιῶν, ὅθεν καὶ τὸ συγγραφικὸν ἔργον περιορίζεται τότε εἰς τὸν στενὸν κύκλον τῶν λογίων οἵτινες ἔχουσι τελείαν ἢ τοῦλάχιστον ὅπως ὅποτε ἐπαρκῆ γνώσιν τῆς ἀρχαίας γλώσσης, οὗτος δὲ εἶναι ὁ λόγος δι' ὃν τὰ βυζαντινὰ γράμματα ἐκπροσωποῦνται ἀποκλειστικῶς ὑπὸ κοινωνικῶς ἐπιφανῶν ἢ γλωσσικῶς σοφῶν ἀνδρῶν. Οἱ ἄνδρες οὗτοι ἐγένοντο βαθμηδὸν πολυαριθμότεροι κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Κομνηνῶν, ὅτε ἀκριβῶς ἡ οἰκονομικὴ τοῦ κράτους κατάστασις ἐχειροτέρευεν ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν μὲ ὅλας τὰς φαινομενικὰς ἐπιτυχίας τῆς πολιτικῆς, οὕτω δὲ παρήχθη σὺν τῷ χρόνῳ μία τάξις πτωχῶν λογίων οἵτινες διαρκῶς παρεπονοῦντο διὰ τοὺς ἐλάχιστους καρποὺς τοὺς ὁποίους ἀπῆλαυον ἐκ τῆς ἐργασίας των πολλοὺς κόπους κατέβαλλον, ἀλλὰ δὲν κατώρθωνον νὰ ἐξασφαλίσωσιν εἰς ἑαυτοὺς βίον δυνάμενον νὰ ἱκανοποιήσῃ ὅπως οὖν

τάς ἀνάγκας ὅς συνεπάγεται ἢ ἀνατροφή καὶ ἢ μελέτη. Εὐρίσκουσι λοιπὸν ὅτι ὁ γεωργὸς εἶναι εὐδαιμονέστερος τοῦ φιλοσόφου. Οἱ πλουτοῦντες ἄρτοπῶλαι καὶ κρεοπῶλαι καταφρονητικῶς προβλέπουσι πρὸς τοὺς ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων οἷτινες μὲ ὄλας τὰς γνώσεις των δὲν ἔχουσι ἀσφαλῆ οὐδὲ τὸν ἐπιούσιον ἄρτον. Τὸ δὲ πάντων ἐξευτελιστικώτατον εἶναι ἔτι οἱ πτωχοὶ λόγιοι εὐρίσκονται εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ἐπικαλῶνται τὴν εὐμένειαν ἐνὸς οἰουδήποτε Κροίσου ἵνα ἐπιτύχωσι παρ' αὐτοῦ πενιχρὸν τι ἐπάγγελμα, δὲν ὠφελεῖ δὲ καὶ πολὺ, ἔπως ἀποδεικνύει τὸ παράδειγμα τοῦ ἐπιφανεστάτου τῶν λοιμοκτονομένων τούτων ἀνθρώπων, τοῦ Προδρόμου, νὰ ἔχωσιν ὡς Μαικήναν ἄνδρα πεπαιδευμένον καὶ εὐπροσήγορον, διότι, καὶ ἔταν ἀκόμη εἶναι ἀπηλλαγμένοι τῶν προσβολῶν τοῦ οἰκοδεσπότη, ἀνάγκη ἔμως πᾶσα νὰ ὑπομένωσι τὰς ὑβρεῖς τῶν ὑπηρειῶν του.

«Ἡμεῖς, λέγει, τοὺς τῆς ὕλης ὑποχειρίους καὶ τὸ πλεόν μὲν τοῦ βίου ταῖς εἰς τὰ ἀνάκτορα παρεισφαιρίσαις ψυχραῖς συνηθείαις δουλεύοντας· οἶον εὖ διαθέσθαι τὸ πέδιλον τῷ πόδι, καὶ μὴ ὑπὲρ τοὺς ἄστραγάλους βοιμάτιον ἀναζώσασθαι, εἰ μὴ μέλλοιμεν καὶ κονδύλους ὑποσχεῖν κατὰ κόρρης παρὰ τοῖς οἰκοτρίβωσι τῷ βασιλικῷ δαπέδῳ, διὰ τὴν φιλόσοφον βλαύτην οἶον ἐμπαινοῦντες, τὸ δ' ὅσον ἐκ τούτων ὑποκλέψομεν τοῦ καιροῦ, τῇ θύραθεν φιλοσοφίᾳ προσαναλοῦντες, ἡμᾶς ἐκείνους ἐξηγητὰς τῶν ἱερῶν καθιζάνεις καὶ διδασκάλους χειροτονεῖς τῶν καθαρῶν τοὺς οὐ καθαρούς». Διὰ των τελευταίων τούτων λέξεων ὁ συγγραφεὺς ὁμιλεῖ περὶ ἑαυτοῦ ὄχι μὲ πολλὴν ἐκτίμησιν. Ἄλλαχοῦ δὲ ὁσάκις εὐγνωμόνως ἀναφέρει τὰ ἀγαθὰ τὰ ὅποια ἐπεδαψίλευσαν εἰς αὐτὸν οἱ εὐεργέται του ἢ ἐκλιπαρεῖ καὶ νέον τι εὐεργέτημα, ἢ προχωρεῖ ἔτι περαιτέρω καὶ εἰρωνεύεται ἑαυτόν. Εἰς τὸν παρασχόντα εἰς αὐτὸν μικρὰν τινα θέσιν διδασκάλου γράφει εὐχαριστῶν ὁ Πρόδρομος καὶ λέγει ὅτι «καὶ

κατὰ κόρρης παιόμενος καὶ ὠθούμενος ὑπὸ τράχηλον καὶ τί οὐχὶ πάνδεινον πάσχων» πάλιν ἔπρεπε νὰ ὑμνῆ καὶ νὰ ἄγῃ αὐτὸν διὰ γλώσσης εὐφύμου, τῶρα δὲ εὐεργετούμενος καὶ μὲ μυρίας ἔσας χάριτας δεξιούμενος, πόσον δὲν ὀφείλει νὰ τὸν ὑμνολογῆ; Ἐπιφέρει δὲ κατόπιν ῥεῦμα ὁλόκληρον ῥήσεων παλαιῶν ἵνα δείξῃ ὅτι μόνος ὁ Ὀμηροῦθ' ἠδύνατο ἐπαξίως νὰ ἐκφράσῃ τὴν προσήκουσαν πρὸς τὸν εὐεργέτην εὐγνωμοσύνην. Ἄλλοτε πάλιν διηγεῖται πρὸς ἕνα προστάτην του, ὃν ὀνομάζει θεοειδέστατον δεσπότην, ὅτι παλινοσιῶν τὴν προτεραίαν ἐκ μιᾶς δημοτελοῦς καὶ λαμπρᾶς ἐορτῆς διδομένης πρὸς τιμὴν του εἰς τόσον ἐνέπεσε συνωστισμόν ἀνθρώπων μετεχόντων τῆς πανηγύρεως, ὥστε δεινὰ ἔπαθεν ἡ περιβολὴ του· εἶχεν εἰσέλθῃ ἔχων μεμυρωμένας τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς καὶ τὸ σῶμα ἠδιστον ἀποπνέον, ὁ δὲ χιτῶν αὐτοῦ ἦτο κεκηρωμένος καὶ λαμπρός, ἀλλ' ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὄχλου ἐκείνου τὰ κηρία ἔσταζον ἐπὶ τῶν ἐνδύματων του, τὰ ὅποια ὄλως ἐστιγματίσθησαν, παρ' ὀλίγον δὲ διεσχίζετο καὶ ὁ μανδύας. Ὑπὸ τύπον θαυμασμοῦ διὰ τὸ πλῆθος ὕπερ εἶχε συρρεύσῃ πρὸς τιμὴν τοῦ φίλου του ὑποκρύπτεται προφανῶς καὶ ἡ αἰτησις ὅπως τὸν ἀποζημιώσῃ ὁ φίλος διὰ τὴν βλάβην ἣν ὑπέστησαν κατὰ τὸν συνωστισμόν τὰ ἐνδύματά του.

Εἶναι αὐτόδηλον ὅτι παρὰ συγγραφέων τοιοῦτου φουράματος ὢν σκοπὸς κύριος ἦτο νὰ κερδαίνωσι τὸν ἄρτον διὰ τῆς γραφίδος των οὐδὲν ὑγιὲς ἠδύνατο νὰ προσδοκᾷ ἢ ποιήσαις. Οὐδὲν ἔχουσιν εὐγενὲς αἰσθημα, καὶ ἂν ποτε ἀποτολμήσωσι νὰ γράψωσι καὶ ῥωμαντικὸν τι διήγημα, ὅπως ἐπεχείρησεν ὁ Πρόδρομος, δίδων συγχρόνως τὸ παράδειγμα καὶ εἰς ἄλλους μιμητὰς, καθίστανται θανασίμως ἀνιαροί. Τὸ εἶδος τῆς ποιήσεως ὕπερ προτιμῶσιν εἶναι τὸ διδακτικόν, κατὰ τὴν χειρίστην σημασίαν τῆς λέξεως. Ὁ Τζέτζης λόγου χάριν παρατάσσει χιλιάδας στίχων μεσοῦς παρατηρήσεων εἰς τὸν Ὀμηρον, εἰς πολλοὺς ἄλ-



λους αρχαίους ποιητάς και εἰς τὰς ἰδίαις αὐτοῦ ἐπιστολάς. Καὶ ἔταν μὲν ἔχῃ εἰς τὴν διάθεσιν του βιβλία ἀναγράφει ἐνίοτε ἐξ αὐτῶν περικοπὰς ὧν τὸ περιεχόμενον δὲν στερεῖται ἀξίας, ἀλλ' ἔταν ἔμωσ ἡ πενία τὸν ἀναγκάζει νὰ ἀναφέρῃ ἀπὸ μνήμης ῥήσεις συγγραφέων, περιπίπτει μὲ ἀξιῶσεις ὁμοίας πρὸς τὸν Ψελλὸν εἰς τὴν αὐτὴν ἀλλόκοτον τῶν πραγμάτων σύγχυσιν εἰς ἣν καὶ ὁ Μαλάλας. Ἀποτολμᾷ τὰ πάντα ἐπὶ τῶν ἰδίων αὐτοῦ παρατηρήσεων κάμνει νέας παρατηρήσεις καὶ δὲν ὑπάρχει πρᾶγμα τὸ ὅποσον νὰ διαφεύγῃ τὸν παράξενον οἰστρὸν του.

Ὅταν συγγραφεὺς μεταχειρίζεται γλῶσσαν ἣτις δὲν εἶναι ἡ μητρικὴ του γλῶσσα, μόνον εἰς ἔργα σκέψεως δύναται νὰ ἐπιτύχῃ, διότι ἀδύνατον εἶναι νὰ εὐδοκιμήσῃ ὅπου ἀπαιτεῖται ἔκφρασις αἰσθημάτων. Εὐκολώτερον εἶναι νὰ λογοπλοκῇ τις εἰς ξένην γλῶσσαν παρὰ νὰ εὐρίσκη προσωπικὰς ἐκφράσεις πρὸς ἀπόδοσιν τῶν αἰσθημάτων μεγάλης χαρᾶς ἢ μεγάλης ὀδύνης. Διὰ τοῦτο οἱ Βυζαντινοὶ ἐμιμοῦντο ἐπιτυχῶς τοὺς ἀρχαίους γράφοντες σατύρας ἢ στιχουργοῦντες ἐπιγράμματα. Ὁ Λουκιανὸς εἶναι τὸ μόνον παράδειγμα πρὸς τὸ ὅποσον ἀνεδείχθησαν ἴσοι, ἐνίοτε δὲ καὶ ὑπέρτεροι, διότι τὸ γραμματειακὸν τοῦτο εἶδος δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ μὴ λάβῃ τὴν προσήκουσαν ἀνάπτυξιν εἰς τὸ κατ' ἐξοχὴν κοσμοπολιτικὸν Βυζάντιον, ὅπου τὸ παρατηρητικὸν πνεῦμα καὶ ἡ αἰσθησις τοῦ γελοίου εἶχον εὐρὸν ἔδαφος πρὸς ἀσκήσιν.

Ἐγενεν ἀνωτέρω ἱκανὸς λόγος περὶ τῆς ἀπειροκαλίας τῶν Βυζαντινῶν ἐπιγόνων, ὥστε καὶ ἀναγκαῖον καὶ δίκαιον εἶναι νὰ ἐνδιατρίψωμεν νῦν καὶ εἰς τὰς ἐπιτυχεστέρας φανερώσεις τοῦ πνεύματός των. Ὁ Πρόδρομος παρέχει πρὸς τοῦτο κατάλληλά τινα παραδείγματα.

Ὁ Ἀμάραντος, τὸ κύριον πρόσωπον τοῦ ὁμωνύμου σατυρικοῦ διαλόγου του, διηγεῖται πρὸς τινὰς φιλοσοφοῦντας φίλους τί

συνέβη ἐν τῇ οἴκῳ ἑνὸς ἐκ τῶν σεμνῶν ἐταίρων, τοῦ γέροντος Στρατοκλέους. Ὁ Στρατοκλῆς ἄλλοτε ὠνόμαζε τὸν γάμον δεσμὸν καὶ πέδην ἀρρηκτον καὶ διὰ δευτέραν φοράν συνδέοντα πρὸς τὸ σῶμα τὴν ἡδὴ πρὸς αὐτὸ δεδεμένην ψυχὴν. Πόσον εὐτυχῇ ἐνόμιζεν ἑαυτὸν διότι ἦτο ἀπηλλαγμένος τοῦ φορτίου ἐκείνου! Δικαιολογῶν δὲ τὴν γνώμην του δι' ἱστορικῶν παραδειγμάτων καὶ ἀναφέρων τὴν Ἑλένην καὶ τὴν Φαίδραν, τὴν Κλυταιμνήστραν καὶ τὴν Ἄντιαν ἐπὶ τοσοῦτον ἐπεισε τοὺς ἀκούοντας περὶ τῆς κακίας τῶν γυναικῶν, ὥστε αὐτοὶ ὑπέβλεπον τοῦ λοιποῦ καὶ τὰς μητέρας καὶ τὰς ἀδελφὰς των. «Ἄδικεῖς με, ὦ Κλωθοῖ, ἐξεβόα συχνάκις ὁ γέρων, ἔτι τὸ νῆμα μὴ ὑποτέμνουσα μηδὲ τῇ Αἰακῷ παραδιδούσα καὶ παρὰ τὸν Ἀἰδωνέα πέμπουσα, ἀλλ' ἐτώσιον ἄχθος τῇ γῆ καταλείπουσα καὶ οἶον δευτέρῳ βίῳ φυλάττουσα».

Καὶ ὁμῶς γὰρ ὁ Ἀμάραντος, εὐρισκόμενος εἰς τὸ ὑπερκείμενον τοῦ οἴκου του δωμάτιον καὶ ἀναγινώσκων τὸν Ἀξιλοχὸν τοῦ Πλάτωνος, βλέπει ταχέως εἰσερχόμενον τὸν συμβολαιογράφον εἰς τοῦ Στρατοκλέους. Ἦτο δὲ κατηφῆς ὁ συμβολαιογράφος, ἀγνοῶν διὰ τί ἐκαλεῖτο, καὶ ἐφαίνετο νομίζων ὅτι ἔμελλε νὰ γράψῃ διαθήκην. Τοῦτο νομίζων καὶ ὁ Ἀμάραντος ἐσκέφθη ὅτι ἐπὶ τέλους ἡ Κλωθὴ «κατακούσασα τῆς Στρατοκλέους ἀρᾶς ὑπετέμετο οἱ τὸ νῆμα». Τρέχει εἰς τὸν οἶκον τοῦ Στρατοκλέους καὶ ἐρωτᾷ ἕνα ἐκ τῶν δούλων τί ἄρᾶ γε συμβαίνει. «Ἄλλῳ μὲν, ἀποκρίνεται ὁ δούλος, εἶπον ἂν οὐθέν, ἡρέμια πρὸς τὸ οὖς ἐπικύψας, σοῦ δὲ οὐκ ἀποκρύψομαι τὸ ἀπόρρητον. . . . γάμους τήμερον ἐορτάζει μοι ὁ δεσπότης». «Ἡ που Ἀγαμένους τοῦ Ἰδίου (τοῦ ἐγγόνου);» Καὶ ὁ δούλος, μὴ δυνάμενος νὰ κρατήσῃ τὸν γέλωτα «Περιττόν, λέγει, ζητεῖν ἐξ ἡμῶν ἂ ὀφθαλμοὶ σε ὅσον οὐπω διδάξονται». Ὁ Ἀμάραντος εἰσέρχεται εἰς τὸν οἶκον. Ὁ γέρων Στρατοκλῆς ἐκάθητο ἐνδεδυμένος ὡς νυμφίος εἶχε

κεκομμένην τὴν μακρὰν γενειάδα καὶ τεχνητῶς οὐλήν τὴν κόμην. Αἱ παρειαὶ τοῦ εἶχον βαφῆ διὰ χλωροῦ φύκου καὶ ὑπομελανθῆ οἱ ὀφθαλμοὶ τοῦ ὥστε νὰ ἔχη πλειοτέραν λάμψιν τὸ βλέμμα τοῦ. Τὰ πολυτελῆ ἱμάτια καὶ τὰ χρυσᾶ κοσμήματα τὸν καθίστων ἀσχημότερον τοῦ συνήθους. «Ὡς εἰς καιρὸν ἡμῖν ἦλθε», ἀνακράζει πρὸς τὸν Ἀμάραντον, προσφωνῶν αὐτὸν φίλον, ἐν ᾧ ἄλλοτε τὸν ὠνόμαζε τέκνον. Ὁ συμβολαιογράφος συντάττει τὸ συμβόλαιον, ὅσάκις δὲ ἐν αὐτῷ ἐγίνετο λόγος περὶ τοῦ γαμβροῦ, ὁ Στρατοκλῆς ἐνθουσιᾶ πρὸς τὴν λέξιν καὶ βακχεύεται καὶ παρ' ὀλίγον κατεφίλει καὶ τὴν χεῖρα τοῦ συμβολαιογράφου! Εἰσέρχεται τότε ἡ νύμφη, ὠραία κόρη, θυγάτηρ πτωχοῦ κηπουροῦ. «Ὡς ἄρα κρεῖττον ἦν ἐν αὐτῇ τῷ πατρὶ τὸν κῆπον συμπονουμένη μετὰ τῶν ὀακλίνθων πένεσθαι καὶ μετὰ τῶν μύρτων πεινᾶν καὶ ταῖς ἀηδόσι συνᾶδειν καὶ ὑπὸ ταῖς βροαῖς καὶ ταῖς μυρίναις ὑπνοῦν ἢ μετὰ τῆς χρυσέας κόπρου δειπνεῖν καὶ τῷ ἀργυρῷ βορδῶρι συγκατακλίνεσθαι», ἀλλὰ «πάντα δουλεύει τῷ πλούτῳ, πάντα ὑπέζευκται τῷ χρυσῷ, πέπραται καὶ κάλλος, φύσει ἐλεύθερον»!

Πορεύονται πάντες ἐν πομπῇ εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἰσιδος· ὁ γέρων γαμβρός εἶχε κομψὸν στέφανον ἀνθέων περὶ τὴν φαλάκραν ἣτις «πλησιφαῆ τὴν σεληνιακὴν κατέγραφεν», ἡ νεαρὰ νύμφη ἐβάδιζε σκυθρωπὴ καὶ κατηφής «ὥς ἂν τις εἰκάσειε τὴν οὐκ ἐπὶ γάμον, ἀλλ' ἐπὶ θάνατον στελλομένην». Ἐνόμιζέ τις ὅτι ἐπανελαμβάνετο ὁ γάμος τῆς Ἀφροδίτης καὶ τοῦ Ἡφαίστου. «Οὐκοῦν, εἶπέ τις ἐκ τῶν ἀστειοτέρων, οὐδ' ἐνταῦθα ἂν Ἀγχισαι καὶ Ἄρες ἐπιλίποιεν»!

Μετὰ τοῦτο ἄρχεται λαμπρὸν συμπόσιον. Ὅταν ἤρχισαν νὰ πίνωσι τοὺς ἀρίστους τῶν οἴνων, ὁ γέρων νυμφίος δὲν ἔφερε τὴν φιάλην εἰς τὰ χεῖλη τοῦ ὅπως βροφήσῃ τὸν οἶνον πρὶν ἢ φιλήσῃ τρίς τὴν κόρην. Ἀλλὰ δὲν ἐλησμόνησε καὶ τὰς παλαιάς

τοῦ συνηθείας· διεξέρχεται σεμνὸν λόγον, ἐν ᾧ παρεμβάλλων ῥήσεις τοῦ Ἐμπεδοκλέους ἀποδεικνύει ὅτι μωροὶ εἶναι ὅσοι νομίζουσι δυστύχημα τὸν γάμον. Δὲν σκέπτονται ὅτι ἡ ἀγαμία ἀνατρέπει τὴν πολιτείαν καὶ ὅτι «διὰ τοῦ γάμου τὸ θνητὸν πως ἀποθανατίζεται». Τότε ὁ Ἀμάραντος τολμᾷ νὰ ἐρωτήσῃ ἂν ὁ γάμος δὲν εἶναι ἐμπόδιον εἰς τὴν φιλοσοφίαν, ὅπως ὁ γέρων ἐδίδασκεν ὅταν εἶχεν ἀκόμη τὴν μακρὰν τοῦ γενειάδα, ἂν εἶναι καλὸν νὰ εἰσάγῃ τις εἰς τὸν οἶκόν του Ἐλένας καὶ Κλυταιμνήστρας καὶ ἂν δὲν εἶναι ἀληθές ὅτι ὁ Ἡσιόδος εἶπεν ὁ Ζεὺς πλάσας τὴν γυναῖκα ἐδημιούργησεν εἰς τοὺς ἀνθρώπους κακὸν «ᾧ κεν ἅπαντες τέρπονται κατὰ θυμὸν, ἐὼν κακὸν ἀμφαγαπῶντες». Ὁ Στρατοκλῆς διὰ μιᾶς λέξεως ἀναιρεῖ πάντας τοὺς συλλογισμοὺς τοῦ Ἀμαράντου καὶ μετὰ θαυμασμοῦ ἀκροᾶται ἐνὸς ποιητοῦ ὅστις ἐξαγαγὼν ἐκ τοῦ κόλπου τοῦ βιβλίον ἀναγινώσκει ἐπιθαλάμιον ἄσμα. Ἄλλος δὲ ἐκ τῶν συνδαιτυμόνων ὑποτραγοῦδει Ἀνακρεόντειον μέλος ἐγκατευναστικόν, ὅπερ ἐπὶ τρσοῦτον ὑποφλέγει τὴν ψυχὴν τοῦ νυμφίου, ὅστις οὐδὲ κἂν τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου ἀναμείνας ταχέως ἐγείρεται καὶ εἰσέρχεται εἰς τὸν θάλαμον μετὰ τῆς κόρης χωρὶς νὰ ἀποχαιρετίσῃ οὐδένα ἐκ τῶν παρόντων.

Ἡ μικρὰ αὕτη σκιαγραφία δὲν εἶναι δυσάρεστος, ἔχει δὲ τοῦτο τὸ πλεονέκτημα τὸ σπανιώτατον εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς ὅτι δὲν ἐκφράζει τὰ πάντα μέχρι τῶν ἐσχάτων λεπτομερειῶν, ἀλλ' ἀφίνει καὶ τὸν ἀναγνώστην νὰ ἀναπληροῖ μόνος τὰ παραλειπόμενα. Δὲν δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν ἂν ὁ Ἀμάραντος ὑπαινίσσεται ὀρισμένα πρόσωπα, πάντως ἕμως τοιοῦτοι ὑπαινιγμοὶ ἐγίνοντο εἰς παρόμοια ἔργα, ὅπως συμβαίνει μάλιστα εἰς πλείστας μιμήσεις τοῦ Λουκιανοῦ ὧν ἡ σκηνὴ ὑποτίθεται εἰς τὸν Ἄδην. Ἀλλ' ἐπειδὴ τῶν τοιούτων τὴν ἀπόλαυσιν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔχωσιν εἰμὴ ὀλίγοις τινες λόγιοι εἰδήμο-



νες τῶν λεπτομερειῶν τῆς βυζαντινῆς ἀδελφείας, προτιμῶμεν νὰ ἐπιστήσωμεν μᾶλλον τὴν προσοχὴν εἰς ἔργα δυνάμενα νὰ κινήσωσι γενικώτερον τὸ ἐνδιαφέρον.

Ἐπάρχει καὶ ἕτερος διάλογος τοῦ Προδρόμου ἀναφερόμενος εἰς τὸν φιλολογικὸν κόσμον τῶν Βυζαντινῶν, εἶναι δὲ συνέχεια οὕτως εἰπεῖν τοῦ γνωστοῦ Λουκιανείου διαλόγου ὅστις ἐπιγράφεται *Βίων πρᾶσις*. Ὁ Λουκιανὸς παριστάνει τὸν Δία καὶ τὸν Ἑρμῆν ἐκθέτοντας εἰς δημοκρασίαν τὸν Πυθαγόραν καὶ ἕξ ἄλλους φιλοσόφους. Ὁ Πρόδρομος περιγράφει τὴν δευτέραν ἡμέραν τῆς δημοκρασίας. Ἐπιγράφεται δὲ καὶ τοῦ Προδρόμου ὁ διάλογος *Βίων πρᾶσις ποιητικῶν καὶ πολιτικῶν*. Ἐν αὐτῷ δὲ ὁ Πρόδρομος δὲν πωλεῖ ἀγοραίους βίους, ὅπως ὁ Λουκιανός, ἀλλ' ἐκθέτει εἰς πώλησιν γνωστότατα πρόσωπα τῆς ἀρχαίας τῶν Ἑλλήνων γραμματείας. Καὶ πρῶτος πάντων ἔρχεται ὁ Ὀμηρος, ὅστις εἰς τὰς γινόμενας ἐρωτήσεις ὑπὸ τοῦ ἀγοραστοῦ ἀποκρίνεται δι' ἐπικῶν στίχων εἰλημμένων κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας. Ἡ παρωδία, αὕτη ἀναντιρρήτου εὐφυΐας, ἐμποιεῖ τῷ ὄντι κωμικὴν ἐντύπωσιν. Ἐὐδαιμόντερον μέρος εἶναι ἡ ἀνάκρισις εἰς ἣν ὑποβάλλεται ὑπὸ τοῦ ἀγοραστοῦ ὁ Ὀμηρος ὡς πρὸς διαφόρους λεπτομερείας αἴτινες καὶ νῦν ἔτι, ἀν καὶ κατ' ἄλλην διατύπωσιν, ἀποτελοῦσι τὸ λεγόμενον Ὀμηρικὸν ζήτημα: «Τίς, πόθεν, εἰς ἀνδρῶν; πόθι τοι πόλις, ἠδὲ τοκῆς;» — «Ἐπὶ πόλεις μάρνανθ' ἱερὴν διὰ ῥίζαν ἐμοῖο». — «Ὅποδαπὸς δὲ τὴν διάλεκτον εἶ;» — «Παντοδαπός· καὶ ταῖς πέντε διαλέκτοις χρώμαι, νῦν μὲν ταύτη, νῦν δ' ἐκείνη καὶ ἑκάστη ὡς ἐπικαίρως». — «ὦ θεσπέσιε Ὀμῆρε, τί ποτέ σου τὸ ποικίλον τοῦ μέτρου βούλεται, — καὶ ἔστιν οὐ μὴ πρὸς ἑαυτὸ συνωδόν, ὡς ἐγὼ οὐκ ἔστιν ὅσα καὶ ἐκκεκώφωμαι ὑπὸ τῶν ἀλαστόρων γραμματικῶν, λαγαρούς τινας καὶ προκεφάλους καὶ μειούρους ψυχολογούντων;» — «Οὐ μὰ γὰρ Ἀπόλλωνα Διὶ φι-

λον, οὐ συνίημι τί ποτε ἄρα λέγουσι τὰ ὀνόματα». — «Οἱ δὲ τῆς ἡμέρας δάκτυλοι καὶ τὰ πέπλα, πόθεν οἱ μὲν ῥοδόεντες, τὰ δὲ σοὶ κροκόεντα ἐξεφάνησαν, τὴν τῶν χρωμάτων ἀντιληπτικὴν ἔξιν ἀνερέγγητον ἔχοντι, διὰ τὴν τοῦ αἰσθητηρίου κηρότητα;» — «Οὐ γάρ μοι βρεφόθεν δυναφερὴ νύξ ὅσση κάλυψεν. ἠέλιόν τι τ' ἔδρακον καὶ ῥοδοδάκτυλον ἠῶ». Ἐπὶ τέλους ὁ Ὀμηρος πωλεῖται ἀντὶ μεγάλης τιμῆς ἕνεκα τῆς ἐξόχου αὐτοῦ ποιητικῆς εὐφυΐας.

Μετὰ τὸν Ὀμοῖρον δημοκρατεῖται ὁ Ἰπποκράτης, ὅστις ἄμιλεῖ εἰς ἰωνικὴν διάλεκτον, ὅχι μόνον ἔταν ἀναφέρῃ χωρία ἐκ τῶν ἰδίων αὐτοῦ συγγραμμάτων, ἀλλὰ καὶ ἔταν διερμηνεύῃ ἀτομικὰς παρατηρήσεις τοῦ Προδρόμου περὶ τῆς ἰατρικῆς. Περαιτώνει δὲ τοὺς δηκτικὰς ὑπαινιγμούς του διὰ τῆς ἐξῆς συμβουλῆς: «Κἄν ἡ φύσις ὑγιάζηται τὸν νοσέοντα, σφετέρισαι τὸ ἔργον καὶ ἐπὶ τῷ πράγματι κόμπασον. Ἦν δὲ ἡ σὴ ἀτεχνίη πολλὰς ἀνθρώπων ψυχὰς Ἀἰδοῖ προιάψῃ, θάρσει ὑπὸ γὰρ θανοῦσιν ἐλέγχουσι οὐκ ἂν διαγνωσθήσασαι ὅποτος ἦσθα τὴν ἀμαθίην».

Τοῦ Ἀριστοφάνους καὶ τοῦ Εὐριπίδου ἡ πώλησις δὲν ἀποφέρει σπουδαία ποσά. Καὶ ὁ μὲν Ἀριστοφάνης μεταχειρίζεται τόσον χυδαίας ἐκφράσεις, ὥστε ταχέως ἐπιβάλλεται εἰς αὐτὸν σιγή· τοῦτο δὲ συμβαίνει διότι οἱ Βυζαντινοὶ λόγιοι δὲν εἶχον αὐτὸν ἐν πολλῇ τιμῇ, προτιμῶντες, ὅπως ἄλλοτε καὶ ὁ Φώτιος, τὸν Μένανδρον ὡς λεπτότερον τοῦ Ἀριστοφάνους. Ὁ δὲ Εὐριπίδης εἶναι τόσον ἀπαισιόδοξος καὶ τόσον συχνὰ ἀνακράζει Αἰ, αἰ καὶ ὦ μοί μοι καὶ ἰὼ ἰὼ, ὥστε δὲν δύναται νὰ πωληθῇ εἰμὴ εἰς ἐκείνους οἵτινες θὰ εἶχον ἀνάγκην ἐλεγείων διὰ τὸν θάνατον τῶν θυγατέρων των. Εἶναι δὲ περιεργον ὅτι μετὰ τοὺς Ἑλληνας συγγραφεῖς παρέρχεται ὡς νομομαθὴς ὁ Ῥωμαῖος Πομπώνιον ὅστις ἀποκρινόμενος εἰς τὸν ἀγοραστήν

μεταχειρίζεται λατινικάς λέξεις, ὥστε παρίσταται ἀνάγκη ἐξηγητοῦ ὅπως ἐκτεθῶσιν αἱ ἀρεταὶ τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ κατὰ τὸν αὐτὸν εἰρωνικὸν τρόπον καθ' ὃν ἐξέθηκε καὶ ὁ Ἱπποκράτης τὰς ἀρετὰς τῆς ἰατρικῆς. Ὑπόσχεται λοιπὸν πολλὰ ὁ Πομπώνιος εἰς τὸν ἀγοραστήν, πλοῦτον καὶ δόξαν καὶ τιμὰς «μόνον ἢ ἀναισχυντία προηγεῖσθω καὶ ἐπέσθω ἢ φλυαρία».

Τελευταῖος δημοπρατεῖται ὁ Δημοσθένης ὅστις καυχώμενος λέγει ὅτι «Ἡ πόλις ἐστεφάνωσέ με Διονυσίων ἀγομένων Κτησιφῶντος τοῦ Λεωσθένους Ἀναφλυστίου δόντος τὴν γνώμην», μεγαλοφωνότερον δὲ κηρύττει ὅσα ἔπραξεν ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ δὲν κατορθώνει νὰ ἀποτρίψῃ τὴν ἐπιδωροδοκίαν μομφὴν τὴν ἀποδοθεῖσαν εἰς αὐτὸν ὅπως καὶ εἰς ἄλλους τῶν παλαιῶν.

Πρὸς συγγραφὴν τοῦ διαλόγου τούτου ἐχρειάζοντο ἀναποδράστως πολλαὶ γραμματικαὶ γνώσεις, εὐχέρεια περὶ τὴν μεταχέλισιν τῶν ἰδιωτισμῶν τῆς ἐπικῆς γλώσσης καὶ τῆς ἰωνικῆς διαλέκτου, προσέτι δὲ καὶ πολλὴ εὐφυΐα. Ἦν ὄντι δὲ ὁ Πρόδρομος ἔχων πάντα ταῦτα τὰ πνευματικὰ χαρίσματα ἀνεδείχθη ἀξίως διάδοχος τοῦ Λουκιανοῦ, ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν οἰκονομίαν μάλιστα τοῦ διαλόγου ὑπερέβη καὶ τὸν Λουκιανόν, διότι εἰς τὸν Λουκιανέιον διάλογον τὰ ἐρωτήματα γίνονται προδήλως κατὰ τρόπον ἐπιτρέποντα εἰς τὸν συγγραφέα νὰ ἐκθέσῃ τὰς κοινῶς περὶ τῶν φολοσόφων φερομένας γνώμας, ἐκτὸς δὲ τούτου ἡ Βίων πρᾶσις δὲν εἶναι βεβαίως τὸ ἀριστον ἔργον τοῦ Λουκιανοῦ. Ὁ τρόπος δὲ καθ' ὃν ὁ χριστιανὸς Πρόδρομος πραγματεύεται περὶ τῶν μεγάλων ἀνδρῶν δυσσεβεῖ ὀλιγώτερον τῆς ἀνευλαβοῦς ἀναιδείας μὲ τὴν ὅποίαν ὁ Λουκιανὸς ἐπαναλαμβάνει τὰς ἐναντίον τοῦ Σωκράτους συκοφαντικὰς διαλαλήσεις, ἀπλῶς καὶ μόνον ἵνα λάθῃ ἀφορμὴν νὰ χαριτολογήσῃ.

Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Προδρόμου φέρονται ἀπὸ μακροῦ χρόνου τέσσαρα ποιήματα ἀνήκοντα εἰς τὰ πρῶτα δοκίμια μιᾶς γραμματείας ἣτις ἀποσχίζεται ἀπὸ τῆς μιμήσεως τῶν ἀρχαίων. Ὁ Μαλάλας διέρρηξε τοὺς δεσμοὺς τῆς παραδόσεως ἐξ ἀδυναμίας, μέτρια δὲ πνεύματα, ὅπως ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, προσεπάθεισαν νὰ εὕρωσι τεχνικὴν τινα μορφὴν συμβιδιάζουσαν τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν πρὸς τὸ νεώτερον πνεῦμα. Ἦν ὄντι ἔμως ἔχομεν πρὸ ἡμῶν συγγραφεῖς ἱκανοὺς μὲν νὰ μεταχειρίζονται τὴν ἀρχαίαν γλῶσσαν καὶ ὁμῶς τασσομένους ὑπὲρ τῆς ὀμιλουμένης, δὲν εἶναι δὲ τύχης, ἔργον ὅτι τὸ φαινόμενον τοῦτο παρουσιάζεται ἀκριβῶς κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Κομνηνῶν. Ἡ ἀττικομανία τῆς Ἄννης τῆς Κομνηνῆς καὶ τῶν ἐμοίων τῆς ἐπετάχυνε κατὰ πολὺ τὴν ἀνιδρασίαν, διότι ἡ ἀσύνετος αὐτῶν προσπάθεια, ὅπως ἀφαιρεθῶσιν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν ἔζων ἔμελλε μοιραίως νὰ ἀποτύχῃ. Ἡ νέα γραμματεία ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον δὲν διέφερε κατὰ πολὺ τῆς γραμματείας τῆς αὐλῆς καὶ τῶν λογίων, ἀπετείνετο ὁμῶς πρὸς τὸν λαὸν κατὰ τὴν εὐρυτάνειαν τῆς λέξεως ἔννοιαν. Καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Πανδιδακτηρίῳ δὲν ἐθεωρεῖτο ὡς δι' ὄλου δυσάρεστος, ἀν καὶ δημοκρατικῆς φύσεως, ἢ εὐτραπελία ἦν ἀπέπνεόν τινα ἐκ τῶν ποιημάτων τούτων, ἀφ' οὗ μάλιστα ἄλλοτε εἶχον εἰσαχθῆ χυδαιολογίαι τινὲς εἰς τὴν σχολαστικὴν γλῶσσαν.

Καὶ εἰς μὲν τὰ ἐπιστημονικὰ συγγράμματα καὶ ἐν γένει εἰς τὸν γραπτὸν πεζὸν λόγον δὲν εἰσῆχθη ἡ χρῆσις τῆς λεγομένης δημώδους γλώσσης, μετεχειρίζοντο δὲ αὐτὴν τινες ἐκ τῶν ποιητῶν πειρώμενοι διὰ ποικίλων τρόπων εἴτε νὰ διδάξωσιν εἴτε νὰ τέρψωσι τὸν ἀναγνώστην. Οἱ συγγραφεῖς οὗτοι δὲν κατώρθωσαν νὰ ἀποδώσωσιν ἀκριβῶς τὸ προφορικὸν ἰδιῶμα τὸ ὅποτον ὀμιλεῖ ὀλόκληρον τὸ ἔθνος ἀπὸ τοῦ βασιλέως μέχρι τοῦ ἐπαίτου, ἀν καὶ πολλάκις λέγουσιν ὅτι τοιοῦτος



ἦτο ὁ σκοπός των. Ὁ ἀνατραφεὶς ἐν τῇ ἀποκλειστικῇ λατρείᾳ τοῦ παρελθόντος καὶ οὐδέποτε ἀναγνώσας εἰμὴ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν, εἴτε γνησίαν εἴτε μὴ, μετὰ δυσκολίας κατορθώνει νὰ εὕρῃ, ὅταν θέλῃ νὰ γράψῃ εἰς τὴν γλῶσσαν τῆς ἐποχῆς του, τὰς προσηκούσας λέξεις, ἐν ᾧ, ὅταν ὁμιλῇ, αἱ λέξεις ἔρχονται αὐτομάτως εἰς τὰ χεῖλη του, ἀσυνειδήτως λοιπὸν κάμνει πολλὰς ὑποχωρήσεις εἰς τὴν γλῶσσαν τὴν ὅποίαν ἀπαρνέται. Ἀφ' ἐτέρου δέ, ἐπειδὴ εἶναι ἀδαῆς πάσης γραμματικῆς παραδόσεως, μεταχειρίζεται λέξεις καὶ τύπους ὧν ἡ χρῆσις εἶναι περιορισμένη εἰς στενότερον κύκλον ἀνθρώπων. Ἐκ τούτου προέρχεται τὸ ἀλλόκοτον ἐκεῖνο μίγμα ἐκφράσεων πεπαλαιωμένων καὶ ἐκφράσεων, αἵτινες, ἀφ' οὗ χρησιμοποιοῦνται ἐπὶ τινὰ χρόνον ὑπὸ ὠρισμένων προσώπων, ἐξαφανίζονται ἔπειτα καθ' ὃν τρόπον καὶ ἐγεννήθησαν. Ὁ ἀναγνώστης σήμερον μάτην προσπαθεῖ νὰ διακρίνῃ ἀπ' ἀλλήλων τὰς δύο ταύτας κατηγορίας προσκρούει εἰς λέξεις ὧν δὲν δύναται νὰ καταλάβῃ τὴν ἔννοιαν καὶ εἰς τύπους περὶ ὧν δὲν ἔχει τὴν βεβαιότητα ἃν ὀρθῶς ἀπεδόθησαν. Δὲν ὑπάρχει δὲ πρὸς λύσιν τῶν ἀποριῶν οὐδεμίαν ἐπικουρίαν, διότι ἡ φιλολογικὴ ἀπιστήμη τῶν Βυζαντινῶν, ἣτις οὐδὲ ἐν μόνον τῆς ἀρχαίας γλώσσης ἀφήκεν ἀνερμήνευτον διὰ μακρῶν μονογραφιῶν, οὐδὲν βοήθημα κατέλιπε πρὸς διαφώτισιν τῆς εἰδικῆς ταύτης δημώδους λογοτεχνίας, ὥστε ὁ σημερινὸς ἀναγνώστης ἐρμηνεύει τὰ πράγματα κατὰ τὰς ἰδίας αὐτοῦ εἰκασίας.

Καὶ ὅμως μετὰ τὰ ἀνούσια καὶ διεξοδικὰ ἔργα τῶν Βυζαντινῶν κατηχητῶν αἰσθάνεται τις ἀνακούφισιν ἀκούων τὴν ζωντανὴν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ. Αἱ παραδοξολογίαι, αἱ περιεργοὶ συζεύξεις λέξεων, ἡ ἀντιδράσις κατὰ τῶν κανόνων ἐπιβεβλημένης γραμματικῆς κάμνουσιν ἐπὶ τῆς ἀρχαϊζούσης γλώσσης τὸ αὐτὸ εὐεργετικὸν ἀποτελέσμα, ὅπως δροσερὸν πνεῦμα ἀέρος τὸ ἐποιοῦν

ἤθελεν εἰσχωρήσῃ περὶ τὴν αὐγὴν εἰς μίαν καπνισμένην αἴθουσαν· διαλύει τὴν ἀπονάρκωσιν καὶ προμηγύει τὸν ἥλιον.

Πρὸς τί ἄλλο νὰ παραβάλλῃ τις τὴν ἀλλόκοτον φαντασιοτροπίαν τῆς πᾶν ἄλλο ἢ κλασσικῆς ἐκείνης Μούσης εἰμὴ πρὸς τὴν ἀχαλίνωτον ἐλευθεροστομίαν τῶν ἀγυιοπαίδων; Ἀλλ' ἐξ ὅλης τῆς ἀχανοῦς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἡ Κωνσταντινούπολις παρέμενεν ἐπὶ μακρὸν χρόνον τὸ μόνον κέντρον ἔπου παρομοίαν ποίησις ἠδύνατο νὰ ἀναπτυχθῇ. Βραδύτερον ἡ δημώδης αὐτὴ ποίησις ἀναφαίνεται καὶ εἰς τὴν Κύπρον, πρὸ πάντων δὲ εἰς τὴν Κρήτην. Ὅπως δὲ λάβῃ ὁ ἀναγνώστης μίαν ἔννοιαν τῆς νέας ταύτης λογοτεχνίας, θὰ ἐξετάσωμεν πρῶτον ποιήματα τινὰ τὰ ὅποια εἶναι βέβαιον ὅτι ἔχουσιν ἀκόμη πολλὴν ὁμοιότητα πρὸς τὰ σατυρικὰ ἄσματα τοῦ λαοῦ.

Τὰ δημώδη ποιήματα τὰ γνωστὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Προδρόμου δὲν εἶναι ἔργα ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ προσώπου, ἴσως μάλιστα ὁ Πρόδρομος περὶ οὗ ἀνωτέρω διελάβομεν οὐδόπως μετέσχε τῆς συντάξεως αὐτῶν. Πρέπει μᾶλλον νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὰ ποιήματα εἶναι σκωπτικὰ τῶν πενήτων καὶ παρασιτικῶν ἐκείνων λογίων οἵτινες ἐν τῇ ἀπορίᾳ τῶν ἀπειλοῦντο κατ' ἐπανάληψιν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα αἰτεῦντες παρ' αὐτοῦ βοηθήματα καὶ κολακεύοντες αὐτὸν μέχρις ἐσχάτου ἐξευτελισμοῦ. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Πρόδρομος ἦτο εἰς ἕκ τῶν ἐπιμονωτέρων ἐπαϊτῶν τοῦ ταιούτου εἵδους, διὰ τούτου οἱ ἀνώνυμοι χλευασταὶ ὑπέβαλον τὰς σατύρας τῶν εἰς τὸν Πρόδρομον, ὡς δὴθεν γραφείσας παρ' αὐτοῦ. Στίχοι τινὲς εἶναι σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου εἰλημμένοι ἐκ τῶν γνησίων ἔργων του. Τὰ ἀτελεύτητα παράπονά του διὰ τὴν πέναν

1 Δύο τοῦλάχιστον Προδρόμους, τὸν Θεόδωρον καὶ τὸν Ἰλαρίωνα, δέχεται ὁ καθηγητὴς κ. Γ. Ν. Χατζιδάκις (Ἰδ. Μεσαιων. καὶ Νέα Ἑλληνικά Β' σ. 361—395). Ὁ δὲ συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου κ. Hesseling τὴν θεωρίαν αὐτοῦ περὶ ψευδοπροδρόμου ἢ μᾶλλον ψευδοπτοχοπροδρόμου ἀναπτύσσει καὶ εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ κ. H. Pernot φιλοπονηθεῖσαν κριτικὴν ἐκδοσιν τῶν Poèmes Prodromiques (Amsterdam 1910) σ. 8 ἐξ 22 ἐξ. Σ. Μ.

του και τὰ δεινὰ τὰ ὅποια ὑποφέρει ἐκτίθενται κατὰ τρόπον ὅστις οὐδόλως συντελεῖ εἰς τὸ νὰ κινήθῃ ἢ συμπάθεια ὑπὲρ τοῦ ἐπαιτοῦντος, τὸναντίον μάλιστα διεγείρουσι κατ' αὐτοῦ ἢ τὸν γέλωτα ἢ τὴν περιφρόνησιν. Ἦτο μὲν πρόθυμος νὰ λησμονῇ τὴν ἰδίαν ἀξιοπρέπειαν ὅπως προκαλῆ ἐν μειδίῳ τοῦ αὐτοκράτορος τὸ ὅποιον θὰ ἐπληρῶντο διὰ χρυσοῦ, τὸ ἡμέτερον ὅμως ἐνδιαφέρον οὐδεὶς ποτε γελωτοποιὸς ἐκίνησεν ὀλιγώτερον αὐτοῦ. Αἱ μικραὶ ὅμως εἰκόνες τὰς ὁποίας κάμνει περὶ τῆς ἐλευσίνης του καταστάσεως ὁ ψευδοπρόδρομος, εἴτε ὡς οἰκογενειάρχου διαρκῶς βασανιζομένου εἴτε ὡς μοναχοῦ ὑπομένουτος ἐν τῷ μοναστηρίῳ τὰ πάνδεινα, ἔχουσι ζωὴν και ἐλέγχουσι ἀκριβῆ παρατήρησιν, προκαλοῦσι δὲ τὸν γέλωτα περισσότερον ἢ αἱ παρεμφερεῖς περιγραφαὶ τοῦ Ἡρώδου.

Ὅπωςδήποτε ἡμεῖς θὰ θεωρήσωμεν τοὺς πτωχοὺς και εὐτελεῖς τούτους ἀνθρώπους οἵτινες ἐκτραγωδοῦσι τὰ βάσανά των εἰς τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος δημῶδη ποιήματα ὡς ἐν και τὸ αὐτὸ πρόσωπόν, εἰς τὸ ὅποιον ἀφίνομεν τὸ ὄνομα τοῦ Προδρόμου ἢ Πτωχοπροδρόμου. Ὅσαι δὲ δυσκολίαι και ἀν ἀνάγκη νὰ ὑπερνικηθῶσιν ὅπως ἀποκατασταθῇ διὰ τοῦ συνδυασμοῦ τῶν διαφόρων τούτων ἀποσπασμάτων ἢ βιογραφία ἐνὸς ἀνθρώπου, ὀφείλομεν ὅμως νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι πάντα ταῦτα τὰ ποιήματα ἔχουσι ὁμογενῆ τὴν ἐπίνοιαν και ὅτι δύνανται ἐν αὐτοῖς νὰ ἀνευρεθῇ εἰς ἐνιαῖος τύπος.

Ὁ Πτωχοπροδρομος πειθόμενος εἰς τὸν πατέρα του ὅστις διὰ πολλῶν διδακτικῶν παραδειγμάτων ἐπέμεινεν ὅ,τι πρέπει νὰ μάθῃ ὁ υἱὸς του γράμματα διὰ νὰ εὐτυχήσῃ ἔμαθε τὰ γραμματικά<sup>1</sup>.

Και ἔμαθον τὰ γραμματικά μετὰ πολλοῦ τοῦ κόπου.

Ἄφ' οὗ δὲ τάχα γέγονα γραμματικὸς τεχνίτης, ἐπιθυμῶ και τὸ ψωμὶν και τοῦ ψωμοῦ τὴν μάνναν.

ὑβρίζω τὰ γραμματικά, λέγω μετὰ δακρύων

«Ἀνάθεμα τὰ γράμματα, Χριστέ, και ὁποῦ τὰ θέλει!

ἀνάθεμα και τὸν καιρὸν και ἐκείνην τὴν ἡμέραν

καθ' ἣν μὲ παρεδώκασιν εἰς τὸ διδασκαλεῖον,

<sup>1</sup> Ἐτηρήθη τὸ κείμενον τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως Hesseling-Pernot.

πρὸς τὸ νὰ μάθω γράμματα, τάχα νὰ ζῶ ἀπ' ἐκεῖνα!<sup>1</sup>  
Ἐδάρε<sup>1</sup> τότε ἂν μ' ἐποικῶν τεχνίτην χρυσογράτην,  
ἀπὸ αὐτοῦ ποῦ κάμνουσι τὰ κλαπωτὰ<sup>2</sup> και ζῶσι,  
και ἔμαθα τέχνην κλαπωτὴν τὴν περιφρονημένην,  
οὐ μὴ ἦνοιγα τ' ἀρμάριον μου και ἤρρισα ὅτι γέμει  
ψωμίν, κρασὶν πληθυντικόν και θυνομαγειρίαν<sup>3</sup>,  
και παλαμιδοκόμματα και τσίρους και σκουμπρία<sup>4</sup>  
παρ' οὗ ὅτι τώρα ἀνοίγω το, βλέπω τοὺς πάτους ὄλους,  
και βλέπω χαρτσάκουλα γεμῆτα τὰ χαρτῖα.

Γείτονα ἔχω πετωτὴν, ψευδοτσαγγάρην τάχα,  
πλὴν ἐνὶ καλοφωνιστῆς, ἐνὶ και χαροκόπος  
Ὅταν γὰρ ἴδῃ τὴν αὐγὴν περιχαρῶσμένην,  
εὐθύς «ὡς βράση τὸ θερμόν, λέγει πρὸς τὸ παιδίον του,  
και νὰ, παιδίον μου, στάμενον εἰς τὰ χορδοκοιλίτσια<sup>5</sup>,  
ἀγόρασε και βλάχικον σταμεναρέαν τριτίσιν<sup>6</sup>  
και δός μου νὰ προγεύσωμαι και τότε νὰ πετσώνω».

Ἄφ' οὗ δὲ παραθέσουσι και νίψετε και κάτση,  
ἀνάθεμά με, βασιλεῦ, ὅταν στραφῶ και ἴδῶ τον  
τὸ πῶς ἀνακομπόνεται κατὰ τῆς μαγειρίας.  
ἂν οὐ κινοῦν τὰ σάλιά μου και τρέχουν ὡς ποτάμιν.  
Αὐτὸς γὰρ ἐμπουκκῶνεται, κλώθει τὴν μαγειρίαν,  
και ἐγὼ ὑπάγω και ἔρχομαι πόδας μέτρων τῶν στίχων.  
Αὐτὸς χορταίνει τὸ γλυκὺν εἰς τὸ τραπὶ μουχρούτιν<sup>6</sup>,  
και ἐγὼ ζητῶ τὸν ἱαμβον, γυρεύω τὸν σπονδειον,  
γυρεύω τὸν πυρρίχιον και τὰ λοιπὰ τὰ μέτρα<sup>6</sup>  
ἀλλὰ τὰ μέτρα ποῦ ὀφελοῦν τὴν ἀμετρὸν μου πείναν!

<sup>1</sup> Ἰδού.

<sup>2</sup> Κεντητά.

<sup>3</sup> Μαγειρευμένον θύγγον, ἰταλιστὶ τόνον.

<sup>4</sup> Στάμενον=νόμισμα, χορδοκοιλίτσια δὲ ὑποχωριστικὸν τοῦ χορδοκόιλα.

<sup>5</sup> Σταμεναρέα=στάμενον, ἢ μᾶλλον: ἀγόρασε και κατ' ἐν στάμενον, καμμίαν δραχμήν, ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον, βλάχικον τριτάκι.

<sup>6</sup> Ποτήριον. Σ. Μ.



Γείτοναν ἔχω κοσκινᾶν, φάρσωνα <sup>1</sup> μᾶς χωρίζει,  
καὶ βλέπω τὴν ἰστίαν του πῶς συχνοφλακαρίζει <sup>2</sup>  
καὶ πῶς πολλάκις τῶν κρεῶν τὴν τσίκναν ἀπολύει·  
πῶς δ' αὖ εἰς τὴν ἀνθρωπιάν τὴν φοβερὰν ἐκείνην  
κείμενα βλέπω, βασιλεῦ, τὰ πλήθη τῶν ἰχθύων·  
καὶ ἐγὼ τσικνῶνω διὰ φωμίν, ζητῶ καὶ οὐδὲν μὲ δίδουν,  
ἀλλ' ὄνειδιζοῦν ἅπαντες καὶ καθυβρίζουσί με,  
λέγοντες «φάγε γράμματα καὶ χόρτασε, παπᾶ μου».

Κἄν φαίνομαι γὰρ δέσποινα, γελῶν ὁμοῦ καὶ παίζων,  
ἀλλ' ἔχω πόνον ἄπειρον καὶ θλίψιν βαρυτάτην,  
καὶ χαλεπὸν ἀρρώστημα, καὶ πάθος, ἀλλὰ πάθος!  
Πάθος ἀκούσας τοιγαροῦν μὴ κήλην ὑπολάβης,  
μηδ' ἄλλο τι χειρότερον ἐκ τῶν μυστικωτέρων,  
μὴ κερατῶν τὸ φανερόν, μὴ ταντανοτραγάτην <sup>3</sup>,  
μὴ νόσημα καρδιακόν, μὴ περιπλεγμονίαν,  
μὴ σκορδαψόν <sup>4</sup>, μηδ' ὕδρον <sup>5</sup>, μὴ παραπνευμονίαν,  
ἀλλὰ μαχίμου γεναικὸς πολλὴν εὐτραπελίαν,

Καὶ θέλω δεῖξαι προφανῶς τὴν ταύτης μοχθηρίαν  
τοῖς καθ' ἡμέραν γλευασμοῦς καὶ τὰς ὄνειδίσιας·

«Ποῖον ἱμάτιον μ' ἔγραψας; ποῖον δίμιτον μὲ ἐποίησες;  
καὶ ποῖον γυρὶν <sup>6</sup> μὴ ἐφόρεσας; οὐκ οἶδα πασχάλιαν·  
ἔχεις με χρόνους δώδεκα ψυχροὺς καὶ ἀσβολωμένους,  
οὐκ ἔβαλα ἀπὸ κόπου σου τατίκιν <sup>7</sup> εἰς ποδάριν,  
οὐκ ἔβαλα εἰς τὴν ῥάχιν σου μεταξωτὸν ἱμάτιν,  
οὐκ οἶδα εἰς τὸ δακτύλιν μου κρικέλιον δακτυλίδιν,

1 Ψευδότοιχος.

2 Συχνάκις ἀναλάμπει.

3 Ριγοῦντα ὑπὸ πυρετοῦ.

4 Σπασμόν;

5 Ὑδρωπα.

6 Ἀγνωστον ἱμάτιον.

7 Ὑπόδημα. Σ. Μ.

οὐδὲ βραχιόλιν με ἔφερες ποτὲ νὰ τὸ φορέσω

.....  
'Εγὼ ἤμην εὐγενικὴ καὶ σὺ πτωχὸς πολίτης  
οὐ εἶσαι Πτωχοπρόδρομος καὶ ἐγὼ ἤμην Ματζουκίνη.

.....  
'Εγὼ κρατῶ τὸ ὄσπιτιν σου καὶ τὴν ὑποταγήν σου  
δουλεύω τὰ παιδιά σου παρὰ βαβῆν καλλίστην,  
οἰκονομῶ τὰ κατὰ σέ, τρέχω, μοχθῶ, διώκω,

.....  
καὶ σὺ καθέζεσαι ὡς πωλὶν χασμένον <sup>1</sup> εἰς τὸ βρῶμα,  
καὶ καθ' ἡμέραν προσδοκῆς τί νὰ σέ παραβῆλλω.  
Τὸ τί σὲ θέλω ἔξαπορῶ. τὸ τί σὲ χοιρῶ οὐκ οἶδα·  
ἂν οὐκ ἐθάρρεις κολυμβῆν, κολυμβητὴς μὴ ἐγένου,  
ἀλλ' ἄς ἐκάθου σιγηρὸς καὶ ἀπομεριμνημένος,  
καὶ ἄς ἔκηθες τὴν λέπραν σου, καὶ ἄς ἤφινες ἐμένειαν.  
Εἰ δὲ κομπῶσιν <sup>2</sup> ἤθελες καὶ λάβειν καὶ πλανήσεις,  
ἄς ἔλαβες ὁμοίαν σου, καπήλου θυγατέραν,  
κουτσοπαρδάλιαν τίποτε γυμνήν, ἠπορημένην.

.....  
'Η δὲ τὰς ἀποκρίσεις μου μὴ καταδεχομένη  
στήκει, τριγομαδίζεται, δέρει τὰ μάγουλά της·  
συνάγει τὰ παιδιά της, ἀπαίρει καὶ τὴν ῥόκαν,  
ἐμβαίνει εἰς τὸ κουβούκλιον της, κλείει σφικτὴν τὴν θύραν,  
μουλλώνεται καὶ κρύπτεται. ἐμὲ δ' ἀφίνει ἔξω,  
ὡς τὸ ἐποίησεν πρὸ πολλοῦ, δέσποτα στεφηφόρε,  
ὅταν ἐστράφην σάβουρος <sup>3</sup> ἀπ' ὧδε παρ' ἐλπίδα·  
ἦνίκα γὰρ εἰσέβηκα τὴν θύραν καβαλλάρης,  
ὡς εἶδεν ὅτι ἐπέξουσα, καὶ ἀιέβηκα καὶ ἐκάτσα  
δίχα θορύβου καὶ βοῆς, χωρὶς ὀχλαγωγίας,

.....  
μικρολαλεῖν ἀπήρξατο καὶ συχνομουρμουρίζειν.  
'Εγὼ δ' ὡς ἤμην νησιτικὸς ἀπὸ τὸ φιλοπότιν

1 Ἀφωσιωμένον;

2 Νὰ μὲ ἀπατήσης.

3 Μὲ κειὸς τὰς χεῖρας. Σ. Μ.

(μή κρύψω τὴν αἰτίαν μου καὶ ἔχω πολλάκις κρῖμα)  
ὡσάν ἐμμελαγγόλησα καὶ ἠγριολάλησά την,  
καὶ πάλιν τὰ συνήθη μοι συμφώνως ἐπεφώνει·  
εἰ τί θαρεῖς; τὸ τίς εἶσαν; τὸ βλέπε τίνα δέρεις,  
ποιῖαν ὑβρίζεις πρόσθε καὶ ποιῖαν ἀτιμάζεις·  
οὐκ εἶμαι σκλυβοπόυλά σου, οὐδὲ μισθάρνισσά σου».

.....  
Ὡς δὲ αὕτῃ, θεόστεπτε, πρὸ τῶν λοιπῶν ἀπάντων,  
καὶ τὸ φωμὶν ἐκλείδωσε καὶ τὸ κρασίον ἐντάμα,  
φεύγει, λανθάνει, κρύπτεται, καὶ κλείσασα τὴν θύραν  
ἐκάθισεν ἀμέριμνος καὶ ἐμὲ ἐφῆκεν ἔξω.  
Κρατῶν δὲ τὸ σκουπόρραβδον, τὴν θύραν ἀπηρξάμην·  
ὡς δ' ἠγανάκτησα λοιπὸν κρούων σφοδρῶς τὴν θύραν  
εὐρών ὀπήν ἐσέβασα τ' ἄκρον τοῦ σκουπορράβδου·  
ἐκείνη δὲ πηδήσασα καὶ τούτου δραξαμένη  
ἀταύριζεν ἀπέσωθεν<sup>1</sup>, ἐγὼ δὲ πάλιν ἔξω·  
ὡς δ' ἔγνω ὅτι δύναμαι καὶ στερεὰ τὴν σύρω,  
χαυνίξει<sup>2</sup> τὸ σκουπόρραβδον τὴν θύραν παρανοίγει,  
καὶ παρ' ἐλπίδα κατὰ γῆς καταπεσὼν ἠπλώθη·  
Ὡς δ' εἶδεν ὅτι ἔπεσον ἠρξάτο τοῦ γελᾶν με.

.....  
Τοῦ γοῦν ἡλίου πρὸς δυσμὰς μέλλοντος ἤδη κλίνει,  
βοή τις ἄφνω γίνεται καὶ ταραχὴ μεγάλη,  
ἐν καὶ γὰρ ἐκ τῶν παιδῶν μου ἔπεσεν ἐκ τοῦ ὕψους,  
καὶ κρούσαν κάτω ἔκειτο ὡς περ νεκρὸν αὐτίκα·  
συνήχθησαν οἱ γείτονες ὡς πρὸς παρηγορίαν,  
αἱ μανδραγοῦραι<sup>3</sup> μάλιστα καὶ πρωτοκουρκουσοῦραι,  
καὶ τότε ἕως εἶδες θόρυβον καὶ ταραχὴν μεγάλην.  
Ἀσχολουμένων τοιγαροῦν τῶν γυναικῶν καὶ πάντων  
τῶν συνελθόντων ἐπ' αὐτῷ, ὡς φθάσας εἶπον ἄνω,  
τοῦ βρέφους τῷ συμπτώματι καὶ τοῦ παιδὸς τῷ πάθει,  
κρυπτικῶς ἀπῆρα τὸ κλειδίον, καὶ ἠνοιξα τὸ ἀρμάριον·

1 Ἐτραβοῦσε ἀπὸ μέσα.

2 Ἐξαπολύει.

3 Αἱ μάγισσαι, τὰ λαδικά. Σ. Μ.

φαγοῖν εὐθύς τε καὶ πῶν παῖ κορεσθεῖς ἐξαίφνης  
ἐξῆλθον ἔξωθεν καὶ γὰρ ἄρηθον σὺν τοῖς ἑτέροις.  
Τοῦ πάθους καταπαύσαντος, τοῦ βρέφους δ' ἀναστάντος,  
ἀπεχαιρέτισαν εὐθύς οἱ συνδεδραμηκότες·  
παραλαβοῦσα δ' ἡ γυνὴ τοὺς αὐτῆς παῖδας πάντας  
εἰσῆλθον ἔνδοσιν σὺν αὐτοῖς καὶ πάλιν ὑπεκρύβη·  
ἐγὼ δὲ μόνος κοιμηθεῖς ἄνευ παραμυθίας,  
χωρὶς δειπνοῦ καὶ σκοτεινὰ καὶ παραπονεμένα,  
ἠγέρθην ταχυνότερον, ἦλθον ἐπὶ τὴν κλίνην.

.....  
Καὶ μονοκύθρου<sup>1</sup> μ' ἔδωκε καθ' ὕπνου μυρωδία,  
καὶ παρευθὺς τὸν ὕπνον μου ὄψας ἐκ τῶν βλεφάρων  
ἀναπηδῶ, σηκώνομαι μετὰ σπουδῆς μεγάλης,  
παρὰ σκυλλὴν λαγωνικὸν κάλλιον θινηλατήσας,  
κτετάζω τὸ μονόκυθρον ἀπέσω εἰς τὸ κουβούκλιον.  
Οἱ παῖδες ἐσυνήχθησαν, ἐκάθισαν νὰ φάγουν,  
καὶ τὸ τραπέζιν ἔστησαν μετὰ τὴν ἐξόπλισίν του.

Ὁ ταλαίπωρος Πτωχοπρόδρομος ὡς εἶδε τὴν παρασκευὴν  
τῆς τραπέζης ἐχάρη, «ἐλπίζων, λέγει, νὰ μὲ κράξουσι νὰ  
κάτσωμεν νὰ φάμεν», ἀλλὰ ματαία ἦτο ἡ χαρὰ του. Τότε  
ἔσπευσεν νὰ μεταμφιεσθῆ εἰς Ῥώσον προσκυνητὴν, ὡς ξένον  
δὲ τὸν δέχονται εἰς τὴν τράπεζαν. «Ἀφήτέ τον, λέγει ἡ μή-  
τηρ πρὸς τὰ τέκνα, πτωχὸς ἔνι, καράνος<sup>2</sup>, πελεργῖνος».

Ἡμερωθέντων τοιγαροῦν τῶν παιδῶν παραντίκα  
ἀνέβηκα τὴν σκάλαν μου τῇ ταύτῃ ὁδηγία,  
καὶ εὐθύς πηδήσας καὶ εἰσελθὼν, καὶ προτραπείς καθίσει,  
τὸ πότε νὰ μὲ κράξουσι νὰ φάγω προσεδόκουν,  
καὶ μόλις εἶδον πίνακα ζομὸν ἔχοντα πλεῖστον,  
καὶ ὀλίγον ἀπὸ τὸ πιστὸν καὶ θρύμματα μεγάλα,

1 Μονοκύθρου. Μονόκυθρον ὀνόμαζον οἱ Βυζαντινοὶ «διαφόρων  
εἰδῶν φαγία μίγμένα καὶ ἐψημένα εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν χύτραν».  
Κοραῖς.

2 Μετανοητής, καλόγηρος. Γίνεται χρῆσις σλαβικῆς λέξεως διότι  
πρόκειται περὶ Ῥώσου «πελεργίνου». Σ. Μ.



καὶ δράξας εἰς τὰς χεῖράς μου ἠΰφρανεν ἡ καρδιά μου,  
ζωμιὸν ἰδὼν τὸν περισσὸν καὶ τὰ χοντρά κομμάτια.

Τοιαῦτα πέπονθα δεινὰ, κρατάρχα στεφηφόρε,  
παρὰ μαχίμου γυναικὸς καὶ τρισαλιτηρίας.

ὡς εἰδὲ με κενώτατα ἔλθόντα πρὸς τὸν οἶκον<sup>1</sup>.

Ἄν οὖν μὴ φθῶσῃ με τὸ σὸν φιλεύσπλαγγον, αὐτάναξ,

καὶ δόμοις καὶ χαρίσμασι τὴν ὀπληστον ἐμπλήσῃς,

τρέμω, προσῦμαι, δέδοικα μὴ φρονεῦθῶ πρὸ ὄρας,

καὶ χάσῃς σου τὸν Προδρομον, τὸν κάλλιστον εὐχέτην.

Ἄλλ' ὄχι ὀλιγώτερα δεινὰ πέπονθεν ὁ Πρόδρομος καὶ ὡς  
καλόγηρος. Μειψιμοιρεῖ ἐναντίον δύο ἡγουμένων τοῦ μονα-  
στηρίου οἵτινες ἐρμηνεύουσι τοὺς μοναστικὰς κανόνας κατὰ  
τὴν ὀρεξίν των. Τὰ παράπονά του διατυποῦνται μὲ ἔκτακτον  
ἀφθονίαν λεπτομερειῶν. Καὶ πρῶτον μὲν δὲν δύναται νὰ ὑπο-  
μελῇ τὴν αὐστηρότητα τῶν ἡγουμένων καὶ τὸν τρόπον καθ'  
ὃν ἐκόλαζον, ὅστις καταλήγει πάντοτε εἰς τὴν ἐπιβολὴν νη-  
στείας καὶ πάλιν νηστείας.

Ὅταν ἐξέλθῃ γὰρ μικρὸν ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας.

ἂν ἰσχυρῶς πώποτε καὶ λείψω ἀπὸ τὸν ὄρθρον,

οὐ φέρειν ὅλως δύναμαι τὰς προσταγὰς ἐκείνων·

τὸ ποῦ ἦτον εἰς τὸ θυμιατόν ; ὡς βάλλῃ μετανοίας·

τὸ ποῦ ἦτον εἰς τὸ κάθισμα ;<sup>2</sup> ψομὴν μηδὲν τὸν δώσουν·

ποῦ ἦτον εἰς τὸν ἐξάψαλιον ; κρασίην μηδὲν τὸν δώσουν·

ποῦ ἦτον εἰς τὸν ἐσπερινόν ; ὡς τὸν ἐκβάλλουν ἔξω.

Ἦν μέμφονται οἱ ἡγούμενοι ὅτι τὰ καλλίγιά του, ἦτοι τὰ ὑπο-  
δήματά του, δὲν εἶναι ἀρκετὰ βαθέα, ἀλλ' εἶναι χαμηλὰ καὶ

1 Ὅπως ἀνωτέρω· «ὅταν ἐστράφην σύβουρος ἀπ' ὧδε (ἀπὸ ἐδῶ,  
ἀπὸ τοῦ αὐτοκράτορος) παρ' ἐλπίδα».

2 «Νοεὶ τὰ εἰς ἡμῶς γνωστὰ Καθίσματα τοῦ Ψαλτηρίου, εἴκοσι  
τὸν ἀριθμὸν»· Κόραϊς. Σ. Μ.

μετὰ μακρῆς τὰς μύτας. Ὅλοι δὲν εἶναι ἴσοι εἰς τὸ μονα-  
στήριον. Τὸν χέμνουσι προσεκτικὸν ὅτι

ἐκεῖνος ἔν' προισταπαπῶς, σὺ δὲ ἐκκλησιάρχης,

ἐκεῖνος διηκόνησεν εἰς τὴν μονὴν πολλάκις,

καὶ σὺ ἔβασκες τὰ πρόβατα καὶ ἐδίωκες τὰς κορόνας,

αὐτὸς ψηφίζει πέρυρα καὶ γράφει καὶ στρογγύλα,

σὺ δὲ ψηφίζεις φάβια καὶ γράφεις κονιδῶτα<sup>1</sup>,

σὺ περιτρέχεις τὰς ὁδοὺς πεζὸς μετὰ τσαγγίον,

αὐτὸς δὲ καβαλλάριος διηνεκῶς ὀδεύει.

Ἄδικόπως πέμπεται ὑπὸ τῶν ἡγουμένων πρὸς ἐκτέλεσιν  
ποικίλων ὑπηρεσιῶν, δι' ἰδίους ἔμως λόγους δὲν ἔχει τὸ δι-  
καίωμα νὰ ἐξέλθῃ ἄλλως ἢ πύλη κλείεται καὶ μόνον διὰ τοῦ  
ψεύδους κατορθοῦται νὰ ἀνοιχθῇ. Ἀναγκάζεται λοιπὸν νὰ λέγῃ  
ἐκάστοτε ψεύδη, τὰ ὅποια καὶ ἀκαριθμεῖ πρὸς τὸν βασιλέα.

Καὶ πρόσθε καὶ τὴν δύναμιν τοῦ ψεύδους ἵνα μάθῃς,

καὶ νὰ γελάσῃς τῶν πολλῶν ἐφευρεμάτων λόγους·

«Πάτερ, πεταίν οὐδὲν ἔχω, νὰ ἀναβῶ νὰ ἀγοράσω,

καὶ μελανίτιν ὀλίγον καὶ τώρα εἶα ποῦ φθάνω.

Πάτερ, πανίτιν ἔδωκα προχθὲς εἰς τὸν βαφέα,

νὰ ὑπάγω νὰ ζητήσω το, καὶ τώρα εἶα ποῦ φθάνω.

Πάτερ, ὡς λέγουν, ἐκ παντὸς ψυχομαγεῖ ὁ ἀδελφός μου,

ὡς ἔβγο, ὡς δράμω νὰ ἰδῶ, καὶ τώρα εἶα ποῦ φθάνω».

Ταῦτα λαλοῦντες ἔχομεν μικρὰν παρηγορίαν,

καὶ ἐκ τῆς μονῆς ἐκβαίνοντες βλέπομεν καὶ τὸν κόσμον.

Οἱ ἡγούμενοι ἔχουσιν εἰς τὴν τράπεζάν των τὰ πρῶτα τῶν  
ἰχθυῶν καὶ πίνουσιν οἶνον τῆς Χίου καὶ ἀπολαύουσιν ὄλα  
τὰ ἀγαθὰ, οἱ ἄλλοι ἔχουσι διαρκῶς ἀπλοῦν ζωμόν·

Κακκάβιν ἔνι δίφτον, ὡσεὶ μετρῶν τεσσάρων,

καὶ ἕως ἄνω οἱ μάγειροι γερρίζουσι το ἕδωρ,

καὶ πῦρ ἐξάπτουσι πολὺ κατὰ τοῦ κακκαβίου,

καὶ βιάλλουσι κρομμύδια κἂν εἴκοσι κολέντας<sup>2</sup>.

1 Αὐτὸς μετρεῖ νομίσματα καὶ γράφει στρογγύλα γράμματα, σὺ δὲ  
μετρεῖς κουκκιά καὶ γράφεις γράμματα μικρὰ ὅπως ἢ κοινῶς λεγο-  
μένη κονίδα.

2 Ὁρμαθίας. Σ. Μ.

καὶ τότε βλέπει, Δέσποτα, καλὴν φιλοτιμίαν·  
εἰς κλήσιν γὰρ βαπτίζονται Τριάδος τῆς ἁγίας,  
στάζει γὰρ τρεῖς τὸ ἔλαιον ὁ μάγειρος ἀπέσω,  
καὶ βιάλλει καὶ θρυμβόξυλα τινὰ πρὸς μυρωδίων  
καὶ τὸν ζομὸν ἐκχέει τὸν ἐπάνω τῶν φορέων,  
καὶ δίδουν μᾶς καὶ τρώγομεν καὶ λέγεται ἁγιοζούμιν.

.....  
Ἐκεῖνοι πάντα πίνουσι τὸ Χιώτικον εἰς κόρον,  
ἡμεῖς δὲ τὸ βαρυνιώτικον<sup>1</sup> τὸ νεροκολλημένον.

Ἡ ἐπιφθόσ πάντων τούτων τῶν ποιημάτων εἶναι ἢ ἐπαιτεία·

Μὴ σὲ πλανᾷ, Πανσέβαστε, τὸ Πρωχοιροδρομῆτον,  
καὶ προσδοκῆς γὰ τρέφομαι βοτάνης ὄρειτροφούς·  
ἀκρίδας οὐ σιτεύομαι, οὐδ' ἀγαπῶ βοτάνης.  
ἀλλὰ μονόκωθρον παχὺν καὶ παστομαγειρίαν,  
γὰ ἔχη θρόνμια πολλά, γὰ εἶναι φουσκομένα,  
καὶ λιπαρὸν προβατικὸν ἀπὸ τὸ μεσονέφριν.

Σύγχρονον πρὸς τὰ προδρομικὰ ταῦτα ποιήματα εἶναι καὶ  
ἐν δημῶδες διδακτικὸν ποίημα ἐν ᾧ δίδονται ὑπὸ τινος πα-  
τρὸς βιοτικαὶ συμβουλαὶ καὶ νουθεσίαι εἰς τὸν υἱὸν του. Ἀπο-  
τείνεται πρὸς τινὰ νεαρὸν ἀνεψιὸν τοῦ Ἀλεξίου, υἱοῦ τοῦ  
αὐτοκράτορος Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ, τοῦτο δὲ ἀποδεικνύει  
ὅτι ἡ γλῶσσα τοῦ ποιήματος δὲν εἶναι ἢ τῶν τριόδων, ἀλλ' ἡ  
γλῶσσα ἣτις ὠμιλεῖτο καὶ εἰς τὴν αὐλήν. Ἐὸ ποίημα ἐγράφη  
κατ' ἀκριμῆσιν τῶν Πρὸς Δημόνικον παραινέσεων, αἵτινες  
ἄλλοτε ἀπεδίδοντο εἰς τὸν Ἰσοκράτην, ἐξ οὗ φαίνεται μὲν ὅτι  
ὁ συγγραφεὺς αὐτοῦ ἐγίνωσκε τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσ-  
σαν, ἀλλ' ὅμως ὁ Σπανέας (διότι ὑπὸ τοῦτο τὸ ὄνομα εἶναι  
γνωστὸν τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ποίημα) δὲν εἶναι ἀπλή ἔμμετρος  
παράφρασις τῶν παραινέσεων Πρὸς Δημόνικον, διότι εἶναι  
ἀπηλλαγμένος πάσης δυσκόλου λέξεως καὶ φράσεως, ὁ δὲ  
ποιητὴς ὠμιλεῖ τὴν γλῶσσάν του καὶ ἐκφράζει πρωτοτύπως  
τὰς ιδέας του. Τὴν χθαμαλὴν ἠθικὴν τοῦ ἀρχαίου προτύπου

1 Ἐτῆς Βάνας. Σ. Μ.

του, τῆς ὅποιας κύριον ἐλατήριον εἶναι ὄχι ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν  
ἀγαθόν, ἀλλ' ἡ ἐπίτευξις τοῦ θαυμασμοῦ, ἐξευγενίζει διὰ χρι-  
στιανικῶν συναισθημάτων. Ἀνατρέχει διαρκῶς εἰς χωρία τῆς  
Ἀγίας Γραφῆς, ἀλλ' ἐκλέγει καταλλήλως τὰ παραδείγματα  
καὶ τὰ ἐκφράζει εἰς τὴν ἰδικὴν του ἀπλήν γλῶσσαν. Ἐκ τού-  
του δὲ προέρχεται πρωτότυπός τις τρόπος ἀντιλήψεως τῶν  
καθηκόντων ἐνὸς ἡγεμονίδου, ἔθνικὸς ἅμα καὶ χριστιανικός. Ὁ  
δὲ λόγος εἶ' ὅν ὁ ποιητὴς ἠδυνήθη νὰ συγκεράσῃ εἰς ἓν ἄρ-  
μονικὸν ὄλον τὰς δύο ταύτας χωριστὰς ἀντιλήψεις, εἶναι ὅτι  
εὗρισκεν αὐτὰς ἐνσαρκωθεῖσας ἐν τῇ προσώπῳ τοῦ Ἀλε-  
ξίου τοῦ Α'.

Αἱ παραινέσεις τοῦ Κεκαυμένου πρὸς τὸν υἱὸν του (μέρ. β'  
σ. 46) ἔχουσι κατὰ τὸ περιεχόμενον πολλὰς ὁμοιότητας πρὸς  
τὸν Σπανέαν, ἀλλ' εἰς ἐκεῖνας μὲν ὠμιλεῖ ἀνεξέχρητος μεγα-  
στάν, εἰς δὲ τὸν Σπανέαν πρόκειται περὶ τῆς ἀνατροφῆς ἡγε-  
μονίδου ἕστις ὀφείλει πρὸ πάντων ὑπακοὴν εἰς τὸν αὐτοκρά-  
τορα, ὃν πρέπει νὰ ἀγαπᾷ, νὰ τιμᾷ καὶ νὰ φοβῆται διότι εἶναι  
ὁ ἐκλεκτός τοῦ Θεοῦ, ὁ χριστὸς τοῦ Κυρίου. Ὅπως δὲ ἐκτι-  
θεταὶ ἡ ψυχὴ ἡμῶν εἰς κίνδυνον ὅταν ἀκούωμεν βλασφημίαν  
καὶ δὲν φανερώνομεν τὸν βλασφημοῦντα, οὕτω περιάπτομεν  
εἰς ἑαυτοὺς ἀτιμίαν ἂν δὲν καταγγείλωμεν ἀμέσως ἐκεῖνον τὸν  
ὁποῖον τυχόν ἠθέλομεν καταλάβῃ συνωμοτοῦντα κατὰ τοῦ  
ἡγεμόνος διότι ὁ, κατὰ τοῦ βασιλέως συνωμοτῶν πρέπει διὰ  
θανάτου νὰ τιμωρῆται ὅπως διὰ τοῦ φόδου τοῦ παραδείγμα-  
τος ἀποτρέπηται καὶ πᾶς ἄλλος ἀπὸ παρομοίας πράξεως. Ὁ  
βασιλεὺς εἶναι θεῖον πρόσωπον καὶ πᾶσα κατ' αὐτοῦ προσβολὴ  
εἶναι εἰς πάντας ὀλεθρία. Ἡ σημασία ἣν ἀποδίδει ὁ ποιητὴς  
εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ εἰς τὴν λεπτότητα τοῦ πνεύματος κατέ-  
στησαν αὐτὸν κατ' ἐξοχὴν δημοφιλεῖ εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς,  
διὰ τοῦτο δὲ διεδόθη πανταχοῦ καὶ διὰ διαφόρων παραλλαγῶν



τὸ ποιήμα του, προεκάλεσε δὲ καὶ παντοειδεῖς ἀπομιμήσεις, ἀλλ' ὅσῳ μεταγενέστεραι εἶναι αἱ διασκευαὶ αὐτοῦ καὶ αἱ ἀπομιμήσεις, ἐπὶ τοσοῦτον καὶ ἡ ἠθικὴ τοῦ ποιήματος ἀποβαίνει ταπεινοτέρα. Ὁ παραινέτης ἐμβάλλει εἰς τὸν νοουθετούμενον τὴν ἰδέαν ὅτι, ἂν ἐκακούργησεν, ἂν λόγου χάριν ἐφόνευσε, δὲν πρέπει νὰ ὁμολογήσῃ τοῦτο πρὸς τὴν γυναῖκά του, διότι, ἂν ποτε ἔλθῃ πρὸς αὐτὴν εἰς ῥῆξιν καὶ ἐκείνη ἐκ κακεντρίας φανερώσῃ τὸ πρᾶγμα, διατρέχει κίνδυνον ἢ ζωὴ του. Ὡσαύτως, καὶ ἂν τις σφετερισθῇ πρᾶγμα ἀλλότριον, πρέπει πολὺ νὰ προσέχῃ μήπως ἐξ ἀθυροστομίας ἀκουσίως φανερώσῃ τὴν πρᾶξιν του.

Οἱ Βυζαντινοὶ τόσο πολὺ ἠγάπων τὰ τοιαῦτα παραινετικά καὶ διδακτικά ποιήματα, ὥστε μετεχειρίζοντο τὴν διδακτικὴν ποίησιν ἵνα πραγματευθῶσι καὶ πολυειδεῖς σατυρικάς ἢ καὶ ἀνηθικούς ὑποθέσεις. Οὕτω λόγου χάριν ὁ Κρήσιος Στέφανος Σαχλίκης προσπαθεῖ νὰ διδάξῃ τὴν ἀρετὴν περιγράφων ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ τὸν διεφθαρμένον βίον του καθὼς καὶ ὅσα ἐπαξίως ἢ ἀναξίως ἐπηκολούθησαν εἰς αὐτὸν ἕνεκα τοῦ βίου ἐκείνου.

Ὁμοῦ μὲ τὴν τάσιν ταύτην πρὸς τὸ σχῶμμα καὶ πρὸς τὴν διδαχὴν συνετέλεσε πολὺ εἰς τὴν γένεσιν τῆς δημώδους λογοτεχνίας καὶ ἡ πρὸς τὰς ῥωμαντικὰς διηγήσεις ἀγάπη. Σιῶζεται ἔμμετρον βυζαντινὸν μυθιστόρημα, ἔργον σύγχρονον κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τοῦ Προδρόμου, ἂν μὴ καὶ παλαιότερον, ἐπιγραφόμενον *Τὸ κατὰ Καλλιμάχον καὶ Χρυσορρόην ἐρωτικὸν διήγημα*. Ὁ βασιλόπαις Καλλιμάχος φθάνει εἰς ἓν κάστρον κείμενον ἐπὶ ὄρους ὑψηλοῦ καὶ ἀποκρήμνου καὶ φρουρούμενον ὑπὸ δρακόντων. Ὁ Καλλιμάχος εἶναι θαρραλέωτερος μεταξὺ τῶν τριῶν ἀδελφῶν οὓς εἶχεν ἐκπέμψῃ ὁ πατὴρ λέγων ὅτι εἰς ἐκεῖνον θέλει δώσῃ τὴν ἀρχὴν τῆς αὐτοκρατο-

ρίας καὶ θέλει στέψῃ αὐτὸ καὶ ποιήσῃ βασιλέα, ὅστις ἤθελε στήσῃ μέγα τρόπαιον ἐξ ἀνδραγαθημάτων. Ὁ νέος ἀναρριχᾶται εἰς τὸ τεῖχος, εὗρίσκει ἐντὸς τοῦ κάστρου ἰσραϊαν κόρην (βασιλοπούλαν, ἐννοεῖται) ἢ ὅποια ἐκρέματο ἐκ τῶν τριχῶν, καὶ μόλις προφθάνει νὰ κρυθῇ σκεπασθεὶς διὰ μιᾶς μεγάλης ἀργυρᾶς λεκάνης, διότι κατὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην εἰσῆρχετο ὁ γίγας ἰδιοκτῆτης τοῦ κάστρου, ὁ ἀνθρωποφάγος δράκων, ὅστις εἶχε καταφάγῃ καὶ τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς ἄλλους αἰκέλους τῆς κόρης. Ὁ δράκων «λαβὼν τι κείμενον ἐκεῖ λεπτὸν λυγῶδες ξύλον» ἐρράβδισε δι' αὐτοῦ τὴν κόρην, ἔπειτα δὲ ἔφαγε πολυτελεῖς τροφᾶς ἐπὶ τραπέζιου τὸ ὅποῖον παρετέθη μόνον του, καὶ ἐκοιμήθη. Ὁ νεαρὸς ἦρως τότε ἀναλαβὼν ἐκεῖθεν τὸ σπαθίον τοῦ δράκοντος «καὶ κρούσας τοῦτον μετ' αὐτοῦ ἐδίχασεν αὐτίκα». Ἀλλ' ὁ εὐδαίμων βίος ἂν ἔκτοτε διήγεν εἰς τὸ μαγευμένον κάστρον μετὰ τῆς βασιλοπούλας δὲν διήρκεσεν ἐπὶ πολὺ. Μία κακομάγος γραῖα ζητεῖ τὴν βοήθειάν του κατὰ ἐνὸς τέρατος τὸ ὅποῖον ἐκεῖ πλησίον δῆθεν ἐνεφώλευεν. Ὁ Καλλιμάχος πείθεται νὰ βοηθήσῃ τὴν κακομάχανον γραῖαν καὶ ἐξέρχεται ταχέως τοῦ κάστρου. Πρὸς ἀνταμοιβὴν ἐκείνη δίδει πρὸς αὐτὸν μαγικὸν μῆλον τὸ ὅποῖον εἶχε τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν·

«Ἄν ἄνθρωπος εἰς κόριον του τὸ μῆλον τοῦτο βάλῃ, νεκρὸς ἂς κεῖται παρευθὺς, ὕπνου εὐθὺς ἂς ἔνι· ἂν δὲ τις εἰς τὴν μύτην του τοῦ νεκρωμένου πάλιν θῆσῃ τὸ μῆλον τὸ χρυσοῦν ζήτω, καὶ μὲ τοὺς ζῶντας ἴχνεύειν καὶ περιπατεῖν καὶ κόσμον περιτρέχειν».

Τὴν κόρην εἶχεν ἴδῃ μακρόθεν, περιπλανώμενος περὶ τὸ κάστρον, ἄλλος τις βασιλεὺς, ὅστις τρωθεὶς ἐκ τοῦ ὑπερανθρώπου αὐτῆς κάλλους καταβάλλει πᾶσαν προσπάθειαν ὅπως τὴν καταστήσῃ ἰδικήν του. Ἐπωφελοῦμενος λοιπὸν κατὰ συνεννόησιν μετὰ τῆς μαγίσσης τὴν λιποθυμίαν τοῦ Καλλιμάχου

ἄρπάξει τὴν Χρυσορρόην. Ἐκείνη ἀρνεῖται νὰ τὸν νυμφευθῆ καὶ θρηνεῖ μακρὰν τοῦ ἠγαπημένου ἥρωος ἐπικαλουμένη τὸ ὄνομά του, ἐν ᾧ ὁ λαὸς τῆς νέας χώρας εἰς ἣν ἠρπάγη νομίζει ὅτι ὁ Καλλιμαχος ὠνομάζετο τὸ παλαιὸν τέρας ὕπερ ἐνεφώλευεν εἰς τὸ δρακοντόκαστρον καὶ ἐνομίζετο πατὴρ τῆς κόρης.

Ἐν τῇ μεταξὺ αἱ δύο ἀδελφοὶ τοῦ ἥρωος ἀναζητοῦσι τὸν κρῆν ὑπ' αὐτῶν ἐγκαταλειφθέντα ἀδελφὸν καὶ συνοδοιπόρον. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ μήλου ὁδηγεῖ αὐτοὺς περὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν δύναται νὰ ἀναζητήσῃ ὁ Καλλιμαχος, ἔστις ἀναλαβὼν ἐκ τῆς λιποθυμίας ἀπέρχεται εἰς ἀναζητήσιν τῆς ἀγαπητῆς Χρυσορρόης, μαθὼν δὲ εἰς ποῖον κάστρον ἐφυλλάττετο πείθει τὸν κηπουρόν, ἔστις ἐκόμιζε τὸ ὕδωρ δι' οὗ κατὰ στιγμὴν ἐβρέχετο ἡ ἀσθενοῦσα δέσποινα πρὸς ἀνακούφισιν, νὰ τὸν προσλάβῃ ὡς μισθαργόν, καὶ κατορθώνει τοιοῦτοτρόπως νὰ συναντηθῆ μετ' αὐτῆς. Ἡ ἀσθενὴς ἠλπιζε τὴν ἰασίν τῆς ἐκ τῆς ἐν τῷ κήπῳ ἀπομονώσεως· τὴν νύκτα μάλιστα δὲν ἠδύνατο νὰ ὑπομείνῃ οὐδενὸς ἀνθρώπου τὴν παρουσίαν. Τότε ὁ ὑπηρέτης τοῦ κηπουροῦ, ὁ Καλλιμαχος, εἰσέδυσεν εἰς τὴν σκηνὴν τῆς. Οἱ εὐνοῦχοι ἀνακαλύπτουσι τὰς νυκτερινὰς ταύτας συνεντεύξεις καὶ καταγγέλλουσι τὸ πρᾶγμα εἰς τὸν βασιλέα. Οἱ ἔνοχοι ἄγονται πρὸ τοῦ ὕδρου ἵνα κριθῶσι, λαμβάνει δὲ τὸν λόγον ἡ Χρυσορρόη καὶ ἀποτεινομένη πρὸς τὸν βασιλέα καὶ δικαστὴν λέγει·

Ἄν ἐξ οἰκείων τῶν χειρῶν φυτεύσῃ τις ἀμπέλιν  
καὶ σκάψῃ καὶ κλαδεύσῃ το, φράξῃ τὸν γῦρον ὅλον,  
βλαστολογήσῃ το καλὰ καὶ δραγατεύσῃ τοῦτο  
καὶ τὴν ἡμέραν στήκεται μετ' ἐπὶ σφενδόνην πᾶσαν  
νὰ φοβερῶς τὰ πτηνὰ νὰ μὴ τὸ καταλοῦσιν,  
τὴν νύκτα πάλιν τὸν γῦρον καὶ φυλάσῃ,  
κακοπαθεῖ καὶ δέρνεται, καὶ τὸν καιρὸν τοῦ τρύγου  
ἔλθῃ καὶ δυναστεύσῃ το ἄλλος νὰ τὸ ἐπάσῃ,  
νὰ τὸ τρυγήσῃ, νὰ τὸ φᾶ, κάκεινον τὸν δραγάτην,  
τὸν φυτευτὴν, τὸν κοπιαστὴν θέλει νὰ τὸν σκοτώσῃ.

κρίνεις ἐτοῦτο δίκαιον, ἢ τὸν δραγάτην κρίνεις  
νὰ φάγῃ τὸ κοπίτιν του, νὰ φᾶ τὴν ἐξοδὸν του ;

Ὁ βασιλεὺς κρίνει ὑπὲρ τοῦ δραγάτου, καταδικάζει δὲ « τὸν  
δυνάστην τὸν κακόν, τὸν ἄρπαγα ἐκείνον νὰ κόψουν τὸ κε-  
φάλιν του ».

Εὐχαριστῶ σε, βασιλεῦ, πάλιν ἡ κόρη λέγει.  
Καὶ τί λοιπὸν ἠδίκησεν ἐτοῦτος ὁ δραγάτης  
καὶ θέλουν τὸ κοπίτιν του νὰ τὸ τρυγήσουν ἄλλοι ;  
Ἐτοῦτος ἔνε ὁ βασιλεὺς ἐκεῖνος τὸν ἐκοίκεν  
ἢ γραῖα μετὰ τὰ μάγια τῆς ὅλον νενεκρωμένον  
ἐτοῦτος ἔνε ὁ βασιλεὺς ὁ ῥύστης τῶν κακῶν μου,  
ὁ φρονεὺς τοῦ δράκοντος, αὐθέντης ἰδικός μου.  
Τίνα λοιπὸν ἠδίκησε νὰ φᾶ τὸν κάματόν του ;

Ἡ Χρυσορρόη δίδει ἔπειτα πᾶσας τὰς σχετικὰς ἐξηγήσεις  
πρὸς τὸν βασιλέα, αὐτῷ δὲ τὰ πάντα τελειῶνουν καλῶς, ὅπως  
συνήθως συμβαίνει εἰς ὅλα τὰ παραμύθια. Τῷ ὄντι δὲ τὸ ἐρωτι-  
κὸν τοῦτο διήγημα ὁμοιάζει πολὺ πρὸς παραμύθιον, καὶ μάλι-  
στα πρὸς γνησίως ἑλληνικὸν παραμύθιον, ὑπάρχουν δὲ καὶ εἰς  
αὐτὸ ὅπως καὶ εἰς ἄλλας ὁμοίας διηγήσεις ἰδιαιτέρᾳ τινα χα-  
ρακτηριστικὰ τὰ ὅποια καὶ σήμερον ἀκόμη ἐπαναλαμβάνονται  
εἰς τὴν Ἑλλάδα. Περιέχει τὴν κοινὴν εἰς πάντας τοὺς λαοὺς  
ἐξόμνησιν τῆς ἀνδρείας καὶ τῆς εὐφυΐας ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν  
ἄλογον δύναμιν καὶ τὴν κτηνώδη βίαν, τὴν νίκην τοῦ Ὀδυσ-  
σέως ἐναντίον τοῦ Κύκλωπος κατὰ ἑλληνικὴν ἀντίληψιν. Τὰ  
λυρικὰ χωρία τοῦ διηγήματος ὑπενθυμίζουσι τὰ δημώδη ᾄσματα  
τὰ καὶ σήμερον ἀκόμη φερόμενα εἰς τὰ στόματα πάντων, πολλὰ  
δὲ τῶν χωρίων τούτων ἔχουσι καὶ παροιμακὸν χαρακτήρα. Τὸ  
ἀνθρωποφάγον τέρας, ὁ Δράκων, δὲν εἶναι ὄφις ἢ ἄλλο τέρας  
ἔρπετόν, ἀλλὰ συμφῶνως πρὸς τὸν ἀνθρωπομορφισμόν τῶν  
Ἑλλήνων εἶναι γίγας, οὐτινος ἢ ἀρχικῆ φύσις φαίνεται ἐκ τῆς  
ἀποδιδομένης εἰς αὐτὸν δυνάμεως καὶ ἐξουσίας ἐπὶ τοῦ χειμάρ-  
ρου τοῦ πηγάζοντος ἐκ τῶν βουνῶν· ἔταν δὲν ἐπιτρέπη εἰς τὰ



βήατα νὰ καταρρεύσωσι, δύναται νὰ ἀναστείλῃ πᾶσαν ζωὴν εἰς τὴν ἀπεξηραμμένην κοιλάδα. Ὅπως διὰ τὴν ἐποποιῖαν τοῦ Διγενῆ, δυνάμεθα νὰ ἀνεύρωμεν καὶ διὰ τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος παραμύθιον στοιχεῖα τὰ ὅποια ὁ ἄγνωστος ποιητὴς τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος θὰ ἐχρησιμοποίησε διὰ τὸ ἐρωτικόν του διήγημα, ἀλλὰ δὲν θὰ ἤρχουν αἱ λαογραφικαὶ ἡμῶν γνώσεις, ὅσον ἐκτεταμέναι καὶ ἂν εἶναι, πρὸς ἀνεύρεσιν πάντων τούτων τῶν στοιχείων κατὰ τρόπον ὅπωςδῆποτε τέλειον. Ὁ ποιητὴς οὗτος δὲν ἔχει μὲν τὴν ἑλληνικὴν συνείδησιν ἀνεπτυγμένην ὅσον ὁ Ψελλός, θεωρεῖ δὲ τοὺς Ἕλληνας γίγαντας ὡς ἀνήκοντας εἰς χρόνους παρελθόντας, ἀλλ' οὐδὲν ἥττον ἐμελέτησε τὴν γραμματεῖαν τῶν προγόνων του. Φαίνεται δὲ ὅτι πρὸ πάντων ἀνέγνωσε τὰ μυθιστορήματα τῶν σοφιστῶν. Ἐκ τούτου προέρχεται ἡ ἀγάπη του πρὸς τὰς τεχνητὰς κρήνας, πρὸς τὰς εἰκόνας τῶν ἀρχαίων θεῶν, πρὸς τὰς θύρας τὰς ἀφ' ἑαυτῶν μυστηριωδῶς ἀνοιγομένας. Ὅταν δὲ κάμνῃ λόγον περὶ τοῦ θεοῦ τοῦ ἔρωτος καὶ περιγράψῃ τὴν ἀγγελίαν τῆς ἡρωΐδος μετὰ θάρρους ἀντιτασσομένης καὶ πρὸς τὴν βίαν καὶ πρὸς τὴν ἀποπλάνησιν, μιμεῖται ἀναντιρρήτως ἐκεῖνα τὰ παραδείγματα. Πάντως ἔμως ὀλίγον ἐπέδρασεν ἐπ' αὐτοῦ ἡ ἀνάγνωσις τῶν παλαιῶν βιβλίων. Χρησιμοποιεῖ μὲν ὅπως κοσμήσῃ τὸ ἔργον του τὰς ἀναμνήσεις τῶν λαμπρῶν περιγραφῶν τὰς ὅποιας ἀνέγνωσεν, ἀλλὰ δὲν ἐνστερνίζεται καὶ τὰς βαθυτέρας ἐννοίας τῶν ἀρχαίων συγγραμμάτων καὶ ἀναφέρει μὲν τὸν Ἔρωτα ὡς θεὸν εἰς ὃν ὁ ἄνθρωπος ὑποτάσσεται καὶ εἰς τὴν Μοῖραν, ἀλλ' ἡ περὶ Ἔρωτος καὶ τῶν συνεπειῶν αὐτοῦ ἀντίληψις του ἔχει χαρακτῆρα πολὺ φυσικώτερον καὶ ὁμοιάζει πρὸς τὴν περὶ τούτου ἀντίληψιν τῆς δημώδους γραμματείας. Οὔτε διάκρισις γίνεται ἐν τῷ ποιήματι μεταξὺ τοῦ πνεύματος καὶ τῶν αἰσθήσεων, οὔτε λαμβάνεται φροντίς ὥστε νὰ περικαλύπτῃ τὰ πράγματα ἢ ψευδοσεμνότης.

Ἡ Χρυσορρόη ἔχει ἀπλοῦν καὶ στοιχειώδη τὸν χαρακτῆρα· δύναται καταλλήλως νὰ δικομαγῇ ἔταν ὁ κίνδυνος ἀπαιτῇ τὴν ἐπικουρίαν τοῦ πνεύματος, ἀλλ' ἔταν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐράσῃ ἀκολουθεῖ πάντοτε τὰς ὑπαγορεύσεις τοῦ αἰσθήματος. Ἐκ τούτου δὲ μάλιστα φαίνεται πόσον ὁ ἡμέτερος ποιητὴς, ὅστις ἐν τούτοις πολλὰ καὶ αὐτὸς ἀνέγνωσεν, εἶναι ὑπέρτερος τῶν ἄλλων λογίων οἵτινες ἤσχολοῦντο ἐν τῷ σπουδαστηρίῳ τῶν εἰς συγγραφὴν ἡδονικῶν νυκτογραφημάτων ἔχοντες ὡς ἐπικίνδυνα πρότυπα τὰς μυθιστορίας τῶν σοφιστῶν. Εἰς τοὺς παλαιότερους τούτους μυθιστοριογράφους ἡ ἀγγελία ἦν αἱ ἡρωΐδες διατηροῦσαι καὶ κατὰ τὰς κρίσιμωτάτας τῶν περιπετειῶν εἶναι ἀπλοῦν συγγραφικὸν τέχνημα· ἡ κόρη δὲν ὑποκύπτει ἀπλῶς καὶ μόνον διότι ὁ συγγραφεὺς δὲν θέλει νὰ περατώσῃ τὴν διήγησίν του καὶ ἔνεκα τούτου προσπαθεῖ νὰ κρατῇ μετέωρον τὴν προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου διὰ τῆς ἐξιστορήσεως τῆς πάλης ἐκείνης, ἣτις κατὰ βάθος δὲν ἔχει πολλὴν σχέσιν πρὸς τὴν ἡθικὴν, ὅπως συμβαίνει καὶ εἰς τὴν *Pucelle* τοῦ Βολταίρου (μέρ. α' σ. 72). Ὁ δημοτικὸς ποιητὴς ἀπ' ἐναντίας καταφρονεῖ τὸ τέχνημα τοῦτο καὶ παρουσιάζει ἀπλούστατα πρὸς τὸν ἀναγνώστην μιαν ἀληθῶς ἀγαπῶσαν γυναῖκα.

Ἀριστὴ ἀπόδειξις τῆς σωτηρίας ἐπιδράσεως ἣν ἤσκησεν ἐπὶ τοῦ συγγραφέως τοῦ *Κατὰ Καλλίμαχον καὶ Χρυσορρόην* ἐρωτικοῦ διηγήματος ἡ ἀπαλλαγὴ αὐτοῦ ἀπὸ τῶν δεσμῶν τῆς γραμματικῆς γλώσσης εἶναι ἡ παραβολὴ τοῦ ποιήματός του πρὸς μιαν σύγχρονον πεζὴν ἀπομίμησιν τῶν μυθιστορημάτων τῶν σοφιστῶν γεγραμμένην εἰς γλῶσσαν τοῦ σχολείου. Ἡ ἀπομίμησις αὕτη εἶναι τοῦ λεγομένου Εὐμαθίου ὅστις προφανῶς εἶχεν ὡς πρότυπον τὸν Ἀχιλλέα Τάτιον. Πάντα τὰ ἐλαττώματα τοῦ Τατίου ἀνευρίσκονται ἰσχυρῶς ἠϋξημένα εἰς τὸν Εὐμάθιον. Ἀμα τῇ ἐμφανίσει τῆς εἰς τὴν σκηνὴν τῆς διηγῆ-

σεως ἢ ἡρωϊκῆς ἐπιδεικνύει προτερήματα ἡμιπαρθένου τοῦ μάλ-  
λον ἀπεκρουστικοῦ εἶδους. Ἐν ᾧ ὁ Καλλιμάχος ὑπερβαίνει  
τοὺς ἀδελφοὺς του κατὰ τὴν ἀνδρείαν καὶ ἔχει πάντοτε πεποι-  
θῆσιν εἰς τὰς ἰδίας δυνάμεις καὶ εἰς τὴν ἰδίαν κρίσιν, οἱ ἥρωες  
τοῦ Ἡρόδοτου εἶναι ὄντα ἀδεξιώτερα ἀκόμη καὶ τῶν κυρίων  
προσώπων τῶν παλαιῶν μυθιστορημάτων· κοιμῶνται, λιποθυ-  
μοῦσι καὶ ἀναλύονται εἰς δάκρυα, εὐθύς δὲ ὡς εἶναι ἀνάγκη  
να ἐνεργήσωσιν ἢ τοῦλάχιστον να σκεφθῶσιν, ἀναθέτουσι  
πάντοτε τὴν φροντίδα ταύτην εἰς τινὰ πρόχειρον φίλον.

Ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς ἂν καὶ ἀναντιρρήτως ἐπέδρασεν ἐπὶ  
τοῦ βυζαντινοῦ βίου κατὰ τοὺς τελευταίους πρὸ τῆς ἀλώσεως  
αἰῶνας, ἀλλ' ὅμως ἐλάχιστα ἐπενήργησεν ἐπὶ τῶν προϊόντων  
τῆς γραμματειακῆς γλώσσης. Αἱ δηλώσεις συγγραφῶν παρέ-  
χουσι καὶ ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην πολὺ καλυτέραν ἰδέαν περὶ  
τοῦ τρόπου καθ' ὃν οἱ ἄνθρωποι ἐσκέπτοντο καὶ ἠσθάνοντο  
κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Ὅπως εἶδομεν, τὴν γένεσιν τῆς  
δημώδους λογοτεχνίας δὲν προεκάλεσε διὰ τοῦ παραδειγματός  
τῆς ἢ δυτικῆς Ἡρώπη, καὶ ὅμως ἡ νεοελληνικὴ ἐκείνη λογο-  
τεχνία δὲν ἀνθεῖ πραγματικῶς εἰμὴ μετὰ τὴν τετάρτην ἢ  
λατινικὴν λεγομένην σταυροφορίαν, ὅτε Φράγκοι ἡγεμόνες  
ἐγκατεστάθησαν εἰς πάσας σχεδὸν τὰς ἑλληνικὰς χώρας. Ἡ  
νέα τῶν πραγμάτων κατάστασις ἔσχε διπλοῦν ἀποτέλεσμα· ἡ  
συγκεντρωτικὴ τῆς πρωτεύουσης ἰσχύς θραύεται καὶ οἱ Ἕλ-  
ληνες ἐξοικειοῦνται πρὸς τὴν ῥωμαϊκὴν ποίησιν τῶν Φρά-  
γκων. Ἡ ἀποστροφή ἦν ἠσθάνοντο οἱ Ἕλληνες πρὸς τοὺς Λα-  
τίνους καὶ τὴν θρησκείαν των δὲν ἐκώλυσεν αὐτοὺς ἀπὸ τοῦ να  
ἐγκύψωσι μετὰ προθυμίας εἰς τὴν δημώδη λογοτεχνίαν τῆς  
Δύσεως. Ἀπὸ τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος οὐδὲν σχεδὸν ὑπάρχει  
Ἑλληνικὸν ποίημα ἀπηλλαγμένον τῆς δυτικῆς ἐπιδράσεως.  
Καὶ ἀναγνωρίζεται μὲν εὐκόλως ἡ γενικὴ αὕτη ἐπενέργεια,

ἀλλὰ δυσκολώτερον ὅμως εἶναι ἀκριβῶς να καθορισθῆ. Ὁ  
δυτικὸς πολιτισμὸς δὲν εἰσέδυσσε μετὰ τῆς αὐτῆς ἐντάσεως εἰς  
πάσας τὰς χώρας τῆς Ἑλλάδος, οὐδὲ διήρκεσε πανταχοῦ ἐπ'  
ἴσον χρόνον ἢ φραγκικὴ δεσποτεία, πλὴν δὲ τούτου δὲν ἠξέυ-  
ρωμεν οὔτε πότε οὔτε ποῦ συνετάχθησαν τὰ πλεῖστα τῶν  
προϊόντων τῆς δημοτικῆς λογοτεχνίας. Ὅλιγα τινὰ παρα-  
δείγματα μεταφράσεων ἐσώθησαν μέχρις ἡμῶν. Ἐν Κύπρῳ  
μετεφράσθησάν τινὰ σονέττα τοῦ Πετράρχου εἰς τὰ μέτρα τοῦ  
πρωτοτύπου, μετεφράσθη δὲ καὶ ἡ Θησιῆς τοῦ Βοκκαίου,  
ἀλλὰ καὶ τὰ δύο ταῦτα ἔργα ἀνήκουσι πιθανῶς εἰς τὰ τέλη  
τῆς βυζαντινῆς περιόδου, πάντως δὲ ἀρχαιότεραι εἶναι ἐλεύ-  
θεραι τινες διασκευαὶ ἐμμέτρων γαλλικῶν μυθιστοριῶν, αἵτι-  
νες κατήντησαν ἔπειτα διεθνεῖς, ὅπως ἡ ἐρωτικὴ διήγησις τοῦ  
«Φλωρίου καὶ τῆς Πλατζια-Φλώρας», ἢ «τοῦ Ἡμπερίου καὶ  
τῆς Μαργαρώνας», ταῦτα ὅμως, ὡς εἶναι γνωστὴ καὶ βεβαία  
ἡ προέλευσις, εἶναι πολὺ ὀλιγώτερα ἄλλων νεοελληνικῶν ποι-  
ητικῶν προϊόντων ὧν ματαίως ἢ ἑθνικὴ ὑπερφιλανθία τῶν  
λογίων τῆς Δύσεως προσπαθεῖ να ἀνεύρη τὰ πρότυπα ὅπερ  
ἀποδεικνύει ὅτι οἱ ποιηταὶ τῆς νεωτέρας τέχνης δὲν ἐπεδί-  
δοντο συστηματικῶς εἰς τὴν μίμησιν τῆς Δύσεως, ὅπως εἰ  
πρὸ αὐτῶν εἰς τὴν μίμησιν τῆς ἀρχαιότητος. Ἄλλως δὲ τὸ  
πρᾶγμα θὰ ἦτο καὶ πολυπλοκώτερον.

Ἀνέκαθεν οἱ Ἕλληνες πρὸς τὴν περιέργειαν ἣν εἶχον να  
γνωρίζωσι τὰ εἰς τοὺς ξένους τόπους συμβαίνοντα καὶ τὴν  
εἰδικὴν εὐκολίαν να τὰ καταλαμβάνωσι, συνεδύαζον πνευμα-  
ἀστηρῶς συντηρητικὸν ἕνεκα τοῦ ὄπαλου οὐδέποτε παρελάμ-  
βανόν τι ξένον χωρὶς να τροποποιήσωσιν αὐτὸ ὅπωςδῆποτε.  
Καὶ σήμερον ἀκόμη ὁ Ἕλληγ ὁ ἐγκαθιστάμενος εἰς τὴν Γαλ-

1 Τὰ γαλλικὰ πρωτότυπα εἶναι : Flor et Blancheflor καὶ Pierre  
de Provence et la belle Maguelonne.



λίαν ἢ τὴν Γερμανίαν γινώσκει μετ' ὀλίγους μῆνας τῆς ἐγ-  
χωρίου γλώσσης τὰ μυστήρια καὶ ἐξοικειοῦται τελείως πρὸς  
τὸν ξένον βίον, καὶ ἐπὶ τοσοῦτον μάλιστα ὥστε ὁ ἐπιπόλαιος  
παρατηρητῆς θὰ ἐνόμιζεν ὅτι ἀπέβαλε τὸν ἐθνισμόν του, ἀλλ'  
ἔτε μετὰ μακρὰ ἔτη ἐπανερχεται εἰς τὴν πατρίδα, γίνεται καὶ  
πάλιν Ἕλληνας μεταξὺ Ἑλλήνων. Οὐδεμίαν ὑπέστη οὐσιώδη  
ἀλλοίωσιν οὔτε ὡς πρὸς τὴν ἀντίληψιν τοῦ βίου, οὔτε ὡς πρὸς  
τὴν ἰθνησκέαν, οὔτε ὡς πρὸς τὴν γλῶσσαν.

Εἰς λαὸν λοιπὸν ἔχοντα τόσον βαθεὺς τοὺς ἐθνικοὺς χαρα-  
κτῆρας ἢ μίμησις ἐπόμενον ἦτο νὰ ἀσκηθῆ ἑξωτερικῶς μόνον,  
κατὰ βάθος δὲ τὸ ξενικὸν στοιχεῖον προσηρμόσθη μᾶλλον πρὸς  
τὸ ἰθαγενές, δὲν συνεμορφώθη δὲ τὸ ἔθνος πρὸς αὐτὸ ὡς  
πρὸς κανόνα. Κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς φραγκικῆς κα-  
τακτῆσεως αἱ περιστάσεις ἦσαν τοιαῦται ὥστε ἠδύνατο νὰ  
ἐπιφέρωσι βαθεῖαν μεταβολὴν εἰς τὴν ἐλληνικὴν γραμματεῖαν.  
Αἱ πανταχοῦ ἐγκατασταθεῖσαι φρουραὶ ἐπεκοινωνήσαν κυρίως  
πρὸς τοὺς ἀγροτικοὺς πληθυσμούς, οἵτινες, εἰς ἐποχὴν μάλι-  
στα πολιτικῆς ταραχῆς, ὑφίσταντο ὀλιγώτερον ἢ οἱ κάτοικοι  
τῶν πόλεων τὴν ἐπίδρασιν τοῦ σχολείου. Οἱ δὲ Φράγκοι δὲν  
ἐμάνθανον τὴν ἐλληνικὴν τῶν βιβλίων, ὅπως οἱ ὀλίγοι ἐκ τῶν  
δυτικῶν ὁμοεθνῶν των ὅσοι ἔευχον νὰ διδαχθῶσι τὰ ἐλληνικά,  
ἀλλὰ τὴν γνησίαν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ, μετὰ τινα δὲ χρόνον  
ἐξέμαθον ἐπὶ τοσοῦτον τὸ ὀημῶδες ἰδίωμα τῆς νέας πατρίδος  
τῶν ὥστε ἠδυνήθησαν καὶ νὰ συγγράψωσι εἰς τὴν νεοελλη-  
νικὴν. Τοῦτο μάλιστα συνέβη εἰς ἕσους ἐνυμφεύθησαν Ἕλλη-  
νίδας καὶ εἰς τοὺς πλείστους τῶν ἀπογόνων των. Ἐκ τούτου  
προῆλθε μία γλῶσσα περιέχουσα πλείστας γαλλικὰς λέξεις  
ἣτις θὰ ἀπέβαινεν ἴσως σὺν τῷ χρόνῳ μίκτη τις γλῶσσα ὁμοία  
πρὸς τὴν ἀγγλικὴν, ἀν τὸ φραγκικὸν στοιχεῖον ἀνεγενεῖτο

συχνότερον καὶ διετήρει οὕτως ἀκμαίαν τὴν ἀρχικὴν του δύ-  
ναμιν. Τοῦτο ὅμως δὲν συνέβη ὅπως ἀποδεικνύει ἡ σημερινὴ  
ἐλληνικὴ ἣτις ἔμεινε καθαρὰ ὡς πρὸς τοὺς τύπους καὶ οὐδέ-  
ποτε ὑπέστη βαθύτερον τὴν ξένην ἐπίδρασιν. Ἐφ' ὅσον δὲ  
ἠλαττοῦτο ὁ ἀριθμὸς καὶ ἡ δύναμις τῶν βαρβάρων (καὶ πρέπει  
ὡς πρὸς τοῦτο νὰ σημειωθῆ ὅτι γυναῖκες Φράγκισσαι δὲν ὑπῆρ-  
χον) ἡ γλῶσσα ἀπέβαλλε τοὺς ξενισμούς. Ἡ νεαρὰ γραμματεῖα  
δὲν ἤρχισε διὰ μεταφράσεων, ἀπέδειξε δὲ ἀκριβῶς διὰ τούτου  
ὅτι ἡ τάσις αὐτῆς ἦτο ἐντελῶς πρωτότυπος, ἡ δὲ ὑπεροχὴ τοῦ  
πρωτοτύπου στοιχείου τῆς μεσαιωνικῆς ἐλληνικῆς εἶναι το-  
σαύτη, ὥστε δὲν ὑπάρχει μεγάλη διαφορὰ μεταξὺ τῶν ποιημά-  
των τὰ ὅποια πραγματεύονται κατὰ τρόπον ῥωμαντικὸν ὑποθέ-  
σεις ελλημένους ἐκ τῆς ἀρχαιότητος, ὅπως εἶναι λόγου χάριν  
ὁ βίος τοῦ Ἀχιλλέως ἢ τὰ κατορθώματα τοῦ Ἀλεξάνδρου,  
καὶ ἐκείνων ἅτινα ἔχουσι μεσαιωνικὴν τὴν ὑπόθεσιν.

Καὶ ἐκεῖ δὲ ἔπου δύναται μετὰ τινος βεβαιότητος νὰ ἀπο-  
δειχθῆ ὅτι ὁ ποιητῆς ἐγεννήθη ἐκ πατρὸς Φράγκου καὶ μητρὸς  
Ἕλληνίδος, ἢ μίκτη αὐτοῦ καταγωγῆ διακρίνεται μᾶλλον ἐκ  
τινων ὀρισμένων ἐκφράσεων ἢ ἐκ τῆς ὅλης τεχνοτροπίας τοῦ  
ποιήματος. Ἐνὸς ἐκ τῶν Γασμούλων, ὅπως ὀνομάζοντο οἱ τοι-  
οῦτοι ΦραγκοἝλληνες, ἔργον εἶναι τὸ *Χρονικὸν τοῦ Μωρέως*,  
ποίημα ἐπικοδιδασκτικὸν ἐν ᾧ λεπτομερέστατα περιγράφεται ἡ  
ὑπὸ τῶν Φράγκων κατάκτησις τῆς Πελοποννήσου. Οἱ Ἕλληνες  
εἰς τὸ ποίημα τοῦτο παριστάνονται ταπεινότεροι, ἀνυμνοῦνται  
δὲ οἱ Φράγκοι οἱ σταυροφόροι ἄγονται ὑπὸ εὐγενεστάτων σκο-  
πῶν, ἐν ᾧ ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶναι ἀπι-  
στος αἰρετικὸς, ἀνάξιος πάσης ἐμπιστοσύνης, καὶ πανοῦργος  
ὅπως ὅλοι οἱ Ἕλληνες. Καὶ ὅμως τόσον ἦτο τὸ *Χρονικὸν τοῦ*  
*Μωρέως* εὐάρεστον εἰς τοὺς Ἕλληνας, ὥστε καὶ πολὺν χρόνον  
μετὰ τὴν δημοσίευσίν του εὐρέθη Ἕλληνας ἕστις ἀφῆρσεν ἢ

διεσκεύασε τὰ προσβλητικώτερα χωρία τοῦ ποιήματος καὶ ἐδημοσίευσε νέαν διωρθωμένην ἔκδοσιν χάριν τῶν ὁμοεθνῶν του.

Δὲν εἶναι ἄνευ ἐνδιαφέροντος ἡ παραβολὴ τοῦ Χρονικοῦ καθὼς καὶ τοῦ ποιήματος τοῦ Καλλιμάχου καὶ τῆς Χρυσορρόης πρὸς δύο ἐμμέτρους μυθιστορίας αἵτινες κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἶναι κατὰ ἓνα αἰῶνα μεταγενέστεραι. Ἐκ τῆς παραβολῆς ταύτης καταφαίνεται ὅτι τὰ ἦθη, τὰ ἔθιμα, καθὼς καὶ διάφοροι λεπτομέρειαι τῶν περιγραφῶν τῆς ἱστορικῆς διηγήσεως ἀνευρίσκονται καὶ εἰς τὰς μυθιστορίας.

Ἡ πρώτη τῶν μυθιστοριῶν τούτων εἶναι ἡ τοῦ Βελθάνδρου καὶ τῆς Χρυσάντζας. Ἐν αὐτῇ ὁ νεώτερος τῶν υἱῶν τοῦ βασιλέως τῆς Ρουμανίας ἀπέρχεται εἰς ἀναζήτησιν τύχης καὶ μετὰ πολλὰς ἀνδραγαθίας φθάνει εἰς ἓν κάστρον τῆς ὀρεινῆς Ἀρμενίας. Εἰς τὸ κάστρον ἐκεῖνο δὲν κατοικεῖ γίγας, ἀλλὰ κατοικεῖ ὁ Ἔρωσ, εἶναι τὸ ἐρωτόκαστρον. Εἶναι θαυμάσιος ὁ πλοῦτος τοῦ κάστρου· οἱ πολύτιμοι λίθοι οἵτινες φωτίζουν τὴν αἴθουσαν, αἱ θαυμασταὶ κρήναι καὶ τὰ τερπνὰ ἄλλα τὰ ἔποια τὸ περιβάλλον ὑπενθυμίζουν τὰς φορτικὰς περιγραφὰς τῶν μυθιστορημάτων τῶν σοφιστῶν. Ἐκ τῆς αὐτῆς πηγῆς προέρχονται καὶ τὰ ἀγάλματα τὰ δι' ἐπιτηδείου μηχανισμοῦ κινούμενα, αἱ ἐπιγραφαὶ αἱ προλέγουσαι εἰς τὸν ἐπισκέπτην τὴν μοῖραν του καὶ αἱ τοιχογραφαὶ (αἱ ἐξ ἐπιδράσεως Ἰσως τῶν Trionfi τῆς Δύσεως) αἱ κηρύττουσαι τὴν δύναμιν τοῦ Ἐρωτος καὶ τὰς τιμωρίας εἰς ἃς ὑπόκεινται οἱ θνητοὶ οἱ μὴ ὑπακούοντες εἰς τοὺς νόμους του. Ἐδῶ ὁ ἦρωσ δὲν ἔχει ἀνθρωπόμορφον τέρας νὰ καταβάλλῃ ὅπως ὁ Καλλιμάχος. Ὁ βασιλεὺς Ἐρωσ τὸν προστάσσει νὰ ἐκλέξῃ τὴν ὠραιότατην ἐκ τῶν τεσσαράκοντα εὐγενῶν παρθένων τὰς ὁποίας φέρει ἐνώπιόν του. Ὁ Βέλθανδρος τὰς ἐπιθεωρεῖ μὲ ὄλην τὴν περισκεψίν καὶ μὲ ὄλην τὴν σοβαρότητα τὴν ὁποίαν ἀπαιτεῖ τριῦτον ἔργον. Καὶ

πρῶτον μὲν παρατηρεῖ ὅτι δὲν δύναται ἀσφαλῶς νὰ κρίνῃ εἰμὴ περὶ ἐκείνης μόνον τῆς καλλονῆς ἣτις ἤθελεν ἀποκαλυφθῆ ἐνώπιόν του. Ἐπειτα ἐπιθεωρεῖ καὶ τὰς τεσσαράκοντα, κάμνει περὶ ἐκάστης τὰς παρατηρήσεις του, καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐκφράζει εἰλικρινῶς τὴν γνώμην του, δι' ἧ καὶ ἐπισύρει καθ' ἑαυτοῦ τὰς ἀρὰς ἐκείνων ὧν εἶχε δηλώσῃ τὰ ἐλαττώματα. Μόνη ἡ τεσσαρακοστὴ ἦτο τελείως ὠραία. Ἀφ' οὗ ἐτελείωσεν ὁ Βέλθανδρος τὸ δυσχερέστατον ἔργον του, εὐρέθη μόνος· ὁ Ἔρωσ καὶ αἱ βασιλοπούλαι ἐξηφανίσθησαν ὡς ἐν ὄνειρῳ. Ὁ ἦρωσ ὑπακαθὼν εἰς ἓνα χρησιμὸν ὄν ἀνέγνωσεν εἰς τὸ κάστρον πορεύεται πρὸς τὸν ῥήγαν τῆς Ἀντιοχείας, γίνεται λίξιος, ἦτοι ὑποτελὴς αὐτοῦ, καὶ ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ θυγάτηρ του Χρυσάντζα εἶναι ἀκριβῶς ἐκείνη εἰς ἣν ἔδωκε τὸ βραβεῖον τῆς καλλονῆς εἰς τὸ ἐρωτόκαστρον. Κατορθώνει νὰ ἀγαπηθῇ ὑπὸ τῆς Χρυσάντζας καὶ νυμφεύεται μὲν κατὰ τὸ φαινόμενον τὴν πιστὴν αὐτῆς θαλαμηπόλον, ἀλλὰ πράγματι ἔχει σύζυγον τὴν Χρυσάντζαν. Ὅταν δὲ ἐπὶ τέλους ἀρχίζῃ νὰ φοβῆται ὅτι ἡ κρυφία πρὸς τὴν Χρυσάντζαν σχέσις του δὲν θὰ εἶναι δυνατόν νὰ μὴ γνωσθῇ εἰς τὸν βασιλέα, φεύγει μετ' αὐτῆς, συνοδευόμενος ὑπὸ τριῶν πιστῶν ὁπαδῶν καὶ τῆς ἐπισήμου συζύγου του. Κατὰ τὴν διάβασιν ὀρητικῶν ποταμοῦ πνίγονται πάντες οἱ ἄλλοι καὶ σώζεται μόνον αὐτὸς καὶ ἡ Χρυσάντζα. Μετὰ τινὰς ἀκόμη περιπλανήσεις εὐρίσκει πλοῖον πεμφθὲν ὑπὸ τοῦ βασιλέως πατρός του καὶ φθάνει εἰς τὴν πρωτεύουσαν, ὅπου ἀποθανόντος τοῦ πρεσβυτέρου ἀδελφοῦ ἀνακηρύσσεται αὐτὸς διάδοχος καὶ νομίμως πλέον νυμφεύεται τὴν Χρυσάντζαν, εὐλογοῦντος τὸν γάμον τοῦ Πατριάρχου.

Τὸ μυθικὸν στοιχεῖον εἰς τὸ ποίημα τοῦτο εἶναι ὅλως δευτερεύον, διότι αἱ περιγραφαὶ ἅς ὁ ποιητὴς δανείζεται παρὰ παλαιότερων συγγραφέων καὶ ἡ γνώσις τὴν ὁποίαν ἔχει τοῦ



ἱπποτικοῦ βίου καὶ τῶν ἐθίμων τοῦ ἀφῆρσαν πολὺ ἐκ τῆς ἀπλοϊκῆς ἀφελείας του, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν ποιητὴν τοῦ *Καλλιμάχου* καὶ τῆς *Χρυσορρόης*. Περιέχει ῥωμανικὰς λέξεις, ἐν ᾗ οὐδεμία εὐρίσκεται εἰς τὸ ποίημα τοῦ *Καλλιμάχου*. Οὐδὲν ὅμως ὑπενθυμίζει τὸν συγγραφέα τοῦ *Χρονικοῦ*. Ἄγνοεῖ δὲ ἐντελῶς ἐν τῷ *Χρονικῷ* φραγχοελληνικὰς τῶν ὀνομάτων συνθέσεις. Ὁ Βέλθανδρος κλαίει τὴν πικρὰν του μοῖραν καὶ ἡ Χρυσάντζα οὐδύρεται διὰ τὸν νομιζόμενον νεκρὸν ἐραστὴν κατὰ τρόπον παρεμφερῆ πρὸς τὰ σημερινὰ δημώδη ἄσματα τῆς Ἑλλάδος.

Ἡ ἄλλη μυθιστορία, ἣτις περιγράφει τοὺς ἔρωτας τοῦ *Λυβιστροῦ* καὶ τῆς *Ροδάμνης*, ἔχει ἀπλουστέραν τὴν οἰκονομίαν. Δύο νέοι καταλιπόντες ἀμφοτέρω τὴν πατρίδα ἕνεκα τοῦ ἔρωτος συναντῶνται κατὰ τὴν περιπετειώδη ἀποδημίαν των καὶ ἀνακοινοῦσι πρὸς ἀλλήλους τὰς τύχας των. Ὁ Λύβιστρος, ὅπως ὁ Βέλθανδρος, πορεύεται εἰς ἐρωτόκαστρον ὅπου βλέπει μὲν θαυμάσια πράγματα, ἀλλ' ἀκούει καὶ φοβερὰς ἀπειλὰς ἀν' ὧν οὐ πακούσῃ εἰς τὸν κύριον τοῦ κάστρου. Ὁ ἀναγνώστης ὀφίσταται τὴν ἀτελεύτητον ἀπαρίθμησιν τοῦ ποιητοῦ ὄλων ἐκείνων τῶν μυστηριωδῶν θαυμασίων, μὲ πολὺ περισσότερὰς λεπτομερείας ἢ εἰς τὴν ἄλλην μυθιστορίαν. Πάντα δὲ ταῦτα βλέπει ὁ Λύβιστρος ἐν σειρᾷ ὀνείρων, ἅτινα, καθὼς καὶ αἱ ἀλληγορίαι, ὑπενθυμίζουσιν ἐν γαλλικῶν πρότυπον, τὴν *Μυθιστορίαν* τοῦ *Ρόδου* (*Roman de la Rose*). Ἀλλὰ καὶ ἐδῶ ὅμως μόνον λεπτομέρειαί τινες ἐλέγχουσι μίμησιν. Ὁλόκληρος ἡ γαλλικὴ μυθιστορία εἶναι μία μεγάλη ὄπτασις, ἡ δὲ ἀλληγορία ἀποτελεῖ τὸ κέντρον τῆς δράσεως· τὴν ἐπιποθουμένην κόρην ἐκπροσωπεῖ ἐν ῥόδον, παντοειδῆ δὲ ἀλληγορικὰ πρόσωπα ἐπιβραδύνουσιν ἢ ἐπισπεύδουσιν τὴν στιγμήν καθ' ἣν θὰ δρεφθῇ τὸ ῥόδον. Ἡ Διάνοια λόγου χάριν

κατέρχεται ἀπὸ τοῦ πύργου τῆς ὄπως διδάξῃ τὸ νέον περὶ τοῦ πρακτέου. Εἰς τὸ ἐλληνικὸν ποίημα ἡ ἀλληγορία καὶ τὸ ὄνειρον εἶναι μόνον δευτερεύοντα πράγματα, ἐξωραϊσματα, χρησιμεύουσι δὲ ὅπως γίνωσιν αἰτία τῆς ἀποδημίας τοῦ ἥρωος πρὸς ἐκτέλεσιν ἀνδραγαθιμάτων καὶ περιβάλωσιν αὐτὸν διὰ ποιητικῆς αἰγλης. Ὁ συγγραφεὺς κατέβαλε καὶ εἰς τὰ ἐλάχιστα μέγαν ζῆλον ὅπως ἀποδώσῃ τὰς λεπτομερείας τῶν σοφιστικῶν μυθιστορημάτων ἐπὶ βλάβῃ τοῦ συνόλου.

Ὁ Λύβιστρος κατορθώνει νὰ κατακτήσῃ τὴν ἠγαπημένην του. Τοξεύων πέμπει ἐντὸς τοῦ καλῶς ὑπερασπιζομένου πύργου ἐρωτικὰ πιττάκια, τὰ ὅποια μαλάσσουν τὴν καρδίαν τῆς *Ροδάμνης*, ἀλλὰ μόνον μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν ὄλων τῶν εἰς αὐτὸν ἐπιδληθέντων ἔρων λαμβάνει αὐτὴν ἐπὶ τέλους νόμιμον σύζυγον, ἀφ' οὗ δηλαδὴ ἐνίκησεν ἐν ἱπποτικῇ μονομαχίᾳ ἧς βραβεῖον εἶχε τεθῆ ἡ χεὶρ τῆς *Ροδάμνης*. Ἀλλ' ἡ εὐτυχία του δὲν διαρκεῖ ἐπὶ πολὺ. Εἰς ἐκ τῶν ἀντεραστῶν του καταφεύγει εἰς μίαν μάγισσαν, ἣτις μεταχειρίζεται ὄχι μῆλον, ἀλλὰ μαγικὸν δακτύλιον δι' οὗ πίπτει ὁ Λύβιστρος εἰς λίθαργον. Ἐν τῷ μεταξὺ ἀρπάζεται ἡ ἀγαπητὴ του, ἣτις μετ' ἐπιμονῆς ἀρνεῖται νὰ νυμφευθῇ τὸν ἀπαγωγέα, ἀνοίγει δὲ ξενοδοχεῖον διὰ τοὺς ὁδοιπόρους μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ μάθῃ ποτέ τινα εἶδησιν περὶ τοῦ Λυβιστροῦ καὶ ἡ ἐλπίς αὐτῆς πραγματοποιεῖται, Ὁ Λύβιστρος ἀκολουθῶν τὰς συμβουλὰς τοῦ συναντηθέντος ἱπποτοῦ Κλειτοδοῦ, ἀνευρίσκει κατ' εὐτυχῆ συγκυρίαν τὴν μάγισσαν καὶ τὴν ἀναγκάζει νὰ θέσῃ εἰς τὴν διάθεσίν του τὴν διαβολικὴν τῆς τέχνην. Οἱ δύο νέοι ἱππεύοντες μαγευμένους ἵππους τρέπονται πέραν τῆς θαλάσσης εἰς ἀναζήτησιν τῆς *Ροδάμνης*.

Ὁ βοηθητικὸς ξένος, ὁ Κλειτοδός, εἶχε καὶ αὐτὸς ἀναγκασθῆ νὰ φύγῃ ἐκ τῆς πατρίδος του διότι εἶχε σχέσεις μὲ τὴν

σύζυγον ἑνὸς ἐκ τῶν ἰσχυρῶν τοῦ τόπου. Τὸ τέλος τῆς διηγήσεως ἀποβαίνει καὶ ὑπὲρ αὐτοῦ εὐνοϊκόν. Ὁ ἀπατηθεὶς σύζυγος ἀποθνήσκει ἐν καταλλήλῳ καιρῷ, ὁ δὲ Κλειταδὸς οὕτως ἐπίσης εἶχεν ἐν τῷ μεταξὺ ἀποθάνῃ ἢ σύζυγος Μελανθία, ἀδελφὴ τῆς Ῥοδάμνης, ἐπανέρχεται εἰς τὴν παλαιάν του ἀγάπην, τὴν Μυρτάνην, εἰς ἣν διηγείται διὰ μακρῶν ὅτι ἡμεῖς συντόμως ἀφηγήθημεν, καὶ τὴν ἰκετεύει διὰ παθητικωτάτων ἐκφράσεων νὰ γίνῃ σύζυγός του ὅπως αὐτῷ λησμονήσῃ καὶ αὐτὸς ὅσα δεινὰ εἶχεν ὑπὲρ αὐτῆς ὑπομείνῃ.

Ἡ μυθιστορία αὕτη ἔχει ἀκόμη ὀλιγώτερον τὸν χαρακτήρα παραμυθίου ἢ ἡ διήγησις τοῦ Βελθάνδρου καὶ τῆς Χρυσάντζας. Τὰ σημεῖα καθ' ἃ αἱ δύο διηγήσεις συμφωνοῦσιν εὐχόλως ἀνευρίσκονται, ἐκτὸς μόνον ὅτι εἰς τὴν μυθιστορίαν τοῦ Λυβίστρου καὶ τῆς Ῥοδάμνης τὸ σύνολον εἶναι πολὺ μᾶλλον τεχνητόν. Πολλαχοῦ γίνονται ἐν ταῖς λεπτομερείαις ὑπαινιγμοὶ εἰς τὸν ἱπποτικὸν βίον, ἀλλ' οἱ ἀναφερόμενοι ἱππῶταί εἶναι Ἕλληνες μόνον τὸν ὄπλισμόν καὶ τινὰς συνηθείας παραλαβόντες παρὰ τῶν Φράγκων, ὅπως περίπου καὶ σήμερον οἱ ἀπόγονοὶ των ἐνδύονται ἀντὶ τῆς ἐθνικῆς περιβολῆς με εὐρωπαϊκὰ ἐνδύματα καὶ πίνουνσι κονιάκ ἀντὶ τῆς πατροπαράδοτου μαστίχας. Τὰ ἐρωτικὰ πιττάκια τοῦ Λυβίστρου καθὼς καὶ οἱ ἐρωτικοὶ ὄδυρμοὶ τοῦ Βελθάνδρου καὶ τῆς Χρυσάντζας ὑπενθυμίζουσι τὴν δημοτικὴν ποίησιν. Μόνον εἰς τὰς τελετὰς τοῦ γάμου τῆς μυθιστορίας τοῦ Βελθάνδρου ἀναφαίνεται ἡ χριστιανικὴ θρησκεία, εἰς οὐδὲν δὲ ἄλλο χωρίον τῶν ἐμμέτρων τούτων διηγήσεων, ὅπως οὐδὲ εἰς τὰ μυθιστορήματα τῶν σοφιστῶν (μέρ. α' σ. 72) καὶ τὴν *Μυθιστορίαν τοῦ Ῥόδου*. Τοῦναντίον δὲ ἀναφέρονται ἐν παρόδῳ μυθολογικά τινὰ πρόσωπα ὅπως αἱ Νηρηίδες καὶ ὁ Χάρων, ἅτινα ἐπέζησαν καὶ ἐν τῇ δημώδει ποιήσει. Ἀλλ' ὅμως πρὸ πάντων ἡ γλῶσσα εὐχε-

ρῶς πείθει ὅτι ἡ ῥωμαντικὴ ἐπίδρασις οὔτε διαρκῆς ὑπῆρξεν οὔτε βαθεῖα, τοῦναντίον δὲ τὸ ξένον στοιχεῖον συνεμορφώθη πολὺ ταχέως πρὸς τὸν χαρακτήρα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, τοῦτο δὲ ἀποβαίνει διπλάσιως σηματικόν καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν μυθιστορίαν τοῦ Λυβίστρου, ἐν τῷ ὄντι τὸ ἔργον τοῦτο ἐγράφη ἐν Κύπρῳ, ἔπου ἡ φραγκοκρατία εἶχε τόσον βαθέως ριζωθῆ.

Ἡ ἱστορία τῆς ἐποποιίας τῶν ζῳῶν ἀποδεικνύει ἐπίσης ὅτι ἀπεδόθη σημασία μεγαλυτέρα τῆς πρακτικῆς εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῆς δυτικῆς γραμματείας ἐπὶ τὴν μεσαιωνικὴν ἑλληνικὴν. Ὑπάρχουσιν ἐν τῇ μεσαιωνικῇ ἑλληνικῇ ποιήματά τινὰ τὰ ὅποια ἐθεωρήθησαν ὄχι ἄνευ τινὸς πιθανότητος ὡς διασκευαὶ τμημάτων ἀπολεσθέντων νῦν τῆς μεγάλης μυθιστορίας τῆς Ἀλώπεκος (roman de Renard). Ἀναντιαρῆτως τὰ ποιήματα ταῦτα ἐξ ἀρχαίων πηγῶν δὲν προέρχονται, διότι ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία ἐποποιίας ζῳῶν δὲν ἔχει. Ἡ Βατραχομουμαχία εἶναι παρωδία ἔπους ἀνθρώπων, εἰς δὲ τὰ ἀντιμαχόμενα ζῳᾶ δὲν ἀποδίδονται ζῳῶν, ἀλλ' ἀνθρώπων χαρακτήρες. Ἡ ἀρχαῖζουσα βυζαντινὴ γραμματεία οὐδὲν ἐπίσης ἔργον ἔχει ὁμοιάζον πρὸς τὴν ἐποποιίαν τῆς Ἀλώπεκος. Ὑπῆρξε λοιπὸν φυσικὴ ἢ ὑπόθεσις ὅτι φραγκικόν τι πρωτότυπον θὰ ἐμιμήθησαν κατὰ τὸν ΙΔ' καὶ τὸν ΙΕ' αἰῶνα οἱ πρῶτοι συντάξαντες δημώδη ποιήματα πραγματευόμενα τὰς πανουργίας τῆς ἀλώπεκος καὶ τὴν εὐήθειαν τοῦ λύκου, ἀλλὰ πᾶσαι αἱ ὑπὸ τῶν φιλολόγων γεγόμεναι περὶ τούτου ἐρευναι δὲν κατέληξαν εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τῆς ἀμέσου πηγῆς τῶν ἑλληνικῶν μεσαιωνικῶν ποιημάτων τῶν ἀναφερομένων εἰς ζῳᾶ, ἧτις ἴσως καὶ οὐδέποτε ὑπῆρξε.

Τὰ ποιήματα τὰ ὅποια ἔχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν διηγούνται τὴν ἐξομολόγησιν τοῦ λύκου, τῆς ἀλώπεκος καὶ τοῦ ὄνου, καὶ τὸν δόλον τοῦ ὄνου, ὅστις λακτίζει τὸν λύκον παρασκευαζό-



μενον να τον καταφάγη, προσποιούμενος ότι υπό τον επίσθιόν του πόδα υπάρχει αναγεγραμμένη σπουδαία συμβουλή. Τα δύο επεισόδια διεσκευάσθησαν εις τρόπον ώστε να αποτελώσιν εν όλον τελείως συνηρμοσμένον, ο δε συγγραφεύς διεξέρχεται τήν διήγησιν μετά πολλής ζωηρότητος ἐγκατασπείρων εις τήν διήγησιν πολλά αστεία και κωμικά. Εις ἀμφοτέρα τὰ ἑλληνικά κείμενα υπάρχουναι λεπτομέρειαι προφανώς παλαιότεραι τῆς γνωστῆς δυτικῆς παραδόσεως. Τα δὲ υπάρχοντα κοινὰ σημεῖα εἰς τε τὰ ἑλληνικά ποιήματα και εἰς τὰ ἀντιστοιχα δυτικά προϊόντα δύνανται ἐπίσης καλῶς να ἐξηγηθῶσιν εἴτε διὰ τῶν ἔρων τοῦ βυζαντινοῦ βίου εἴτε διὰ τῶν φραγκικῶν ἰδεῶν. Πρέπει δὲ και τοῦτο να ληφθῆ πρό ὀφθαλμῶν, ὅτι αἱ ὑποθέσεις αἱ ἀναπτυσσόμεναι εἰς τὰ περί ὧν ὁ λόγος ποιήματα ἀνευρίσκονται συνεπτυγμέναι εἰς τοὺς μύθους τοῦ Αἰσώπου, ἔπως και εἰς ἓν μικρὸν παραμῦθιον τὸ ἄποστον και σήμερον ἀκόμη κυκλοφορεῖται μεταξὺ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ<sup>1</sup>.

Θὰ ἐξέπιπτε τις ἔμως εἰς τὴν ἀντίθετον ὑπερβολὴν ἂν ἐδέχετο ὅτι οὐδεμίαν δυτικὴν ἐπίδρασιν ὑπέστησαν αἱ ἑλληνικαὶ μεσαιωνικαὶ ἱστορίαι τῶν ζῶων. Ὑπάρχουσι και ἑλληνικαὶ ἱστορίαι ζῶων, αἵτινες εἶναι ἐντελῶς ἀτεχνα και ἀνιαρὰ ἀπανθισματα, διὰ τοῦτο δὲ πρέπει να δεχθῶμεν ὅτι ὁ ποιητῆς ἔστις ἐσχέθη να συναγάγη εἰς ἓν σύνολον ἀπὸ πολλοῦ ἤδη γνωστὰ λαϊκὰ παραμῦθια και να προσδώσῃ εἰς αὐτὰ τελειότεραν μορφήν θὰ ἐγνώρισε πάντως και θὰ ἐθαύμασε τὴν δυτικὴν ἐποποιίαν τῆς Ἀλώπεκος. Αἱ διηγήσεις τῶν τροβαδούρων εἰς τὰς αὐλὰς τῶν Φράγκων βαρῶνων ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὴν

<sup>1</sup> Βλ. ἐν ἐκτάσει διὰ τὸ ἔμμετρον *Συναξάριον* τοῦ τιμημένου γαδάρου και διὰ τὸ ποίημα τὸ ἐπιγραφόμενον *Γαδάρου, λύκου και ἀλουποῦς διήγησις ὡραία Κρουμβάχερ*—Σιωτηριάδου Ἱστορ. τῆς βυζαντ. λογοτεχνίας Γ σελ. 162—196. Σ. Μ.

Ἀνατολήν ἔπως οἱ μῦθοι τῶν μεσαιωνικῶν λογίων εἰς τὰς ῥωμανικὰς και τὰς γερμανικὰς χώρας. Ἐπειδὴ τὰ ποιήματα ταῦτα μετεδίδοντο προφορικῶς, ἐπεζητεῖτο ὄχι τόσον ἡ διάσωσης ὄλων τῶν λεπτομερειῶν ἔσσαν ἡ τέρψις μικρῶν και μεγάλων διὰ τοῦ τρόπου τῆς ἐν τῷ συνόλῳ παραστάσεως· βλέποντες δὲ οἱ Ἕλληνες τὸν πλοῦτον τῶν παραδόσεων ἂν εἶχον οἱ ξένοι ἐλάμβανον συγχρόνως και τὴν συνείδησιν τῶν ἰδικῶν τῶν ἐθνικῶν θησαυρῶν.

Δὲν θὰ ἦτο δὲ δύσκολον να διακριθῆ ἐκ τινῶν ποιημάτων ὅτι ἡ Δύσις ἐπέδρασε και ἐπὶ τὴν καθόλου ποιητικὴν ἀνάπτυξιν τῶν Ἑλλήνων. Εἰς ποιήματα λόγου χάριν περιγράφοντα τὸν πέραν βίον δύναται τις να ἴδῃ τὴν ἀνάμιξιν, ἐνίοτε δὲ τὸν συνδυασμὸν ἰδεῶν ἑλληνικῶν και ἰδεῶν ῥωμαντικῶν. Εἰς τὴν λυρικὴν ποιήσιν, πρό πάντων τὴν ἐρωτικὴν, ἡ ἀνεξαρτησία τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος δύναται να διακριθῆ ἀκόμη σαφέστερον. Ἀλλὰ νομίζομεν ὅτι δὲν εἶναι ἀνάγκη να παρατείνωμεν ἀκόμη πλεיותרον τὰς ἀποδείξεις, ἀφ' οὗ ἄλλως τὰ λυρικά ποιήματα δὲν εἶναι και ἐπιδεικτικὰ ἀκριβοῦς μεταφράσεως, ἐκτὸς δὲ τούτου ἄλλα ποιήματα, ὧν ἡ λεπτομερῆς μελέτη θὰ ἦτο λίαν ἐνδιαφέρουσα, ἐξέρχονται ἐντελῶς ἐκ τοῦ σκοποῦ τὸν ὅποτον προτίθεται τὸ παρὸν βιβλίον. Οὕτω λόγου χάριν σημαντικὴ λογοτεχνία ἀνεπτύχθη ἐν Κρήτῃ μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ δὲ Ἑλλὰς ὀφείλει εἰς αὐτὴν τὸν Ἑρωτόκριτον, ἔστις κατὰ τὴν γνώμην ἐνὸς ἐνθουσιώδους λογίου ὑπενθυμίζει αὐτὰ τὰ Ὀμηρικὰ ποιήματα. Ἡ γνώμη αὕτη θὰ ἐφαίνετο ὑπερβολικὴ ἂν ὁ Ἑρωτόκριτος δὲν εἶχεν ἀποθῆ πνευματικὴ ἰδιοκτησία ὀλοκλήρου τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Δυστυχῶς οἱ Τούρκοι ἐξηφάνισαν και ἐν Κρήτῃ πᾶν ὅ,τι ἀπέμενε ἐκ τοῦ προτέρου πολιτισμοῦ ἀσυμβιδάστου πρὸς τὸν ἰδικόν των.

Κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἐν τῇ Ἀνατολῇ δεσποτίας τῶν Τούρκων αἱ σχέσεις μεταξὺ τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης προσέλαβον ὕλως διάφορον χαρακτήρα. Περὶ γραμματικῶν σχέσεων οὐδεὶς πλέον λόγος. Ἴσως μάλιστα θὰ ἐκπλαγῇ ὁ ἀναγνώστης βλέπων εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο ἐκτιθέμενον σύντομον διάγραμμα τῆς δημώδους λογοτεχνίας τῶν Ἑλλήνων καὶ κατὰ τοὺς πρὸ τῆς ἀλώσεως αἰῶνας. Ἄλλ' ἢ μελέτη τῆς δημώδους λογοτεχνίας δικαιολογεῖται πληρέστατα, ὅσον καὶ αἱ ὑπηρεσίαι τὰς ὁποίας προσήνεγκον εἰς τοὺς ἐν Ἰταλίᾳ μαθητὰς των οἱ Ἕλληνες ἀνθρωπισταί. Αἱ στεναὶ σχέσεις αἱ πρὸς ἀλλήλους διετήρησαν μετὰ τὰς σταυροφορίας οἱ Φράγκοι καὶ οἱ Ἕλληνες θὰ ἐπενήργησαν πάντως ἐπὶ ἀμφοτέρων τῶν λογοτεχνιῶν, διότι δὲν ἦσαν ἀπλαῖ σχέσεις λογίων, ἀλλ' οἱ βαρῶνοι ἐπεδόθησαν εἰς τὸ νὰ ὀμιλῶσι τὴν γλῶσσαν τῶν νέων ὑπηκόων των. Ὑπάρχει δὲ ἐν ζήτημα περὶ τοῦ ὁποίου οἱ Ῥωμανισταὶ δὲν εἶναι σύμφωνοι, τὸ πῶς δηλαδὴ εἰσεχώρησαν εἰς πλείστας παλαιὰς γαλλικὰς μυθιστορίας στοιχεῖα τὰ ὅποια εἶναι προφανῶς ἑλληνικά. Δὲν ἔχομεν βεβαίως σκοπὸν νὰ ἀναμιχθῶμεν ἐδῶ εἰς τὴν περὶ τοῦ ζητήματος τούτου συζήτησιν, ἀλλ' ὅμως ἀναγράφομεν ὅ,τι ἀποδέχονται πάντες οἱ δυνάμενοι ἀρμοδίως νὰ κρίνωσιν, ὅτι δηλαδὴ ἢ γνῶσις τῶν βυζαντινῶν ἡθῶν δὲν μετηνέχθη εἰς τὴν Δύσιν διὰ τῶν βιβλίων. Ἄφ' ἑτέρου δέ, ὅν εἶναι σήμερον εἰς ἡμᾶς ἀδύνατον νὰ καθορίσωμεν τὰ πρότυπα πολλῶν ἑλληνιζόντων δυτικῶν ἔργων, δὲν εἶναι τοῦτο λόγος ἀποχρῶν νὰ ἀρνηθῶμεν πᾶσαν ὅπωςδὴποτε βυζαντινὴν ἐπενέργειαν ἐπὶ τῆς γραμματικῆς τῶν Φράγκων. Καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐκθεσιν οἱ Γάλλοι ἀναμφιβόλως δὲν εἶχον τίποτε νὰ μάθωσι παρὰ τῶν Ἑλλήνων, ἀλλ' ὅμως ἢ φαντασία αὐτῶν ἐπλουτίσθη διὰ νέων στοιχείων. Παρὰ τοῖς σλαυικοῖς λαοῖς τοῦναντίον μετεφράσθη-

σαν πολλὰ μεσαιωνικὰ ποιητικὰ ἔργα τῶν Ἑλλήνων, διότι ἐκεῖ ἢ Ἑλληνικὴ τέχνη, κατὰ τὴν εὐρυτάτην τῆς λέξεως ἔννοιαν, δὲν εἶχε νὰ ἀντιπαλαίσῃ πρὸς οὐδεμίαν τῶν ἐγγυρῶν ἐθνικὴν φανέρωσιν. Ὅ,τι λοιπὸν δὲν ἐπέτυχον οἱ Φράγκοι εἰς ἑλληνικὰς χώρας, ὅ,τι αὐτοὶ οἱ Ἕλληνες δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἐπιχειρήσωσιν εἰς τὴν Δύσιν, ἐπέτυχε πληρέστατα εἰς τὴν χώραν τῶν Σλαύων· πᾶσαι αἱ φανερώσεις τοῦ πνευματικοῦ βίου ὑπέστησαν τὴν ἐπίδρασιν ἐνὸς πολιτισμοῦ ἐντελῶς ξένου.

Ἐἴχομεν ἤδη κάμη λόγον ἀνωτέρω (μέρ. β' σελ. 71) περὶ τοῦ ἀσκητισμοῦ τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Μετὰ τὸν Δ' αἰῶνα αὐξάνει ἀκόμη ἢ τάσις πρὸς τὴν ἀκαμψίαν. Ἡ ἐξιδανίκευσις τῶν ὑλικῶν πραγμάτων ἀνταποκρίνεται ὁσημέραι ὀλιγώτερον πρὸς τὴν καλογηρικὴν ἐκείνην τέχνην ὁσάκις προσπαθεῖ αὕτη νὰ ἐκφράσῃ τὰ αἰσθήματα τὰ πληροῦντα τὴν ψυχὴν τῶν πιστῶν. Μάλιστα ὅμως οἱ τεχνῖται ἀπομακρύνονται ἀπὸ τῆς φύσεως ὅπως καταστήσωσι τὰ αἰσθήματα ταῦτα ὑψηλότερα. Ἡ ἀτεχνία των δὲν δύναται νὰ ἀποδώσῃ τοὺς πόθους τῆς ψυχῆς των καὶ διὰ τοῦτο αἱ προθέσεις αὐτῶν παραγνωρίζονται, διότι παλαιοὶ καὶ νεώτεροι καλλιτέχνη ἐδίδαξαν ὅτι εἶναι δυνατόν καὶ διὰ πραγματικῶν μέσων νὰ δοθῇ σχῆμα καὶ μορφή εἰς ὅ,τι εἶναι φυσικῶς ἀνέκφραστον. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην διακρίνεται μίᾳ τελείᾳ ἐνιαχοῦ καταφρόνησις τῶν ἀνατομικῶν κανόνων εἰς τὰς μικρογραφίας. Φροντίζουσι μὲν ἀκόμη οἱ ζωγράφοι περὶ τοῦ προσώπου, ἀλλὰ τὰ βαρέα ἱμάτια δὲν περιβάλλουσι πλέον πρόσωπα ἔχοντα ὁσά καὶ μῦς, δὲν περιέχουσι εἰμῆ τὴν οὐτιδανὴν σάρκα τῆς ἁμαρτωλῆς ἀνθρωπότητος. Ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἢ τέχνη καταντᾷ νὰ διδάσκηται ὡς βάναισον ἐπιτήδευμα, ὅπως θὲ ἐπιτευχθῇ τὸ ἐπιζητούμενον ἀποτέλεσμα οἱ διδάσκαλοι διαφημίζουσι πρακτικὰς τινὰς ὀδηγίας ὧν ἢ πεῖρα ἐξασφαλίζει τὴν ἐπιτυχίαν· μίᾳ στυγνῇ ὀρθοδοξίᾳ καταπιέζει τὰς τέχνας.



Ἐν τούτοις ὅα ἠπατάτο πολὺ ὅστις στηριζόμενος εἰς ὅσα ἀνωτέρω εἶπομεν ἤθελε νομίση ὅτι πᾶσαι αἱ μικρογραφίαι τῶν τελευταίων αἰῶνων τοῦ Βυζαντίου ἔχουσι τὰ τεκμήρια ἐκεῖνα τῆς παρακμῆς. Οἱ Βυζαντινοὶ ἦσαν ἄνθρωποι οὐσιωδῶς συντηρητικοί, ἔπερ ἐπιτρέπει νὰ σπουδάσωμεν αὐτοὺς κατὰ χωριστὰς ομάδας, καὶ ἔταν ἡ κοινωνία μετεβάλλετο καὶ ἡ τέχνη των εἰσέρχεται εἰς μίαν νέαν φάσιν, ὑψίστατο αὐδὲν ἦττον ἢ παλαιὰ παράδοσις, διὰ τοῦτο δὲ ὑπῆρχον πάντοτε εἰς τὰ μοναστήρια τεχνίται ὧν μόναι διδάσκαλοι ἦσαν τὰ παλαιὰ ὑποδείγματα.

Καὶ κατὰ τὴν περίοδον ὅμως ταύτην τῆς ἐν γένει πνευματικῆς πτωχείας πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ λαμβάνωνται πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ διαφοραὶ τινες χρόνου καὶ τόπου. Φαίνεται ὅτι κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα, ὅτε οἱ Παλαιολόγοι καταλύσαντες τὴν λατινικὴν αὐτοκρατορίαν ἀνέκτησαν τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐπηκολούθησε μία περίοδος ἀφυπνίσεως. Τῆς περιόδου ταύτης σφύζονται χειρόγραφα μετὰ εἰκόνων εἰς τῶν ὁποίων τὴν ἑκστατικὴν ἔκφρασιν καταφαίνεται ζωὴ καὶ κίνησις. Πρὸ πάντων ὅμως ἡ ἀποκέντρωσις τοῦ κράτους ἔδωκεν ἀφορμὴν νὰ ἀναπτυχθῶσιν ἐγχώρια τέχνη, ἔχουσαι διὰ τοῦτο πολὺ διάφορον χαρακτῆρα. Αἱ ποικιλίαι αὗται εἶναι ἀξίαι νὰ προσελκύσωσιν ἐπ' ὀλίγον τὴν ἡμετέραν προσοχὴν.

Ἐν ᾧ ἡ Κωνσταντινούπολις ἠγωνίζετο πρὸς τοὺς Δυτικούς, ὑπερισχύουσα μὲν ἐφ' ὅσον ἠδύνατο νὰ ἐνεργῇ ἢ διπλωματία, ὑποκύπτουσα δὲ ἔταν οἱ Δυτικοὶ ἀπέβαινον ὑπέρτεροι καὶ βιαιότεροι, οἱ κάτοικοι τῶν μοναστηρίων τοῦ Ἁγίου Ὄρους διέφευγον τοὺς κινδύνους τῶν κατὰ τῶν σταυροφόρων ἀγωνιζομένων ἐμοθρήσκων των. Καὶ ὑπέστησαν μὲν κατὰ τὸν ΙΓ' καὶ τὸν ΙΔ' αἰῶνά τινας ἐκ τῶν μοναστηρίων λαφυραγωγίας καὶ ληστεύσεις, ἀλλ' αἱ κακώσεις αὗται ἦσαν παραδοικαὶ μόνον καταιγίδες. Ἦρχοντο μὲν βεβαίως πολλοὶ εὐλαβεῖς ξένοι

εἰς τὴν χερσόνησον, ἀλλ' οὔτοι συνεσωματοῦντο πρὸς τὰς ὑπαρχούσας θρησκευτικὰς κοινότητας αἵτινες διετήρουν τοιοῦτοτρόπως πάντοτε τὸν ἐλληνικὸν αὐτῶν χαρακτῆρα. Ἐκτὸς δὲ τούτου οἱ ῥηθέντες ξένοι, Σλαῦοι κατὰ τὸ πλεῖστον, δὲν εἶχον ἴδιον πολιτισμὸν, ἀνεξάρτητον ἀπὸ τοῦ βυζαντινοῦ ἢ δυνάμενον νὰ ἐπιδράσῃ μοναστήριον Ἱταλῶν λόγου χάριν δὲν κατῴρθωνε νὰ ζήσῃ εἰμὴ ἐπὶ βραχὺν χρόνον ἐντὸς τοῦ ὀρθοδόξου ἐκείνου κέντρου. Οὕτω δὲ τὸ Ἁγιον Ὄρος ἀπέβη ὁ προμαχὼν τοῦ ἐθνικοῦ βίου, ἐν ᾧ πανταχοῦ τῆς λοιπῆς χώρας ἐπεξετείνετο καὶ προσελάμβανε δικαιώματα ἢ δυτικὴ ἐπιρροή. Εἶδομεν ἀνωτέρω (μέρ. γ' σ. 29) ὅτι εἰς τὰς θεολογικὰς ἐριδας οἱ καλόγηροι ἀπεδεικνύοντο ἄσπονδοὶ ἐχθροὶ τῆς δυτικῆς ἐπιστήμης· ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς τέχνας ἀνθίσταντο πρὸς πᾶσαν φραγκικὴν ἐπίδρασιν. Κατὰ τὸν ΙΔ' πρὸ πάντων αἰῶνα ἡ κοινότης τῶν μοναστηρίων τοῦ Ἁγίου Ὄρους ὑπῆρξεν ἐν ἀκμῇ. Οὕσα δὲ ἤδη πλουσία ἔνεκα τῶν εἰς αὐτὴν χορηγηθέντων προνομίων καὶ ὑπὸ αὐτοκρατόρων καὶ ὑπὸ Σλαύων ἡγεμόνων εἶδε τότε τὰ τριάκοντα αὐτῆς μοναστήρια προαγόμενα σχεδὸν εἰς κρατίδια, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἠρθῆμι χιλίους ἐνλίτε κατοίκους. Συγχρόνως δὲ τῆξάνετο καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν εὐκτηρίων καὶ τῶν ἐκκλησιῶν, ἐχρειάσθη δὲ ἡ ἀκάματος ἐνέργεια πλήθους ἔλου χειρῶν πεπειραμένων ὅπως διακοσμηθῶσι κατὰ τὰς ἀνάγκας τῆς λατρείας αἱ ἀπέραντι τῶν τοίχων ἐπιφάνειαι.

Ἐγράφησαν ἐπίσης καὶ ἱστορήθησαν εἰς τὸ Ἁγιον Ὄρος ἀμέτρητα χειρόγραφα. Τὸ περιεχόμενον ἔχει ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐλαχίστην ἐπιστημονικὴν σημασίαν, ἀλλ' αἱ μικρογραφικαὶ αὐτῶν εἰκόνες παρέχουσι τὴν εὐκαιρίαν, εὐκαιρίαν ἣτις ἀκόμη οὕτως εἶπεῖν δὲν ἐχρησιμοποιήθη, νὰ μελετηθῇ ἡ πλουσία καὶ ποικίλη ἀντίληψις τῆς ἀτομικωτάτης ἐκείνης τέχνης.

Ἡ ἐπιβλητικὴ ἐντύπωσις ἣν ἐμποιεῖ εἰς πάντας τοὺς ἐπι-

σκέπτας ἢ τέχνη τῶν μοναστηρίων τοῦ Ἄθωνος ὀφείλεται εἰς τελείαν ἁρμονίαν τοῦ περιβάλλοντος πρὸς τὰς φανερώσεις τοῦ καλλιτεχνικοῦ αἰσθήματος τῶν μοναχῶν. Ἐπειδὴ δὲ εἰς ἐκεῖνα τὰ μοναστήρια ἢ ἀντίληψις τοῦ βίου παρέμεινε σχεδὸν ἡ αὐτὴ μέχρι σήμερον, δὲν εἶναι καὶ τόσον λυπηρὰ ἢ ἀπώλεια τῶν περισσοτέρων ἀντικειμένων τῆς περιόδου τῆς παλαιότερας τοῦ ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰῶνος. Μόνον ἀπὸ πενήκοντα ἐτῶν καὶ ἐντεῦθεν ἔνεκα τῆς διαρκῶς αὐξανομένης ῥωσικῆς ἐπιδράσεως καὶ ἔνεκα τῶν νέων ἰδεῶν αἵτινες εἰσχωροῦσι πανταχοῦ, ἐπῆλθόν τινες μεταβολαὶ εἰς τὸν Ἀθωνικὸν βίον, ἀλλ' ὅ,τιδήποτε καὶ ἂν αἱ μεταβολαὶ αὗται προσιωνίζωνται διὰ τὸ μέλλον, δυνάμεθα σήμερον ἀκόμη νὰ θεωρήσωμεν τὸ Ἅγιον Ὄρος ὡς μίαν πραγματοποιήσιν οὕτως εἰπεῖν τοῦ βυζαντινοῦ βίου, ἥτις κάλλιον παντὸς αἰουδήποτε μουσεῖου παρέχει εἰς ἡμᾶς πλήρη ἔννοιαν τῆς μεσαιωνικῆς τέχνης τῶν Ἑλλήνων.

Ἐντελῶς διάφορος εἰκὼν παρίσταται εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς ἡμῶν ἂν εἰς μιᾶς περίπτου ὥρας ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς Σπάρτης ἐπισκεφθῶμεν τὸν Μυστράν, ὅστις εἶναι καὶ αὐτὸς ἄλλο κέντρον μεσαιωνικῆς τέχνης καὶ ἀποτελεῖ ἀκόμη ἐν θαυμαστὸν λείψανον. Κατὰ τὸν ΙΙ' αἰῶνα ἔκτισεν ἐκεῖ ὁ Βιλλεαρδουῖνος ἐπὶ ἐνὸς ἀντιστηρίγματος τοῦ Ταυγέτου ὀχυρὰν πόλιν ἣτις μετ' ὀλίγον ἔγινεν ἡ πρωτεύουσα τῶν διαφόρων αὐθεντῶν οἵτινες ἀλληλοδιαδόχως ἡγεμόνευσαν τῆς Πελοποννήσου. Ἄλλ' οἱ Φράγκοι δὲν ὑπῆρξαν ἐκεῖ αὐθένται καὶ κύριοι εἰμὴ ἐπὶ δεκατρία μόνον ἔτη, ὁ δὲ Μυστράς ἐπανῆλθε πάλιν εἰς τὴν κυριότητα τῶν Ἑλλήνων. Καὶ ἐπὶ τῆς Τουρκοκρατίας ἐπίσης ἡ πόλις εἶχε μεγάλην σημασίαν, ἀλλ' ὀλίγον ἐγκατελείφθη κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα.

Ἄν καὶ οἱ Φράγκοι ἐπ' ὀλίγον μόνον χρόνον ἤρξαν εἰς τὸν Μυστράν, εἶναι ὅμως κατάδηλος ἡ μεγάλη ἐπίδρασις ἣν ἤσκη-

σεν ὁ πολιτισμὸς αὐτῶν. Αἱ ἰδιωτικαὶ οἰκίαι, ἢ τοῦλάχιστον τὰ μεταξὺ τῶν ἐρειπίων σφζόμενα λείψανα τῶν οἰκιῶν δὲν ἔχουσι πλέον δι' ὄλου ἄρχατον ῥυθμὸν, μολονότι καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Κωνσταντινούπολιν ἡ ἰδιωτικὴ ἀρχιτεκτονικὴ κατὰ τὸν ΙΓ' ἡδὴ αἰῶνα εἶχε διαμορφωθῆ κατ' ἐπίδρασιν τῆς Δύσεως. Ἄλλὰ καὶ τὰ δημόσια οἰκοδομήματα τοῦ Μυστρά φαίνονται ὅτι ἀναφέρονται ἐπίσης εἰς ἄλλους αὐθέντας πλὴν τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἀπόκρημος ὁδὸς ἢ ἀνάγουσα εἰς τὸ κυρίως κάστρον, ὅπερ κεῖται ἐπὶ τῆς κορυφῆς, βαίνει παραλλήλως πρὸς ἓν παλάτιον ἢ μᾶλλον πρὸς ἓν ἐρείπιον ὅπερ ἦτο ἄλλοτε παλάτιον, καὶ τὸ ὅποσον ἂν τις κρίνη ἐκ τῶν κύκλῳ διεσπαρμένων ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων, θὰ ἦτο βεβαίως γοτθικοῦ ῥυθμοῦ. Ἡ ἐντύπωσις γίνεται ἀκόμη μεγαλυτέρα ὅταν περὶ τὰ μέσα περίπου τῆς ἀποτόμου ἐκείνης ἀνόδου διακρίνωμεν μίαν ἐκκλησίαν τῆς ὁποίας τὸ κωδωνοστάσιον ἐμφαίνει μίαν παράδοξον ἀντίθεσιν πρὸς τὸν παρακείμενον βυζαντινὸν θόλον ἢ κατασκευὴ καὶ ἡ διακόσμησις τοῦ πύργου, καθὼς καὶ πολλὰ μέρη τῆς ἐκκλησίας, ἐτεχνουργήθησαν κατ' ἄμεσον ἀπομίμησιν τῆς δυτικῆς τέχνης. Τὸ ἐσωτερικὸν στίλβει ἀκόμη ἔνεκα τῆς ἐν αὐτῷ πλουσίας διακοσμήσεως, ἀλλ' εἰς τοιοῦτον τόπον καὶ εἰς τοιαύτην περίδον πολὺ μικροτέρας εὐδαιμονίας ἐπόμμενον εἶναι νὰ μὴ ὑπάρχωσι ψηφισθέντα πολύτιμα ὅπως ἐκεῖνα τὰ ὅποια ἐξετελοῦντο ἐν τῇ πρωτεύουσῃ. Αἱ ζωγραφίαι τῶν ἐκκλησιῶν τούτων, ὅπως τὰς ἐγνώρισεν εἰς ἡμᾶς ὁ Γάλλος ἀρχαιολόγος Millet ἀπαλλάξας αὐτὰς ἀπὸ τῶν κονιμάτων δι' ὧν εἶχον ἐπιχρίσθῆ, εἶναι τοιαῦται ὥστε ἐκπλήττουσι τοὺς γινώσκοντας τὴν δογματικὴν σημασίαν τῶν τοιούτων διακοσμήσεων. Βλέπομεν δηλαδὴ εἰς τὰς τοιχογραφίας μίαν φανταστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἣτις φαίνεται ὅτι μιμεῖται τὴν Πομπηϊανὴν τέχνην. Στέφανοι ἀνθέων περιλείσσονται περὶ



ἀλλοκότους στύλους· περί τὰ μέσα τοῦ ΙΔ' αἰῶνος ἀνευρίσκομεν τὴν παλαιὰν διακοσμητικὴν τέχνην τῶν Ἑλλήνων! Οἱ τοῖχοι ἐκεῖνοι, ὅπου ἡ δυτικὴ ἐπίδρασις φαίνεται ἀκόμη καὶ εἰς τινὰς λεπτομερείας, δὲν ἐμφανίζουσιν εἰς ἡμᾶς τὴν αὐτόματον καλλιτεχνικὴν ἐκδήλωσιν μιᾶς ἐποχῆς, ἀλλὰ δεικνύουσι τὴν εὐφυΐαν τὴν ὅποیان εἶχον οἱ ζωγράφοι νὰ πλάττωσι διακοσμητικὰ σχήματα διὰ τῆς βοήθειας ἀρχαίων παραδειγμάτων διατηρουμένων εἰς τὰ εἰκονογραφημένα εἰλητάρια τῶν μοναστηρίων.

Καθήμενος ὑπὸ τὴν στοᾶν ἐνὸς τῶν διφυῶν τούτων ἀλλ' ὄχι καὶ ἐστερημένων παντὸς κάλλους μνημείων, ἢ ἐπὶ τῶν τειχῶν τοῦ κάστρου, ὁ περιηγητὴς βλέπει ὀρθούμενον πρὸ αὐτοῦ τὸν Ταύγετον, ἀπὸ δὲ τοῦ ἄλλου μέρους διακρίνει τὴν φραγκοβυζαντινὴν πόλιν ἣτις ὑπέρεκειται τῆς κοιλάδος τοῦ Εὐρώτα. Εἰς τὰς ἐρήμους καὶ χορτοβριθεῖς ὁδοὺς πλαναῖται βοσκὸς μετὰ τὸ ποιμνίον του· πλησίον εἰς τὰς ἐκκλησίας κατοικοῦσιν ὀλίγοι γράται γυναῖκες αἱ ὅποσαι ζῶσιν ἐκεῖ ὡς εἰς μοναστήριον. Πλὴν ὀλίγων ἀρχιτεκτονικῶν γραμμῶν οὐδὲν πλέον σήμερον ὑπενθυμίζει τὸ ῥωμαντικὸν ἔθνος τῶν Φράγκων, ἢ δὲ γλῶσσά των εἶναι καὶ ἐδῶ τόσο ἀγνωστος ὅσον καὶ εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος, ὅπου οὐδέποτε εἰσέδυσεν ἡ ῥωμανικὴ ἐπίδρασις.

Μελετώντες καὶ ἄλλα κέντρα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ θὰ ἠδυνάμεθα σαφέστερον ἀκόμη νὰ καταδειξώμεν τὴν ποικιλίαν τῶν χρωμάτων τῆς ὅλης εἰκόνας. Εἰς τὴν ἀπομακρυσμένην Τραπεζοῦντα, ἐπὶ τῆς μεσημβρινῆς ἀκτῆς τῆς Μαύρης θαλάσσης, ἰδρῦθη, ὡς γνωστόν, μετὰ τὴν τετάρτην σταυροφορίαν μία ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία. Ἐκεῖ, παρά τινὰς πρωτοτύπους λεπτομερείας ἐξ ὧν ἐμφαίνεται ἡ ἀνεξάρτητος τάσις τῶν ἐγχαυρῶν τεχνιτῶν, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ παρουσιάζει ὁμοιότητάς τινὰς πρὸς τὰς ἐκκλησίας τοῦ Μυστρᾶ. Τὸ γεγονός τοῦτο κα-

θιστᾶ ἀκόμη δυσκολώτερον τὸ πρόβλημα τοῦ κατὰ πόσον ἐνέχεται ἡ δυτικὴ ἐπίδρασις εἰς τὴν τροποποίησιν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἄλλοτε ἐθεωρεῖτο ἡ προέκτασις τοῦ ἑσωνάρθηκος τῆς ἐκκλησίας ὡς ἀσφαλὲς τεκμήριον μιμήσεως τῆς δυτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς· σήμερον ὅμως ἀποδεικνύεται ἀσημέραι σαφέστερον ὅτι, ἂν τὸ ἀρχικὸν σχέδιον τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησίας μετεβλήθη, τοῦτο συνέβη ἔνεκα μιᾶς πολὺ πολυπλοκωτέρας ἐξελιξεως. Ὁ θόλος δὲν ἀποτελεῖ πλέον ἐν ὅλον ἀδιαίρετον μετὰ τοῦ λοιποῦ οἰκοδομήματος, ἀλλὰ καταντᾷ ἀπλῶς κόσμημα, φαίνεται δὲ ὅτι ἡ ξένη ἐπίδρασις δὲν προεκάλεσεν ἀλλὰ μόνον διηυκόλυσε τὴν μεταρρύθμισιν ἐκείνην τῆς θεμελιώδους ἀρχῆς πάσης βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Ἴσως βαθυτέρα μελέτη τοῦ ζητήματος δὲν θὰ ἐπεδεβαίωνε τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος ὑπόθεσιν, οὐδὲν ἦττον, καὶ περὶ τούτου ἔχομεν ἄλλας ἀποδείξεις, οὐδεμίαν ξένη δεσποτεία μετέτρεψε ποτε τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα ἐν τῇ οὐσίᾳ αὐτοῦ. Ἄς ἔχομεν λοιπὸν πίστιν εἰς τὴν γλῶσσαν ἣτις διατηρεῖ τὴν ἀντανάκλασιν ὅλων τῶν ἐποχῶν τὰς ὅποιας διέτρεξε πολὺ πλειότερον τῶν λιθίνων μνημείων. Τὴν ἀλήθειαν ταύτην ἀποδεικνύει σαφῶς κατ' ἐξοχὴν ἡ Κύπρος.

Οἱ Γάλλοι κατεῖχον ἐπὶ τρεῖς αἰῶνας τὴν Κύπρον. Περὶ τὰ τέλη τοῦ δεκάτου τρίτου, ἑκατὸν ἔτη ἀφ' ἑτοῦ ὁ Ἰωάννης ὁ Δεοντόκαρδος ἐπώλησε τὴν νῆσον εἰς τὸν Γουλιέλμον τοῦ Λουζινιάν, τὸ βασιλεῖον τῆς Ἰερουσαλήμ ἐπέσεν εἰς τὰς χεῖρας τῶν Μουσουλμάνων. Οἱ Γάλλοι ἰππότε οἵτινες εἶχον ἐγκατασταθῆ εἰς τὴν Παλαιστίνην κατέφυγον εἰς τὴν αὐλήν τῆς Κύπρου, ἀμέσως δὲ τὰ ἐμπορικὰ πρακτορεῖα τῶν ἰταλικῶν πολιτειῶν ἐγκαταλιπόντα καὶ αὐτὰ τὴν Ἁγίαν Γῆν ἤλθον ὡσαύτως εἰς τὴν Κύπρον, οὕτω δὲ ἡ νῆσος ἐγένετο καὶ πάλιν ὅ,τι ἦτο πολλοὺς αἰῶνας πρὸ Χριστοῦ, τὸ ἐμπορικὸν κέντρον με-

ταξὺ Ἀσίας καὶ Εὐρώπης. Οἱ ἔμποροι καὶ οἱ ἄνθρωποι τῆς ἀνωτέρας κοινωνικῆς τάξεως ἐκέρδαινον, ἔδαπάνων ἢ ἐσπατάλων θησαυρούς. Ὁ πολιτισμὸς τῆς Δύσεως διεδόθη καθ' ὅλην τὴν νῆσον ἥτις ἠδύνατο προσηκόντως νὰ ὀνομάζηται γαλλικὴ ἀποικία. Τοῦτου προφανὲς τεκμήριον εἶναι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ. Ὑπάρχουσιν ἐν Κύπρῳ γοθικοὶ καθεδρικοὶ ναοὶ μετατραπέντες εἰς τζαμία. Ἐνταῦθα δὲ ὁ συμμιγῆς ρυθμὸς δὲν εἶναι ὅπως εἰς τὰ κτίσματα τοῦ Μυστρᾶ ἢ ἐξωτερικεὺς μιᾶς λίαν ἀτελοῦς ἀφομοιώσεως, ἀλλ' ἡ ἀπομίμησις τῆς Δύσεως εἶναι σαφῆς καὶ ἀπόλυτος, ὥστε δύνανται νὰ καθορισθῶσι καὶ τὰ πρότυπα ἐξ ὧν ἐπιπεύσθησαν οἱ ἐν Κύπρῳ Γάλλοι ἀρχιτέκτονες. Τῆς Λευκωσίας ἡ μητρόπολις εἶναι ἀντιγραφή τῆς Παναγίας τῶν Παρισίων, εἰς δὲ τὴν Ἀμμόχωστον ἐστέφοντο οἱ βασιλεῖς τῆς νήσου εἰς μίαν ἐκκλησίαν ἣτις εἶχε κτισθῆ κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς μητροπόλεως τῶν Ῥήμων (Rheims), ὅπου ἐγίνετο ἡ σκέψις τῶν βασιλέων τῆς Γαλλίας. Ἐν Κύπρῳ δύναται τις νὰ μελετήσῃ εἰς τὰς ἀπομιμήσεις αὐτῶν κτίσματα τῆς Γαλλίας καταστραφέντα ἢ ὅπωςδῆποτε βλαθέντα ἐκ τῶν κακουχιῶν τοῦ πολέμου. Τὰ λείψανα τῆς νήσου ἐχρησίμευσαν πολὺ εἰς τὴν ἀναπαράστασιν μιᾶς σημαντικῆς περιόδου τῆς γαλλικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Παρὰ δὲ τὰ γαλλικὰ οἰκοδομήματα εὐρίσκονται ἔχνη τῆς τέχνης τῶν Βενετῶν οἵτινες κατέλαβον τὴν νῆσον μετὰ τοὺς Λουζινιανούς. Ὅ,τι βυζαντινὸν ἀφίεται ἐκεῖ μεταξὺ τῶν γοθικῶν μνημείων ἢ τῶν μνημείων τῆς Ἀναγεννήσεως εἶναι λίαν ἀσήμαντον· τινὲς θόλοι μεταξὺ ὀξυτεγῶν στεγῶν, ὀλίγα δώματα μεταξὺ τρυπητῶν πύργων ἢ μεταξὺ γοθικῶν ἐκκλησιῶν. Μόνα τὰ κοσμήματα τὰ ὅποια ἀναπαριστῶσι ζῶα ἢ φυτὰ τῆς Κύπρου παρέχουσιν εἰς τὸν προσεκτικὸν θεατὴν τὸ τεκμήριον ὅτι τὰ ἀρχιτεκτονήματα ἐκεῖνα ἐφιλοτεχνήθησαν εἰς τὴν Ἀνατολήν.

Ἀναμφιβόλως θὰ νομίζει ὁ ἀγνοῶν τὴν γλῶσσαν τοῦ τόπου ὅτι τὸ ἐν Κύπρῳ ἑλληνικὸν στοιχεῖον τελείως ἐξηφανίσθη. Ἄν ἡ νῆσος ἦτο ἀκατοίκητος πολλοὶ ἀρχαιολόγοι στηριζόμενοι εἰς τὰ ὑπάρχοντα λείψανα θὰ ἐπέμενον ἐρευνῶντες τὴν νῆσον ὅτι εὐρίσκονται πάντως ἐπὶ γαλλικοῦ ἢ ἐπὶ ἰταλικοῦ ἐδάφους κειμένου ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς Εὐρώπης. Ἄλλ' ἂν συμβουλευθῶμεν τὴν γλῶσσαν, ἡ γλῶσσα θὰ διδάξῃ ἡμᾶς ἐντελῶς ἄλλοτα διδάγματα. Καὶ πρῶτον μὲν ἂς ἴδωμεν τὴν γραπτὴν παράδοσιν, ὀλιγώτερον ἀξίαν ἐμπιστοσύνης. Βλέπομεν ὅτι ἡ διοίκησις τῆς δικαιοσύνης τοῦ βασιλείου τῆς Κύπρου ἦτο ὀργανομένη ὅπως καὶ ἐν Γαλλίᾳ, ἀλλ' οἱ κώδικες εἶναι συντεταγμένοι εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος. Αἱ τελεταὶ τῶν γάμων καὶ τῶν ἀρραβῶνων τῶν ἐπιφανῶν Γάλλων ὑπενθυμίζουσι τὰς συνηθείας τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, ὅπως διδασκόμεθα ὑπὸ τῶν Εὐρωπαίων περιηγητῶν. Μέγα μέρος ἑλληνικῶν μεσαιωνικῶν ποιημάτων συνετάχθη βεβαίως ἐν Κύπρῳ, ὀλόκληρος δὲ ἑλληνικὴ γραμματεία ἦνθε ἐκεῖ παρὰ τὴν φραγκικὴν. Πάμπολλα δὲ εἶναι τὰ ὑπὸ Κυπρίων γεγραμμένα χειρόγραφα τὰ ὅποια εὐχερῶς διακρίνουσιν ἀπὸ τῶν ἄλλων οἱ παλαιογράφοι. Ἄς συμβουλευθῶμεν νῦν καὶ τὴν προφορικὴν παράδοσιν, ἥτοι τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν γραμματείαν τῆς σημερινῆς Κύπρου. Πάντα σχεδὸν τὰ δημοτικὰ αὐτῆς ἄσματα εἶναι κοινὰ ὅλης τῆς Ἑλλάδος, ἐν μόνον ἄσμα ἔχει καθαρῶς κυπριακὴν τὴν ἀρχήν, διότι ψάλλει τὴν ἐρωτικὴν περιπέτειαν ἐνὸς Φράγκου βασιλέως, ἀλλ' ἡ ὅλη διήγησις εἶναι ἐξηλληνισμένη, τὸ δὲ ποίημα οὕτω μεταποιηθὲν δὲν διαφέρει δι' ὅλου τῶν ἄλλων παρομοίων ἄσμάτων τὰ ὅποια ψάλλονται ὑπὸ πάντων ἐν γένει τῶν Ἑλλήνων, Ἡ διάλεκτος τῆς νήσου δὲν παρουσιάζει ὡς πρὸς τὸ τυπικὸν εἰμὴ μόνον μίαν διαφορὰν δυναμένην μετὰ βεβαιότητος ν' ἀπο-



δοθῆ εἰς τὴν ῥωμανικὴν ἐπίδρασιν. Εἰς τὰ γραπτὰ μνημεῖα τῶν μέσων αἰώνων καὶ πρὸ πάντων εἰς τὰ δικανικὰ βιβλία ὑπάρχουσι πολλαὶ λέξεις γαλλικαί· ἐξ αὐτῶν αἱ πλεῖστα ἐξηφανίσθησαν ἐκ τῆς σημερινῆς γλώσσης ἧτις ἔχει μᾶλλον λέξεις ἰταλικὰς ἢ τουρκικὰς. Ἡ μελέτη λοιπὸν τῶν λέξεων δεικνύει ἐπίσης ὅτι αἱ εἶναι δεσποτεῖται μετέδωκαν διαδοχικῶς εἰς τοὺς Κυπρίους μέρος τοῦ πνευματικοῦ αὐτῶν πλούτου, ἀλλ' ὅτι τὸ μέρος τοῦτο δὲν εἶναι καὶ πολὺ σημαντικόν. Δύναται τις ἀσφαλῶς νὰ προείπῃ ὅτι πολλὰ ἔχνη τῆς δεσποτείας τῶν Τούρκων, τῶν προτελευταίων τῆς νήσου δεσποτῶν, θὰ ἐξαλειφθῶσιν ἐκ τῆς γλώσσης, αἱ δὲ λέξεις αἱ μαρτυροῦσαι τὴν ἀγγλικὴν κατοχὴν εἶναι σχεδὸν ἀνάξια λόγου.

Αἱ ὀλίγαι σελίδες ἃς ἐγράψαμεν περὶ τῆς Κύπρου δύνανται νὰ χρησιμεύσωσι καὶ ὡς συμπέρασμα εἰς τὸ ἡμέτερον ἔργον περὶ τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἱστορίας αὐτοῦ. Σκοπὸς αὐτῶν εἶναι νὰ παράσχῃ μίαν εἰκόνα κηρύττουσαν οὕτως εἰπεῖν ἐκεῖνο τὸ ὅποσον πρέπει νὰ εἶναι πάσης σοβαρᾶς βυζαντινῆς ἱστορίας, γραμματείας καὶ τέχνης συμπέρασμα· ἢ πεκοίθησι δηλαδὴ ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς εἶναι ἀνεξολόθρευτος.

Τ Ε Λ Ο Σ

## ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΞ

### ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ<sup>1</sup>

	σελ.		σελ.
*Αβαροι καὶ Σλαῦοι	64	*Ἄννα Κομνηνὴ	313
*Ἀβου·Βεκιρ	148	*Ἀντιρρητικὰ συγγράμματα	268
*Ἀγαθίας	111	*Ἀπολογηταί	25
*Ἀγαπητὸς (*Ρώμης ἐπίσκοπος)	52	*Ἀραβικὸν κράτος	150, 180
*Ἀγέλων δυναστεία	255	*Ἀρέθας	70
*Ἄγία Σοφία	10, 123	*Ἀρειανισμὸς	26
*Ἀγιογραφίας σχέσις πρὸς τὰ τροπάρια	138	*Ἀρχάδιος	30
*Ἀγιολογικὰ βιβλία	94	*Ἀρχιτεκτονικὴ	240
*Ἅγιον *Ὄρος	135, 363	*Ἀττίλας	38
*Ἅγιος Ἀπολλινάριος *Ραβέννης	134, 223	Αὐγουστίνος	272
Αἰγυπτιακαὶ προσωπογραφαί	292	Αὐγουστος	187
*Ἀκάθιστος ὕμνος	68	Αὐλικὴ ἐθιμοτυξία	175
*Ἀλέξιος (Γ')	257	*Ἀχιλλεὺς Τάτιος	77
*Ἀλέξιος Κομνηνὸς	218, 250	Βασίλειος Βουλγαροκτόνος	185, 244
*Ἄλωσις Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων	257	Βασίλειος Μακεδῶν	171
*Ἀμάραντος	322	Βασίλειος Μέγας	23
*Ἀνάκτησις Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῶν Λατίνων	261	Βασιλικά	171
*Ἀναχωρηταί	161	Βέκκος (πατριάρχης)	269
*Ἀνδρόνικος (Α')	255	Βέλθανδρος καὶ Χρυσάντζα	352
*Ἀνδρόνικος (Β')	262	Βελισσάριος	47
*Ἀνθέμιος	129	Βενετία	249, 254, 256
*Ἀνθολογίαι	208	Βενετοὶ	249
*Ἀνθρωπισταί (humanistes)	300	Βένετοι	44
*Ἄννα (σύζυγος Βλαδимиρήρου)	188	Βενιαμὴν ὁ ἐκ Τουδέλας	179
		Βησσαρίων	303
		Βιλλεαρδουίνος	258, 364
		Βλαδίμηρος	188
		Βλαχερνῶν παλάτιον	189
		Βοκκάκιος	301, 349
		Βούλγαροι	152

<sup>1</sup> Ὁ πίναξ αὗτος εἶναι προσθήκη τοῦ μεταφραστοῦ.

	σελ.		σελ.
Βυζαντινῶν ἐπιστολή	267. 275	Ζωή	244
Βυζαντινῶν μίμησις κλασ- σικῶν προτύπων	231	Ζωροάστρης	67
		Ζώσιμος	99
		Ζήτων ἐποποιία	251
Γαζής Θεόδωρος	802	Ἡλιόδωρος	77
Γασμούλι	351	Ἡλείου δεσποτάτου	261
Γένοια	249. 254	Ἡράκλειος	65. 68—147
Γεωγραφία	277	Ἡουχασταί	269. 270
Γλυπτική	236		
Γίβων	243	Θέματα	155
Γογγρισταί	113	Θεοδώρα (Ἰουστινιανού)	46. 53
Γοδοφρέδος Βουιλλῶνος	251	Θεοδώρα (θυγάτηρ Κων- σταντίνου Η')	246
Γρηγόριος Πάπας	63	Θεολογία Δυτικῶν	270
Γρηγόριος Ναζιανζηνός	22	Θεοδόσιος Α'	27
Γρηγόριος Νύσσης	22	Θεοδόσιος Β'	36
		Θεσσαλονίκη	157
Δαμασκηνός (ιδ. Ἰωάννης Δαμασκηνός)		Θεοφανώ (σύζ. Ὀθωνος Β')	188
Δαμασκηνός	148	Θεοφύλακτος Σιμοκάτ- της	111—114
Δημήτριος ἅγιος	157	Θρησκευτικὴ μεταρρύθμι- σις	156
Δημόδης παίησις	209	Θωμάς ἐξ Ἀκουίνου	272
Διγενής Ἀκρίτας	209—218		
Διοκλητιανός	6. 155	Ἰατρικὴ	278
Δίπτυχα	236	Ἰουλιανή (Ἀνικία)	220
Δούκας	318	Ἰουλιανός	17
		Ἰουστινιανός	43. 54. 47. 50. 63
Ἐγκυκλοπαιδεῖαι	206	Ἰουστινιανός (Β')	153
Εἰρήνη (μήτηρ Κωνσταν- τίνου Σ')	168	Ἰπποδρόμου φατρίαι	44
Ἐλεφαντουργικὴ	236	Ἰσαάκ (Κομνηνός)	246
Ἑλληνες λόγιοι ἐν Ἰταλίᾳ	302	Ἰσαάκιος (Β')	257
Ἐμπόριον καὶ βιομηχανία	55	Ἰστοριογράφοι	99. 206
Ἐρασμος	302	Ἰταλικὸν ἐμπόριον ἐν τῇ Ἀνατολῇ	250
Ἐρωτόκριτος	359	Ἰωάννης (Καλοῖωάννης)	254
Εὐδοξία	31	Ἰωάννης Κομνηνός	314
Εὐήμερος	351	Ἰωάννης Δαμασκηνός	198. 267
Εὐμάθιος	347		
Εὐνάπιος	99		
Εὐσέβιος	15		

	σελ.		σελ.
Ἰωάννης Καντακουζηνός	262. 271	Λύβιστρος καὶ Ῥοδάμη	354
Ἰωάννης Χρυσόστομος (ιδ. Χρυσόστομος)		Μαλάλας	114
Ἰωάννης Τσιμισκής	184	Μάνη	65
		Μανιάκης	245
Καλλιμάχος καὶ Χρυσορ- θή	342	Μανουήλ (Α')	254
Καντακουζηνός (ιδ. Ἰω. Καντακουζηνός)		Μαντζικέρτ (Ἀρμενίας)	248
Κάρολος Ἀνδραγαθός	263	Μαρκελλίνος	100
Κάρολος Μαρτέλος	154	Μαυρικίος	63
Κάρολος Μέγας	169	Μεδιολάνου διάταγμα	12
Κεκαυμένος	189	Μεθόδιος καὶ Κύριλλος	170
Κλαύδιος	14	Μελωδοί	80. 94
Κοσμάς Ἰνδικοπλευστής	278	Μένανδρος (ἱστορικός)	111
Κυδώνης Δημήτριος	271	Μηνᾶς (Πατριάρχης)	52
Κύπρος	349. 367	Μίθρας—Ἥλιος	21
Κύρος Πανοπολίτης	36	Μικρογραφία	135. 219. 361
Κωνσταντίνος ὁ Μέγας	6. 11. 47	Μιχαὴλ Κηρουλάριος	245
Κωνσταντίνος (Α')	150	Μιχαὴλ Παλαιολόγος	261
Κωνσταντίνος (Β')	167	Μοναχοί	160
Κωνσταντίνος (Σ')	168	Μονοφυσίται	34. 51
Κωνσταντίνος (Ζ')	171. 172	Μόσχου Λειμῶν	95
Κωνσταντίνος Παλαιολόγος	264	Μυθιστορίαι	75
Κωνσταντινούπολις	6. 68. 150	Μυστράς	364
Κωνσταντίνος	17	Μαάμεθ	148
Κώνστας (Β')	150	Μωσαϊκὰ	138
Λατινικὴ γλῶσσα	14. 16. 38. 179	Νεοελληνικὴ γλῶσσα	44
Λεόντιος	153	Νικαίας αὐτοκρατορία	261
Λεόντιος Πιλάτος	361	Νικήτας Χωνιάτης	258
Λέων Ἰσαυρός	153. 162. 166	Νικηφόρος Βοτανειάτης	248
Λέων Θ' (Πάπας)	245	Νικηφόρος Φωκᾶς	182
Λέων ὁ Σοφός	171	Νικηφόρος Βρυέννιος	314
Λιβάνιος	24. 38	Νορμανδοί	245. 248
Λογγοβάρδοι	48	Νοσοκομεῖον	279
Λόγγος	77		
Λουιπράνδος	178	Οἰκονομικά	55
Λουκιανός	822. 826	Ὀλύβριος	220
		Ὀνώριχος	107
		Ὄσμανίδαι	262



	σελ.		σελ.
Παλαιολόγοι	263	Σύνοδο	13. 28
Παλάτιον	174	Συρία	65. 149
Παντοκράτορος μονή	279	Σχῆμα τῆς γῆς κατὰ τοὺς	
Παραμύθια	345	Βυζαντινοὺς	278
Παυλικιανοὶ	159	Σχῆμα ἐκκλησιαστικόν	245
Πέρσαι	62		
Πετράρχης	306 349	Τετραευαγγέλιον τοῦ Λεί-	
Πετρενέγκοι	245. 248	δεν	235
Πισα	249	Τέχνη	118. 128. 130. 141. 225. 236. 362
Πισίδης	79	Τζέτζης	321
Πλατυτέρα	140	Τραπεζούντιος (Γεώργιος)	306
Ποικιλική	236	Τραπεζούντος αὐτοκρατο-	
Πουλχερία	43	ρία	261. 365
Πρασινοβένετοι	46	Τυπικὸν μονῆς Παντοκρά-	
Πράσινοι	44	τορος	279
Προκόπιος	103		
Πρόδρομος	320—332	Ἵμνογράφοι	85
Πτωχοπρόδρομος	332		
		Φιλολογία	295. 299
Ῥάβεννα	48	Φαμεράϊερ	64
Ῥέα	21	Φλωρεντίας σύνοδος	264
Ῥευστόν πῦρ	151	Φλώριος καὶ Πλάτζια—	
Ῥοβέρτος Φλάνδρας	251	Φλώρα	349
Ῥωμαϊκοῦ δυτικοῦ κρά-		Φραγκοκρατία	258. 348
τους κατάλυσις	47	Φυσικαὶ ἐπιστῆμαι	286
Ῥωμανὸς Διογένης	243	Φωκᾶς (αὐτοκράτωρ)	63. 158
Ῥωμανὸς μελωδὸς	81	Φώτιος	270. 298
Σαρακηνοὶ	169		
Σαχλίκης (Στέφανος)	342	Χαλκοκονδύλης	317
Σελτζοῦκοι	246. 247. 248	Χειρόγραφα εἰκονογραφη-	
Σέργιος (Πατριάρχης)	66. 149	μένα	219. 223
Σινώπης πορφυροῦς κώδιξ	223	Χοσρόης	148
Σλαῦοι	64. 169. 265	Χρονικὸν τοῦ Μωρέως	351
Σμαλουργική	237	Χρονογράφοι	102. 206
Σπανέας	340	Χρυσόστομος	30
Σταυροῦ διάσωσις	148. 205	Χρυσοχοϊκή	59. 236
Σταυροφορταί	251. 257	Ψαλτήρια	226. 233
Στρατιωτικά	188	Ψελλὸς	270. 271. 282
Συναξάρια	156		

## ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

### ΚΑΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ

#### ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΡΩΤΗ (325—641)

*Κωνσταντινουπόλεως μέχρι Ἡρακλείου.*

α' (Ἱστορία)	Μέρος α' σ.	5
β' (Γράμματα καὶ Τέχνη)	» » σ.	70

#### ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΕΥΤΕΡΑ (641—1025)

*Ἐκτὸ Ἡρακλείου μέχρι τοῦ θανάτου Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου.*

Κεφάλαιον γ' (Ἱστορία)	Μέρος β' σ.	147
Κεφάλαιον δ' (Γράμματα καὶ Τέχνη)	» » σ.	196

#### ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΡΙΤΗ (1025—1453)

*Ἀπὸ τοῦ θανάτου Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου μέχρι τῆς Ἀλώσεως*

Κεφάλαιον ε' (Ἱστορία)	Μέρος γ' σ.	243
Κεφάλαιον ς' (Γράμματα καὶ Τέχνη)	» » σ.	256